

Віктор Вальд

*Останній дії
Урус-шайтана*

Останній бій Урус-шайтана

ВікторВальд

Усе життя османський воїн Орхан готувався до двобою зі славетним кошовим отаманом Іваном Сірком, та на шляху його особистої помсти постають численні перешкоди. Цей лицарський поєдинок напередодні битви під Віднем матиме вплив на весь християнський світ.

Віктор Вальд

Останній бій Урус-шайтана

Роман

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2017

© В. Михайлов, 2017

© Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», видання українською мовою, 2017

© Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», художнє оформлення, 2017

ISBN 978-617-12-4157-2 (epub)

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія створена за виданням:

Вальд В.

В16 Останній бій Урус-шайтана : роман / Віктор Вальд. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. — 496 с.

ISBN 978-617-12-3951-7

Усе життя османський воїн Орхан готувався до двобою зі славетним кошовим отаманом Іваном Сірком, та на шляху його особистої помсти постають численні перешкоди. Цей лицарський

поєдинок напередодні битви під Віднем матиме вплив на весь християнський світ.

УДК 821.161.2

ББК 84(4Укр)

Ідея обкладинки *Надії Білецької*

Дизайн обкладинки та карта на форзаці *Івана Дубровського*

Пролог

Великий бейлербей^[1] Румелії Хусейн підставив свої широкі долоні під ліву ногу старшого сина Азіза, щоб той хвацько міг злетіти в сідло гарячого ялдака, дивовижно красивого породистого жеребця з глибин Сходу. А тоді так само допоміг і молодшому — Орхану, який ні одягом, ні конем не поступався старшому братові. Бачили цей величний вчинок аскери і яничари, які височіли за спиною намісника європейських володінь султана, а також чимало слуг, що крадькома з-за стін і парканів спостерігали цю щемку сцену розставання. Усі вони розчулилися й мало не розридалися.

О Аллаху, милостивий і милосердний! Як же гроза кяфірів^[2], непереможний Хусейн, любить своїх старших синів від сонцеликої дружини Фатіми! Він дав синам найкоштовнішу зброю, найкраще вбрання і чудових запальних коней. Та не лише в цьому виявилася незрівнянна батьківська любов. Хусейн, як і стародавні могутні османи, відправляв синів учитися надважливого — вбивати ворогів! І не просто ворогів, а сильних, вправних і спритних.

Бейлербей відправляв своїх дітей туди, де завжди йшла війна, — у моторошні простори Дикого поля, що розкинулося між великими ріками — Бугом і Дніпром. Там блукали шайтани. І ці шайтани називали себе козаками.

Наймилостивіший Аллах дав великому воїнові Хусейну багато синів. Але лише ці двоє народжені від дружини, кров якої від покоління чиста. У її роду і чоловіки, і жінки були османами. Це велика рідкість. Чимало багатих можновладців через дружин уже розчинили свою кров кров'ю підкорених народів. Але Фатіма — найшляхетніша з благородних. Тому і її сини — кращі з кращих і найулюбленіші в Аллаха.

Бейлербей у своїй великій любові до дружини прощався з синами у внутрішньому дворі палацу. Він спиною відчував її погляд крізь густі ґрати другого поверху. Погляд гордої матері, що проводжає синів на святу справу. І в той же час погляд вдячності своєму палко коханому

чоловікові, який дозволив побачити цю видатну мить. Принаймні очима вона могла благословити дорогих синів.

Азіз і Орхан зі щасливими усмішками на прекрасних обличчях часто поглядали на віконце другого поверху. Але тільки Азіз, який до нестями любив матір, дозволив собі крадькома вклонитися з коня. Цей уклін усі сприйняли як подяку батькові. І лише Орхан помітив, що очі старшого брата були спрямовані туди, звідки рвалося до синів материнське серце.

У довгій дорозі братів супроводжували найуміліші й найсміливіші воїни, яких боялося навіть саме Дике поле. Це були батько й син із буджацьких татар, які все своє життя провели в набігах на уруські землі й знали кожну п'ядь степу й кожну хитрість ворога. Батька звали Надир, а сина, такого ж мовчазного й похмурого, як батько, — Едегей.

На прощання великий воїн Хусейн суворо велів буджакам:

— Поверніть мені синів сильними й кровожерливими. Вовками. Такими, якими були їхні предки — перші османи.

Утім, великі знавці степу не поспішали вести синів намісника султана в жадібний до крові степ. Більше місяця Азіз і Орхан перебували в рідному улусі буджаків серед будів^[3], звідки й пішло найменування цих славетних воїнів. Там від них зажадали забути все, чого юних османів навчали найкращі батькові воїни.

Сини бейлербея заново вчилися вистрибувати на татарських коней, шепотіти їм ласкаві слова й цілодобово не злазити з сідла. Вони опановували вміння швидко і влучно стріляти з тугих татарських луків, використовувати для бою все, що хоч трохи нагадувало зброю, слухати, бачити і розуміти степ.

Лише одному дивувалися великі воїни степу буджаки — умінню Азіза влучно стріляти з короткоствольних пістолів. Але водночас сиві старці хитали головами і промовляли, що грім пострілу в степу значно менш безпечний, аніж тихий посвист гострої стріли.

І ось прийшов день, коли буджацькі наставники зважилися повести за собою синів могутнього намісника османського султана. Османичам дали просте вбрання, а благородних ялдаків замінили на низькорослих і довгогривих татарських коней. Зі зброї дозволили взяти лише луки й довгі ножі. Проте Азіз волею османа прихопив два пістолі, а Орхан — ятаган, який йому подарував учитель яничарів.

Просувались якомога швидше, переважно вночі, не раз міняли коней на запасних. Уранці ховалися в глибоких обривистих ярах. Живилися кінським м'ясом, яке великим тонким млинцем пріло в кінському поту під чепраком сідла, — порізане на тонкі смужки, воно тішило шлунки зголоднілих братів. Усе було для них нове, а насичене небезпекою розпечене літнє повітря веселило жадібних до пригод юних синів Хусейна. Адже старшому Азізові лише нещодавно виповнилося сімнадцять, а Орхан був на три роки молодший за брата. Вік дорослішання. Утім, вони чули розмови старих буджаків із селища про те, що татарські воїни виступають у перший похід, щойно їм виповниться дванадцять.

За п'ять ночей, щасливо уникнувши небезпек, брати й Надир із сином у перших сутінках підкралися до маленького селища урусів. Лежали в засідці на краю села непорушно, вслухаючись у собачий гавкіт і глухі голоси селян. Вони чекали. Чекали на першу поживу. І вона незабаром з'явилася, як і всяка здобич, що несвідомо й манливо йде на досвідченого мисливця.

Молодий козак у широченних шароварах і білій свиті повільно сунув у їхній бік, лениво відмахуючись від вечірньої мошкарки гілочкою зі схожим на лаврове листям.

Зиркнувши на його босі ноги, Азіз не витримав і шепнув татарину:
— Небагатий ясир.

Надир гнівно насупив брови й поклав свій палець із тріснутим нігтем на червоні, як у дівчини, губи османа.

Козак підійшов до старої груші й прихилився до її стовбура, і далі обмахуючись гілкою. Він чекав. І це зрозуміли мисливці, які зачалися в засаді. Вони також чекали.

Щойно згустилися сутінки, з боку селища з'явилася кваплива фігура в довгій червоній свиті. Це була струнка дівчина. Азіз легенько штовхнув у бік молодшого брата й клацнув язиком.

— Ороспу, — прошепотів він і пирснув у рукав.

Юний Орхан згідно хитнув головою. Звісно, лише непорядна дівчина, розпусниця, яка презирливо іменується на землях османів «ороспу», могла в темряві вийти до чоловіка.

А той поспішив їй назустріч, ніжно взяв під лікоть і підвів до розлогої груші. Дівчина і юнак не дозволили собі нічого більшого, ніж триматися за руки й шепотіти, схиливши голови одне до одного.

Надир прискорено задихав і легенько плеснув старшого брата по спині:

— Ідіть, брати. Це буде ваша перша здобич.

Легкі тіні ковзнули в сутінки.

Козак тільки й того, що витягнувся в струну, коли гаряча кров із його розрізаного горла порснула на обличчя й груди дівчини. І впав поряд із притиснутою Орханом до землі дівчиною. Старший брат сунув за пояс закривавлений ніж і миттю заштовхнув у широко розкритий від подиву рот нещасної заздалегідь припасений жмут шерсті.

Брати в одну мить зв'язали дівчині руки й ноги та понесли її до буджаків, які вже чекали на них біля коней.

За годину гону Надир наказав зупинитися:

— Азізе! Це твоя пожива. Насолодися нею й убий. Ясир нам зараз не потрібен — ще довгий шлях попереду, у кінці якого і розживемося.

Старший син бейлербея скинув із коня тіло дівчини. Вона майже не дихала, була непритомна. Розрізавши шкіряні ремені на ногах і розірвавши на ній одяг, він квапливо, без опору з боку жертви, оволодів нею.

«Воїн повинен бути жорстокий. Мертвий ворог — це крок до слави», — так часто говорив бейлербей Хусейн, наставляючи синів.

Спостерігаючи за тим, як смикається в передсмертних конвульсіях тіло дівчини, з перерізаного горла якої била кров, Орхан згадав кроля, якого подарував йому батько. Він любив цю маленьку істоту й часто годував із рук. А коли тварина підросла, суворий батько наказав синові вбити кроля, промовивши: «Любов породжує жалість. У серці воїна не повинно бути місця для жалю. Інакше світ оволодіє тобою, а не ти — світом».

Старший брат був збентежений. Потім шепнув Орханові:

— Вона не була ороспу. Вона була незаймана.

Орхан знизав плечем: яке це мало значення, коли ти на війні? Хоч і на таємній.

Потім вони кілька днів кружляли по степу. І з кожним днем буджаки ставали дедалі сумнішими, напруженішими й більш обачливими. У них було звірине чуття, і воно підказувало — їх переслідують. Переслідують наполегливо й уміло.

Ніч мисливці за людьми провели на пагорбі. Татари так і не склепили очей. Їх щось турбувало й змушувало бути гранично обережними. Навіть здійснюючи світанковий намаз — фаджр, Едегей, порушуючи припис молитви, часто підводився з молитовного килимка й оглядав степ, по якому, наче по морю, котилися хвилі густої високої трави.

Час було вирушати в дорогу, бо той, хто в цьому степу надовго залишався на одному місці, ризикував перетворитися з мисливця на поживу. Тут життя — це рух. А рух — це коли голова весь час обертається і бачить, що коїться в мисливця за спиною. І що швидше обертається, то більше шансів залишитися живим. Невимовний страх тут, у Дикому полі, не був принизливим, навпаки, був застережливим.

І жодних помилок. Навіть тих, які годі потрактувати як помилку.

Доки супутники сіддали коней і готувалися до зміни біваку^[4], Орхан за природним покликом спустився до підніжжя пагорба. Тут він по груди занурився в буяння трави й поспішно став розв'язувати намотаний поверх шароварів пояс, устромивши в землю поряд із правою ногою нерозлучний ятаган.

І тут його руки завмерли, а очі від жаху стали неначе два кола. Якимись незрозумілими чарами з-під землі, а точніше з трав'яного буяння, виростало тіло шайтана. Воно піднімалося повільно, витягуючись у майже голого юнака, лише в брудній пов'язці, закрученій на стегнах. Його глибоко посаджені очі незмигнано дивилися на здивоване обличчя Орхана, відсвічуючи язичками пекельного полум'я. Загострений ніс роздувався гнівом, а тонкі губи оголили міцно стиснуті зуби.

Але найдужче юного бейлербеєвого сина перелякав довгий жмут волосся на голеній голові, що джгутом спадав за праве плече. Без сумніву, це був військовий чуб, а право носити його слід було заслужити багатьма славними ділами.

А вже відтак застиглого Орхана вразила червона родима пляма під нижньою губою, трохи праворуч. Це була печать шайтана на обличчі його слуги!

— Навіщо ти тут?! — недобре прошипів уруською мовою цей прибічник зла.

— Я... Я не знаю... Ми тут... Ми з братом... — несподівано для себе тією ж мовою пробелькотів Орхан. Мовою рабів і грізних

яничарів, що з народження оточували його й брата.

Юнак, ненабагато старший від Орхана, оглянув одяг і руки того, кого так грізно запитував.

— Назви своє ім'я!

Однак син бейлербея не встиг відповісти.

— Орхане, братику! Прихились! — заволав Азіз.

— Турок! — випалив, мов із рушниці, урус і, міцно схопивши за горло й за руку меншого османа, розвернув його до себе спиною.

Із пагорба квапливо збігав старший брат, виставивши поперед себе два пістолі. З такої відстані він, вправний стрілець, уже міг пробити кулею голову уруса. Однак той затулився обм'яким тілом Орхана.

Та раптом за кілька кроків розірвалася стіна трави — і навперейми Азізові, що збігав униз, птахом шугнув дебелий вовк. Сірий хижак із притиснутими до голови вухами великими стрибками швидко наближався до своєї жертви. Скинувши руку, Азіз спрямував на нього пістоль і вистрілив.

Вовк витягнувся в струну й без єдиного звуку впав у траву. А тоді згорнувся в клубок і повільно покотився по висохлій траві пагорба.

— А-а-а-а!!! — заволав мов навіжений юний козак, і вслід за цим Орхан зачув посвист розсіченого повітря.

Це Орханів ятаган, який запустила рука степового шайтана, пролетівши добру дюжину кроків, зрізав голову старшого брата.

У це неможливо було повірити, але очі Орхана виразно бачили, як раптом спіткнулося й, розкинувши руки з пістолями, упало в траву тіло Азіза. А його голова спершу повільно, а потім набираючи швидкість, покотилася вниз по пагорбу.

І все-таки в це неможливо було повірити. Неможливо... Аж доки голова улюбленого брата не вдарила Орханові в коліно. І від цього удару і від горя, що стисло серце, молодший брат звалився лицем до землі.

А над ним чистою османською мовою прозвучали слова юного козака:

— Ніколи... Чуєш? Ніколи не приходь ворогом на мою землю...

Частина перша

Розділ перший

Рикаючий Лев султана

Столиця світу, благословенний Аллахом Стамбул, знемагав від спеки. І це наприкінці травня! А чого чекати в самому серці літа?

Млявий бризовий вітерець не наважувався протиснутися у вузькі й криві вулиці півмільйонного міста, де його обпалювало густе розпечене повітря, яке щільно огортало обшарпані фасади й криві паркани більшості будинків. Та й що йому робити в цьому запилюженому й заваленому різноманітним сміттям стиснутому просторі, де не зустрінеш жодної людини. Хіба що змахнути величезну липку муху з носа вуличного пса, не менш шанованого в Блискучій Порті^[5], ніж священна корова на вулицях індійських міст.

А ось піднятися над дерев'яними парканами й заглянути на райські подвір'я столичних мешканців вітерцю не вистачило ні сил, ні глузду.

І дарма. Бо там він одразу занурився б у цілющу густу тінь вишукано пострижених акацій і кущів шибляку, що сплелися гілками-руками в бажанні догодити господареві будинку. Вітерець надовго затримався б у великому квітнику, зачепившись за шипи троянд і розчинившись у їхніх солодких пахоцях. І, може, так і залишився б серед пелюсток назавжди, якби не манили до себе срібні струмені дзюркотливого фонтана. А наслухавшись їх і насолодившись грою яскравих бризок, можна було б упасти на м'які шовкові подушки просторого диван-хане...

Диван-хане...

Це не лише павільйон з однією відкритою стороною, зверненою в сад або до фонтана, що слугує для відпочинку в спекотний літній час, а ще й вишукана будівля, призначена сонцеподібним султаном для

засідань його наймудріших радників. Адже султан, володар безлічі земель на трьох континентах — в Азії, Африці та Європі, — спирається в розгляді найважливіших державних справ на особистий уряд. А ім'я тому урядові — диван. Точніше — Високий диван. Султан за власним бажанням, а частіше за велінням Аллаха присутній на його засіданнях. Але присутній незримо, не подаючи голосу і тим паче не являючи свій благородний лик у великій кімнаті, серед прекрасних золотих канделябрів, срібних свічників, дивної роботи килимів, павутинно тоненьких завіс і шовкових подушок. Йому достатньо споглядати й слухати те, про що говорять наймудріші на землі ні з чим незрівнянної Османської імперії. Імперії, створеної шаблею нащадків Османа за велінням єдиного бога — Аллаха. Нехай буде навіки ім'я його на вустах правовірних!

Мерзифонлу Карі-Мустафі-паші, сто десятому великому візиреві Османської імперії, було напрочуд спекотно. По його тілу потоками стікав липкий піт, та душа його раділа від того, що так вдало й державно правильно проходила нарада Високого дивану. Адже він дуже старанно підготувався до сьогоденної середи — дня, коли за прадавнім законом імперії розглядалося лише одне, найважливіше питання. Саме по середах можна було відпочити від безлічі інших поважних справ і зайнятися вельми простеньким ділом — розглядом проблем життєдіяльності самого Порогу Щастя^[6] — Стамбула.

У цих справах великий візир завжди почувався напрочуд упевнено. Та й де тут проблеми? Потрібно просто вислухати словоблуддя всіх тих, кому довірено управління величним містом, а потім, нахмуривши брови, усе це перекреслити й гнівними словами намітити шляхи покращення там, де й так ведеться незле.

Це йому вдається — на вдоволення великого султана Мехмеда, якому випало щасливе число бути четвертим із великих Мехмедів.

Кара-Мустафа, слава Аллаху і власній мудрості, знає напевне, що сонцеликий султан незримо присутній сьогодні на засіданні Високого дивану. Його місце зараз за спиною великого візира. За маленьким віконцем у стіні, прикритим густою в'яззю з чистого золота. І Кара-Мустафа достеменно знає про присутність султана завдяки маленькій смужці червоного шовку, що звисає з правого нижнього куточка золотої решітки.

Це велика заслуга Кари-Мустафи, що він знайшов в оточенні особистих слуг султана підкупного чоловічка, який за купу золота погодився вивіщувати цей таємний знак, що свідчить про присутність його величності султана на засіданні державної ради. І великий візир навіть не має потреби повертати голову, щоб переконатися в наявності червоного сигналу. Уже давно йому таємним знаком про це повідомив диван-ефенді — службовець султана, який є головним діловодом при дивані. Крім солідної платні, яку він отримує з державної казни, цей писар має додаткову винагороду з особистих коштів самого Кари-Мустафи. Двічі попереджений — двічі уважніший.

І що цікавого нащадку Пророка в буденному житті Стамбула? Усе, як завжди, добре.

А добре, як завжди, погано. Можна вимагати в міста додаткового податку. Адже господарі, що ховаються за старими фасадами й кривими парканами, тільки здаються неможливими. А на їхніх подвір'ях — рай і благодать. За старими фасадами мешканці Стамбула приховують від украй потрібних султанові податків свої багатства. Однак не слід наразі ворухити це кубло. Адже все й так добре. Вони намагаються у всьому догодити своєму султанові. Крім податків, звісно. Та й нехай. Головне, щоб нічого не змінювалося, і все буде гаразд.

У місті не кояться вбивства й великі злочинства. Це добре — і зрозуміло, чому так. За кожного незнайденого вбивцю квартал, у якому виявлено труп, платить величезний штраф. Тому мешканці кварталу дуже пильно стежать за всім, що відбувається на їхніх вулицях. Кожного виявленого злодія одразу ж покарає суддя-каді, який здійснює судочинство на основі шаріату^[7] або адату^[8]. Злодієві, звичайно, відрубують голову або, пошкодувавши втратити платника податків, праву руку.

Тому залишається тільки вислухати цього каймакама^[9] Мехтеба з сумним обличчям, а потім, після того як спаде спека, вирушити на вулиці й базари міста. Як завжди, великого візира супроводжуватимуть судді-каді всіх кварталів, старійшини кет-хюду — спілки ремісників, яничарський ага і чимало різного службового люду, відповідального за кожну дрібницю.

Тоді непорядні купці до ранку будуть прибиті за праве вухо до дверей власних будинків, лукаві торгаші позбудуться носів, язиків і

вух, а ледачі доглядачі за ринком заплатять кару повноцінним сріблом і золотом.

І так до наступної середи.

А поки що потрібно дослухати тягучі слова головного управителя Стамбула каймакама Мехтеба:

— Славетне місто нашого улюбленого Аллахом султана Мехмеда Стамбул спожило торік величезну кількість солодкого м'яса. У місто було доставлено й забито близько одного мільйона дев'ятисот тисяч буйволів, майже чотири мільйони овець і близько трьох мільйонів ягнят. Тільки двору султана і яничарам, розташованим у славному місті, того-таки року знадобилося триста тисяч овець та ягнят. На ринках Стамбула у великій кількості продавалися різноманітні овочі, фрукти й молочні вироби. Ціни на зерно і м'ясо неодмінно залежали від свіжості продуктів і пори року. Щодня, як і наказав наш мудрий султан, мешканці міста купували винятково свіжоспечений хліб належної ваги та вмісту. Шехір-еміні^[10] Феразим докладав рук до всього, що стосується будівництва, доглядав за ремонтом мечетей і медресе, а також за постачанням міста водою...

Великий візир заплющив очі. Як усе добре і приємно в славному місті Стамбулі! А це означає, що і він сам уславлений ділами праведними.

— Скільки ж буйволів, овець і ягнят було спожито позаминулого року в нашому благословенному місті, насолоді всіх мусульман світу?

Кара-Мустафа смикнув головою. Хто поставив це питання? І чому? А головне — навіщо?

Його очі метнулися по обличчях великих радників. Навіщо? Він одразу ж упізнав голос. Цей голос годі було не впізнати. А тим паче не почути.

Зберігаючи душевну рівновагу, великий візир ласкаво спрямував свій погляд на чоловіка, який поставив геть непотрібне запитання. Ласкаво. Не можна інакше. Бо це голос самого сіляхдара Орхана — другого за шаною вельможі особистих покоїв султана. Саме він під час великих султанових виїздів їде верхи праворуч за сонцеподібним, тримаючи на правому плечі шаблю самого султана. Перший зброєносець. І не тільки. Перший клинок Османської імперії! Ось як! У шабельній рубці йому немає рівних. І це незважаючи на його похилі роки.

І що йому відповісти? І головне — як?

Саме він, Орхан, приборкав гнів яничарів у перші дні правління осяйного султана Мехмеда. Вічно невдоволене воїнство гримливих яничарів, згубивши Мехмедового батька, султана Ібрагіма, вимагало нечуваного тронного «джюлюс бакшиш», тобто сплати їм данини при сходженні на високий трон нового правителя. І тоді найславніший із живих бахадирів^[11] викликав головних крикунів на шабельний бій. Причому всіх одразу, на один бій одночасно. І вже хто-хто, а славні яничари знали про найбільший дар Аллаха цьому великому воїнові — уміння володіти шаблею. Ніхто не наважився ризикувати своїм нікчемним життям. І це насмішило й водночас заспокоїло могутніх яничарів. І тільки завдяки цьому семирічний хлопчик султан Мехмед відбувся переплавою палацового золотого посуду на монети, яких вистачило для заспокоєння звіроподібних яничарів і сходження нового правителя на високий трон.

Як же не почути голос того, чий шепіт чує сам улюблений Аллахом султан?

То що ж йому потрібно?

Управитель містом Мехтеб нервово рвонув себе за надто коротку бороду й витріщився на великого візира. Той прихильно кивнув пишною бородою й навіть спробував з її густоти посміхнутися.

Мехтеб поважно вклонився сіляхдару й відповів:

— У позаминулому році тварин було забито більше.

— Це означає, що мешканців, а головне — воїнів, у місті було більше? — начебто сказав, а начебто запитав сіляхдар Орхан.

— Так, справді, достойний сіляхдаре, славетний звитяжцю і найвища зірко в сузір'ї воїнів, — чемно вклонився каймакам.

— Це й не дивно, — якомога м'якше сказав великий візир. — Хвости чорних кобил майорять над Брамою Блаженства палацу нашого видатного падишаха Мехмеда, нехай береже Аллах його щасливі дні! Війна з невірними триває. Наше переможне двохсоттисячне військо два роки тому взяло Чигирин і спопелило країну кяфірів Украйну.

— Але не скорило, високоповажний Каро-Мустафо-паше! — сухий голос старого сіляхдара пролунав, як постріл з пістоля.

Кара-Мустафа посовався на м'якій високій подушці й уперше повернув голову до золотої решітки:

— Дика країна, дика природа. А люди?.. Ці козаки... Це шайтани і їхні виводки. А над ними ще більш могутній — Урус-шайтан, якого вони кличуть Сірком, наче вовка. Він руйнував наші тили, знищував обози й окремі, аж ніяк не маленькі загоны. Краще від нього ніхто не надихав урусів на опір великій армії сонцеликого султана. Шайтан! Кожну третю п'ятницю, у святий день, мулли всіх мечетей проклинають його й волають до Аллаха, щоб він своєю милістю знищив це породження пекла.

— Але чи достатньо цього, щоб повернути його в пекло? Шайтан Сірко приніс мусульманам стільки бід і нещастя, що їх не перелічать і сотні книжників за сотні років.

Великий візир нервово схопився за лопатоподібну бороду й заплющив очі. Він усією шкірою відчув, як за золотою решіткою рипнуло парчеве вбрання султана, який у гніві підхопився на ноги. Ще б пак! Не минуло й п'яти років, як цей шайтан Сірко без особливих зусиль знищив майже дюжину тисяч непереможних яничарів, заманивши їх у тіснину своєї Запорозької Січі й перестрілявши, немов дурних куріпок! А потім трупи найсильніших воїнів світу спустив під лід могутньої річки Дніпро, де їх зжерли величезні рибини. Не минуло й року, як сам великий візир повернувся з цих проклятих земель, залишивши там мало не третину свого війська. І якого війська! Найкращого! І чого він досягнув? Пройшовся вздовж Дніпра, на островах якого поховалися козаки, і не зважився прочесати це зелене царство плавнів. Бо там його військо, геть усе, перерізали б козаки. Крадькома — серед очерету й вікових дерев.

О Аллаху! Як же гарно тривала сьогоднішня нарада. І треба ж було цьому старому сіляхдару Орхану все зіпсувати! Адже біль від утрати третини яничарського війська досі не дає спати нащадкові Мухаммеда. А останні походи й величезні втрати в них просто викликають сльози...

Як бути, як виплутатися з цього липкого павутиння? Якою лисицею, яким байбаком?

Мудрі радники дивану нічого не підкажуть. Вони всією душею бажають, щоб гнів султана впав на великого візира за військову помилку, яку той викупив золотом. Як радо вони б побачили голову Кари-Мустафи на срібній таці на мармуровій колоні біля входу в султанський палац Топ-Капи.

«О Аллаху! Повелителю небес щастя, прояви свою милість. Врятуй свого відданого раба Кару-Мустафу!»

Великий візир більше не встиг пригадати жодного рятівного в цьому випадку вислову зі священної сури, як невгамовний старий сіляхдар підвівся зі своїх зручних шовкових подушок. Це нечувано й ніколи не бачено! Адже завжди першим підводився й виходив великий візир. Так було сторіччями. Зухвалий старий! І навіщо це йому? Але що сказати на адресу того, чия шабля одним помахом покриє голос самого великого візира?

А сіляхдар не лише встав, а й вийшов на середину кімнати диван-хане.

— Кожен осман, що тримає шаблю в руці, знає мене як достойного газі, який за своє життя брав участь у всіх війнах газавату з невірними. Мені присвоїли всі гідні воїна імена. Шабля моя не висихала від крові невірних протягом шістдесяти років. Я чимало послужив великим султанам і своїй землі. А головне — відважно боровся в ім'я всемогутнього Аллаха, який досі спрямовує мою руку. Але приходить час... Ось і мій час прийшов... Моє тіло — рубці від багатьох ран... Скажіть ви, наймудріші з мудрих, чи був я гідним і хоробрим воїном серед правовірних?

Наймудріші, які в мудрості своїй частіше не вимовляли й слова на засіданнях Високого дивану, усі як один відповіли:

— Так!

— Минулої ночі Аллах милосердний благословив мене, прийнявши мої моління. Я...

Старий сіляхдар обвів очима всіх присутніх, а декому навіть дружньо усміхнувся:

— ... Прошу дозволу Високого дивану звільнити мене від великої честі нести шаблю улюбленого нами султана... Нехай його влада сягає зірок, а блиск його величі відіб'ється на вселенських банях...

Ще ніколи під дахом диван-хане не звучало одночасно стільки зітхань, які мимоволі випорснули з освічених грудей радників султана. Ще б пак! Ніколи й ніхто не відмовлявся від великої служби та великих нагород султана — ось так, за власним бажанням. Від великих нагород і великих куп золота, які щедро й із розумінням сипав султан у кошелі своїх вірних слуг. З таких висот і таких куп грошей падали,

тільки втративши голови. І ці голови котилися по землі, залишаючи кривавий слід.

Великий візир відчув, як його підборіддя безсило лягло на груди, утворивши в шляхетній бороді непристойний отвір. Та він нічого не міг удіяти. Йому хотілося встати й спробувати подивитися, що відбувається там, за золотою решіткою позад нього.

— А ще...

Що ж іще бажає цей божевільний старий? Кара-Мустафа піднявся зі зручної шовкової подушки й нахилився всім своїм довгим тілом до воїна, на чалмі якого великим діамантом виблискував челенк^[12], подарований попереднім султаном за видатні військові заслуги...

— ...Я прошу дозволити мені вирушити в дикі землі урусів, щоб викликати цього шайтана Сірка на шабельний бій. Бій на смерть. Я увійду в саме серце їхньої землі, у Запорозьку Січ. Аллах благословив мене й на це. Це мій кисмет^[13]. Шаблею здобує царство османів — шаблею і втримається. Хвала й безмежна вдячність Аллаху, вічному й безмежно щедрому, за те, що він гострим і кровожерливим мечем султанів правдивої віри гасить полум'я ненависті й утихомирює нечестивих ворогів.

Старий сіляхдар чемно вклонився і велично покинув Високий диван.

Усі присутні — наймудріші радники султана — провели його в поклони, стоячи на ногах. Такого ніколи не бувало.

Орхан повільно спустився по мармурових сходах палацу. У глибокій задумі він і сам не помітив, як опинився у великому запашному саду в оточенні тисяч квітів, уміло пострижених кущів і струнких кипарисів. Він ішов повільно, склавши руки за спиною й гордовито виставивши ретельно виголене за яничарським звичаєм підборіддя, обрамлене довгими сивими вусами. Його очі були спрямовані на золотисті води Мармурового моря, яке дзеркальною гладдю відбивало високий пагорб, на якому і стояв султанський палац Топ-Капи^[14]. Але сіляхдар не помічав чарівної принади морської води,

не чув солодкого щебетання птахів, не вловлював ароматів мальовничого саду.

Старий воїн знову віддався спогадам про ті далекі часи, що стали причиною безсонної ночі й щемливого болю в грудях. Але, швидше за все, було навпаки. І навіть не швидше, а точніше.

Усе почалося близько місяця тому, коли великий воїн і непереможний бахадир, що носить ім'я засновника османської держави Орхана, ледве встиг склепити в першому сні очі, аж раптом здригнувся й тихо застогнав. Він навіть не повірив, що це відбувається з ним. І не уві сні, і не в короткочасному небутті, а саме в усвідомленому пробудженні. Але що це за пробудження, коли його розплющені очі оповиті шаллю темряви, а груди здавлені так, що замість рятівного крику ледве вдається випустити слабкий стогін?

Уперше в житті по його сухому тілу крижаними пальцями пробіг, сковуючи рухи, страх. І після цього м'язи омертвіли, а на шкірі виступили краплини холодного поту.

«Ти знову прийшла, моя вічна супутнице — смерте...»

Орхан спробував посміхнутися давній знайомій і навіть вимовити якісь вітальні слова. Уже хто-хто, а великий воїн Орхан стільки разів дивився в обличчя смерті, що мав право назвати її сестрою. І навіть дружиною. Бо безліч разів він опинявся в її міцних і тривалих обіймах. Ще ніколи за багато років його супутниця не була такою небажаною й нестерпно жахливою.

Але думки літнього воїна залишалися ясними й спрямованими до милостивого і справедливого Бога.

«Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед пророк його...»

Лише Аллах міг відрядити свою вірну служницю-смерть по змучене й зранене тіло видатного воїна імперії османів. Залишалося тільки молитися. І він почав молитися, хоча час молитви ще не настав. Але тому, хто помирає, немає діла до сприйняття догматів, навіть єдино правдивої у світі ісламської віри, яка наказує здійснювати намаз п'ять разів на день і в певний час. У нього є коротка можливість, щоб прославити ім'я єдиного Бога на землі й небесах і попросити його відпустити гріхи, вільні й мимовільні.

Орхан молився. Молився довго й палко, згадавши чимало всього, що він скоїв, як праведного, так і того, що доводилося замолювати й

задобрювати багатими пожертвами.

І ось його спогади торкнулися найболючішого, гіркого й важкого, що жило в його душі. Воно часто рвало серце на шматки в ті рідкісні миті, коли хотілося миру для своєї душі, спокою тілу й легкості думкам, які викликають насолоду й радість життя.

«О братику, мій дорогий і улюблений брате! Я завжди пам'ятаю про тебе. Але так і не виконав клятву, дану Аллахові. Не омив своїх рук і лиця кров'ю твого вбивці, хоч і присягнувся ім'ям Всевишнього. Тепер горіти мені в пеклі, як і кожному, хто не виповнив клятву. Горіти в пеклі...»

Старий відчув, як по зморшках його обличчя пекуче потекли струмочки сліз.

Як так сталося? Адже він ціле життя присвятив тому, щоб виконати цю обітницю. Його тіло, розум, а головне — ні з чим незрівняне мистецтво шабельного бою були готові до великої сутички, ціна якої — кров і останній подих вбивці його старшого брата Азіза.

Орхан був готовий до виконання клятви. Але імперія перебувала в стані важких воєн із зовнішніми ворогами, та й усередині неї отруйні змії — зрадники та й просто дурні — намагалися умертвити тіло могутнього лева, а саме: держави османів, щоб потім розірвати це тіло на шматки. Чи правильно й гідно було залишити бодай на деякий час поглинутого кривавими боями лева для того, щоб виконати священне, та все-таки особисте бажання? Це в простого люду можуть бути сумніви. Прямий нащадок могутніх османів Орхан таких сумнівів не мав і не має. І тому він день у день, з року в рік відкладав особисте в ім'я святого — захисту імперії.

Але несповідимі стежки Аллаха. Всевишньому було завгодно, щоб приватна справа Орхана переплелася з важливою державною справою. Адже його особистий ворог і кривдник став лютим ворогом і загрозою самому султанові, його воїнству й народу, що прикрашає землю імперії.

Та справи, турботи, доручення та фірмани^[15] султана кидали Орхана з одного віддаленого краю землі, підвладної османам, в інший. Від однієї пожежі, спроможної спопелити державу, до іншої.

А потім настав час, коли великий воїн утомився і, сам того не бажаючи, почав розслаблятися й навіть де в чому жаліти себе. Так,

зовсім трішечки. Але він завжди пам'ятав про своє високе призначення — бути смертоносною першою шаблею султана.

«Маю і відпочити в старості... Милість султана незрівнянна, і він дозволить мені зустріти смерть поруч із дружиною серед квітів і птахів», — така нехитра думка відвідала сіляхдара напередодні.

І ось за цю малість Аллах і бажає покарати свого улюбленого воїна й забрати в нього життя?

«Ні, ні і ні! Всемогутній Творець кістлявою рукою смерті лише бажає нагадати мені про необхідність сповнити клятву, яку він схвально прийняв».

Орхан виконає свою клятву. І жоден біль у грудях не зможе йому завадити.

Старий воїн зціпив зуби й повернувся на бік. Жорстка очеретяна підстилка, яка всі роки життя у власному палаці заступала йому м'які ліжка, такі любі вельможам, сухо затріщала. І сталося диво — очі прозріли, а біль у грудях зменшився й незабаром узагалі зник.

Біль тіла зник. Але біль душі з цієї миті відновив пам'ять про минуле з дивовижними подробицями й наполегливістю...

А потім був його неочікуваний виступ у залі Високого дивану...

Спогади... Сон... Понівечена душа. Усе змішалось... А найбільше винна у всьому старість. Клята старість. Уперше за довгі роки безмірної напруги сил і волі він, перша шабля султана, ось так, сам того не бажаючи, безсило сів на мармурову лаву палацу в солодкій тіні обвитої плющем альтанки й занурився в безпам'ятство.

Ось тільки сльози. Гіркі, пекучі сльози...

Орхан здригнувся. Одразу біле перо страуса, що обмахувало обличчя старого, зникло разом із чорним пахолком-слугою. Його місце заступив величезний на зріст Абрахам. Посаду капу агама — головного євнуха султанського гарему — цей гігант отримав за рідкісну, аж лілової барви, чорноту шкіри й здатність зберігати ясність розуму й пам'яті, віддаючись сну лише декілька годин на добу. І так рік за роком.

Уже більше десяти років Абрахам, як і його попередники, головні євнухи, був впливовою людиною серед слуг внутрішніх покоїв, маючи статутне право входити в особисті покої султана в будь-який час. Направду впливова й багата людина! Адже його праця задля задоволення потреб султана добре оплачувалася з особистої скарбниці повелителя правовірних. До того ж і дари тих багатьох, що просили замовити покровительське слівце перед розслабленим утіхами повелителем правовірних, були чималі. Головному євнухові дозволялося мати до трьохсот коней і скільки завгодно служниць. Його побоювалися більше за інших і в усьому намагалися йому догодити.

Напевно, щось особливе уgliedів більше сотні років тому в чорних євнухах султан Мурад. Саме після нього в гаремі падишаха всім заправляли чорношкірі скопці. А правда полягала в тому, що цей живий товар з Єгипту, Абіссинії і Центральної Африки вирізнявся міцним здоров'ям і потужною статуєю. Саме вони напрочуд легко спромагалися перенести повну кастрацію й доживали до глибокої старості. Винятково чорні євнухи наглядали у внутрішніх кімнатах гарему. Білих євнухів туди не допускали. Білі юнаки, переважно черкеси, мали більш крихке здоров'я, і з цієї причини їх піддавали лише частковій кастрації. Тому вони, на відміну від чорних товаришів по службі, могли спокусити мешканок гарему. А ще вони часто хворіли й рано вмирили, так що їх добровільна згода на службу з надією на легкий хліб і стрімке збагачення зазвичай закінчувалася трагічно.

Рабів, охочих стати євнухами, завжди було цілком достатньо. Саме рабів. Коран забороняє кастрацію, і тому ті з полонених або добровольців, хто, наслухавшись зваб слуг султана, наважувався на таке неоднозначне дійство, відтак уже від душі або під тиском приймали іслам. Для цього достатньо було підняти до небес палець і повторити за імамом: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — пророк його». І ось перед спритним юнаком відкривалася можливість домогтися багатства й могутності за набагато коротший термін, ніж якби він торгував на ринку чи воював у складі непереможних військ султана.

У Орхана, який провів майже все своє життя на війнах і в походах, султанські євнухи викликали відразу своєю зніженістю й постійним прагненням затіяти складну й небезпечну палацову інтригу, результат якої — або голова спритника, або великі посади й купи золота. Він

уникав євнухів і ніколи першим не заговорював зі скопцями, яку б посаду вони не займали. Але появу зараз перед ним головного євнуха не можна було пояснити нічим іншим, як тільки велінням самого великого султана. І сіляхдар не помилився.

Чорний раб-хлопчисько спритно зняв з Орхана чоботи й натягнув йому на ноги шиті золотою ниткою черевики. А гігант-євнух ласкаво усміхнувся і навіть уклонився. Це означало велику милість — султан чекає взутого в золоті черевики у своїх особистих покоях.

Лише щасливцям і великим бахадирам дозволено поминути три брами палацу Топ-Капи: Бабі-Гумаюн — Брану султанську, Баб-ес-Селям — Брану світу і Баб-і-Сеадет — Брану блаженства, — за якими й можна побачити падишаха — шаха над усіма шахами.

Орхан частенько бував біля покоїв улюбленого сина Аллаха, але Поріг Щастя переступив уперше.

Перед ним нечутно відчинялися низенькі двері: то з рідкісних порід дерева, із найтоншим різьбленням, то з химерно візерунковими решітками, то з вітражами різнокольорового скла. Стіни, багато прикрашені орнаментом і висловами з Корану, увінчувалися банями, під якими ніколи не збирався житейський гамір, бо підлога тут була встелена дивовижної краси килимами, а охорона — слуги й раби — у міру необхідності спілкувалася, як і слід у такому місці, пошепки.

Султан Мехмед зустрів хранителя своєї шаблі, походжаючи з кутка в куток улюбленої кімнати, у якій зберігалася його вбрання для полювання й необхідна для цього зброя. Мехмед, який у семирічному віці заступив на престол, довгі роки був майстерно усунений від влади інтригами бабусі й матері. Син страченого на вимогу яничарів і духовенства султана Ібрагіма та його наложниці зі зневагою ставився до управління імперією, не отримавши в ніжному віці належних знань і вмінь. Зате цей згаяний проміжок часу він залюбки заповнював тривалими полюваннями й різного роду змаганнями, з яких виходив справді заслуженим переможцем. Завдяки ненастанній гонитві за дичиною на свіжому повітрі Мехмед отримав прізвисько Авджі, тобто мисливець. І навіть неабияк цим пишався.

Ось і зараз він оглядав зброю для полювання на оленів у македонських лісах.

— Сідай! — різко звелів султан і показав на купу подушок у кутку кімнати. — Не до церемоній! І обійдімося без пишних звеличань моєї

нескінченної мудрості та всього іншого.

Орхан важко опустився на вказане місце, повністю віддавши себе в руки Аллаха.

— Я був малим, але в день мого сходження на престол пам'ятаю тебе з шаблею в руці, грізно спрямованою в бік яничарів. Кажуть, що ти врятував не лише мене, а й мою імперію.

— Я любив твого батька, султана Ібрагіма, але не зміг врятувати його, — сумно зітхнув старий.

— Султан, що затримує платню яничарам, оподатковує духовенство й щодня користується правом, що його надає титул винищувача невірних^[16], гідний шнурка, яким і був удавлений.

Мехмед зловтішно розсміявся, побачивши, як набігла на обличчя його сіляхдара тінь збентеження і навіть розгубленості.

— Неможливо почути з вуст султана такі слова? Авжеж, той, хто почув би — умить позбувся б голови. Але я нічого не казав, а ти нічого не чув. Майже всі вважають мене дурнем, який марнує життя у вічних полюваннях і розвагах. Але можу сказати тобі, що моя доволі часта відсутність у палаці й у Стамбулі спричинена страхом! Так! Так! Страхом! Я боюся перевернутих котлів яничарів-заколотників, розтертого на пил діаманта в моїй чашці кави, власних чорних охоронців, яких ви іменуєте німими^[17], з шовковими шнурками в руках і ще дуже багато чого іншого. Та бачу, що ти не здивований.

Султан сів навпроти й подивився просто в очі свого вірного хранителя шаблі.

— Скажи мені, старий, чому твоє серце не стискається від страху, а душа не ховається у п'ятах? Мовчиш?.. Мовчи... Я все знаю про тебе. Ти великий бахадир. Про тебе ходять легенди, як про найбільш хороброго й умілого воїна, якого досі не було на землі османів. Але хоробрість все-таки має щит — розум. Та хіба є в тебе розум, старий? Ти бажаєш вирушити в дикі землі на неминучу смерть. Уже стільки османів і яничарів склали голови в тих степах, що ними можна встелити дорогу від їхнього Чигирин до мого Стамбула. Ти твердо вирішив іти й убити в шабельному бою шайтана Сірка?

— Так, мій повелителю! — Орхан повільно, з гідністю підвівся й спокійно глянув в обличчя падишаха. — Грізні вершники пустелі — араби, з якими мені часто доводилося схрещувати свою шаблю, на все, що сталося, кажуть «мактуб», тобто «все записано». Усе записано ще

до народження людини. І я йду виконати те, що мені наказано, отже, призначено згори. Що чекає на мене? Ганебна смерть чи вічна слава? Це скоро стане відомо. Я йду, щоб виконати свою клятву вбити Сірка, який обезголовив мого брата, і... дізнатися своє призначення. Це мій джихад — шлях самовідданості в ім'я Аллаха!

Султан підійшов до свого старого слуги й поклав руку йому на плече.

— Вороги не тільки там, за морем. У моєму палаці більше десяти тисяч людей. Але всім їм разом узятим я вірю менше, ніж тобі одному, мій хоробрий сіляхдаре. Вони продають і зраджують мене, хто за товсті кошелі золота, хто за кілька дрібних срібних круглячків. Як, наприклад, оцей...

Султан підійшов до маленького столика й зірвав парчеву хустку. Під нею на закривавленій бронзовій тарілці лежала відрубана голова. У жахливій гримасі смерті Орхан насилу впізнав обличчя сарай-агасі Фігена. У його віданні були спальні та інші внутрішні покої султанського палацу. Зуби мерця з незрозумілою люттю стискали шовкову стрічку червоного кольору.

— ...Моє серце не бажає з тобою розлучатися, але розум повеліває відпустити тебе на святу справу в ім'я Аллаха, держави османів і твого султана. Сказав пророк: «Рай знаходиться в тіні ваших мечів». Якщо твій меч повернеться в крові шайтана Сірка, стародавні османи встануть зі своїх могил і вклоняться тобі. Ти залишаєшся хранителем моєї шаблі до свого повернення. Я знаю, скоро ти принесеш звістку про смерть цього лютого ворога всіх мусульман. Чекай на мене тут, мій Леве Рикаючий...

Султан Мехмед різко повернувся, хруснувши парчевими шатами, і швидко вийшов із кімнати.

Старий сіляхдар прочекав більше години, поки в кімнату не увійшли слуги. Вони з особливою повагою звільнили тіло Орхана від верхньої одежі, а натомість облачили першу шаблю османів у чаркаб — особливо почесний, розшитий золотом одяг. Після цього великого бахадира вивели у внутрішній двір, де його в поклоні чекав почесний супровід з особистих охоронців султана — німих, попереду яких стояв бостанджибаші — начальник султанського війська, що охороняло палац. На витягнутих руках він тримав червону оксамитову подушку,

на якій, відбиваючи сонячні промені золотом і самоцвітним камінням піхов та держака-ефеса, горіла коштовна шабля.

— Наш сонцеликий султан повелів тобі окропити цей меч кров'ю клятого шайтана Сірка!

Не чекаючи відповіді, дебелий бостанджибаші повернувся й повільним кроком попрямував до виходу з внутрішнього палацу султана. За ним пішов Орхан та німі обабіч нього. Величезного зросту особисті охоронці султана намагалися не дивитися на Орхана, але їхні натхненні обличчя й вологі від хвилювання очі виказували те, що їм відома причина такої великої шани, яку своєму сіляхдарові виявив сам султан. І вони неабияк пишалися тим, що супроводжували Рикаючого Лева султана, який вирушав у дикі землі запорозьких шайтанів, щоб убити головного з них.

Ця новина миттю облетіла кожен куточок палацу Топ-Капи. Тисяча сто наложниць султана притиснулася до ґрат гарему, щоб роздивитися відважного воїна. Над ними одразу ж вирости п'ятсот наставниць у тому ж бажанні, але з тривогою, як би чого не трапилось. Їм до сліз заздрила тисяча п'ятсот служниць, які не наважувалися наблизитися до тих місць, звідки можна було бодай краєм ока побачити найхоробрішого з хоробрих. Забувши про свої найважливіші обов'язки, на тераси й сходи палацу висипали майже всі з восьмисотенного корпусу євнухів.

Та щойно бахадир і його почесна варта зникли за воротами, усі мешканці особистих покоїв султана одразу ж повернулися до звичних справ і турбот, залишивши обговорення цієї великої події на нічний час.

А в другому і першому дворі годі було й кроку ступити від безлічі слуг великого султана, які бажали віддати шану хороброму сіляхдару.

Тут були не лише стольники й ключники, постільничий та сокольник, стременні та єгері, скарбники й писарі, зберігачі шуб і чалми султана тощо, а й головний придворний астролог і навіть вартові солов'я і папуги, які в загальному гармидері зважилися залишити на короткий час улюблених султанових птахів!

А з вікон другого й третього поверхів, опустивши бороди на груди, які розпирало від гордості за Османську імперію, і навіть крадькома витираючи шовковою хустинкою неочікувану сльозу, на літнього Орхана дивилися вищі сановники — двох-і трьохбунчужні паші,

управителі головних служб і духовенство на чолі з самим шейх-уль-ісламом, який промовив доволі тихо, але його почули всі:

— Якщо б дати в руки Рикаючого Лева султана святей санджак-шериф — зелений Прапор Пророка, пошитий з халата самого Магомета, — то за ним пішли б усі правовірні й витоптали б кляті землі урусів. А втім, і шаблі султана цілком достатньо для виконання волі Аллаха.

На виході з палацу сіляхдара Орхана зустрів величезний натовп яничарів, що в поспіху прибігли з розташованих за два квартали звідси казарм. Завжди, скрізь і в усьому могутні яничари вважали себе першими і найважливішими. Вони миттєво відтіснили султанських охоронців, а золоту шаблю наймилостивішого пана звідси вже поніс яничарський ага, через кожні сто кроків голосно вигукуючи:

— Цією шаблею Рикаючий Лев султана вб'є шайтана Сірка!

Мешканці благословенного Стамбула, і не лише християни та євреї, а й мусульмани, зачувши виття стількох яничарів, а відтак і гуркіт яничарських котлів, у великому поспіху залишали вулиці, навчені гірким досвідом проходження столицею грізних воїнів султана. Але сьогодні не постраждав жоден незграбний волоцюга, не були виламані жодні двері й не завалено жодного паркана, ніхто не громив грецькі пивнички й не трощив критий ринок із його незліченними товарами.

Сьогодні великі воїни супроводжували видатного соратника, захоплені його безмірною хоробрістю і ні з чим не зрівняною лицарською доблестю.

Вони супроводили сіляхдара до воріт його будинку й до пізнього вечора залишалися на сусідніх вулицях, голосно вихваляючи ім'я Орхана й підкріплюючи у власних душах мужність кислуватою бузою, курінням гашишу й «танцями» дервішів із суфійського ордену^[18]. Ці служителі Аллаха кружляли годинами, як дзиґи, під звуки очеретяних флейт і барабанів, відриваючи від свого лахміття смужки, які войовничо накручували на тюрбани збуджені яничари, готові піти за Рикаючим Левом султана в землю урусів, з якої два роки тому їх повернулася лише третина.

Орхан довго стояв біля відчиненого вікна другого поверху селямлику, чоловічої половини будинку, із задоволенням відкривши душу голосам найгрізнішого у світі війська, різкій музиці й гучним завиванням дервішів. Цей войовничий гуркіт, який він чув сотні разів перед кровопролитними битвами, хвилював його й примушував міцно стиснути кулаки. Усе ще міцні кулаки! І кров вирує, як і багато років тому. А головне — Орханові потрібно виступати в похід, як і в старі добрі часи. І він виступить якомога швидше.

— Ти тут? — не обертаючись від вікна, запитав сіляхдар.

— Так, мій пане, — чемно почулося від дверей.

— Я виступаю в похід.

— Я приготую нашу зброю і одяг, мій пане.

Орхан повільно обернувся. Від напливу почуттів на його очах мало не виступили скупі сльози.

«О мій вірний Абдуле! Мій добрий старий Абдуле. Ти пройшов зі мною півсвіту і стояв пліч-о-пліч у сотні сутичках. Немає надійнішої руки і влучнішого ока. Але все це було колись. Зараз ти старий. Тобі потрібен спокій. Ти його заслужив...»

Однак ні слова з того, що промовила душа Орхана, не було вимовлено його вустами.

— Абдуле! Я йду в землі козаків, щоб убити Сірка.

— Навіть стриж летить повільніше від тієї новини, що вмить сколихнула Стамбул...

— Я йду сам.

— Жоден загін не зможе непомітно прослизнути в ці дикі степи. Ви, як завжди, мудрі, мій пане. Удвох ми прокрадемося в саме серце козачого коша.

— Ти заслужив спокійну й ситу старість. У моєму домі ти житимеш до того дня, що вкаже тобі Аллах. Цей похід із жодним колишнім не зрівняється, такий він тяжкий і небезпечний.

Абдул важко зітхнув, а потім тихо розсміявся. Несподівано для себе розсміявся і його пан.

— Я зрозумів! Ти підеш зі мною. Сам Аллах пов'язав нас мотузкою пошуку небезпек на наші сиві голови. І якщо вже зрубають ці голови, то я буду радий тому, що моя лежатиме поруч із твоєю.

— Спасибі, мій пане, за добрі слова. Насмілюся ще запитати про золоту шаблю султана.

Орхан надовго задумався. Потім підійшов до схиленого в поклоні слуги й звелів:

— Візьмеш зі скрині мій найкращий одяг і одягнеш його. Я вирушаю в тому одязі і з тією шаблею, що були подаровані мені нашим улюбленим султаном. Більше ніякої зброї, грошей і припасів з цього дому ми не візьмемо.

Слуга повільно підвів голову й сумно всміхнувся:

— З таким спорядженням я буду частіше молитися, щоб не переплутати доріжки й не з'явитися завчасно в райському саду Аллаха.

Увечері Орхан ледь торкнувся їжі, хоч і довго просидів біля низького столика, щедро заставленого ласощами.

Він сидів, прикривши очі й слухаючи виття дєрвішів і крики яничарів. Старий не хотів ні про що думати, ні тим паче щось згадувати. Він просто хотів, щоб закінчився цей вечір і скоріше прийшла ніч. Та все-таки його душа стогнала й дряпалася котячою лапою провини.

Так, саме так! Провини. Чоловік, а тим паче воїн, не повинен приймати й розуміти цього. І все-таки...

Орхан повільно підвівся й відшукав на своєму поясі срібний ключ. Із сумною усмішкою старий, опустивши голову, вирушив на жіночу половину будинку — гаремлик. Він ішов, ледь піднімаючи ноги і не помічаючи слуг, що навмисно шукали собі роботу на шляху проходження їхнього доброго пана. Вони низько вклонялися старому воїну, стримуючись, щоб не розревтисся і не кинутися йому в ноги. Сіляхдар завжди турбувався про тих, хто перебував під дахом його будинку. Він дбав про них суворо та справедливо, як личить справжньому осману.

У різьблених покритих позолотою дверях гаремлика Орхана зустрів старий євнух Челей. Він мав сказати чимало приємного своєму панові, але слова застрягли пекучим клубком у горлі вірного слуги. Йому до безтями хотілося припасти до добрих рук великого бахадира й благати його пощадити якщо не слуг і рабів, то бодай тих, хто був за цими позолоченими дверима. Адже смерть пана в страшних землях

урусів — це смерть і тих, хто щовечора чекає на нього, як на ранок сонця, а щоночі — як на місяць уповні.

Від хвилювання євнух довго не міг витягти з-за пояса довірений йому ключ. Орхан заспокійливо поклав руку на плече старого раба і вставив у двері свій ключик. Замок легко піддався, і господар ступив у відчинені двері. За його спиною, все-таки не витримавши, розридався старий євнух і втік, несучи свій плач у глибини критих галерей.

Але Орхан не став гніватися, тим паче, що він серцем відчув ту людину, яка була в цю мить більш важлива, ніж головний доглядач гарему.

Важка завіса підійнялася й звисла. Дивовижно ніжна, незважаючи на прожиті роки, рука ласкаво взяла правицю свого пана й провела його на м'які подушки. Орхан важко опустився в незвичну йому м'якість, не дозволивши руці, що привела його сюди, відпустити його долоню.

«Моя улюблена й дорога Зуліко! Як мало я був поруч із тобою. Як мало казав тобі добрих і ласкавих слів. Як мало приніс тобі подарунків. А ще менше радості й щастя. Тобі — моїй єдиній і коханій дружині».

І цих слів не вимовив Орхан. І багатьох інших — важливих і потрібних. Він не хотів, щоб був почутий його тремкий від хвилювання голос, боявся показати себе м'яким, а отже, слабким. Він, як і раніше, як і завжди, — сильний і владний, а тому — надійний і турботливий. Хоча Коран наказує обходитися з дружиною м'яко й говорити лагідні слова, приємні їй, та суворий воїн за сорок п'ять років навряд чи спромігся на кілька коротких речень, та й то невдало добирав заслужені Зулікою добрі й ніжні слова. Адже вона народила йому двох синів і жодного разу не вимовила ані найменшого слова докору своєму суровому чоловікові, який відправив своїх нещасних хлопчиків у полум'я воєн, і воно поглинуло їх.

— Я завтра їду... — почав Орхан, міцно стиснувши губи. На його руки лягло обличчя дорогої йому людини. Але ні зітхання, ні схлипу. Долоні обпалювало лише гаряче дихання.

— Я повернуся... Скоро... Я... принесу багаті дари і...

Зуліка легко, як для своїх літ, піднялася на ноги й уклонила чоловікові.

— Мій пане, ти можеш зараз зробити мені найдорожчий і найважливіший подарунок.

Орхан винувато всміхнувся. Він не захопив навіть простої перлової нитки. Винен... А навіщо ж він ішов сюди? Чи лише подивитися на жінку, яка подарувала йому двох синів? Чи все-таки для того, щоб сказати кілька слів жалю про їхню смерть. Славну смерть. Смерть на полі бою.

Губи Орхана ще дужче стиснулися. Він дивився на колись прекрасне, а тепер зморшкувате обличчя дружини й відчував глибоку вдячність. Тільки як виказати її? Хіба що... І старий воїн, може, уперше в житті по-справжньому, по-доброму, по-людськи усміхнувся.

Зуліка теж усміхнулася і навіть розсміялася. Так само дзвінко і приємно, як сорок п'ять років тому.

— Я знала, що ти, мій добрий пане, не відмовиш мені в дарунку.

Сіляхдар знизав плечима й схилив голову в очікуванні пояснень. Зуліка знову всміхнулася і кілька разів плеснула в долоні.

Завіса піднялася, і перед Орханом постала дівчина, укрита щонайтоншими шаллями.

— Цю дівчину звать Лейла. Їй немає рівних навіть у гаремі нашого улюбленого султана. Я сама купила цю черкеску п'ять років тому за дуже великі гроші. П'ять років я вчила її музики, танців, мистецтва бесіди і всього того, що приємне для розуму й тіла чоловіка. Вона гідна народити моєму панові сина. Це й буде найдорожчий і найважливіший подарунок тій, кого ви одного разу назвали своїм щастям. Мені...

Зуліка повільно зняла з дівчини шалі, і та, сором'язливо схиливши голову, постала перед паном у всій звабі дивно прекрасного тіла. Так, ця дівчина була варта і золота, сплаченого за неї, і терплячої праці наставниці. Орхан це бачив і розумів.

Він бачив прекрасні темно-блакитні напрочуд виразні очі, які могли причарувати навіть праведника. Бачив білизну її шкіри, яка в мистецтві засліплення перевершувала перший сніг. Бачив гострі соски на вже оформлених яблуках грудей, тонку талію, що переходила в округлий животик, і такий шанований цінителями глибокий пупок, у якому могло б поміститися кілька унцій мигдалевого масла, і хвилюючий горбик, відкритий завдяки видаленій рослинності, і пружні стегна, і

маленькі колінні чашечки, і вузькі стопи. А ще бачив волосся — пишне, важке, темно-русяве...

Ця дівчина була досконалістю, втіленням усіх чоловічих мрій. Якби вона виконувала гебек атма^[19], то, мабуть, могла б зупинити армію, що йде в бій...

Він бачив... і розумів велич душі його постарілої, але мудрої дружини і її бажання мати поряд із собою продовження роду чоловіка, якого вона обожнювала всі ці роки. Вона звикла до того, що він постійно в походах... Походах проти смертних... Але шайтани?.. Адже зараз її чоловік ішов у похід проти шайтанів!

Вона чекала рішення свого пана. Він не поспішав. І від цього серце старої жінки сповнювалося тривогою, а на лобі виступив піт.

— Зуліко! — якомога м'якше сказав чоловік. — Цю ніч ми проведемо разом з тобою. Нам є про що поговорити і що згадати. Те, про що ти просиш... я виконаю. Але тільки тоді, коли повернуся.

— Мій пане, ти завжди був вірний своєму слову. Тепер моє серце спокійне. Ти повернешся живим і щасливим.

Розділ другий

Благословення Блакитної мечеті

Джафа заплющив очі й із насолодою закінчив езан — заклик до молитви. Він любив ці перші миттевості ранку, коли квапливо піднімався на стрункий і величний мінарет Блакитної мечеті й гучно, з витонченими переливами пронизливого голосу будив правовірних. Разом із ним закінчили езан і інші п'ятеро муедзинів — за кількістю веж, що оточували найвеличніший молитовний будинок мусульман Стамбула.

Шість мінаретів розпорядився звести султан Ахмед понад шістдесят років тому. Бо ж найбільша мечеть імперії не могла мати звичайні собі один або два мінарети. А сьомий мусив Ахмед відтак побудувати при великій мечеті у святому місті Мецці — бо тамтешні мешканці неабияку образу затаїли на величного османського султана за те, що той свою мечеть отак нагло спробував дорівняти до головної мечеті всіх мусульман на землі Пророка.

Муедзинові Джафі пощастило. З висоти його правого від входу в мечеть мінарету добре було видно вулиці, прилеглі до площі. І він, вірний служитель Аллаха, мав особливе задоволення бачити того з правовірних, хто першим приходив на ранкову молитву.

Цього разу першим до входу в мечеть наближався величний старий чоловік у неймовірно багатих золотих шатах.

Джафа аж застиг від подиву. Невже сам султан? Ні-ні! Йому немає потреби трудити ноги, а тим паче для звичайної молитви залишати палац. А якщо це великий візир? Утім, і високоповажний Кара-Мустафа-паша з'явився б із цілим почтом, а не з хоч і так багато зодягненим, але єдиним супровідником. Хто ж це?

Муедзин правого мінарету дзвінко ляснув себе по високому лобі. Це він! Той, про кого вже два тижні говорить весь Стамбул!

Сорокарічний, шанований усіма Джафа хлопчиськом злетів із височенного мінарету й, важко дихаючи, зупинився за кілька кроків від шадирвана. Біля цього особливого фонтанчика великий воїн Орхан уже омивав свої стопи. Відтак бахадир омив руки й обличчя протічною водою, щоб ритуально очистити тіло. А тепер можна очистити й душу.

Муедзин із благоговінням глянув на залишені біля входу золототкані черевики Рикаючого Лева султана й відчув, як його серце наповнюється радістю й гордістю.

— Великий сіляхдар починає свій похід із молитви в Блакитній мечеті! — він сказав це тихо, але чіткий і дзвінкий голос муедзина почули ті правовірні, що вже зібралися біля очищувального фонтанчика.

Мечеть султана Ахмеда Першого отримала свою другу назву «Блакитна мечеть» завдяки керамічним кахлям у блакитних тонах, що прикрашають її внутрішнє оздоблення. А світло двохсот шістдесяти чудових вітражів, пропускаючи перші ранкові промені ніжного сонця, перетворює молитовний зал на справжній Едем, де незримо присутній сам Аллах.

Думки всіх молільників, а їх цього ранку було напрочуд багато, були спрямовані тільки до Всевишнього. Правовірні промовляли молитву, водночас раз по раз торкаючись підлоги чолом і долонями: то нахилялися, то випростовувалися. Їхні обличчя були спрямовані в бік молитовної ніші-міхраба, зверненої в бік Мекки. Потім коротку проповідь виголосив імам мечеті. Його голос, багаторазово посилений закладеними в стіни й у стелю порожніми глечиками, був чутний у найдальших кутках мечеті. Але говорив він коротко, бо ранкова молитва завершується, щойно сонце піднімається на висоту вістря списа. Ось про спис у могутній руці османа, що вражає ворога-г'яура, і повів мову наставник. Потім його сухі руки передали Орханові теспіх, складений із тридцяти трьох ядер, щоб, перебираючи цей молитовний ланцюжок із ліванського кедра, могутній Лев пам'ятав: його похід розпочався з благословення Аллаха в стінах Блакитної мечеті.

І лише після цього погляди присутніх прикипіли до найкращого серед них — великого бахадира Орхана. І думки, і слова, і... безліч дарів!

Залишивши мечеть, Орхан ішов повільним кроком, високо піднявши голову, але часто киваючи на знак подяки за особливо приємні слова чи багатий і потрібний дарунок. За ним, а точніше за спиною його слуги Абдула, двоє яничарів вели дивовижного білого жеребця під арабським позолоченим сідлом і в обробленій сріблом збруї з червоної шкіри. Рослі воїни часто озиралися, зло рикаючи на слуг, які вели подарунок від яничарського корпусу, адже слідом за

ними йшов іще розкішніший аргамак. Цього породистого, чорного, як ніч, скакуна під чудовим, усипаним коштовним камінням сирійським сідлом, прислав сам великий візир. Але навіть слуги першого після султана пана побоювалися розгнівати грізних воїнів і тому вели аргамака не попереду, а слідом за яничарським конем. Скакуна зі стайні великого візира втримати було дуже непросто, адже численні яничари, що йшли позаду, уже підштовхували аргамака в круп прикладами яничарок, так само подарованими великому сіляхдару.

За яничарами йшло чимало рабів і слуг, руки й плечі яких аж угиналися від подарунків їхніх хазяїв: мішками зі спеціями від Єгипетського ринку «Мисир Чарсиші»; овочами, фруктами та крупами від «Капапи Чарши», тобто Критого ринку; шаблями, кинджалами й пістолями від гільдії стамбульських зброярів; кошельми з важкими золотими монетами від єврейських і християнських кварталів; килимами й килимками від цілодобового торговельного району Пери; Кораном від мудрих наставників медресе та їхніх учнів; мідним і срібним посудом від жебраків Стамбула. Ще були два дужі чорні раби і якась стара, що зналася на ворожінні й заклинаннях, — від невільничого ринку. І ще чимало потрібного й не дуже — від пекарів, ткачів, купців, водоносів, пожежних...

Кожен мешканець Стамбула вважав своїм обов'язком гідно провести воїна, який вирушав у похід, щоб убити злого шайтана Сірка, адже більшість, якщо і не кожен, за минулі десятиліття постраждала від нього і його козаків: хто товаром і майном, хто був поранений, а в кого хтось із родини й головою наклав.

А ще стамбульці затято сперечалися: уб'є сіляхдар Сірка чи сам згине в диких північних степах? І, хоча Коран забороняє азартні ігри, маса народу, якщо не всі, ставили, хто що міг, на той чи той наслідок. Тому проводити свого героя вийшло чимало з тих, хто міг на якийсь час залишити роботу, службу чи торгівлю. Серед них були й особи, з голови до ніг обвішані зброєю, які просили взяти їх із собою в цей похід, що просто на їхніх очах ставав легендою. А також велика кількість послужливих чоловіків і навіть хлопчаків, готових на будь-яке служіння. І всі ці люди намагалися довести свою необхідність, простягаючи до обличчя сіляхдара то зброю, то чашу, то ложку, а то і якісь товсті книги, як наприклад, худорлявий дідок у єгипетських шатах і в зеленій чалмі.

Орхан на це лише кивав, не вимовляючи ні слова. Прийнявши ці кивки за згоду, добровольці прилаштувалися в кінці довгої колони й уже гордо позирали на всіх довкола, і собі гріючись у променях сіляхдарової слави.

Літній сіляхдар зупинився лише раз, коли з припортової кав'ярні зачув запах ароматної арабійської кави. У ту ж мить господар закладу підніс великому бахадиру маленьку чашечку тягучого напою. Орхан був дуже задоволений бадьористим трунком і розплатився за каву золотим кулястим гудзиком, який відірвав від свого коштовного вбрання. Господар майже знепритомнів і мало не впав, але його моторні слуги встигли підхопити щасливця, який миттєво усвідомив, що тепер від охочих випити його кави не буде відбою. Великий сіляхдар умить перетворив нікчемного крамаря на шановного, а незабаром і багатого купця.

Воїстину Аллах поруч зі своїм вірним воїном, який не тільки захисник правовірних, а й благодійник для них!

Ще Орханові довелося трохи почекати біля причалу. Чимало човнярів із тих п'ятнадцяти тисяч, що перевозили охочих через Золотий Ріг, Босфор і Мармурове море, а також доправляли вантажі на рейдові кораблі й на узбережжя, заперечалися, хто з них найбільш гідний, щоб прийняти на борт першу шаблю імперії. Суперечку, звичайно ж, виграв кет-хюда, голова цеху човнярів, що вчасно з'явився на багато прикрашеному карамюрселі.

Літній воїн був задоволений. Він знав, що свою назву ці великі парусно-гребні човни з гострим трикутним вітрилом і півпалубою отримали від імені першого османського флотоводця Орхан-бея Карамюрселя, який заснував на березі Ізмітської затоки першу османську верф у містечку, що отримало таку само назву. Чому ж Орханові не ступити на борт човна, якого ще в минулому столітті придумали ті, хто бачив самого засновника імперії Орхан-бея?

Сіляхдар переконався, що поруч із ним нерозлучний Абдул, і одразу ж наказав вирушати. Він навіть не зволів подивитися, чи подбав хто-небудь про його подарунки. Та з того, який галас зчинився довкола, можна було здогадатися, що на інших карамюрселях і дрібніших човнах-каїках триває завантаження за доволі помірну ціну. І все-таки великий бахадир обернувся. Йому хотілося ще раз подивитися на покинутий дім. А ще...

На пристані, розштовхавши натовп, вишикувалися музиканти-яничари. І зазвучав славетний бойовий марш непереможних воїнів султана.

Спершу заячі лапки вибили з тугих барабанів тривожний дріб, який тут-таки змінило деренчанням мідних тарілок. До них приєдналися дзвінки солодкоголосі трикутники, поступово витіснені завиванням тромбонів, дзвоном триангелів і тамбуринів. Але все це з люттю покрили бойові роги й довгі труби. Яничари грали з особливою насолодою і навіть самозабутньо, ніби за їхнім оркестром ішли в атаку гнівливі орти^[20].

Закінчення маршу потонуло в гучному лементі вертлявих дервішів, нерозлучних духовних наставників яничарів. Так і будуть вони кружляти кілька годин поспіль, куполами роздуваючи білі широкі спідниці-джалуни й пронизуючи небо своїми високими ковпаками, що символізують надгробки мусульман. Хто б не дивився на них, захоплених танцем і виттям, у всіх шалено крутилися й паморочилися голови, і лише дервіші залишалися незворушними, ніколи не падали, жодного разу не втративши рівноваги у своїх незрівнянних обертах навколо незримої осі. У цьому їм, без сумніву, допомагали вислови зі священного Корану, які вони голосно вигукували.

— Мій пане! Вкажіть курс, за яким я повинен спрямувати це судно.

Орхан подивився на схиленого в поклони старійшину човнярів і вказав рукою на північний схід.

— Бачиш ті трищоглові кораблі? Тримай курс на них.

Кремезний кет-хюда з жахом відсахнувся:

— Це ж кораблі туніських піратів!..

— Цих славних моряків викликав сам султан! — суворо мовив Орхан і помахом руки велів старшині відійти.

Ставши на потрібний галс, прудкий карамюрсель швидко пішов по хвилях. Ліворуч на березі віддалялося гігантське місто, розділене природою на три частини. Перші дві — це сам Стамбул, розташований на мисі між Мармуровим морем і Золотим Рогом, а ще Галата й Пера на північному березі Золотого Рогу. Усе прекрасне й чарівне, що так

милувало око, було в межах цих двох частин міста. Але очі старого воїна були спрямовані на третю його частину — на азійський берег Босфору. Тут відкривалася широка панорама Сутари, в оздобленні смоківниць, кипарисів і пахучих кущів акації. Там розкішні сходи на пристані починали Меїт-Іскеллі — дорогу смерті, що вела на цвинтар, де покоїлися знатні османи, які завжди пам'ятали, що їхні предки прийшли з Азії, а тому нащадки повинні бути поховані на азійському березі Босфору.

А де доля наготувала могилу, у якій лежатиме сам сіляхдар Орхан? У яких землях, під чийми небесами? Раніше він ніколи про це не замислювався. Аж сьогодні щось кольнуло в грудях і змусило подумати про скорботне.

«Зуліко, моя прекрасна Зуліко! Я обіцяв тобі повернутись, і я повернуся!» — нагадав собі Орхан і з усмішкою подивився на караван човнів, що уповільнював хід. Їхні господарі вже усвідомили, куди тримає курс Рикаючий Лев султана, і це їх відверто збентежило. Вони далеко не були левами і навіть ікластими вовками. Наближення до непередбачуваних вітрильників магрибських піратів неабияк поспувало човнярам настроїв і навіть увігнало в смуток. Якби в порту не чекала багатотисячна юрба, жадібна до їхніх розповідей, вони б, мабуть, повернули назад.

— Підходь до корабля з вимпелом спрута! — крикнув Орхан.

Почувши це, кет-хюда схопився за голову й тихенько завив.

Підбираючи вітрила, карамюрсель ковзнув між високих бортів величезних вітрильників і, підтримуючи хід веслами, попрямував до зазначеного корабля, і його дошки тремтіли, як шерсть на вівці, що з недомислу приблукала в темний ліс.

Ванти, щогли й борти всіх п'яти магрибських вітрильників були густо всіяні піратськими екіпажами. Засмагли до чорноти моряки й абордажні команди, усі в коротких безрукавках і вузьких шароварах до колін, з жадібною цікавістю оглядали човниковий караван, над яким панувало моторошне мовчання. Цим він нагадував величезну зграю ворон, що обсіла дерева лісової дороги, по якій сонні селяни везуть у кошиках зерно на посів.

— О Аллаху! — зітхнув старшина човнярів і беззвучно заворушив губами, чи то звертаючись до Всевишнього, чи то згадуючи імена своїх дружин і синів.

Борт карамюрселя, мов поцілунок дитини, торкнувся чорних дощок парусника:

— Гей, на борту! Чи не відпочиває капудан-паша^[21] грізного судна на килимі, що покриває голови невірних?! — голосно запитав Орхан.

Незнана сила змахнула з борту десяток головорізів, а на їхнє місце, немов мавпа, спритно вистрибнув аж до маслаків висохлий моряк у такій само безрукавці й шароварах, як і інші пірати:

— Голови невірних, здобуті в поході, я три дні тому відправив курсовим судном на Джербу^[22].

— Отже, славетна піраміда черепів^[23] скоро досягне небес?

— Авжеж, якщо і твоя шабля послужить цьому, великий воїне Орхане. Радий бачити тебе, Лево пустелі!

— Я також радий бачити тебе, Селіме, безстрашний Крокодиле Османського моря^[24].

Із високого борту вітрильника розкрутився мотузковий трап і дзвінко вдарив дерев'яною сходиною-поперечиною по палубі карамюрселя.

— Прошу під мій навіс, дорогий друже! — широко всміхнувся капудан-паша.

Випроставшись, він швидко прокрокував босими ступнями по вузьких перилах борту до трапу. Під час його наближення моряки попадали на палубу, а дехто навіть за борт, ніби від гарматного духу.

Селім простягнув руки сіляхдару, що піднімався, і, поставивши його на дошки палуби, міцно обняв:

— Скільки ж ми не бачилися?

— Років із десять. Але весь цей час я чув про твої перемоги, мій хоробрий капудане-паше цих грізних вітрильників. І не тільки чув...

— Так-так!.. Я вдячний тобі за щедрі подарунки й корисні листи, мій добрий друже Орхане. Ти багато в чому мені допоміг.

— А зараз ти можеш допомогти мені, — усміхнувся старий воїн і поклав руку на плече моряка.

— Ти струсонув Стамбул, і він упав до твоїх ніг. Гул від цього падіння долетів і до моїх корабликів. Якщо тобі допомагає сам Аллах, то мені залишається тільки згоріти від сорому, якщо я в чомусь тобі відмовлю. Ходімо під тінь мого навісу й про все поговоримо.

Узявшись за руки, як і личить старим добрим друзям, сіляхдар і капудан-паша попрямували на корму, над якою були розтягнуті навіси

з верблюжої шерсті.

— Ах, ось що! Мій добрий Селіме, я не міг прийти до тебе без подарунків. Правда, я ще не знаю, які вони.

Орхан вказав рукою на карамюрселі й каїки, що скупчилися по обидва борти. Капудан-паша кивнув, і палубний ага^[25], який ішов за ним тінню, із розумінням уклонився. Він кинувся до трапа, одночасно віддаючи гучні команди. І, підкоряючись їм із величезною охотою, пірати скинули з бортів мотузки й мурахами полізли в човниковий караван.

У затінку навісу під свіжим морським вітерцем було приємно лежати на м'яких шовкових подушках і вести дружню розмову. Чорношкірі хлопчики, нечутно ступаючи по вискоблених дошках корми, усе підносили страви та напої.

— Найкращим для мусульманина^[26] є спосіб життя такої людини, яка міцно тримається за поводи свого коня на шляху Аллаха й щоразу прагне гайнути на ньому туди, звідки до нього доноситься крик про допомогу, воліючи стати на бій або знайти смерть там, де можна її знайти в ім'я Всевишнього. Я вже третій рік припливаю до цих берегів, а від них до земель урусів. Туди я везу тисячі міцних і сильних воїнів, а повертаю небагатьох — поранених, хворих і покалічених. Мої кораблі безліч разів вступали в морські сутички з невірними. Я втратив два парусники. І навіть палуба мого корабля була на палець залита кров'ю в абордажному бою. Ти впевнений, мій друже Орхане, що твій кінь на правильному шляху? Що саме цей шлях вказав Аллах, а не нашептали підступні демони, щоб погубити тебе?

— Я відчуваю волю Аллаха своїми грудьми, — відповів сіляхдар, із задоволенням відпиваючи фруктової води з венеціанського келиха кольорового скла.

— Бачив цих урусів і в бою, і в ланцюгах. Багато з них відважні й гідні воїни. Але є й жалюгідні боягузи, що зраджують свою віру й товаришів по зброї. Такі будуть готові вистрілити в спину або пустити стрілу з самого лише ницого бажання зірвати з тебе золоті шати. Вони поневажують саме розуміння лицарського бою. Я вже не кажу про те, що та місцевість незалюднена, а природа її підступна й смертельно небезпечна. Але я, напевне, усе це даремно кажу. Навряд чи можливо вмовити тебе схаменутися...

Орхан похитав головою й усміхнувся:

— Народження — це початок шляху до смерті, а життя — наближення її. Така воля Аллаха. А як померти — іноді Всевишній дозволяє вибрати це самим людям, — Орхан подивився вбік. — Ти хочеш смерті цих нещасних? — він простягнув келих у бік прив'язаних за ноги чотирьох моряків, що звисали з нижньої щогли.

— Ти про що?.. А-а-а! Зрозумів! Я про цих йолопів геть забув, — капудан-паша піратів плеснув у долоні, і перед ним відразу ж постав палубний ага. — Якщо вони ще живі, дай їм із десятків батогів, а тоді нехай драять палуби...

Селім гірко зітхнув і продовжив:

— Ми вже три тижні стоїмо на якорі. Очікуємо звісток про наближення урусів чи то з Дону, чи то з Дніпра. Крупи й сушене м'ясо вже закінчуються. Ось і доводиться відпускати цих собак на берег для прожитку. А якщо чесніше — щоб вони від нудьги й неробства не починали на борту сварок і різанини. Нехай копирсаються в болоті Пери або Галати. Там греки і вдень і вночі тримають відкритими свої таверни. Та й корисно розім'ятися в добрячій бійці зі стражниками і яничарами. Однак ці перебрали вина й так накурилися дурману, що порушили Коран. Та ще й пішли по домівках, вимагаючи грошей за охорону мешканців Стамбула від козаків. Але висять вони вниз головами не за це. А за те, що їх, мов баранів, привезли зв'язаними. Краще б їм у місті відрубали голови. Мені не потрібні ті, кого можна схопити. Франки^[27] тремтять, щойно забачать мої наповнені вітром вітрила. Вони знають — у моїх командах хоробрі й дужі воїни. А хочеш, я тобі дам півсотні моїх головорізів? З ними все ж спокійніше, ніж самому блукати в Дикому полі.

Орхан ласкаво глянув на друга:

— Ти ж пам'ятаєш: два роки тому наш великий візир Кара-Мустафа пішов у ті землі, узявши з собою більше двохсот тисяч головорізів. І йому все-таки не було спокійно, бо, спаливши Чигирин, він покvapливо відійшов за Дунай. Я йду, як воїн, щоб битися з воїном. Як лицар, викликаю на бій лицаря. Я нікому не забороняю йти за мною. Але в них свій бій і свій обов'язок перед Аллахом. Тому їхня смерть не ляже провиною на мою совість. Тут наказувати не можна. Це справа честі — йти, щоб убити або бути вбитим. Не грабувати, не

спалювати, не гвалтувати, а чесно викликати на поєдинок гідного ворога й битися з ним. Віч-на-віч. Чи згодні на це твої головорізи?

Селім із сумнівом похитав головою:

— Ти просто пехліван^[28] зі старих арабських оповідей. В ім'я честі й Аллаха! Либонь, я все-таки відправлю кого-небудь із тобою. А раптом трапиться лихо? Переможеш ворогів і від щастя помреш. Принаймні легенду про тебе принесуть.

Двоє старих друзів розсміялися й потиснули руки.

— Таких легендарів пів-Стамбула за мною йшло. Ходімо, подивимося на них, а заодно і на подарунки від міських щедрот і благодійників.

Між другою й третьою щоглами на дзеркально надраєних дошках палуби лежали дари Стамбула: мішки з крупами, кошики з овочами та фруктами, бурдюки з вином, глечики з пивом, фруктовую воду, медом, полотняні сумки з хрустким хлібом і випічкою. Акуратними пірамідками лежали килими, килимки й рулони тканини. Деякі з килимів були розгорнуті й на них із повагою укладені далеkobійні яничарки, короткостволі бандолети й багато прикрашені пістолі. Далі витягнуті до половини з піхов грали на сонці османські та перські шаблі, гострі халєбські ножі й широкі черкеські кинджали, гострі, як бритва, ятагани і навіть гусарські палаші. І над усією цією купою зброї височів багато одягнений Абдул, який тримав на витягнутих руках золоту шаблю султана.

І ще. Біля ніг вірного слуги сіляхдара пірамідкою височіли шкіряні, парчеві, шовкові та оксамитові кошелі, туго набиті золотими й срібними монетами.

Усе інше — дрібне, а часом і незрозуміле — було звалено в недбалу купу. Двох красенів-жеребців уже встигли за допомогою блоків спустити в третій трюм.

Крокодил моря й Лев пустелі байдуже оглянули багаті дари Стамбула. У їхньому довгому й бурхливому житті були і багатші дари, а що важливіше — захоплена здобич. І вона була і багатшою, і значно дорожчою.

Обидва чудово знали, що пістоль не вистрільє, ятаган не переріже горла, шабля не знесе голови, якщо їх не триматиме сильна, вмїла й безжальна рука. Рука воїна — людини, готової вбивати.

— І де ж ті, що йдуть із тобою в землі шайтанів, які п'ють кров мусульман?

Капудан-паша подивився на палубного агу, і той махнув рукою. Натовп моряків розступився й відкрив чоловіків, що стояли біля протилежного борту.

— Еге! Ось і лицарство Стамбула, — вказав на них рукою Селім і скривив губи в погано прихованій насмішці.

— Це всі? — запитав нездивований сіляхдар, звертаючись до палубного аги.

Той чемно вклонився:

— Так! Ці зажадали супроводити Лева пустелі. Решта віддала свою зброю й те, що в них було для великого походу.

— Самі віддали? — засумнівався Орхан.

Ага розтяг у посмішці губи й багатозначно розвів руками:

— Вони побажали перемоги великому бахадиру й були щасливі допомогти тим, що мали. Була ще якась жахлива баба з двома мішками, набитими травами, сушеними скорпіонами, зміями та безліччю талісманів. Вона оступилася й упала за борт. Наші моряки не встигли врятувати ні її, ні тих мішків, що були з нею. Великий сіляхдар не гнівається?

— Старі баби повинні сидіти з малечею, а не вештатися по бойовому кораблю. Шабля, а не талісмани, знищує шайтанів. А ці хто?

— Вони самі піднялися на борт, — палубний ага з повагою вказав на двох грізного вигляду воїнів, озброєних до зубів, і недбало махнув на якогось старого в єгипетських шатах, що стояв неподалік, та юнака з великим шкіряним мішком, що визирав із-за його спини. За кілька кроків від них ще стояли двоє чорних рабів.

— Потурбуйся про них, — після паузи сказав Орхан і навіть дозволив собі ледь схилити голову перед тими небагатьма, що залишилися з сотень, які гордо крокували за його спиною по вулицях Стамбула, що тріумфував.

Після четвертого намазу, який за велінням Аллаха здійснюється в кінці дня, сіляхдар довго стояв на просторій кормі, вдивляючись у

розпечений диск сонця, який знехотя пірнав у закривавлені хвилі моря.

— Уранці буде вітер. Потрібний вітер. Ми підемо через море. Уздовж берега довго й небезпечно, — тягуче повідомив Селім, глибоко вдихаючи фруктово-трав'яний дим кальяну.

Орхан на знак згоди кивнув:

— Гаразд. Я пройдуся.

Капудан-паша заплющив очі:

— Пройдися. Уздовж борту п'ятдесят кроків. Від смерті нас рятують три складені пальці. Це ширина бортової дошки. Лише три пальці.

Сіляхдар подивився на спітнілого від диму кальяну друга й, заклавши руки за спину, спустився з високої корми на палубу. Вахтова команда піратів сиділа вздовж бортів, почухуючись і широко позіхаючи. Вони жадали галасливої гри в кості або кулі. А ще дужче грецького вина й веселої музики. Та бодай хоч перших сутінок, коли можна спуститися в трюм і принаймні чимось розважитися подалі від очей швидкого на розправу капудана-паші і його вічно бадьорих старших помічників.

Орхан пройшовся вздовж лівого борту, потім перейшов до правого. Тут він ще деякий час простояв, прислухаючись до плескоту хвиль об дерево корабля. Потім не витримав і підійшов до тих, хто не побоявся опинитися в обіймах магрибських піратів. Його вітали, стоячи в шанобливому поклоні. Лише юнак загаявся і звівся пізніше за інших. Йому було важко швидко підвестися, бо на його колінах була дошка для письма, на якій він, ретельно наносячи чорнило на папір, виводив слова, мовлені старим у єгипетських шатах.

Сіляхдар вказав рукою на аркуш. Юнак запитливо подивився на свого диктувальника і — після кивка старого на знак згоди — простягнув аркуш Орханові.

Великий бахадир звузив очі, тоді міцно заплющив їх і швидко розплющив. Але це не допомогло. У чорнильних рядках його постарілі очі ледве розрізняли літери.

— Прочитай! — велів суворо сіляхдар і простяг аркуш юнакові.

Той знову запитливо подивився на старого в єгипетських шатах і після його другого кивка почав читати:

— «... Отже, під незрівнянний марш яничарського оркестру, здатного розіграти кров навіть у мерця, я, недостойний свідок цієї

великої події Евлія Челебі, і мій юний помічник Фасул найняли міцну каїку й попливли слідом за Рикаючим Левом султана. Так іменували поважного сіляхдара Орхана мешканці Стамбула. До бойового маршу незрівнянних яничарів я ще трохи сумнівався в правильності мого рішення. Адже роки, незлічимі рани й пережиті негаразди безперервної більш ніж сорокарічної подорожі трохи ослабили моє тіло. Але гучна бойова музика повернула мені приємну пам'ять багатьох битв і походів. Я знову відчув себе молодим і потрібним. Бо я, написавши чимало книг про славні подвиги, свідком яких був, не можу стриматися, щоб не описати правдивим словом майбутній лицарський поєдинок, гідний стати легендою у віках.

Трохи збентежив утопленик. Його зіштовхнув у море натовп, а потім бідолаху розчавило каїкою. А коли добрі човнярі передали тіло на пристань, знайшлися ті, хто впізнав нещасного. Ним виявився муедзин Блакитної мечеті Джафа. Він голосніше за всіх своїм незрівнянним голосом прославляв такий любий Аллаху намір відважного сіляхдара. Кілька годин по тому я бачив іще одного утопленика. Точніше, утопленицю — стару жінку, яку чомусь викинули за борт магрибські моряки. Але один із наших супровідників, воїн-арнаут, сказав, що бачив, як вона виплила й трималася на воді. А ще додав, що моряки мали рацію, називаючи стару служницею демона. Та гадаю, що вона все-таки потонула...»

Юнак закінчив читати й розгублено дивився то на літнього сіляхдара, то на старого в єгипетських шатах.

— Це не останні жертви мого походу. Смерті не доведеться дрімати, — тихо мовив Орхан. Він уважно придивився до обличчя чоловіка в єгипетських шатах, ніби щось пригадуючи, але нічого не сказав і в задумі продовжив свою прогулянку вздовж бортів піратського вітрильника.

Капудан-паша Селім солодко потягнувся й глибоко втягнув повітря своїм перебитим носом. Може, саме завдяки цій задавненій травмі нюх морського пірата був гострий, як у мисливського собаки. У ранковому протязі, що пронизував капудан-каюту, Селім відчув запах садів і

баштанів північних околиць Стамбула. Саме там розторопні вірмени руками рабів вирощували солодкі фрукти й соковиті овочі.

— Вітер мені в спину, — широко всміхнувся старий пірат і, як був у коротких шароварах і на босу ногу, так і вилетів на палубу.

Трішки засмутило те, що корабельний ага в передсвітанні вже не спав і напівголосно й упівкулака заганяв вітрильну команду на високі щогли.

«А хай йому грець, цьому синові каракатиці! Буде він капуданом, якщо мене переживе», — доброзичливо подумав Селім і заревів щодуху:

— Ворушіться, безхвості мавпи, бодай вас усіх акули зжерли! Травіть канати, ставте вітрила й бажайте собі смерті тільки в обіймах морських дів!

Розминаючись, капудан-паша вцілив кулаком у сонну піку стрічного моряка й рушив на корму здійснювати ранковий намаз фаджр. Поки він омивав руки, ноги і обличчя зі срібної посудини, яка дрібно тремтіла в руках чорного хлопчиська-раба, вітрильна команда виконала першу підготовку до фаджру й, укривши палубу килимками й підстилками, повернула обличчя в бік Кааби^[29].

Закінчивши ранкову дворакатну^[30] молитву, моряки одразу подерлися на реї й заходилися відв'язувати скатки вітрил.

— Добре!.. — розкриваючи обійми морському простору, Селім солодко втягнув у перебитий ніс вітер, що дедалі міцнішав.

За кілька годин скрипучий від довгого стояння корабель вийшов із Босфору у відкриті води. Верхній вітер туго напнув вітрила й погнав велике судно по білих гребенях хвиль.

— Ми таки не йдемо вздовж берега? — привітавшись, запитав старого друга Орхан.

Він легко піднявся крутими сходами, що вели на корму, і так само, як і капудан, замилувався гоном золотих у ранковому сонячному промінні хвиль.

— Я знаю ці води й ці вітри. А боятися нам нема чого. Козакам зараз не до морських походів. За три роки війни і вони, і ми пролили багато крові. А ще... Уночі прибув із палацу султана посланець. Комуś дуже важливо, щоб ти, мій друже, якнайскоріше опинився на протилежному березі Караденізу^[31]. Немов хвилюються, що ти злякаєшся або роздумаєш. Державна скарбниця навіть не пошкодувала

золота на сплату боргів моєї ескадри. Тепер у мене офіційний наказ допомогти тобі.

— Допомогти чи конвоювати? — з усмішкою спитав «бранець». — Не бійся, силою ти мене не повезеш, навіть якщо схочеш. Нагадую, що мене надихнув Аллах, і все в його волі, — смиренно додав сіляхдар.

— Це так. Ось тільки... Не подумай, що я... з полохливих. Та все-таки не зможу доставити тебе в пащу шайтана й не ввійду у води Дніпра. У цих лабіринтах островів живе сама смерть. І до Очакова я не піду. Там постійно нишпорять козаки. Може, і тепер вони лізуть на стіни цієї багатостраждальної фортеці. До того ж у мене наказ. Наказ доставити тебе в Кафу^[32]. Сам подумай. З одного боку, ми маємо якомога швидше перетнути море. Тут проблем не має бути. А з іншого — тобі випадає довгий шлях через весь Крим і злі, дикі степи. А це відтягує твій бій із Сірком. Комусь це важливо, а швидше, навіть потрібно. Тебе це не турбує?

— Повторюю: на все воля Аллаха, який і послав мене в цю путь. Тож чому мене має щось турбувати? — смиренно, але з хитринкою відповів Орхан і, помовчавши, додав: — Нитка в клубку долі міцна... Кому, як не тобі, це розуміти, Селіме^[33]?

У переплетенні вулиць Галати важко відшукати потрібний будинок без обізнаного супровідника. Особливо в темряві. Але старий у поношеному одязі ченця впевнено подолав хитросплетіння вуличок і, штовхнувши низеньку хвіртку, опинився в маленькому дворіку.

— А ось і ви, отче Іпатію... — почувся голос із темряви подвір'я.

Старий одразу ж упізнав голос Феодора. Його таверна цілодобово спювала моряків турецького військового флоту. А ще з її даху відкривався чудовий вид на весь порт.

— У мене обмаль часу, — почав отець Іпатій, — на світанку я маю бути у владики. Константинопольський патріарх просить, щоб я був поряд із ним під час бесіди з великим візиром. Султан готується до походу на Європу. Йому потрібні чималі гроші, тому він бажає обкласти новими податками християн своєї імперії. Цього не можна допустити, як і походу на християнські землі. Та похід все-таки

почався. Почався зусиллями султанських посланців до монарших дворів і до всіх, хто може бути корисний туркам. Ми мусимо відстежити всіх посланців і вжити попереджувальних заходів. Що з галерою султана?

Феодор зі смутком у голосі відповів:

— Ми одразу ж помітили підготовку до виходу її в море. Навіть пустили за нею приховану погоню. Але ж ви знаєте: це найшвидший корабель на всьому Східному Середземномор'ї. Тож ми загубили його, щойно він вийшов із протоки. Галера повернулася за два тижні.

— Може, корабель когось доправив у Стамбул? — запитав Іпатій.

Двері будиночка відчинилися, і хтось, визирнувши, з нетерпінням запитав:

— Нам ще довго чекати?

Феодор наблизився до ченця й щось прошепотів йому на вухо. Отець Іпатій округлив очі й надовго задумався. Потім зітхнув і сумно хитнув головою:

— Отже, Крим і землі козаків... Орхан уже на шляху до Сірка. Невже Сірко... — розгублено мовив старий і знову поринув у думки.

— Наші спостережники будуть поруч із сіляхдаром. Про це подбали, — тихо сказав Феодор.

— Це добре, — схвально кивнув отець Іпатій. — Тепер обміняємо золото на звістки з Топ-Капи. Тільки б це не були чергові холості постріли пліток із палацу ясновельможного султана...

Розділ третій

Крим — улюблена перлина Аллаха

«Аллах був милостивий до нас, своїх вірних слуг, і дарував спокійне плавання. Великий капудан-паша Селім за два дні й одну ніч привів свій корабель у найбезпечнішу фортецю Криму — благословенну Кафу. Він кинув якір у міцне дно великої затоки й переправився на берег каїками разом зі своїм другом, великим сіляхдаром Орханом і тими небагатьма з нас, які зважились податися сюди зі Стамбула слідом за Рикаючим Левом султана.

Плавання могло бути і швидшим, але капудан-паша Селім міняв напрямок, щойно в полі зору опинялося бодай якесь вітрило. Однак нам не вдалося наздогнати жодного судна, бо ті, помітивши вітрила й вимпели Магрибу, спішно зникали. Чи були то вороги, чи купці, залишилося невідомим.

Кафанський паша вислав каїки. Сам же він і зустрічав почесних гостей. Побачивши сіляхдара в золотих шатах, подарованих ясновельможним султаном, паша попросив пробачення за те, що зустрічає його без належних дарунків, а відтак усіх покликав до свого палацу. Як осман і слуга багатьох великих візирів, що гідно послужив імперії, я також був запрошений у внутрішні покої паші на бесіду й солодкий бенкет. На втіху присутніх мені дозволили розповісти про мої багаторазові відвідування Кафи й Криму в минулі роки і про ті цікаві події, що трапилися зі мною в ханстві колишніх володарів землі татарської. З цікавістю слухали про мою дружбу з татарськими ханами й беями, а також з османськими великими візирами, двох-і трьохбунчужними пашами багатьох земель, де мені доводилося подорожувати за довгі роки життя. Деякі з моїх оповідок видалися гостям дещо сумнівними, хоч вони цього і не висловили. Мені здалося, що мене вважають меддахом^[34]. І тоді, щоб довести, що пам'ять моя міцна, а письмова праця науково достовірна, я запропонував відрядити людину до мечеті Муфтія. Це покрита свинцем мечеть із кам'яним мінаретом. Цій людині доручили скопіювати тарих^[35], написаний на внутрішньому боці дверей мечеті. Потім порівняли з тим, що написав

я, поки ця людина виконувала доручення. І слова тариха повністю зійшлися з написаними мною:

Почав будівництво власними силами за допомогою Владики муфтій — слуга шаріату, — у мевлеві^[36] — керівник у питаннях віри. А він той, ім'я якому — нікчемний Муса аш-Щериф. Ця богоугодна споруда буде в мирі, бо побудував він її для вірян. Бог милостиво прийняв його службу світлому шаріату.

А коли я назвав усі вісім брам Кафи, що виходять на затоку, і чотири — на суходіл, паша Кафи розсміявся й, дивуючись моїм знанням і пам'яті, сказав, що вірить кожному моему слову. Він назвав мене вченим османом і запропонував мені вибрати дарунок. Я попросив, пам'ятаючи про колишні відвідини, білої черешні та яблук із садів Судака, смак яких не дорівнюється ні з чим на землях Аллаха та інших землях.

Воістину, Крим — улюблена перлина Аллаха й варта всіх мислимих і немислимих похвал райська обитель! Лише ця коштовна земля приносить справжню радість. Тут приємні повітря й вода, широкі землі, тут б'ють джерела живої води. Кожен із тутешніх садів подібний до райського саду й садів Ірема^[37]. Із плодів варті похвали білі черешні. Вони такі соковиті, що смачніші навіть за черешні з міста Банья-Лука в країні Боснії. Якщо людина скуштує цієї черешні, її травлення покращиться, а тіло зміцніє. Ось така ця соковита біла черешня з дивовижними якостями, яку називають також «гюльнарі». А таких яблук, як тут, немає більше ніде. Судакські яблука перевершать навіть яблука садів Малатї під назвою «назлі» й саду Костанділь у Румському ейялеті. Вони пахнуть, як мускус і амбра. Хтось із поетів у передмові до книги про судакські яблука написав: «Радість, радість, радість, як яблуко. З Аллахом — утримання від гріха». Ці яблука, завбільшки з п'ятірню, складають у білі коробки й відправляють кримським ханам та візірам. А ще багато тисяч коробок і кошиків дбайливо загортають у рожеве полотно й переправляють у Стамбул — на подарунки османським падишахам, улемам і візірам. Ці яблука довго зберігаються, не змінюючи кольору й смаку, вони ніби щойно зірвані з дерева.

Але це моє прохання засмутило кафанського пашу, і він повідав, що кілька років тому козаки Сірка в люті своїй вирубали більшість прекрасних дерев, підступно напавши на Крим. І спалили чимало всього, до чого дотяглися їхні криваві руки.

Паша вручив сіляхдару подарунки й наказав забезпечити всім необхідним у його святому поході на цього Урус-шайтана. До вечора мешканці Кафи й багатьох прилеглих земель приходили до палацу паші й славили Рикаючого Лева султана, а також просили вкинути душу Сірка в пекло, а тіло придавити могильною землею. До цих закликів приєднався і я — Евлія Челебі...»

Старий у єгипетських шатах утомлено відхилився на високі подушки й лагідно подивився на юнака:

— Ти все записав, мій дорогий Фасуле? Чи не швидко я говорив?

Юнак поклав на підлогу папір і перо, підвівся й низько вклонився:

— Дослівно, мій учителю й добрий пане.

— От і чудово. Завтра вирушаємо в дорогу. А сьогодні ми ще пройдемося по базару й купимо все необхідне. Принаймні наш доблесний Орхан потеплішав душею до мене, але все-таки, здається, він не дуже радий нашому супроводу. Будемо триматися до нього якомога ближче. Усе зміниться на краще. Аллах милосердний.

— О Аллаху! О Аллаху! Дивні справи земні, але на все твоя воля!..

Евлія Челебі йшов вулицями Кафи й не впізнавав міста. Здається, так само грізно височіли стіни й башти з тесаних каменів у формі дуги. Так само вражали деякі камені завбільшки зі слона. Залізна з двох половин брама була така само міцна, а між зубців фортеці виглядали величезні гармати. Як і раніше, чистими й доглянутими були, на докір Стамбулу, численні вулиці з пречудовими палацами й добротними будинками з балконами й вікнами, що видивлялися в бік порту й моря. Так само велично стояли мечеті й синє небо гордо підпирали витончені мінарети.

Усе нібито так, як і тринадцять років тому. А все-таки...

Тільки піднявшись на міську височінь і вклонившись могилам шехидів Топраклик зіярету^[38] — Топчи Баба-султана і Шейха Ефенді-

султана, Евлія Челебі врешті збагнув, що так засмутило його.

Кафа вже не була тим щасливим містом, яким він його знав!

На вулицях зустрічалися лише поодинокі перехожі, а в кав'ярнях не чулося бесід і не звучали вірші. Геть зникли дівчата й жінки сусідів мусульман — красиві, чарівні, з мускусними косами. А були ж серед них і такі, як чисті світила, як унікальні витвори, усмішка яких розривала серце й туманила розум.

Кудись поділись численні гулями^[39] — красені з печаттю сонця й місяця на обличчях. А їх було так багато, цих юнаків із країн черкесів, абхазів, грузинів і ляхів — зі срібними тілами, тонкими й свіжими, м'якими, як мочка вуха. Ніжні, слухняні й витончені гулями, люблячі друзі-коханці...

А ті мешканці, яких тепер зустрінеш на вулицях і майданах, уже не підводять очей. Їхні обличчя не світяться радістю й не дарують усмішок кожному стрічному. І...

Кудись щез гамір міста. Чутно лише вітер і глухі переكاتи хвиль.

Віддавши належне місцю паломництва, Евлія Челебі попрямував на добре знайомий йому взуттєвий базар. У минулі роки біля нього щоранку збирався невільничий ринок. Таких сильних і красивих рабів, як на цьому ринку, не було навіть у Стамбулі. Цей ринок був центром життя Кафи. Вправні майстри ста п'ятдесяти ремесел Кафи оберталися в круговороті невільничого ринку. Тут можна було купити все — варто було тільки вигукнути своє бажання, і одразу з'являлися ті, хто міг його виконати за ваші важкі монети.

Саме сюди і спрямував Евлія Челебі свого помічника — цього вправного й тямущого юнака Фасула. Якщо вже він так уміло й грамотно давав раду із записами і розумно відповідав на багато складних питань, то сам Аллах велів Евлії Челебі доручити йому нагледіти на ринку все потрібне в довгому поході. Адже нагледіти — це ще не купити.

— О, мій учителю! — Фасул уже чекав старого на умовленому місці біля фонтана ринку. — Я знайшов людину, яка за суццю дрібницю допоможе нам придбати все необхідне в поході. Його звать Самвел.

— Вірменин? — бридливо запитав Евлія Челебі, з гордістю османа розглядаючи низьку й заплилу жиром фігуру усміхненого купчика.

Купчик низько вклонився і, у поклоні підвівши голову, послужливо всміхнувся, оголивши рідкі зуби.

— Високоповажний паша Кафи вручив мені кесе^[40] з повноцінним сріблом. Цей щедрий дарунок призначений для важливої справи. І тому покупки мають бути доцільними. А розрахунок — чесним! — зауважив Евлія Челебі й підвів палець у блакить кафанського неба.

Купчик цілком серйозно подивився на палець старого й знову вклонився:

— Мене знає все місто. Мене знає вся земля Кафанського ейялету. Мене знають навіть у Стамбулі!

— Добре, — вирішив вибагливий старий. — Потрібні двоє коней і три осли. Ці чисті землі дуже родючі й дають незрівнянну пшеницю, жито, боби та горох...

— Це, звісно, так... — почав було купець, але тут-таки осікся під важким поглядом вченого османа.

— А ще славиться тутешнє вершкове масло й пахуче жовте масло «міяк». Зараз у затоці багато камбали, кефалі, яхуди, текера та скумбрії. Риба має бути добре просолена й свіжов'ялена. Білий хліб і свіжа баранина. Також сушене бараняче й осячне м'ясо. Одна окка^[41] баранини коштує два акче^[42]? — примруживши око, запитав старий.

Купець здивовано підняв брови й подивився на нього:

— Мій господарю, ця ціна була десять років тому. Зараз це втричі дорожче. У нас наразі війна й шайтани розоряють нашу землю. Жити дуже важко.

Евлія Челебі зітхнув і продовжив перелік:

— Потрібні добротні міхи для води. Там, куди ми йдемо, це дуже важливо. Чотири. Ні. Краще п'ять... Два шкіряні відра, мідний казан... О Аллаху! Як багато всякого потрібно! Мені ще слід подумати, що купити необхідного тут і в дорозі. А зброя?..

— Наберуся сміливості запитати мого пана, у які землі він іде?

— Ми йдемо до фортеці Ор^[43], а далі в степи Хейхату^[44] в країну Кафірістан^[45].

— У пащу шайтана!.. — прошепотів купець, ожирілий у спокої фортеці Кафи, схопився руками за обличчя і навіть присів.

— Так. Ми йдемо з Рикаючим Левом султана, сіляхдаром Орханом, — з гордістю промовив старий.

Потім він оглянув свій єгипетський одяг і додав:

— Не відаю, як йому в золотих шатах, але мені потрібне більш зручне вбрання.

Евлія Челебі був задоволений покупками. Вірменський купець виявився доволі поступливим і, як не дивно для цього заняття, справедливим. Він навіть зумів прихилити до себе суворого османа: за те, що той придбав чимало товару, він подарував йому стрункого й гарного юнака з черкесів на ім'я Джакмак. Цей юнак виявився моторним і дуже запобігливим. До того ж він швидко знайшов спільну мову з Фасулом, разом із яким уміло осідлав куплених коней, а також нав'ючив на ослів придбане майно й продукти.

Але все це забрало доволі багато часу, тому, прибувши зі своїм караваном до будинку кафанського паші, учений осман із деяким сумом довідався, що Рикаючий Лев султана вже вирушив із міста і в супроводі багатьох поважних мешканців Кафи тримає шлях на північ, у Татські гори. Перед цим сіляхдар отримав благословення п'яти мулл, побажання перемоги від двох вірменських єпископів, грецького митрополита, що називав себе «архієпископом Готії і Кафи», і від наставника іудейської синагоги.

Воістину великий Аллах і мудрі його діти, що терпляче ставляться до християнської та іудейської вір, дозволяючи їм мати на своїй землі численні храми та монастирі. Усі вони під Аллахом, і, до кого б не здійсмали свої молитви, ті призначені Всевишньому. Ось лише як зрозуміти шайтанів-козаків, які називають себе християнами і водночас з незрозумілою жорстокістю грабують мечеті, церкви й синагоги, як це бувало тоді, коли їм вдавалося захоплювати Кафу? Швидше вони язичники-поганці. А ось до поганців мусульмани завжди були суворі й знищували їх із неприхованою люттю.

Швидко перекусивши бастирмою^[46] та білим хлібом і запивши їжу фруктовою водою, Евлія Челебі та його помічник Фасул скочили в легенькі татарські сідла й вирушили в дорогу. За ними раб-черкес швидким кроком повів зв'язку з трьох ослів.

Вузька звивиста дорога, яка спочатку пролягала між лісистих схилів, круто повела вгору до вічнозелених вершин Татських гір.

Залишилися позаду квітучі поселення греків і вірмен, мешканці яких вічно копирсалися у своїх виноградниках, садах і городах; величезні отари овець, за якими, посвистуючи, назирали чабани, а довкола з гавкотом гасали собаки; швидкі, мов вітер, табуни не дуже красивих, але надзвичайно витривалих коней. Залишилися позаду привітні та гостинні берегові татари.

Евлія Челебі з радістю, а водночас із сумом позирав на цілу гору добра, яке поселенці позносили в подарунок сіляхдарові. Якби він подумав раніше, то не став би випорожняти свій кесе в Кафі. Досить було сказати мешканцям поселень, які стовбичили обабіч дороги і жваво обговорювали проїзд великого бахадира Орхана, що він теж супровідник Рикаючого Лева султана, — і добрі селяни миттю навантажили б на ослів і коней ті дари, які не зміг прихопити з собою сіляхдар.

Який же розумний Орхан, що не став обтяжувати себе нічим у дорогу! Дорога сама постачала його всім необхідним і навіть більше. Адже його шлях пролягав по землях тубільців, які не раз потерпали від шайтанів-козаків. А вже ім'ям головного шайтана Сірка матері Криму лякали своїх неслухняних дітей, і ті просто завмирили, уявивши себе в лапах кровожерливого уруса.

Учений осман ще раз подивився на чималу ношу й продовжив свою оповідь:

— ...Доки ми в дорозі й не маємо змоги записувати наші думки й усе побачене нашими очима, корисно це промовляти словами. Та все-таки... Якби була змога писати стільки ж, як промовляєш...

Мій дорогий Фасуле, ти вже бачив і розмовляв уранці з береговими татарами. Тут, у горах і в передгір'ях, живуть гірські татари. Вони так само, як і берегові, мешкають переважно у своїх постійних оселях. Між горами й на схилах, де дозволяє ґрунт, вони вирощують чудові злаки, п'янкий виноград і соковиті фруктові плоди. У цьому їм допомагає безліч рабів, звиклих до землеробства. Гірські татари зрідка виступають у набіги на землі ґяурів. Лише деякі залишають свої господарства з наміром зажити військової слави й здобути рабів. А ті, що залишаються вдома, щедро постачають усім необхідним військо кримського хана. За це вони отримують частину здобичі, здебільшого рабів, які так необхідні осілому господарству. Я вже багато разів бував у цих краях, але не перестаю дивуватися і чудовій землі, і цим

дивовижним людям. Безперервні війни й постійні переміщення різних племен змішали в Криму велику кількість народів. Якщо на узбережжі ти бачив греків, вірмен і нащадків генуезців, то розумів, хто перед тобою. Неосвічені й слухняні людці, раби. А тутечки, у горах, змішалися десятки народів, що колись володіли Кримом і багатьма землями поза його межами. Готи, алани, хазари й багато інших підкорилися доблесті татар і склали один народ. Тому не варто дивуватися, коли ми зустрінемо татських татар зі світлим волоссям, блакитними очима та обличчям, як у європейців, що мешкають у Фанарі. Стаючи до мене на службу, ти казав, що народився й виріс у цьому районі Стамбула. Я бував там безліч разів і радів чистоті та благоустрою цього кварталу. Більшість мешканців Фанара, як усім відомо, нащадки ромеїв-греків, і султани завжди цінували їх як учених драгоманів^[47]. Так ось, тут ти побачиш тих, хто дуже схожий на тебе лицем, мій славний юначе. Гірські татари середнього зросту, але прекрасної, правильної тілобудови. Вони чесні й добродушні, прості й легковірні, привітні, послужливі й тямущі, обдаровані чудовим природним розумом і гнучким духом, що робить їх надзвичайно вдатними до освіти. Хоч вони і втратили ту дику хоробрість, яка робила їх напрочуд страхітливими під час першої їхньої появи в Криму, але й зараз хан вважає їх найстійкішими воїнами у своєму війську. Найкращі з них намагаються перевершити одне одного ввічливістю й шляхетністю. Вдягаються чисто, акуратно і, якщо володіють статком, розкішно. Їх завжди можна впізнати за зручним вбранням і зеленими ковпаками. Ось і я вдягнувся в зручний для верхової їзди татський халат і шаровари. А тепер дивись, мій хлопчику... Здається, ми вже наздогнали нашого сіляхдара. Авжеж. Дорога постійно то спускається, то підіймається. Тут щасливі землі й живе чимало людей. Орхана часто зупиняють. Кожному хочеться привітати великого бахадира й піднести йому бакшиш. Не здивуюся, якщо чутка про «Золотого Османа», що йде в пащу шайтана, уже облетіла весь Крим і гайнула далі в дикі степи на кордонах Ляхистану^[48], України та Московії.

Хоча сіляхдара щільно оточили татари, його було добре помітно на високому коні завдяки золотим шатам, що аж палали на сонці. Він нічого не говорив, але з увагою вислуховував шанобливі слова на свою адресу й дружньо усміхався. Угледівши вченого османа, що наблизився, Орхан прихильно кивнув йому, визнаючи за супровідника. Вислухавши запрошення зупинитися на нічліг і скуштувати соковитого м'яса славетної татської курдючної вівці, бахадир глянув на сонце, що хилилося до обрію, і на знак згоди хитнув головою. Одразу залунали радісні вигуки й зазвучали постріли, які луною облетіли верхівки гір.

Під щасливі крики й нехитру музику кількох бубнів і чабанських ріжків натовп рушив уздовж дороги.

У цьому благополучному місці було багато родючої землі, а з гірських озер спадали веселі струмочки і навіть річечки. Тут поселення стояли густо, мало не стикаючись крайніми будинками. Тому старійшини і засперечалися, хто і де має прийняти високого гостя. Край суперечкам, як це завжди бувало, поклав старійшина Мансул, якому вже давно перестали лічити літа, щойно вони перевалили за сотню. Він указав старечою рукою на широкий луг між селищами й горами, за якими текла солодка вода. Земля тут була кам'яниста, але зустрічалися місцини з густою травою, тюльпанами та ліліями.

Ось на цьому зеленому килимі й розташувався Орхан зі своїми супутниками, а також старійшини й славні воїни з багатьох татських поселень. Почалася неспішна розмова, звичайна для поважних людей у передчутті доброї їжі, особливо солодкої на здоровому гірському повітрі, сповненому пахощів квітів і мастикових дерев. Розмова велася переважно мовою, яку не дуже добре розумів Орхан. Якась суміш кипчацької, огузької, власне татарської і караїмської говірок. Особливо важко було їх зрозуміти, коли вони говорили між собою. Але поряд з Орханом сидів учений осман, який свого часу доклав багато зусиль і допитливості для пізнання тутешніх мов. Евлія Челебі пошепки допомагав сіляхдару в складні моменти бесіди, за що не раз ловив вдячний погляд великого бахадира.

А в цей час юнаки розпалювали багаття, установлювали над ними чималі котли й білували туші щойно забитих овець, ягнят, корів, коней і навіть верблюда. Інші юнаки невтомно підносили з селищ мішки з незвично крупною пшеницею, а також просом, ячменем і вівсом. Ставили поруч кошики з соковитим інжиром, виноградом, гранатом,

лимоном, померанцем, яблуками, грушами, сливами, айвою. Підносили глиняні та шкіряні посудини з водою, вином, кумисом, бузою, шербетом, медом, молоком і маслом. Хлопчаки вже встигли промчати по гірських лісах і, пишаючись своєю здобиччю, несли фазанів, куріпок, рябчиків, бекасів і купу іншої птиці. З особливою гордістю чабани принесли на полотні декілька сортів сиру, а в глечиках — сироватку й овече молоко.

Благодатні, багаті краї, добрі й гостинні люди. З ними було хороше тілом і приємно душею. Від п'яного кумису й хмільної бузи, від розвареного м'яса й ароматного кебаба^[49] багато хто обважнів, а молодь не в міру розвеселилася. Достойні старійшини, які завжди знають і цінують своє місце, то раділи, то зітхали. Нарешті один із них не витримав і, стримуючи печаль у голосі, звернувся до Орхана:

— Був час, коли ми часто збиралися багатьма поселеннями й влаштовували гучні свята. Наші сади й поля важчали від плодів і злаків. Гірські печери не могли вмістити в негоду всіх овець і баранів. А переможці скачок отримували чудових скакунів. Наші воїни приводили з походів міцних кяфірів і прекрасних дів. І це було лише десять років тому. Поглянь, наш дорогий гостю. Тепер у наших оселях лише люди похилого віку і юнаки. У наших садах забагато молодих дерев. Наші будинки вже не такі прекрасні, як у роки моєї зрілості. І все це через біди, які принесли козаки Сірка. Вони кілька разів нападали на Кафу й проходили цією дорогою. Попалили наші будинки, вирубали сади й виноградники. Чимало наших воїнів загинуло, захищаючи свої домівки або в пориві наздогнати й покарати розбійників. Вони кажуть, що приходять до нас з війною для помсти. Але хіба може раб мститися своєму господареві. Адже наш народ завжди був господарем степів. Там йому належить усе як дане йому Аллахом. Завдяки Всевишньому татари все влаштували по справедливості. Аллах назвав мусульман володарями всього, що він їм дав, у тому числі й голів, що заблукали в тумані. Ми не робимо рабами тих, хто прийняв іслам. Вони живуть серед нас, тримаючи землі та худобу. Та й ті, хто в невігластві своєму не сприймає Аллаха, так само живуть поміж нас, не відчуваючи голоду. Своєю працею вони годують і себе, і тих, хто дав їм таку можливість. Ми навіть відпускаємо на волю після шести років праці тих, хто бажає покинути нас. І це тому, що за цей термін навіть безумці розуміють, який великий і

справедливий Аллах і як добре живуть ті, хто вклоняється йому. А дурневі, який це не збагнув, немає місця серед достойних людей. Чимало кяфірів прийняло іслам, а ті, хто має сумнів у душі, — справжні раби, хоч життя їхнє серед нас легке й сите, аби вони не лінувалися працювати.

Я все це промовляю так довго, щоб просити твого роз'яснення ось у якому питанні. Радісна звістка, що досягла наших гір, стверджує, що шляхетний бахадир Орхан у своїй мудрості завжди є поруч з тінню Аллаха на землі, величним султаном. Виходить, султану приємна й корисна близькість славного сіляхдара, як корисні й мудрі його вчинки. Скажи мені, благородний пане, як збагнути козацького шайтана? Моя сива голова відмовляється розуміти, чому Сірко вбив три тисячі своїх одновірців, відірвав їх від господарювання в наших горах і погнав хтозна-куди? Мені це сумно, тому що Сірко вивів мого раба Миколу, його дружину й трьох їхніх дітей. Я був задоволений його роботою й дозволив вибрати собі дружину на ринку в Кафі. Він радів і роботі, і дітям. Думаю, що козаки силою потягли його у свої дикі степи. А що відбулося далі? Ось Расул п'ять років тому на власні очі бачив розрубані на частини тіла тих рабів, що вивів від нас шайтан Сірко...

Татарин з обличчям мужнього воїна, що сидів навпроти Орхана, уклонився високому гостю й гучним голосом продовжив слова старійшини:

— Це справді так. Я на власні очі бачив широкий степ на півночі за Перекопом, де пом'ята трава була червоною від крові. Бачив тіла гяурів, їхніх дружин і дітей. Бачив безліч відрубаних рук, які нещасні простягали до своїх убивць, благаючи про пощаду. Мертві лежали на возах із тим скарбом, що вони взяли з господарств у наших горах. Вони лежали під возами, пронизані списами. Вони лежали і далеко від возів, намагаючись втечею врятувати себе. Ми не почули ні єдиного стогону, бо козаки добили поранених. Вони рубали їх навіть мертвими. Не було в кого спитати, чим вони так прогнівили цю людину... Ні, назвати його людиною мій язик відмовляється. Це кровожерливий шайтан! Якщо будете йти через Чорну долину^[50], а вона так здавна прозивається, ви побачите безліч обгризених звірами, обмитих дощами й висушених сонцем і вітром людських кісток. Зазвичай люди старанно обходять те жахливе місце.

— Ще зрозуміло, якщо битва. Воїн на воїна. Ще можна зрозуміти озвірілих козаків, що вбивають полонених правовірних. Але зрозуміти вбивцю одновірців?.. Мій розум це відмовляється сприймати. А ще коли я подумаю про понівечених жінок і дітей... Вони ж у чому винні?

Один із старійшин, що додав ці слова, молитовно склав руки й прошепотів відповідну суру з Корану.

Орхан довго мовчав, але, побачивши стільки звернених до нього очей, мовив татарською:

— Аллах великий і справедливий. Він дасть мені таку змогу, і я обов'язково перекажу твоє справедливе питання цьому шайтанові. Мені і самому буде цікаво дізнатися всю глибину дикості цього...

Сіляхдар не доказав, але всі з розумінням захитали головами.

Евлія Челебі з цікавістю вислухав розповідь воїна й подивився на свого помічника Фасула. На свій подив учений осман не побачив на обличчі юнака жаху, що без сумніву повинен був з'явитися. Чи то юний фанаріот^[51] був відважний душею й серцем, чи все ще не зрозумів, у які страшні землі зважився він за малу винагороду супроводжувати дивного старого, що прибув із Єгипту за день до відплиття Рикаючого Лева султана. Але цю оповідь татарського воїна слід було викласти на папері сьогодні ж увечері.

На ночівлю зупинилися у великому будинку старійшини Мансула. Сіляхдар Орхан прихильно прийняв його запрошення й попросив розташувати в цьому ж приміщенні і вченого османа з його помічником. Чи то бахадир усе ще потребував перекладу з мови горців, яку він важко розумів, чи то прикипів душею до мудрого і ввічливого добровольця-супутника.

Перед збудованим на османський манер домом старійшини була прекрасна алея кипарисів, а за нею духмяніли величні червоні троянди. Стрункі кипариси пережили набіг козаків, як і прекрасні гаї навколо поселень. Не постраждали також далекі сади й виноградники. Але в самому поселенні фруктові дерева щойно набирали силу й досі були прив'язані до вкопаних жердин.

На прохання Евлії Челебі, він і його помічник були влаштовані у великій альтанці на м'яких шкіряних подушках, набитих кінським волосом. Незважаючи на рясне частування біля річки, на маленькому столику стояли солодоці та фрукти. А також шербет і чудова буза^[52], яка в цих краях була такою насиченою, що її можна було сміливо нести в хустинці, не побоюючись, що вона протече.

Неподалік раби-кяфіри в добротному суконному одязі палили в господарській потребі багаття, використовуючи для нього мастикове дерево. Цей солодкий дим змішувався з ароматом троянд, переплітався із запашними травами, покладеними на підлогу альтанки, і змушував по-особливому прислухатися до пташиного щебету. Сонце сховалося за горами, літня спека спадала — втім, у горах вона не дуже дошкуляла. Приємний вітерець пестив щоки й навівав дрімоту. Десь далеко мекали вівці, а зовсім поруч старанно сюрчали цвіркуни. І ця музика була більш приємна вченому осману, ніж та гучна й неспокійна, що закінчила бенкет. Музика природи налаштовувала його на улюблене заняття.

— Ось ми і записали все, що побачили й почули в цей день, дорогий Фасуле. Якщо Аллаху буде потрібно, ми отримаємо відповідь Урус-шайтана: навіщо він погубив стільки безвинних одновірців. У мене з цього приводу є припущення. Але завдання справжнього вченого мандрівника — викладати правдиво те, що він бачить і чує, намагаючись не вводити в оману тих, хто вважатиме його працю марнослів'ям автора. А завтра, мій дорогий Фасуле, ми побачимо найушлюбленіше з колись існуючих міст світу — сумний Ескі-Кирим.

— Я не чув про таке місто, — чесно зізнався юнак, зручно влаштовуючись на шкіряних подушках.

— Слава цього міста спочиває в минулому. Багато століть тому землі, на яких ми зараз перебуваємо, були в руках генуезьких франків. Але войовничі татари відтіснили невірних у гори. Ті в злобі своїй нападали на каравани купців — нерідко саме поруч зі згаданим містом, біля річки й на перетині важливих торговельних шляхів. На пам'ять про напади місто назвали Карим-Кермен, тобто «Місто, де були розбої». Потім його почали помилково називати Кирим, відтак іменувати весь острів^[53] Кримом, а тутешнього хана — кримським. Хоча багато хто стверджує, що це не так. А слово Кирим означає «рів, який поділив місто на мусульман і невірних». Це вже пізніше...

— То й що? І мусульмани, і християни жили разом у цьому місті ще в старовину? — подався вперед Фасул. Він, як і більшість фанаріотів Стамбула, був християнином.

Учений осман задумався, потім погладив свою довгу бороду й продовжив:

— Це не повинно тебе дивувати. Іслам мирна релігія. Тобі й твоїм пращурам, ромейським^[54] християнам, не можна цього не знати. Пригадаймо перші переможні походи мусульманських військ, коли вся північна Африка й Близький Схід прийняли нове вчення як більш переконливе. Міста самі відкривали брами. Племена самі йшли назустріч війську правовірних. А все завдяки волі Аллаха й мудрості перших каліфів. Тоді каліф Омар велів своєму війську: «Ви не повинні бути віроломними, нечесними або нестриманими, не повинні калічити полонених, убивати дітей і старих, рубати чи спалювати пальми або фруктові дерева, нищити корів, овець або верблюдів. Не чіпайте тих, хто присвячує себе молитві у своїй келії»^[55]. Маєш визнати, що він забороняв заподіювати шкоду тим, хто сповідував іншу релігію. Іслам завжди вирізнявся віротерпимістю. До всіх, хто знає Бога. До язичників ставлення інше. Ці поганці мають віру від диявола. Ще додам, що в Ескі-Киримі й зараз можна побачити багато церков. Є навіть християнські монастирі і в його околицях. А в ті часи це було величезне місто, яке багато мандрівників називали другим Багдадом. Його не можна було об'їхати і за день. За рік там збиралося 7 разів по 100 тисяч людей із країн узбеків, моголів і боголів, кипчаків і камуків, та й з інших країн. У місто багато разів заходили й грабували татари полководців Чингісхана й татари Хулага, татари Тімурленга й татари Тохтамиш-хана, а потім ішли собі. І знову воно відбудовувалося, як і колись. Воно багато разів переходило від володаря до володаря. Це давня земля, яка бачила незчисленні битви, війни й смертовбивства. Її захоплювали й покидали напризволяще. Нарешті кримські землі підкорив Хаджі-Гірей, і тепер славетні хани династії Гіреїв є спадкоємцями цього володаря Криму.

— Учителю, ти кажеш, що слава міста залишилася в минулому?

— Так! Слава величезного міста, у якому було більше сотні міхрабів^[56], дві тисячі палаців і сто тисяч будинків, сорок тисяч колодязів і фонтанів, сотні мечетей і церков, триста караван-сараїв і триста місць для прогулянок. І багато іншого... Тепер там майже немає

людей. Ворони й сови будують свої гнізда на руїнах великого міста. Це житло змій, скорпіонів і павуків.

Фасул присунув до вчителя свої подушки й із цікавістю запитав:

— Що ж спричинило загибель цього величезного міста?

— На превеликий жаль... гріхи людські тому причиною. Дуже було багате, але і жадібне місто купців. Вони не подавали зекяту^[57] зі своїх товарів. Не здійснювали хаджу до святинь Мекки, не піклувалися про прибульців з інших країн, про бідних, жебраків і слабких, не приймали гостей. Вони зачинили ворота для всіх. І для спритних і підлих, і для доброчесних мандрівників. І тоді Аллах послав у місто слабкого й убогого дєрвіша. Послав у зимові холоди. І він голодний, холодний, хворий, майже голий голосно став волати про допомогу. Але жодні ворота, жодні двері будинку не відчинилися перед ним. І тоді він, волею Аллаха, дочекався ранку, узяв у руки мітлу й почав замітати вулиці міста Кирима. Після цього місто саме почало «замітатися». Багато померло, ще більше виїхало. За кілька років місто спорожніло й зруйнувалось. На його руїнах оселився і від усієї душі веселився дєрвіш, посланий Аллахом. Його могила і зараз є поблизу святого Кемаль Ата-деде. Я сам її бачив.

— Величезне місто зруйнувалося за кілька років? Без війни й пожеж? — помічник із недовірою подивився на старого. — Учителю, а звідки тобі це відомо?

Евлія Челебі, перехопивши погляд юнака, скривився і з неохотою відповів:

— Я обходив ціле місто за багато днів і записав усе, що вчитав на будівлях, мечетях і могилах. Я знайшов високу колону біля мечеті хана Менглі-Гірея, де увіковічені імена властителів і купців, які сприяли будівництву міста. Я знайшов учені книги. І тут, у Криму, і в Єгипті я вивчав їх останні десять років. А ще... — старий зробив значимий вираз обличчя і підвів правицю, — я розмовляв із видатним ясновидцем, молитви якого чує Аллах. Ім'я йому Керр Юсуф-деде. Він сліпий на одне око. Але друге бачить крізь час і відстань. Тоді він уже п'ятдесят років жив, усамітнений у мечеті, яку лише зрідка відвідують. Він усе знав про мене, тому й удостоїв спілкуванням. Він дозволив мені молитися поруч із ним і виголосив багато промов, у яких була таїна й невідомість. Аллах зробив вдатним на добрі справи й багато всього відкрив йому. А ще він сказав мені: «Всевишній дасть тобі

щастя у двох світах. Не припиняй подорожувати, і скоро ти приїдеш до падишаха Дагестану, а потім у країну персів, потому в Московську країну, далі в Азакську країну^[58], а потім знову приїдеш до мене. Перегодом ти зупинишся по інший бік Криму, потім прибудеш до османців і в 1077 році^[59] побачиш завоювання Мальти й Кандії^[60], однак повернешся на батьківщину». І все це зі мною сталося. А ще він казав про майбутню нашу з ним зустріч. Ось тільки в цьому я сумніваюся. Дуже старий і виснажений був провидець, а з часу нашого побачення минуло майже тринадцять років. Для глибокого старця — це вічність. Мир йому!

Евлія Челебі надовго замовк, насолоджуючись звуками вечора. Навіть хруст сухої гілки був йому приємний і зрозумілий. Він уже давно краєм ока помітив слугу сіляхдара на ім'я Абдул, який особливо і не таїв своєї присутності. Запрошувати слугу до бесіди не прийнято, але й відмовляти в знаннях — не можна. Абдул сьогодні багато потрібного дізнався. І про все це розповість своєму панові в золотих шатах.

— Учителю! Дивіться! Дивіться!..

«Ох, ця недовірлива юність», — з усмішкою подумав Евлія Челебі й сумно зітхнув.

Усе це він уже бачив. Ох, роки, роки... Минулі роки.

Перед мандрівниками в низині відкрилося місто колишньої великої слави. Усе так само навколо нього росли вікові букові гаї, а з висот гори Агірміш-Даги вітер ніс пахощі свіжого листя, ягід і грибів. Серед карстових форм скелястого рельєфу милували око великі зелені плями грабово-дубових лісів. А на вершинах гір м'яко рвалися хмари. Десь там, ще невидима, повільно збігала майже висохла річечка Чурук-Су, і серед будинків міста, які поки що не зрівнялися із землею, пролягали русла її колишніх приток, що геть пересохли.

А стіни й башти фортеці? Місцями вже в провалах, вони ще викликали подив, як і висота й ширина рову перед ними.

— Це і є знаменитий Ескі-Кирим? — чи то запитав, чи то просто сказав сіляхдар Орхан.

— Це кістяк, що залишився від славетного міста, — відповів Евлія Челебі, усе ще не наважуючись тримати свого коня врівень із чорним аргмаком бахадира. Так само відстаючи на півкорпусу, з іншого боку сидів на білому жеребці слуга сіляхдара Абдул, з ніг до голови увішаний вогнепальною й холодною зброєю.

— Отже, надовго ми в ньому не затримаємося. Що цікавого й корисного в руїнах, у царстві щурів та кажанів? Хіба...

Орхан не закінчив і повернув голову спершу до свого слуги, а потім до вченого мандрівника.

— Хіба що? — м'яко перепитав Евлія Челебі.

— Хіба помолимося поряд із провидцем, — сухо розсміявся сіляхдар і додав: — Я готовий. Кажуть, провидець спілкується безпосередньо з Аллахом.

— Я можу повторити свою розповідь, — насупився вчений осман.

— Абдул усе докладно мені переказав. Сподіваюся, ти не ображаєшся на нього. Адже ти його не прогнав і дозволив слухати. Тому веди до свого зберігача таємниць. Може, він і мені повідає, що чекає попереду. А потім ми це перевіримо.

— Перевіримо, якщо ясновидець ще не в садах Аллаха.

Евлія Челебі пришпорив коня і опинився врівень із сіляхдаром.

Біля в'їзду в покинуте місто більша частина супровідників Орхана — татських татар — сповільнила крок своїх коней і зовсім припинила стрілянину з рушниць і пістолів, що так звеселяла душу. А коли незворушний сіляхдар проїхав кількома кварталами все ще придатних для житла будинків, горяни остаточно зупинилися, зберігаючи урочисте мовчання, як на кладовищі. На людей, що опинилися серед вузьких вулиць, байдуже поглядали зі стін і парканів ворони, а під копитами коней вітерець кружляв дрібний пил.

Орхан, що бачив сотні зруйнованих війною й часом міст, не піддавався тому забобонному страху, що вселявся в серця горян щоразу, коли їм доводилося проїжджати поруч з Ескі-Киримом або бувати серед його німих кварталів. Утім, можна було достеменно стверджувати, що в минулі сторіччя і навіть роки горяни вивезли з цього міста чимало добре отесаних каменів. Можна було навіть сказати, що вони розбирали будинки тут і знову збирали їх у своїх горах.

А десь на цих вулицях, площах, на подвір'ях будинків, у кімнатах караван-сараїв, по стінах і вежах блукали тіні тих, кого покарав Аллах. Вони все ще не бажали покинути свій колись квітучий світ щастя і задоволень.

Але, крім тіней, сов і ворон, у місті досі мешкали люди. Та хіба можна казати таке про дервішів — про тих, хто катує своє тіло, щоб душа могла спілкуватися безпосередньо з Аллахом шляхом не пізнаної іншими насолоди. Може, це і люди, але інші. Їм призначено в мовчазному спогляданні й самозаглибленні або в спільних молитвах уголос, під гучну музику, спів і ритуальні танці відокремлювати душу від тіла й підносити її до порогу Всевишнього.

Той, кого побачили Орхан і його супутники на площі, був, без сумніву, представником одного з найсуворіших братств жебручих дервішів. Хоча чимало з тих, хто зараховує себе до того чи того братства дервішів, бувають дуже багатими, однак цей, що стрівся їм на площі померлого міста, був взірцем того, якими були дервіші на самому початку свого важкого шляху. Невисокий, зі смаглявою шкірою, мов натягнутою на кістяк, дервіш щойно закінчив самокатування і, відкинувши в пилюку закривавлений батіг, натягував хірку^[61]. Тут же в пилу лежали знаки його братства: чотки, шапка й пояс для пожертв.

Почекавши, поки дервіш одягнеться й зверне на нього увагу, Орхан наблизив свого коня й кинув на розтягнутий у пилу пояс важку золоту монету.

— Відведи нас до свого шейха!

Але дервіш байдуже подивився на жовтий круглячок металу й не відповів. Тоді наблизився Евлія Челебі й, знявши з руки важку золоту браслетку, додав її до пожертви. Релігійний аскет взяв у брудні руки пояс, загорнув золото і, немов запрошуючи, махнув рукою.

— Залишайтеся тут! — суворо звелів сіляхдар супутникам, а відтак, глянувши на вченого османа, додав: — Ходімо!

Вони зійшли з коней і рушили слідом за дервішем. Їхній шлях лежав через кафанську браму фортеці до давньої мечеті.

Уже біля головного входу в мечеть, двері якої були відсутні, дервіш уклонився й запропонував почекати.

Скрашуючи очікування, Евлія Челебі сказав:

— Це та мечеть, у якій я молився з однооком Керр Юсуф-деде. Вона називається Мюск-джамаї. Більш відома як мускусна мечеть. Її будував один дуже багатий купець. Він найняв велику кількість людей, які рили фундамент і місили вапняний розчин та глину. У цей час повз проходив караван хотанських, чинських і мачинських купців. Їхні верблюди були навантажені мускусом й амброю. Купець, який будував мечеть, запитав іноземних купців, що везуть їхні верблюди. Але ті промовчали, неначе не чули запитання. І тоді той, хто зводив мечеть, зірвав із верблюда два мішки й розрізав їх ножем. Весь мускус і всю амбру з мішків він висипав у той бруд, який місили його люди. І тоді іноземці схопилися за голову й вигукнули: «О, горе!» Але будівельник мечеті лише розсміявся, відвів купців до себе в дім, пригостив вишуканими стравами й щедро розплатився за дорогий мускус і цінну амбру червоним золотом. Ось які були в цьому місті багаті купці.

— Про це тобі теж розповів одноокий провидець, о наймудріший із мудрих? — усміхнувся сіляхдар.

Евлія Челебі провів рукою по сивій бороді й нічого не відповів. Це було нечемно з його боку, але тут саме нагодився дервіш, який у поклоні запросив усередину мечеті. Він провів гостей до чималого приміщення, указав рукою на слабкий вогник в дальньому кінці й, не вимовивши і слова, зник. Османи пішли на світло й побачили просто на кам'яній підлозі маленького чоловічка з довгою сивою бородою, ледь прикритого лахміттям. Біля його схрещених ніг стояла стара мідна лампа, на носіку якої тріпотів крихітний вогник.

— Підійди! — пролунав ледь чутний голос шейха дервішів.

Подаючи приклад, першим підійшов Евлія Челебі й став на коліна перед старцем.

Той простягнув обидві руки і обмацав його лице:

— Я впізнаю тебе, мандрівнику. Коли ми востаннє молилися разом, у мене було одне око. Тепер я сліпий, але в мене все-таки обоє очей — це моє серце й моя душа. Серцем я бачу людей, душею розмовляю зі Всевишнім. Щасливо закінчилися твої мандри, про які я тобі казав?

— Я справді побував у тих землях, про які ти говорив, достойний Керр Юсуф-деде, і мандри закінчилися, хвала Аллаху, щасливо для мене. Я написав про них у продовженні своєї «Книги подорожей».

— Її читатимуть і через сотні років. Читатимуть і дивуватимуться твоєму бажанню пізнати й побачити багато всього, а також щедрості, з

якою ти розповів про це.

— Мої подорожі й моя книга не закінчилися.

— Ти будеш жити, поки пишеш цю книгу. Так тобі призначене згори. Хто прийшов із тобою?

— Це...

Але сліпий провидець зупинив Евлію Челебі піднятою рукою:

— Нехай підійде!..

Орхан повільно підійшов до шейха дервішів покинутого міста й, після деяких сумнівів, став на коліна поруч зі своїм супутником. Провидець простягнув руки, ледь торкнувся обличчя, а потім помацав одяг сіляхдара:

— Парча й золоті нитки. Одяг самого султана. Мені не треба бачити тебе, бо швидше ластівки летить звістка про «Золотого Османа», великого бахадира, що йде на священний бій. Усі мусульмани бажають тобі перемоги над Урус-шайтаном. І мене вона потішить. У це місто вже поверталися люди, але п'ять років тому вони всі були або вбиті, або захоплені в полон козаками Сірка. І ось місто знову майже безлюдне. Про що ти хочеш запитати мене, великий захиснику ісламу?

— Моє єдине питання тобі відоме, благочестивий старцю, а інших питань немає, — сухо сказав Орхан, підводячись і обтрушуючи з колін дрібний пил покинутої мечеті.

— Якщо так, то ти правильно вирішив.

У руці провидця раптом опинилася браслетка, пожертвована Евлією Челебі.

З несподіваною силою маленька рука шейха дервішів стиснула золото, немов глину, перетворивши його в грудку. І, як глину, розім'явши благородний метал, Керр Юсуф-деде відірвав від нього шматочок і скатав пальцями лівої руки маленьку кульку. Потім підкинув кульку вгору і, на диво точно підставивши беззубого рота, проковтнув її. Так само шейх учинив і з другою, і з третьою кулькою.

— Годі, — мовив провидець. — Моє тіло наситилося, а кров знову вирує, як у закоханого юнака, — потім надовго задумався й лише після тривалої тиші сказав іншим, набагато молодішим голосом: — Левиний рик чути всім. Слабкі тікають, сильні йдуть на нього. Ні вода, ні пісок, ні зелений очерет, ні високі трави не є захистом для лева. Сплячому левові не допоможуть ні шаблі іклів, ні кинджали пазурів. Той, хто йде,

досягне мети, якщо він правильно тлумачить знамення, які бачить на шляху. Або якщо його веде милість Аллаха. На твоєму шляху не буде випадковостей. Пам'ятай: випадковість — це невпізнана або незрозуміла закономірність. Не вір своїм очам, бо побачивши лисицю при світлі сонця, при місяці й на відстані ти матимеш її за вовка. Не вір своїм вухам. Є птахи, які солодко співають, лише потрапивши в клітку. Вірити потрібно тільки в Аллаха, і він відкриє шлях до істини. Не промовляй двозначних слів. Пам'ятай: слова — дивина. Вони виліковують і вони вбивають. Не бійся залишитися голим. Утративши все, ти знайдеш більше, ніж мав. Долай вершину й отримаєш середину. Не шкодуй за втраченим, а радій із того, що залишилося. З видимого пізнай невидиме. Пам'ятай: підступний ворог — найнебезпечніший, удаваний друг — найотрутіший. Шукай благ у собі самому. Простих рішень не існує там, де сплелися кольчужний дріт і павутиння. Нахили до моїх вуст праве вухо, і ти почуєш відповідь на своє питання.

Сіляхдар знову став на коліна й наблизив вухо до розпатленої бороди провидця. Той прошепотів кілька слів, і Орхан знову звівся на ноги, неуважно дивлячись у бік свого друга. Учений осман, який не чув нічого, незадоволено подивився на шейха дервішів. А той тривалий час мовчав і лише відтак мовив, звертаючись тільки до сіляхдара:

— Так і станеться, якщо ти правильно витлумачуватимеш знаки на своєму шляху. Візьми цю суму, вона допоможе тобі...

Керр Юсуф-деде витягнув із-за спини суму з грубого полотна й простягнув її сіляхдару. Замислений Орхан мовчки прийняв дарунок шейха.

— Завжди пам'ятай: очевидне не завжди те, що ми очікуємо в ньому побачити.

Після цих слів провидець провів долонею й зібрав з підлоги багатівіковий пил із давніх стін. Потім стиснув кулак, залишивши крихітний отвір. Крізь нього тонка цівка пилу потекла на язичок полум'я. Солодкий запах амбри, доповненої мускусом, поширився по старій мечеті.

Коли від'їхали від «мертвого» міста, Орхан вирішив роздивитися вміст сумки шейха дервішів. Він довго спостерігав за виноградним равликом, що повільно повз по його долоні, потім зупинив коня й посадив равлика на листок придорожнього куща. Це була єдина жива істота в брудній сумці. Усе інше, що сіляхдар потім уважно оглянув, не мало ніякої ціни. Звичайний мотлох, зібраний жебраками-дервішами на вулицях і в смітниках: зламана підкова, залізне кільце, стара мотузьяна підошва з плямою, можливо, навіть від крові, щербата дерев'яна миска, рвана смужка шовку зеленого кольору, обтесаний шматочок каменю, дивний талісман із глини й горобиного пір'я, шматочок бобрового хутра.

Евлія Челебі був розчарований, коли, витягнувши шию, роздивлявся те, що діставали з суми руки бахадира.

— Мені здається, що це сміття анітрохи не зрівняється з тими щедрими дарунками, які ти залишив, мій добрий пане, цим дервішам. Стільки срібла й продуктів!.. Їм вистачить на цілий рік.

Орхан подивився на вченого мандрівника й несподівано розсміявся:

— Мій друже Евліє, ти ж чув провидця: «Очевидне не завжди те, що ми очікуємо в ньому побачити!» Можливо, це залізне кільце носив перший лучник османів. А цей шматочок шовку — від чалми самого пророка Мухаммеда...

— Зупинись, божевільний! Хіба дозволено...

Орхан примирливо склав руки на грудях й одразу ж став серйозним:

— Хай вибачить мені Аллах! Я тільки хотів сказати, що ці речі, можливо, будуть корисними при нагоді. Може, це просто талісмани від злих духів і шайтанів. Хоча для воїна головний талісман — його зброя. Навіть гяури кажуть: «Береженого Бог береже, а козака — шабля!» Принаймні... Гей, Абдуле! Збережи їх. І неодмінно в цій сумці.

Слуга, що їхав позаду, прийняв дари шейха й грубо заштовхав в одну з перекидних шкіряних торбин на загривку свого коня.

— Щодо срібла і їжі... У нас усього буде вдосталь, поки ми на землі мусульман. Також нам не доведеться нудьгувати. Глянь туди! Схоже, ці горці вирішили супроводити нас аж до серця шайтана.

Евлія Челебі обернувся й подивився на довгу колону вершників позаду нього. Татські татари знову приєдналися до їхнього маленькому

загону, щойно він віддалився на значну відстань від руїн Ескі-Кирима.

Учений мандрівник уже точно визначив склад їх маленької ватаги, яка прямувала за сіляхдаром. Це, звісно, був сам бахадир, його слуга Абдул, двоє чорних рабів, імен яких Евлія Челебі не розчув, двоє напрочуд схожих один на одного арнаутів^[62] (які поки що не назвали своїх імен) у довгих чекменях і в сталевих нагрудниках, сам учений мандрівник зі своїм помічником Фасулом і рабом з черкеського народу^[63] на ім'я Джакмак. Раби великого бахадира дбайливо слідували за його караваном, який складався з восьми коней із численним запасом зброї, речей і провізії. Арнаути придбали собі за прийнятною ціною турецьких коней у кафанського паші.

— Відтепер наша дорога лежить прямисінько на північ, до фортеці Ор, що є єдиним місцем, через яке можна спокійно перейти глибокий рів, творіння рук нерозумних людей, що працею своєю відокремили Крим, перетворивши його на острів. Слово «ор» і означає рів, — учительним тоном промовив Евлія Челебі, готуючи свого помічника до тривалої вченої бесіди.

— А чому острів? На картах, які я мав можливість вивчити, є широка земля між Чорним і Гнилим морем^[64], — з легкою усмішкою вимовив юнак із ученого кварталу Фанар.

Його напутник сердито засопів носом, але швидко заспокоївся:

— Запам'ятай: знання — це лише двері до вчителя. Те, що ти називаєш на мапі широкою землею, становить лише вісім тисяч кроків. Цю відстань можна проїхати за годину. А я називаю Крим островом, зважаючи на той час (а було це сто років тому), коли хан кримчаків Семіз Мухаммед-Гірей^[65] наказав викопати широкий і глибокий рів, навіть заглянути в який було моторошно. Потім хан пустив у нього воду й так зробив свою землю безпечним островом. І було це гарантією від раптових нападів козаків, поки ми самі, мудрі османи, не навчили козаків-потурнаків мореплавства. До цього вони великої води не знали. Через доброту свою ми навчили їх, а вони, зрадивши нас, повернулися до козачого розбою й скористалися нашими секретами. Ось такий цей народ, що не гребує переймати у своїх ворогів корисний для них досвід. Ці потурнаки й козаки з річки Дон увійшли на своїх чайках у повноводний рів і, успішно пройшовши його, напали на нашу славу фортецю Ак-Керман, де взяли величезну здобич і тим само шляхом повернулися у свої розбійницькі землі. Розлючений султан

наказав стратити нерозумного Семіз Мухаммед-Гірея, а рів з боку Азова засипати. Ось так Крим знову возз'єднався з сушею. Але все-таки відокремлений широким і глибоким ровом і донині.

— Я боюся щось наплутати... — несміливо почав Фасул.

— Кажі, юначе, — прихильно киваючи, дозволив учений осман. — Навчання у формі діалогу віталось давніми мудрецьями.

Фанаріот почухав кінчик носа й рішуче почав:

— У тих же давніх мудреців-греків, що жили дві тисячі років тому, є згадка про виритий скіфськими рабами саме цей рів і саме на цьому ж місці. А сталося це буцімто так. Вічно спрагли до крові ворогів скіфи пішли в дуже тривалий похід у єгипетські землі. Їх не було майже двадцять років, і їхні жінки, вирішивши, що всі вони загинули, народили дітей від своїх рабів. А вже коли почули про повернення війська, почали рвати волосся на своїх головах і просити нових чоловіків-рабів та дорослих спільних дітей захистити і їх, і себе. І тоді раби, звичні до важкої праці, і їхні сини взяли в руки кирки й лопати. Напрочуд скоро вони вирили глибокий рів і засіли за ним зі зброєю. Радісні після багатьох звитяг скіфи вже передчували щасливу зустріч зі своїми дружинами та дітьми, але раптово натрапили на глибокий рів і невідомого відчайдушного ворога, що не дозволяв їм повернутися в рідну землю. Двадцять днів на вузькому перешийку лилася кров. Двадцять днів падали на дно рову й помирали люди. Невідомий ворог бився вкрай відчайдушно, ніби захищав власну землю. І годі було його здолати. Тоді скіфи вирішили дізнатися, з ким вони так жорстоко б'ються. Яким же було їхнє здивування, коли після тортур один із полонених зізнався, що супротивниками непереможних скіфів є їхні раби й сини цих рабів та дружин-зрадниць. І тоді мудрі скіфи відклали мечі й списи, а взяли до рук батоги й різки. Побачивши батоги й почувши свист різки, їхні нездо`лані вороги кинулися тікати й із відважних воїнів знову перетворилися на жалюгідних рабів. Утім, скіфи не стали засипати рів, а веліли його поглибити й укріпити. Вони розуміли, що він буде їхнім надійним захистом...

Щойно юнак замовк, Евлія Челебі широко усміхнувся і навіть коротко, по-старечому розсміявся, звертаючись до сіляхдара, який їхав поруч:

— Чого тільки не вигадують у своїй ученості фанаріоти. Просто казки чарівної Шахразади своєму повелителю, який під одну з них

неодмінно кожного разу засинав. І все тому, що не знають фанаріоти мудрості Аллаха, а слухають свого грецького патріарха, який у стародавніх казках шукає істину для свого Бога.

Тепер сердито почав сопіти нащадок ромеїв-греків Фасул. Але він все-таки чемно дочекався закінчення слів наставника й тільки тоді заперечив:

— І зовсім це не казка. Цю подію висвітлив у своїх творах видатний грецький мудрець Геродот, який жив за півтисячі років до народження Христа. А повідали йому цю історію єгипетські жерці...

І знову вчений осман зайшовся сміхом:

— Я ж і кажу про тих, хто не знає мудрості Аллаха. А особливо це стосується стародавніх єгипетських жерців, які молилися богам із собачими, кошачими та іншими потворними головами. Запам'ятай, юначе: завдання вченого мандрівника — побачити визначне на власні очі й почути потрібне власними вухами. Люди, що живуть на землі, зберігають пам'ять про минуле й передають її нащадкам.

— Учителю, ти ж сам казав, що на цій землі народи вбивали й проганяли своїх попередників. Чи будуть вони зберігати пам'ять ворогів? А книги Геродота написані в давнину й не перекручені багатьма неправдами наступних письменників.

Евлія Челебі надовго замовк, поринувши в роздуми. Потім він, зітхнувши, зізнався:

— Мені здається, що у твоїх словах, Фасуле, є зерно розсудливості. Це зрозуміло мені, який написав багато книг про те, що бачив і де був. Мої слова правдиві. І через багато років, а може, і століть, той, хто прочитає їх, буде вдячний мені за чесність і справедливість. Певно, слід подумати і про Геродота. Мені доводилося читати його книжку про стародавні країни, але в моїй голові не вкладається, що Аллах міг наділити розумом Геродота, який вклонявся багатьом оманливим богам. Хоча правовірні арабські мудреці ретельно й сумлінно переписували давніх поганських письменників, завдяки чому багато їхніх творів дійшло до нас. Істинно, шляхи Аллаха несповідимі. А щодо рову, який часто іменується Перекопом, то скоро ми його побачимо на власні очі. І це вже не казка.

— Мені чомусь здається, що цю «не казку» побачимо ще нескоро, — раптом втрутився в науковий диспут Орхан і вказав рукою на хмару пилу ліворуч у степу.

«Сліпий ясновидець Керр Юсуф-деде, благословивши в щедрості своїй бахадира Орхана, мабуть, передав йому частину тої мудрості, що удостоїв його Аллах. Як інакше в ледь помітній хмарі пилу можна було вгадати причину зміни напрямку нашого шляху? Тільки пізніше очі молодих горян роздивилися, що то наближався загін вершників, який сигнальним білим списом закликав зупинитися. Цими вершниками виявилися сейменлери^[66]. Цим охоронцям волею кримського хана Язі Мурад-Гірея було сказано просити сіляхдара султана прибути в ханський палац славного міста Бахчисарая, де йому буде виказано шану й піднесено щедрі дари. Мене, автора цих рядків Евлію Челебі, друга й супутника великого бахадира, дещо збентежило те, з якою поспішністю Рикаючий Лев султана погодився змінити напрямок і тим самим відкласти виконання головної мети своєї подорожі. Адже тепер наш шлях лежав за сонцем. До того ж славний кінь бахадира, стримуваний рукою господаря, плентався, як той равлик, що був у сумі, подарованій шейхом дервішів. Ніхто не наважився спитати про причину глибокої задумливості сіляхдара, у тому числі і я, що нарешті став його другом і невтомним супутником. Цей час я провів у цікавих бесідах із моїм помічником Фасулом і залишився задоволений примхою долі, що послала мені в порту Стамбула цього тьмуцього юнака. Цей фанаріот — славний учень, та йому не завадить повчитися мудрості старших, а особливо великої мудрості Корану. І якби він краще тримався в сідлі й бодай трохи володів зброєю, то міг би стати незамінним супутником будь-якому вченому мандрівникові на найнебезпечніших дорогах. Боюся, що його слабке, майже дитяче тіло й незрозуміла відраза до вогнепальної та холодної зброї змусять мене розлучитися з ним перед тим, як копита наших коней зігнуть трави Дикого степу, відомого як Хейхат.

Але поки що ми на землі хана й під опікою його воїнів. Хвала Аллаху!

Переконавшись у мовчазності сіляхдара й не сміючи квапити його, воїни хана повели нас добротною дорогою між горами. До нас постійно приєднувалися місцеві жителі й, користуючись повільністю

походу, частенько влаштовували бенкети й усілякі змагання. Вони пропонували нам смачну баранину і ягнятину, вершкове масло, каймак, кулемезу, молоко та тверді головки сиру. Використовуючи знання та досвід, я прив'язав до свого коня три головки м'ятого сиру, а також кілька глечиків з особливим медом, смачнішого я ніде раніше не куштував. Водночас не слід забувати, що пророк Мухаммед був і великим лікарем. Він рекомендував мед від хвороби живота. А ще в мене, згідно з лікувальними рекомендаціями Пророка, є масло чорного кмину, засіб від будь-якої хвороби, крім смерті. Сир і мед — їжа особливо приємна й корисна в дорозі в будь-якому віці, а особливо в такому зрілому, який дарував мені Аллах. Адже наступного року мені виповниться сімдесят. Це дрібниці, якщо згадати, що мій дід зі славного роду Кютах'ї, роду великих шейхів, прожив сто сорок сім років! Він брав участь в облозі та здобутті Константинополя^[67] як прапорносець султана Мехмеда Завойовника. А моєму славетному батькові Мехмеду Зіллі, який має титул палацового ювеліра, уже більше сотні років. Так само в доброму здоров'ї мій брат Махмуд і сестра Інель. Хай продовжить Аллах їхні літа!

Про це і про моїх родичів (а серед них і колишній великий візир Мелек Ахмед-паша, як і я, абхазець, бо наші матері — сестри з племені абхазів) я розповів своєму учневі Фасулу. А також про все прикметне, що ми побачили на шляху до Карасубазара, головного міста ширінських беїв.

Кримські татари поділяються на чотири коліна: Ширін, Барин^[68], Мансур і Сучувуд. Ці коліна мають власних беїв, званих кирим-беглері. Ширінський бей — найзначніший серед них. Він узагалі найважливіша й дуже поважна особа в державі після самого хана. І наступний, за калга-султаном^[69], спадкоємець хана. Через це йому дістаються найбільш вигідні та знатні бранці. У цьому місті два роки перебував у полоні молодий Богдан Хмель, більш відомий як руйнівник Ляхистану (Польщі) — Хмельницький. Він потрапив у полон після битви під Цецорою, де славне військо султана оточило й вирізало боягузів-ляхів і козаків, які допомагали їм.

Тут я озвучив питання для супровідників сіляхдара: а була б зараз так присоромлена Річ Посполита, якби шабля османа зрубала голову Хмеля під Цецорою або його мати не зуміла зібрати золото для викупу? Знайшовся б іще такий воїн серед козаків, спроможний

зібрати армію, рівну мало не султанській? Чи зміг би хтось іще побити пихатих ляхів? І чи було б це корисно для могутньої Османської імперії?

Мовчазний до цього часу великий бахадир перервав свої роздуми, щоб сказати: «Хміль приніс спокій у домівки османів і татар, за його гетьманування ми були добрими сусідами. Я пам'ятаю ті роки, коли наші купці без побоювання ходили в міста урусів, а їхні купці безмитно торгували в Стамбулі. Ось які були часи. Але сердитий Хміль помер і тим розпустив злих шайтанів козаків, що бажали добра та крові сусідів».

Місто Карасубазар повною мірою відповідає своїй назві — ринок на Чорній річці, бо розкинулося обабіч річки Біюк-Карасу, на стародавньому караванному шляху. Торгівля худобою, хлібом, вином і ясиром^[70] зосереджена у величезних караван-сараях, надійно схованих за товстими стінами й міцними брамами міста. Незважаючи на це козаки чотири рази брали його приступом. Не інакше як за допомогою шайтана. Мені доводилося раніше бувати в цьому великому місті. Тоді мене дивували й радували тисячі двоповерхових будинків під червоно-рубіною черепицею, що стояли на пагорбах уздовж річки та її приток в оточенні садів, городів і виноградників. Особливо багато було будинків вірмен, які за числом другі в Криму після татар. Тепер багато будівель зруйновані. Чимало і відновлених, але вкритих дерном, а сади й виноградники ще молоді. Усе це після того, як п'ять років тому тут пронеслися козаки Сірка. Зі ста млинів, що давали чудове борошно, працюють не більше десятка. А між будинками вже немає струмочків, що несли воду в кожную сім'ю. З восьми мостів відновили лише два, однак не такі надійні й широкі, як ті, що були зруйновані шайтанами. Також не видно струнких і високих тополь, подібних до кипарисів. Хоча справжніх кипарисів у цьому місті й не було. Видно, дерева вирубали на відновлення міста й мостів.

Коли ми, а було нас чимало, увійшли до міста, з його небрукованих вулиць піднявся непроглядний пил — і перетворився на море, у якому ми мало не потонули. Добре, що навколо майдану^[71], покритого дошками, вкопані стовпи, які не дозволяють кінним в'їхати на нього. Ми зупинилися у великому ханові^[72] на сто двадцять кімнат, хоч усі зверхники-аги слізно благали заночувати в їхніх палацах. Але сіляхдар вирішив омийти своє тіло в лазні — насолоді душі.

Це справді так! І залишається тільки дивуватися тому, що в країнах невірних не знають і не використовують цю райську насолоду. Так і ходять із брудними тілами навіть багаті купці, вельможі й королі Європи. Виняток становить Московія. І хоч там баня — лише дерев'яна хата, пара в ній корисна й робить тіло чистим. У країні османів, та й у татарському краї немає містечка, навіть жалюгідного й безталанного, де не було б гаммама^[73]. І ці гаммами належать до найкращих творів домобудівництва. Вони відкриті з четвертої години ранку й до восьмої вечора. У Стамбулі їх близько трьохсот. У них так приємно після омивання поговорити з друзями за гарячою чашкою кави.

Лазня Ширін-бея, куди вирушили я і сіляхдар Орхан, справді чудова. Повітря й будівля її чарівні. Ось лише засмутила присутність у лазні вірмен та іудеїв. Але добрий сіляхдар не велів їх виганяти. Така в нього справедлива душа. Його сабір^[74] гідний багатьох похвал. До того ж ці невірні не носять банні черевики, а прив'язують до ноги дзвіночок і миються у віддаленому закутку. За цими ознаками їх легко розпізнати і в лазні. А на вулицях невірні носять ковпаки, звані «шеперта», схожі на татарські. Але греки й вірмени пришивають до них значок із блакитної парчі. В іудеїв цей значок жовтого кольору.

Після солодкої лазні сіляхдар Орхан зробив придбання, від якого я його довго відмовляв. Раніше я розповідав, що в цьому місті є анатолійці. Вони не татари, а торговці живим товаром із Малої Азії. Під стінами хана Ширін-бея є великий невірничий ринок. Це зразковий ринок. Злощасні його мешканці. Кажуть: «Нехай прокляне Бог і в цьому світі, і у світі іншому продавця людей, дроворуба й каменотеса» (або, в іншій версії, «того, хто вбиває корів»). «Продавці людей» — так мовиться про работоргівців. Це винятково безжальні людці. Той, хто не бачив невірничого ринку, не бачив нічого у світі. Там відривають матір від сина й дочки, а сина від батька й брата. Усі вони плачуть, скаржаться, ридують і стогнуть, а їх продають.

Про це я вже писав і раніше. Цієї думки дотримуюся і зараз. Але більш за все нехтую тими торговцями живим товаром, які займаються вигідним обманом. Наприклад, ведуть до лазні жінку, яка вже сім-вісім разів народила, з обвислими, як порожні мішки, грудьми. А після лазні обробляють їй обличчя й очі кіпрськими мазями, рум'янами й білилами, айвовими кісточками, квасцями й чорнильними горішками.

Роблять із неї дівчину, наче зірку, з рубіновим рум'янцем на щоках, з грудьми, як апельсини, одягають її в обтяжний розкішний каптан і виставляють на продаж. Потім цю престарілу рабиню з підробленою красою купує якийсь дурень — і плакали його гроші та його втіхи.

А ще голять сорокалітніх полонених козаків. Їх так само відводять у лазню й так поряють, що не залишається ні бороди, ні вусів, ні волосся на голові. Обличчя їхні стають світлими, як промінь сонця. Їх роблять рабами й продають торговцям, обманом збуваючи цих зроблених прекрасними бранців. Тих привозять додому, а за місяць такий раб стає сивобородим і вусатим, не вартим і однієї акче.

Так ось, великий бахадир купив найбільш сивого й зарослого з рабів, які сиділи біля стіни. Уявляю, яким той буде за місяць. До того ж на шиї мав лале^[75], що носять винятково злочинці або непокірні раби. А в правому вусі стирчала мідна сережка, наче якась відзнака. Поруч із цим старим було так багато довговолосих руських рабинь, черкеських, абхазьких, польських гулямів і дівчат. І ні в кого не було лале. Залишається тільки гадати, що зацікавило Орхана в цьому обтягнутому шкірою скелеті: його залізний обруч чи мідна сережка в лівому вусі — перша прикмета відчайдушного козака-шайтана. Як на мене, його обличчя монголоїдне, і він більше схожий на татарина-злочинця. Утім, серед козаків кожен третій якщо не татарин, то осман. Козаки — це і є згряя злочинців, які манять до себе таких само шибеників з усього світу.

Це невдале придбання сіляхдар передав своєму слугі Абдулові, а той далі двом чорним рабам. Ці ефіопи, як і більшість рабів з Африки, старанні, слухняні й у всьому намагаються догодити своєму панові. Одного з них звать Мундас, другого Мандук. А ось імена наших супутників арнаутів я так і не з'ясував. Вони не беруть участі в розмовах, та і між собою майже не розмовляють. А чекмени на них оксамитові зі срібною ниткою. Такі в загонах арнаутів носять зверхники-аги.

Якщо сіляхдар не прискорить крок свого коня, то в Бахчисараї ми будемо не раніше третього дня. Мабуть, там затримаємося на деякий час. І це слушно. Хто ж поспішає туди, де бенкетує смерть? Особливо в цей жахливий степ Хейхат».

Розділ четвертий

Троянди й шипи Бахчисарая

Мурад-Гірей хмурився й від цього ще дужче лютився.

Не личить ханові Криму проявляти будь-які почуття, тим паче перед натовпом простолюдців. Тисячі сідлярів, шевців, зброярів, халвачів^[76], купців, банщиків, чарчів^[77], садівників та всіх інших, покинувши свої звичні заняття й торгівлю, юрмилися на площі перед мечеттю Куба і від неї вздовж вулиці далеко за місто.

Скільки ж їх осіло в місті-саду — Бахчисараї!

Ще два роки тому, коли Мурад-Гірей отримав від османського султана золотий халат і шаблю як наказ стати ханом, мешканців Бахчисарая було вдвічі менше. Скільки ж славних і потрібних воїнів загинуло два роки тому, коли Стамбул послав свою величезну армію на козацькі землі! Тоді султан зажадав від свого васала, кримського хана, посадити на коня всіх, від малого до старого. І що ж? Спалили козацький Чигирин, але так і не зачепилися навіть за маленьке містечко. От би зараз під руку Мурад-Гірея цих могутніх і вмілих воїнів, та вони лежать у землі ненависної України! Немає вже тих воїнів, а є лише тисячі ремісників і крамарів. І ще б зрозуміло — татар, ногайців, кипчаків. А то все пронирливі вірмени, брехливі греки й хитрющі іудеї. Добре їм живеться при мудрому й по-європейськи обізнаному ханові.

Мало цим людям цілющого гірського повітря, солодких запахів із ханських садів, найчистішої води річок і джерел, замиських прогулянок по мальовничих околицях, розкішних бань, неспішних бесід у кав'ярнях і щовечора музики з тих же ханських садів. Вони хочуть галасливих, багатолюдних дійств, а особливо таких, які б об'єднували їх. А що краще може об'єднати всіх цих ремісників, вихідців із різних народів, як не бажання смерті свого майже особистого ворога — шайтана Сірка? А до них ще треба додати татарських воїнів, знатних беїв і мурз. Одні втратили через шайтана скількись монетами, у других згоріли палаци, а треті сумують за рідними й близькими, яких закатували козаки. Особливо це стосується мусульман, адже Сірко з винятковою насолодою проливає кров саме правовірних.

Мурад-Гірей поволі провів поглядом по стінах і черепичному дахові старої мечеті, потім витріщився на першого бардак мірзалара^[78] Хавле-Юсуфа. Стрімко піднісся цей мурза — розумом і старанністю досяг становища особливо наближеного службовця. Майже друга, з яким хан прощався лише перед дверима свого гарему.

— Ти і зараз гадаєш, що мені як ханові личить зустрічати цього османа?

— Так, мій хане. Він не просто осман. Як сіляхдар, цей Орхан — другий сановник покоїв султанського двору. Під час церемоній і урочистих ходів він їде верхи праворуч за падишахом, тримаючи на правому плечі його шаблю. Звісно, він нерівня ханові Криму ні по крові, ні по знатності, але, як ми говорили вчора, є тут дві причини.

— Нагадай! — ще дужче насупився Мурад-Гірей, хоча на пам'ять йому не доводилося скаржитися.

— Народ, який вийшов назустріч, любить героїв, готових заради нього накласти головою...

— Гм-м, народ, — насупився хан. — Краще б він згорів зі своїми жалюгідними халупами п'ять років тому, коли козаки Сірка плундрували Бахчисарай. Мій народ — вершники на швидких конях і з закривавленими шаблями.

— І ще...

— Що?

— Лист султана... Перший його наказ — урочисто зустріти бахадира. Це ще і привід зібрати бакшиш із мурз, беїв, ремісничих спілок і купців. Не все ж ми доправимо сіляхдару? Та й навіщо йому золото? Він же не такий дурний, щоб тягнути подарунки в Хейхат і роздавати козакам.

— Щодо його дурості можна і посперечатися, — з кривою усмішкою мовив Мурад-Гірей. — А ще ти казав про його супутника... Як там його?..

— Цю людину іменують Евлія Челебі. Але в листі султана про нього нічого не написано.

— На все воля Аллаха, — ледве стримуючись, процідив хан. — Евлія Челебі! Оце так несподіванка! Двадцять днів тому я про нього згадував. Цей незрозумілий чоловік вартував мені кошелю золота. Не сподівався, що він знову завітає до Криму. Ба більше, у мій Бахчисарай. Цей осман навіть імені свого не намагається приховати.

Проте це було б і даремно, адже надто багато люду знає його в обличчя. І я пам'ятаю. Пам'ятаю, як чотирнадцять років тому нещасний хан Мехмед-Гірей пригрів біля свого серця цю стару лисицю й обдарував золотом, хутрами й скакунами за його мудрі поради та віщі сни. І до чого призвели ці мудрі поради й лукаві сни? Хан утік, а його радник радісно зустрів нового хана. І наступному він багато чого нарадив. Радник! До біса такого!..

Мурад-Гірей від обурення нервово смикнув повід, і його арабський кінь, чорний, як вороняче крило, ступнув уперед на півкорпуса.

— Ми добре його пам'ятаємо, — присунув свого коня до ханського Хавле-Юсуф, — і знаємо про його походи з військом султана та ордою багатьох кримських ханів. Чи був він тільки порадником? Мені здається, радше він був очима й вухами султанів, а поради його — радше воля османських падишахів. Він був потрібний усім султанам за своє довге життя. Навряд чи в Османській імперії знайдеться ще одна така людина. До того ж він і не приховував, що бував у десятках країн і описав тисячі фортець і міст. Небагато навіть найзаможніших купців можуть дозволити собі такі тривалі й далекі подорожі. Від Франського моря до Індії, від пісків Сахари до Білого моря московитів. Або шайтан штовхав його в спину, або Аллах освітлював для нього шлях. Чи були в його радах злі наміри і що він міг змінити? Султан гнівався через те, що хан Мехмед-Гірей не відправив йому на вимогу військо в похід на невірних. Хоч хан і не зміг би цього зробити. У той час на ханство напали кровожерливі калмики. А може, цей Евлія Челебі справді простий собі мандрівник?

— Ні, Хавле-Юсуфе! Більш слушно ти говорив про виконання таємної волі султанів. Проте і в цьому я теж не надто певен. Але щоб ціле життя поневірятися незнайомими дорогами в чужих країнах?.. Далеко від дому, дружин і дітей?.. Щось у цьому є або від волі Аллаха, або від лукавства шайтана. Будемо сприймати і це. Як і те, що він, можливо, просто вигадник і спритна людина. Хто ще з ним?

— Інші не заслуговують на увагу. До того ж щодня до сіляхдара приєднуються різного штибу дурні й пройдисвіти. Деякі навіть наздогнали його кораблем зі Стамбула. Але гостьові покої палацу приготовлені тільки для Орхана й цього таємничого Евлії Челебі. І лева, і лисицю краще тримати в клітках. Хоч і розкішних. Усе-таки

вони шановні османи, які мають чимало впливових друзів перед Високим Порогом щасливого султана.

— На все воля Аллаха! Здається, ми нарешті дочекалися...

Спочатку глухий гул переріс у радісні вигуки, гамір привітань, музики й співів. У цей галас вривалися звичні завивання дервішів і рушничні постріли вояків.

Хан озирнувся на родичів і придворних чинів, що вишикувалися за його конем. Їхні мудрі обличчя нічого не виражали. Ще він оглянув багатий халат^[79], призначений на подарунок почесному гостю. Дорогий халат із парчі в срібну нитку, обрамований соболиним хутром і низкою коштовних перлів. Цей дар на жердині з поперечиною тримав джарчі^[80] з лицем земляного пацюка, але з таким дзвінким голосом, що досягав вух Аллаха. Він і сповістить про заслуги османа, гідні коштовного халата.

І ось гуркіт дангирів^[81], вереск очеретяних флейт, рокотання труб і переливи ребабів^[82] виплеснулися на площу біля мечеті, розірвавши радісну юрбу. Це верхи на прекрасному чорному жеребці, у сліпучих золотих шатах з'явився посланець долі, великий і грізний бахадир Орхан.

Хан скрипнув зубами й тихо звелів своєму чашникові:

— Забери геть цей паршивий халат...

Після молитви Магриб^[83] серце Мурад-Гірея заспокоїлося. Воно почало заспокоюватися ще під час нетривалої гостини, влаштованої в палаці на честь прибуття почесного гостя.

Сіляхдар виявився дуже невибагливим і до того ж небагатослівним. Він ледве вимовив кілька вітальних слів на площі біля мечеті, та й за бенкетом не більше. Здавалося, що роки й довга дорога ослабили тіло могутнього бахадира, а душа його бажала спокою й самоти. Зате багато говорив Евлія Челебі, запросто, по-дружньому, звертаючись до присутніх за ханським столом. Виявилось, що він багатьох пам'ятав, і вони пам'ятали його. Звучали вихваляння колишніх ханів, їхніх походів і щедрості, а також побажання майбутніх битв і багатого ясиру нинішньому володарю. Водночас багато уваги вчений осман приділяв і самому Мурад-Гірею, дивним чином обізнаний про багацько славних справ молодого хана на користь держави й татарської орди. Учений осман багато розпитував татар під час подорожі по горах і передгір'ях

Криму. І збагнув, що народ і воїни поважають і навіть люблять свого хана.

Від цього потепліло на серці Мурад-Гірея, а ще більше від того, що за час бенкету й (нехай це і блюзнірство) під час молитви він багато передумав і вибрав шлях правильного вирішення проблеми, пов'язаної з появою цього роззолоченого османа Орхана.

Хан швидким кроком вийшов у внутрішній дворик. Тут його чекав вірний Хавле-Юсуф і кілька охоронців із підготовленими смолоскипами-світичами. Легко скочивши в сідло, Мурад-Гірей відразу ж узяв коня в галоп і, минувши розкішний сад, помчав по місту.

Бахчисарай важко було назвати містом. Він виник сто років тому навколо літнього палацу кримських ханів і здебільшого був величезним садом, у якому хаотично розташовувалися хатини з хмизу, обліплені глиною й покриті очеретом або тим-таки хмизом. Там мешкали люди, які доглядали за ханським садом і працювали в палацовому господарстві. Уже пізніше до них приєдналися ті, хто обслуговував цих ханських слуг і за свої старання отримував гідну платню. А також ті, хто займався виготовленням предметів побуту, розкоші і зброї для воїнів та беїв, які частенько відвідували кримську столицю.

Найближчі родичі й радники мешкали в ханському палаці. Решта сановників проживала у власних палацах у відведених для них містах і селищах, навідуючись до хана на його вимогу або у визначені дні.

Поминувши ханський сад Ашлам, вершники повернули ліворуч до червоних скель, на вершині яких стояла природно-рукотворна фортеця Чуфут-Кале. Фортеця й найнадійніша на землі в'язниця. Вузька кам'яниста дорога круто підносилася вгору, стискаючи втомую широкі кінські груди. На половині шляху коні перейшли на крок, а за сто кроків вершники спішилися. Пройшовши ще трохи, хан і його люди звернули на ледь помітну стежину й незабаром опинилися біля видовбаних у скелі сходинок.

Попри сутінки, що вже насувалися, східці, вирубані сотні років тому руками рабів під наглядом генуезців, які господарювали тут раніше, було добре видно. І вкотре, сходячи ними, Мурад-Гірей дивувався людській завзятості й розважливості, яка дозволила прокласти в непрохідному місці зручні сходи, що значно скорочували шлях на вершину скелі. Та й не тільки це.

Незабаром від східців почали відходити вузькі тераси, що закінчувалися печерами. І тераси й зручні для житла печери були так само вирубані в твердій скелі руками стародавніх людей, можливо, набагато раніше від зайшлих італійців-генуезців.

Тепер тут прижилися іудеї.

І в печерах, і на вершині у фортеці проживали одноплемінники пророка Мойсея. Більшість їх була дрібними торговцями, які щодня витрачали годину, щоб спуститися до своїх крамниць у Бахчисараї, і значно більше часу, щоб піднятися до своїх осель. Були й дуже багаті купці, які зважувалися на далекі поїздки й зберігали свої та довірені їм багатства в цій недосяжній фортеці. А ще ремісники, майстерні яких розташовувалися в ханському місті й у сусідніх селищах. А ще доглядач фортеці, вартові й брамники. І всі євреї. Від того й сама фортеця отримала назву Чуфут-Кале — іудейська фортеця.

Колись тут проживали правовірні і навіть побудували мечеть. Але тепер живуть іудеї — надійна охорона для зваленої в печерах зброї і навіть гармат, захоплених у багатьох походах. Самі іудеї бояться рушничного й гарматного вогню, але захистити фортецю й себе для них нескладно. Здебільшого хоробрі воїни, вони накопичили тисячі величезних каменів, які, пущені з вершини, здатні були перемолоти чимале військо на дорозі й на кам'яних сходах.

І ще була важлива необхідність у їхній присутності. Їхня згуртованість і взаємна порука давали підстави довіритися в такій важливій справі, як охорона ханських бранців. Вони заприсяглися суворо стежити за в'язнями, розуміючи: якщо бодай один із цих нещасних утече, то постраждають усі іудеї Чуфут-Кале, та й інших єврейських поселень. Та й як звідси втекти, якщо скелі обриваються такими моторошними проваллями, що якби в них зазирнула звичайна, не надто мужня людина, то в неї розлився б жовч і вона перетворилась би на прах.

Побачивши хана, що піднімається сходами, іудейські вартові низько вклонилися й подали списом сигнал тим охоронцям, що стояли вище. Ті позаганяли в будинки-печери жінок і дітей і попередили господарів-чоловіків. Був випадок, коли один із ханів чи то в пориві доброти, чи то з цікавості зайшов в одну з печер. Господар, захоплений зненацька, навіть не запропонував великому ханові ні води, ні коржа. З тих пір у кожній оселі стояв глечик свіжої води й лежала біла хлібина. Попри те, що з водою завжди було непереливки. У фортецю її доставляли на віслюках, і нечасто був достатній її запас у старих кам'яних цистернах, вирубаних ще генуезцями, а може, і раніше.

На вершині скелі у фортеці хана очікував доглядач Матвій і ключник із чималою зв'язкою великих ключів.

— Салам алейкум, великий хане, — у поклоні привітав Мурад-Гірея єврейський очільник.

Хан ледь кивнув.

— Супроводь до кешиша^[84].

Матвій притиснув руку до серця й повів хана вздовж добротних кам'яних будинків, критих рубінового кольору черепицею. Біля одного з будинків він зупинився й гучно постукав у міцну дубову браму. Вона відразу розчинилася, впускаючи доглядача, за ним хана, відтак вірного мурзу-чашника й, нарешті, ключника. Пройшовши повз п'ятьох схилених у поклоні вартових, вони почали спускатися крутими сходами в печеру. Тут був вирубаний довгий коридор, а вздовж нього одні за одними низькі дубові двері.

Протиснувшись між стіною й тими, хто йшов попереду, ключник підійшов до потрібних дверей і швидко відшукав потрібний ключ. Відчинивши їх, він улесливо подивився на хана.

— Юсуфе! Запали два світичі! — звелів хан.

Чашник підніс смолоскипи до вогню настінного світильника й першим ступив у темницю. Услід за ним, зачинивши двері, увійшов хан.

— Давненько не бачилися, великий хане — сонце, що зігріває світ, підкорювачу заблукалих у темряві, місяцю, що освітлює цю прекрасну країну, — почувся голос в'язня.

Хавле-Юсуф став поряд із довговолосим чоловіком середніх років у ще міцному франкському одязі чорного кольору. Бранець прикривав очі від світла.

— Нині ти правильно мене вітаєш. А не бачилися ми лише місяць, — усміхнувшись, відповів латиною Мурад-Гірей.

— Місяць! — вигукнув чоловік у чорному одязі. — Та чому я дивуюся? В ідеальній темряві, яку на кілька миттєвостей перериває свічка стражника, що приносить їжу, день видається за місяць. Чи навпаки?

— Гадаю, така розумна людина рахувала появу двох свічок на день.

— Авжеж, великий хане. Минуло двадцять дев'ять днів відтоді, як я насолоджуюся темрявою й приглушеними вигуками сусідів-в'язнів. Вони намагаються перемовлятися через дубові двері. Зривають голос, мовчать кілька днів і знову волають. Невже їм власних спогадів замало? Адже хани садять у цю фортецю лише тих, у кого багато славного й цікавого за душею. Інших страчують або відпускають за викуп.

— Розумна ти людина й дуже корисна. Але що за божевільна думка тебе навідала? Тікати з Чуфут-Кале — і як?.. Ти хотів швидкої смерті?

— Великий хане! Я ж пояснював, і креслення показував. Людина може літати!

— Пам'ятаю, — засміявся Мурад-Гірей, — і навіть більше: повірив тобі і, як ти порадив, відіслав людину в Стамбул. Справді, при дворі султана знайшлися такі, що розповіли про людину на ім'я Ахмет Челебі Хезарфен, який стрибнув із Галацької вежі на шкіряних крилах, перелетів Босфор на азійський бік і залишився цілим і неушкодженим. Потім навіть був нагороджений розшитим золотом халатом від щедрот султана Мурада. Щоправда, його одразу ж заслали в якусь далеку провінцію. Залишилася пам'ять і про його брата Хасана Челебі, який у день народження дочки султана Мурада, через три роки, злетів на конусному циліндрі, використавши пороху стільки, скільки важить тлуста людина. І він не розбився, а на великій висоті розправив крила й успішно спустився у води Босфору. Султан подарував йому мішок золота й дав високу посаду. Й одне, й інше дійство начебто бачили тисячі людей. Але минуло з того часу п'ятдесят років. Уже неможливо відшукати тих, хто бачив ці польоти на власні очі. Залишилися тільки записи в султанських літописців...

— Ось бачиш, великий хане...

— Зачекай! Ти давно живеш серед нас і маєш знати, що татарина й турка не можна уривати на півслові, доки він не закінчив думку.

Особливо хана! Це може зменшити зріст людини точнісінько на голову. Дурну голову!

В'язень брязнув важкими ланцюгами й упав на коліна:

— Пробач, улюблений сине Аллаха! Твоя правда. У цій пітьмі дурієш швидше, ніж від спілкування з найбільшими дурнями. Та перебив я тебе тому, що не зміг приховати свого захоплення перед твоєю просвіченістю, яка перевершує навіть християнських королів! Ти справді доблесний хан і... велична в мудрості своїй людина.

Хан помовчав, тамуючи гнів, і продовжив:

— Ось лише записи, що зберігаються в переписувачів, зроблені з книги «Мандрів», написаної... Евлією Челебі. А він зараз гість у моєму палаці.

— Оце так! — зацікавлено вигукнув в'язень. — Було б цікаво поговорити з ним. Проте я знаю про ці польоти з інших джерел.

— Отже, ти виграв кошіль золота. І ти його отримаєш... згодом. Та я не за цим до тебе прийшов, — голос хана пом'якшав. — Ти вже достатньо покараний за свої крила й повинен дати мені обітницю, що не вигадася ще чого-небудь, щоб злетіти зі скелі. Присягнись, і тебе знову поселять у добротному світлому будинку. Ти будеш, як і колись, споживати соковите м'ясо й пити солодке вино. І так само будеш корисний мені своїми знаннями й умінням. Присягнися, що не намагатимешся покинути фортецю!

В'язень тяжко зітхнув:

— Даю обітницю не злітати зі скелі.

Мурад-Гірей поблажливо розсміявся:

— Пам'ятай! З цієї в'язниці кяфіри виходять, тільки одягнувши похоронний саван. І ще одне. Юсуфе, подай!

Чашник примостив у кутку світоч і, відкривши плечову суму, простягнув ханові сувій паперу, перев'язаний позолоченим шнурком. Мурад-Гірей зняв шнурок і, розгорнувши сувій, простяг його в'язневі. Полум'я світоча освітило каліграфічний почерк і велику червону печатку в лівому нижньому кутку.

Після довгого мовчання в'язень задумливо мовив:

— Це лист падишаха. Друк і знаки справжні. Його написано в Баб-і-алі^[85].

— Так, це лист султана. Тільки твоє ремесло потрібне не для того, щоб встановити, чи є він підробкою.

— Чого ж бажає милостивий хан? — сумно запитав чоловік у чорному одязі, про щось здогадуючись.

— Я хотів, щоб у ньому деякі рядки були замінені на інші. Можливо, і доповнені. Але потрібно зробити так, щоб і в Стамбулі не засумнівалися в їх достовірності. Чи це можливо?

В'язень довго мовчав, потім тяжко зітхнув і відповів:

— Якщо всі мої розчини, сплави й прилади в порядку, то... це можливо. Однак за це мені заллють у горлянку розпечений свинець.

— На все воля Аллаха! Твої склянки, банки й усе інше в тому ж стані, що й двадцять дев'ять днів по тому. І ще ти повинен виготовити зілля, від якого людина буде спати два дні — не більше і не менше.

— Це простіше. Та й покарання набагато милосердніше.

— На це теж воля Аллаха! Уранці ти повернешся у свій дім — у фортеці, звісно. Дивись, не осліпни від сонячних щедрот і не напийся, як свиня! Твої послуги можуть мені знадобитися в будь-яку мить. І наостанок. Там тебе чекають свіжі газети з франкських країн і книги. Як і колись, ти повідомлятимеш мені, що відбувається в Європі й чого чекати в недалекому й далекому майбутньому. Незабаром знову побачимося.

Хан вийшов у коридор, де на нього чекали Матвій і ключник.

— Із цим у чорному все вирішено. А як там почуввається Шеремет-бан^[86], усе ще не порозумнішав цей московит?

— Ні, мій повелителю. Усе ще погрожує зрівняти Крим із землею. Майже дев'ятнадцять років йому дошкуляє гординя. Відтоді, як татари й османи вирізали його військо, а самого захопили в полон. У своїй злобі два місяці тому він вирвав із рук матері дитину і жбурнув у прірву. Відтоді він у темряві.

— Переведіть його нагору. Нехай видихається, а то геть збожеволіє. І ще... Хочу побачити ляха. Відмикай!

Ключник метушливо перебрав зв'язку й зі скрипом відчинив потрібні двері.

— Юсуфе, світоч!

Не входячи до в'язниці, Мурад-Гірей освітив приміщення. У кутку, відвернувшись від світла, сидів на кам'яній підлозі змарнілий чоловік, у якому все ще можна було розгледіти дебелого силача. На його руки й ноги були надіті подвійні ланцюги:

— Егей, ляше! — крикнув польською хан. — Ти казав, що всі твої пращури були лицарями?

— У моїй вітчизні шляхтич завжди лицар, готовий довести це шаблею, — пролунав незвично гучний, з легким заїканням голос цього ханського в'язня.

— Свою шаблю ти обміняв на ніж, яким різав купців, щоб заволодіти їхнім золотом. І робив це в моїх володіннях!

В'язень рвонувся в ноги хану, але міцні ланцюги утримали його на місці.

— Сто дяблів! Убий мене, хане! Я більше не витримаю пекла цього кам'яного мішка.

— Може, ти погодишся послужити мені? — з усмішкою запитав хан.

— Так!.. Так!.. Матка боска! Усе, що завгодно! Згоден на все...

— Воістину, Аллах знає всі речі й дав кожному роду те, що йому підходить^[87], — по-татарськи сказав Мурад-Гірей і з силою зачинив двері.

Деякий час постояв у роздумах, а тоді наказав наглядачеві:

— Ще день хай лях погниє тут, а потім хай посмажиться на сонці. Хтозна... На все воля Аллаха!

Уже при світлі смолоскипів, в'їжджаючи в палац, хан запитав у свого чашника:

— Ті, про кого йдеться в листі султана... готові?

— Так! — лаконічно відповів Хавле-Юсуф і соромливо, обома руками провів по обличчю.

Ханський сад був насправду подібний до райського гулістану. За різноманітністю дерев і квітів він перевершував султанський сад. І хоч Орхан був мало обізнаний у тонкощах садового мистецтва, він розумів це. Адже сіляхдар мав очі, вуха й османський видатний ніс. Не можна

було не помітити, з яким тонким розрахунком і доцільністю були висаджені фруктові дерева, як доповнювали одні одних стрункі кипариси й розлогі акації, як сріблилися тополі й зеленів лавр. А квіти?! Це не тільки для очей, а й для солодких вдихів, кожен із яких з наступним кроком був приємніший від попереднього. А ще дивовижний спів щасливих птахів. І десь на краю саду м'яка музика, під яку забуваєш про непередбачуване й страхітливе майбутнє. Ось тільки цей говіркий Евлія Челебі! Утім, це він наполог на ранковій прогулянці по саду, який йому добре знайомий із попередніх відвідин.

— Мій любий друже Орхане! Можна нічого й не говорити, тільки споглядати, милуватися й насолоджуватися. Споглядати витончені палаци, розташовані по кутах саду, позолочені та розписані павільйони всередині нього, альтанки, ніби зроблені з китайської порцеляни, чудові фонтани з чистою, немов кришталь, водою; милуватися плодовими деревами, багато з яких росте тільки в цьому саду й ніде більше, а їхні фрукти такі свіжі й смачні, що приємні не лише для тіла, а й душі; насолоджуватися цілющим повітрям цієї долини між двох гірських хребтів. Тими ароматами, що їх випромінюють рідкісні й прекрасні квіти. І очей не відірвати від їхньої краси. Особливо чудові квіти анатолійського бакираза, подібні до мускусу Рума, і саджанці трапезундської гвоздики, стамбульський золотий тюльпан «Монла Челебі», тюльпан «Чиллі Хаджі», тюльпан «Кягитхане», різноманітні червоні півонії, істанкійський гіацинт. І ще тисячі інших квітів. Багато з них надіслані в дарунок ханам. А інших привезли чужоземні садівники, найняті для догляду за садом. У цьому саду людина п'яніє від пахощів і вдихає здоров'я на багато років. Ніде на землі немає такого саду. Навіть дика рука козаків Сірка не піднялася знищити цю красу...

— Можливо. Але, швидше за все, вони не мали на це часу, адже штурмували ханський палац. На його стінах досі сліди від куль і плями від пожежі, — неохоче зауважив сіляхдар.

— На жаль, мій друже... Я не побачив золотого півмісяця, що був на даху палацу правосуддя, де хани проводять засідання свого дивану. На жаль, на жаль. І все-таки хочу відзначити особливу поезію саду навесні, коли цвітуть фруктові дерева, а над їхніми пелюстками кружляють працьовиті бджоли та джмелі. Цей сад був такий розкішний за Мехмед-Гірей-хана. Він був благородною, обдарованою

від природи людиною, винятково щедрою й великодушною. Щасливий був чоловік. І було це якихось двадцять років тому. Я був щасливий під покровом його тіні. Особливо мені тоді подобалось спостерігати за тим, як вода, викинута з водометів, стікала з дерев. Це був благословенний дощ, від якого дихалося на повні груди. І хотілося жити, жити...

— А зараз що не так? — Орхан зупинився й подивився на свого супутника, трохи звузивши очі.

Евлія Челебі сумно зітхнув і розвів руками:

— Здається, що все краще вже минуло. Здається, залишився лише крок, ще один подих...

Сіляхдар наблизив своє обличчя до обличчя супутника й тихо сказав:

— А мені здається, мій друже, ще доведеться і побігати, і віддихуватися від цього бігу. Ти ж сам на це напрошуєшся, — нараз Орхан розсміявся, дзвінко й від душі.

— На все воля Аллаха! — Евлія Челебі звів до неба очі й руки, а потім так само дзвінко розсміявся.

— Після такої прогулянки садом у мене чудовий кеїф^[88]. Покращимо його спільним оглядом подарунків, через які мені важко дістатися до канапи.

— З величезним задоволенням! — погодився Евлія Челебі, підхоплюючи сіляхдара під праву руку.

Велика кімната, відведена Орханові, справді була вся загромаджена подарунками.

Двоє літніх чоловіків, які за довге життя отримали безліч дарів, пустували, як хлопчаки, перебираючи й оглядаючи все це. Тут були срібні таці, чаші й глеки, кілька рулонів кумашу^[89], довгий фартух для гоління з шовковою вишивкою, хусточки, що носяться за поясом, кілька щонайтонших лляних скатертин, сагайдак із тугим луком і посрібленими стрілами, кілька кинджалів із золотою насічкою, нитки перлів, кошелі з золотом і сріблом, ковпаки для намотування чалми, шаровари з шовку, доломани^[90], верхні й спідні каптани^[91] і ще безліч тафаригів^[92], виготовлених ремісниками щедрого Бахчисарая.

— Ти бач! Золоті стремена! Знаєш що, мій друже Орхане? Збери все це до купи й відправ у Стамбул. Твої дружини та наложниці будуть щасливі, і тобі вистачить цього надовго.

— Евліє! Ти подумав, що сказав? — насупив брови сіляхдар.

— Пробач, не сердься. Я забувся, побачивши ці скарби Алі-баби. Не сердись? О! Бач, які прекрасні сап'янові чоботи. Можна мені приміряти? — весело вигукнув Евлія Челебі, але передумав і взяв до рук м'які папучі^[93], вишиті золотими й срібними нитками. — Ні. Чоботи для моїх ніг уже важкі. Краще я приміряю ці чарівні сандалі. Які добрі та вмілі руки вишивали їхній чудовий візерунок! Тільки витончені руки найчарівнішої дівчини!

І він під схвальним поглядом сіляхдара став їх приміряти.

— А в цьому папучі щось сховано! — вигукнув Евлія Челебі.

Там виявився тонесенький аркуш паперу рожевого кольору, складений учетверо й перев'язаний червоною шовковою стрічкою.

— О! Та це ж послання. І, судячи з аромату мигдалевої олії, воно від майстрині, що виготовила цю красу. Дозволиш поцікавитися? — лукаво посміхнувся вчений осман.

Орхан схвально кивнув.

— Прочитай, але не тремти, наче юнак, який отримав перше в житті любовне послання.

Евлія Челебі розсміявся й нарочито повільно розкрив листа.

— Так і є! — вигукнув він. — Це вірші. А який витончений почерк! Ніколи такого не бачив. Повір мені, я читав сотні книжок і тисячі листів, але жоден із них не був так досконало виписаний. А якщо ще й вірші такі само досконалі, то обіцяй, мій добрий друже, подарувати мені це божественне творіння.

— Нехай буде так, — охоче погодився сіляхдар. — Читайте!

Евлія Челебі підніс аркуш майже до носа й розспівно почав читати:

Сумує квітка: де ж моя любов?

І пісня солов'я мене хвилює.

Пригорну, пестячи, щасливця до грудей —

Нехай лише прийде, нехай мене почує.

На Солодкій з квітками горі

В шатрі червонім радості твої...

Деякий час Евлія Челебі вивчав написане.

— Це не газель, не мусаддас, не мухаммас і не рубаї^[94]. І все-таки... це любовне послання славному бахадиру.

Евлія Челебі голосно розсміявся, віддаючи листа сіляхдару. Але той, заклавши руки за спину, не взяв рожевий аркуш.

— Це може схвилювати юнака, але не воїна напередодні жорстокого двобою. Воїн не повинен себе виснажувати. Кожна краплина його чоловічого сімені варта п'ятдесяти крапель крові, — серйозно відповів Орхан.

— Отже, якась Гюльнар, Афзун, Сіба-джан або Бике-джан не дочекається сина від великого бахадира. І марно вона буде позирати на дорогу в очікуванні омріяного. Можливо, у її серце запала любов, коли вона побачила великого бахадира? Особливо в розкішному золотому вбранні, що засліплює яскравіше від полуденного сонця. Може, через нього мила дівчина не помітила зморшок і сивих вусів славного воїна? А може, навпаки — саме це й запалило в ній бажання й любов. Адже любов — це найвище людське почуття. «Шлях Пророка — це шлях любові. Якщо хочеш жити — помри в любові!» Так сказано в Корані.

— Евліє! Я дарую тобі ці папучі разом із листом і навіть даю на цю ніч золоті шати від султана. Вирушай на поле любові й гасай по ньому збудженим жеребцем. Тільки не перечепися п'ятою ногою об камінь.

Евлія Челебі розсміявся. Слідом за ним, не витримавши, зайшовся сміхом і сам сіляхдар.

— А чого ж? — лукаво примружив око вчений осман. — Я навіть знаю, де це місце. Солодка гора — це Тепекірман. Це лише половина франкської милі на північ від Бахчисарая. Висока гора у вигляді голови цукру. Біля її підніжжя приємні сади й широкі луговини з соковитою травою, ліліями й тюльпанами. Туди часто виїжджають відпочивати жителі ханського міста. А відшукати намет червоного кольору буде неважко. Ох і натанцююсь я з тутешньою гурією!

— Тільки не сьогодні й не завтра. Увечері хан запросив на бенкет. А завтра з першими променями сонця він влаштовує для нас полювання. Не настільки ж ти не поважаєш хана, щоб проміняти його приємне товариство на працю біля ненаситної й безсоромної ороспу.

— Виходить, танців під місяцем не буде, — спробував зіграти розчарування вчений старий.

— Подай мені ці папучі, — попросив Орхан і довго дивився на їх вишитий верх, а відтак на мотуззяні підшви.

— Може, все-таки... — жартівливо сказав Евлія Челебі.

— Евліє! Краще поклич мого Абдула. Я вже п'ять днів не вправлявся з ним на шаблях.

— Полювання — близький родич війни. І ще треба поміркувати, хто з них старший і важливіший. Наш улюблений султан Мехмед — великий мисливець. Мені кілька разів пощастило брати участь у його полюваннях. Жоден звір не зміг ухилитися від твердої руки й влучного ока нашого падишаха. Якби воїни з такою ж пристрасстю билися на полі бою, як їх султан віддається полюванню, над усім світом майорів би зелений Прапор Пророка. Гей, ви, собачі діти! Тримайтеся ближче до гори!

Хан Мурад-Гірей недбало помахав ногойкою, а потім не витримав і поскакав до тих, що йшли лівим крилом мисливської лави.

— Так, полювання — приємне проведення часу. А ще приємніше, якщо воно не засіб добування їжі, а весела прогулянка на свіжому повітрі. І немає потреби видивлятися сліди звіра й підходити до нього з невітряної сторони, а можна милуватися синім небом, зеленим лісом і квітами на луках. Чи не так, мій друже Орхане?

Сіляхдар поблажливо глянув на вченого османа й тільки знизав плечима. Напевне, щоб не розігнати дичину, а може, і від того, що золоті шати в цей спекотний день обтяжували би його, Орхан надів шовкові шаровари й легкий доломан блакитного кольору. І якби не його суворе обличчя й горда постава голови, великого бахадира можна було би прийняти за дрібного бея або навіть загонича дичини. Хоч варто було лише подивитися на його чорного коня, і кожен збагнув би, що його вершник — один із сильних світу сього.

— А як на мене, війна все-таки старша від своєї родички, — продовжив Евлія Челебі, радий, що не доводиться мчати галопом і намагатися влучно пустити стрілу. — Звісно, не буду стверджувати, що я великий воїн, але все-таки побував у п'ятдесяти походах і від моєї руки загинуло чимало кяфірів. Я бився в лавах армії паші проти Ракоці^[95], захищав Очаків від козаків, штурмував Азов, ходив у набіги разом із татарами й дійшов до Шведського^[96] моря. Війна — це багата здобич, золото, коні й чарівні діви. А що таке полювання? У кращому

випадку — смажена дичина. Тобто вся твоя здобич уміщується у твоєму шлунку.

— Евліє, ти вчена людина. Знаєш напам'ять увесь Коран. Володієш мистецтвом теджвіту^[97] і вмієш гарно виспівувати молитви. Це ти вчора довів на ханському бенкеті. Певно, за це тебе наблизили султани й підтримували візири. Цей дар у тебе від Аллаха. І воїн, кажеш, теж некепський. Але якщо ти не розумієш пристрасті, що її викликає гонитва за дичиною, то не прирівнюй це чудове заняття до їжі на багатті. Хан має рацію: війна і полювання — сестри, і ще невідомо, хто з них старша й важливіша. Але, здається, ми відстали. А втім... Може, і ти маєш рацію: якщо ми і вб'ємо кількох земляних зайців... сумнівно, що це принесе нам славу. А дичини хан та його воїни сьогодні наб'ють удосталь.

— Інакше і бути не може, — усміхнувся вчений осман. — У цих місцях її так багато, що, куди не кинь списа, влучиш в оленя. Це багаті гори, ліси й долини. Вони рясніють косулями, дикими козами й вівцями, борсуками, бабаками, горностаями, куницями та іншою звіриною. Але ведмедів і вовків і тепер уже обмаль. Ведмідь — це мета ханського полювання. А вовча шкура — чудова прикраса для татар.

— Вовків убивати не можна. Це брат воїна і його перший учитель. Вовкам поклоняються військові братства у всіх куточках світу. Повір мені: я багато років присвятив тому, що жив і вчився володіти зброєю в цих братствах. І ти маєш знати, що ми, османи, походимо від вовчиці.

Кожен осман знає давню легенду про той час, коли їхні предки мешкали на краю великої пустелі Гобі й у передгір'ях Алтаю. Ми походимо з роду Ашина, пращурами якого були молодий царевич і вовчиця. Я пам'ятаю, як мені було шкода цього юнака, коли я вперше про нього почув. Тільки уяви: вороги відрубали йому руки та ноги й кинули бідолаху в болото на вірну смерть. Там і знайшла його вовчиця. Вона покохала юнака й завагітніла від нього. А потім народила десять синів, від яких і пішов наш рід. Воїн не повинен убивати вовків для власного задоволення. Хіба що захищаючись. Так колись учинив мій брат. Вовча кров коштувала йому життя.

— Оце так! — здивувався Евлія Челебі. — Як це трапилось?

Але сіляхдар сумно похитав головою, не бажаючи говорити про це.

Десь удалині за густими чагарниками почулися переможні вигуки й радісний сміх. Мисливці тішились з першої великої здобичі й, не

залишаючись надовго на одному місці, уже несли свою радість до гірських скель.

Повз османів, які й далі рухалися собі спокійно, пронеслося декілька мисливців, перевіряючи на бігу свої луки й оперення стріл.

Евлія Челебі витер хусточкою змокле від спеки обличчя й із сумом озирнувся. Усі слуги й супровідники османів помчали вперед, туди, де було цікаво й де вони впадали в око своєму ханові.

— А ось і гора Тепекірман, — повідомив він, вказуючи рукою на велику гладку конусну гору. І зі сміхом додав: — Там, де тебе чекає чарівна спокусниця.

— Справді, гора схожа на цукрову голівку, — погодився Орхан. — Якщо там спокусниця... це несуттєво, але там мають бути люди.

— Звісно. І під горою стоять будинки, і в самій горі здавна є печерні житла. Там теж живуть люди. У цих печерах узимку тепло, а влітку прохолодно.

— Сподіваюся, і вода в них прохолодна, — провів язиком по сухих губах Орхан.

— І я не проти випити крижаної води. У Бахчисараї є такий струмок, що пити з нього відразу не можна. Зуби ломить від холоду. То її набирають у посудини й виставляють на сонце. Але це далеко. Їдьмо краще до печер. І коней заодно напоїмо. Славного коня подарував тобі великий візир Кара-Мустафа. Але боюся, що в Хейхаті він довго не проживе. Це степи для напівдиких татарських коней. Будемо сподіватися, що Всевишній дарував цьому дивному аргамакові довге життя. Тож не будемо його скорочувати й дамо цьому конику, як і моєму, усмак напитися. Сьогодні спекотний день.

Тримаючи напрямок на округлу голову гори, вершники незабаром минули густі чагарники, серед яких було прокладено вузьку й каменисту дорогу. За чагарниками недовго тягнувся рідкий ліс, у якому мало не за кожную гілку боролася чимало птахів. І кожна перемога завершувалася дзвінкою піснею. А за деревами розкинувся великий луг із густою, але вже трохи вижовклою на сонці травою. Оддалік один від одного в кількох місцях височіли шатри, біля яких стояли чоловіки й із цікавістю поглядали на молодих вершників, які вправлялися в джигітовці посеред луговини.

— А червоного намету немає, — розчаровано мовив Евлія Челебі й спрямував свого коня до найближчого шатра.

— Нехай береже вас Аллах, шановні, — чемно звернувся вчений осман до тих, хто був біля шатра. — Сьогодні Всевишній послав напрочуд спекотний день. Не підкажете, де ми можемо втамувати спрагу й напоїти коней?

— Мир і тобі, поважний, і твоєму супутнику, — відповів один із чоловіків. — Ми послали слуг по воду, але ці негідники не квапляться. Проте в нас є вино. Чи не бажаєте скуштувати цієї крові землі?

Евлія Челебі подивився на сіляхдара й заперечливо захитав головою.

— Якщо так, то тримайте напрям на той зелений намет із червоним дахом. За ним є струмок зі здоровою водою. Там вам підкажуть.

— Дякую, шановний, — поклав на серце руку вчений осман.

Вершники проминули луг і наблизилися до зеленого намету з червоним дахом. Тут вони в нерішучості зупинилися, тому що почули розгніваний голос чоловіка:

— Скажи мені, підла дочко ослиці, чим я заслужив цю ганьбу? Чому дізнаюся про якихось чоловіків, з якими ти шепочешся, майже відсунувши завісу шатра? Хіба для цього я влаштував твій відпочинок посеред такого казкового місця? Варто мені відлучитись, як моя гідність зазнає випробувань. Мав рацію батько, повчаючи мене, нерозумного: «Жінка — головна небезпека для гідності чоловіка, тому що саме вона найбільш завзято її руйнує... Дружина, яка приходить у дім чужою людиною... і в цноті якої ніколи не впевнений до кінця, може принести розпусту й ганьбу всьому роду. Жінка — це найсвятіше й найвразливіше, що є у чоловіка...» О, батьку! Які слушні твої слова!

— Зіна^[98], — коротко мовив Евлія Челебі й уже готовий був повернути коня, як за полотняною завісою почувся свист батога й глухе жіноче ридання.

— Пророк Мухаммед сказав: «Шанує жінку тільки благородний, а принижує її тільки негідник!» — не витримав учений осман.

Одразу, відкинувши полог намету, з'явився розгніваний товстун, що міцно стискав батіг із трьома хвостами.

— Чого вам треба? Теж до моєї жінки завітали? То я вас провчу, і не лише батогом. Яка ганьба! Навіть немічні старці протоптали стежку до намету цієї блудливої вовчиці!

— Евліє, — спокійно звернувся до супутника сіляхдар, — у Корані записано: «Чоловіки піклуються про жінок, адже Аллах віддав

перевагу одним перед іншими, а також через те, що чоловіки витрачають своє майно. Праведні жінки покірні, вони бережуть у час відсутності чоловіків те, що Аллах наказав берегти. А тих жінок, непокори яких ви боїтесь, повчайте, уникайте на подружньому ложі та, врешті-решт, злегка бийте». Не будемо втручатися. Цей чоловік сам знайде правильний шлях.

— Певно, ти мудрий старий. А твій друг — дурень! — пустився берега чоловік.

— Ти чув, що він казав? — обурився Евлія Челебі. — Він назвав нас німичними старцями, а мене обізвав ще й дурнем!

— Їдьмо. Самі знайдемо воду, — якимось мляво сказав Орхан.

Він уже повернув коня, коли почув свист батога й обурене іржання коня Евлії Челебі.

— Тікай звідси, дідугане! Інакше батіг наздожене не лише твого коня, а й твої старі кістки.

— Ах ти, бурдюк кислого вина! — скипів учений осман і, не без зусиль зіскочивши з верткого коня, кинувся до товстуна.

— Ну я зараз вам покажу! — голосно вигукнув той, але, незважаючи на свій грізний крик, утік за шатро.

— Не такий ти й німичний, Евліє, — усміхнувся Орхан, проте одразу спохмурнів. — Тут би згодився Абдул, але він залишився біля подарунків.

Тим часом із-за шатра вискочив товстун із довжелезною палицею й кинувся на вченого османа. Відтак з'явилося ще троє, і теж із палицями.

Проте Евлія Челебі не відступив. Навпаки, він ухилився від виставленої, мов спис, палиці, а тоді схопив її й невловимим рухом вирвав із рук товстуна. А тоді ударом ноги повалив додолу нападника. Тепер літній учений був озброєний і з гідністю зустрів ті удари, що посипалися на нього від інших нападників.

— Я вам покажу старого! — вигукнув учений осман і круговими рухами палиці відігнав від себе всіх трьох.

Ті зупинилися в нерішучості, з острахом спостерігаючи, як вправно старий орудує відібраною палицею. Та й сам сіляхдар замилувався: його друг виявився досвідченим бійцем на списах.

Товстун скочив на ноги й гнівно накинувся на заляклих чоловіків:

— Боягузливі собаки! За що я вам плачу? За що ви їсте моє м'ясо і п'єте моє вино? Ви навіть не можете захистити свого господаря! А де цей нероба? Гей, ти де, Муаєде?! Навіщо я тебе найняв? Вороги напали на дім твого господаря й убивають його! Де ти, Муаєде?

Різно відкинувши завісу, з намету вийшов той, до кого звертався товстун.

Побачивши його, Евлія Челебі відступив на кілька кроків і нерішуче зиркнув на сіляхдара. Сам лише від цієї людини збентежив хороброго вченого.

І недарма.

Той чоловік не був велетнем і не скидався на жахливого демона. Навпаки — худорлявий, середніх років і доволі невисокий. На ньому була червона накидка й маленька чалма, з-під якої вибивалося довге волосся. Обличчя чоловіка прикрашала довга борода з легкою сивиною. І воно було спокійним, навіть усміхненим. Але в його руці, навіваючи холод, сріблится мамлюк^[99]. І зброя чоловіка, і його одяг, і борода безсумнівно вказували на те, що цей Муаєд був із мамлюків^[100] — грізних воїнів, шаблі та відвага яких підпирали трони багатьох монархів як мусульманського, так і християнського світів.

Евлія Челебі відчув, як на лобі виступив прохолодний піт. І все-таки його рука лягла на рукоять шаблі й почала поволі витягати її з піхов.

— Евліє! Стій! — голосно крикнув сіляхдар і, зіскочивши з коня, вийшов поперед ученого османа.

Той мляво подався назад і зачаровано витріщився на оголену шаблю Орхана.

Великий бахадир також глянув на свою зброю й щасливо видихнув. Золота шабля султана залишилася в його покоях під охороною Абдула. Замість неї з волі Аллаха Орхан узяв польську шаблю — знамениту карабелу з кільцем для великого пальця.

Мамлюк широко усміхнувся, оцінивши рішучість старого. Але, побачивши його шаблю й оцінивши, у яку стійку став супротивник, він

сховав усмішку й, виставивши вперед свого мамлюка, почав повільно підходити, чітко витримуючи правильність кроку.

Зробивши кілька оманливих змахів шаблею, Муаєд зважився й першим завдав удару згори від плеча. Із того, як супротивник приймає своєю шаблею цей удар, досвідчений воїн одразу ж визначає, з ким йому доведеться битися. Орхан не просто прийняв цей сильний удар, а й повів його вниз і, вправно викрутивши кисть, спрямував вістря в шию мамлюкові. Але це був передбачуваний випад, від якого супротивник ухилився, змістивши плечі праворуч.

На дзвін шабельних ударів почав збігатися народ, що прогулювався луговиною. Але люди не наближались, воліючи на відстані двадцяти кроків спостерігати за шабельним боєм. Для більшості з них це була нудна сутичка. Супротивники зрідка схрещували клинки, здебільшого намагаючись вибрати вдалу позицію для атаки й дуже часто роблячи оманливі випадки. Лише кілька досвідчених воїнів із заздрістю оцінили велику майстерність бійців, не віддаючи переваги жодному з них.

Орхан уже вкотре за бій подякував Аллахові за свою зручну зброю, яка дозволяла не лише відбивати напрочуд сильні удари, а й, завдяки формі рукояті, що дає добру опору для мізинця, застосовувати і дугові, і тягучі ударні прийоми. А кільце давало змогу кисті обертати шаблю так і сяк, перенаправляючи перо клинка під час колючих випадів.

Але відпрацьовані роками й безліччю сутичок удари — прямий справа, згори в груди, боковий по руці зовні, прямий від землі — не досягали мамлюка. Здавалося, він наперед знав рух клинка й так вдало відбивався або ухилився, немов у нього вселився сам диявол. І в той же час його мамлюк вражав із витонченістю й швидкістю блискавки.

Орхан відчув, як німіє від сильних ударів правиця, а в попереку з'явився пекучий біль, що повільно піднімався до плечей.

Та все-таки настала бажана мить...

«О Аллаху всемогутній! Прийми цього великого воїна у свої сади!» — про себе мовив сіляхдар. Він був упевнений у цьому, бо нутром відчув те, чого не знав цей мамлюк, хоч яким був майстерним.

Орхан відступив на два кроки й повів карабелу праворуч. І одразу завважив радісний блиск перемоги в очах Муаєда. Але це була не помилка досвідченого рубаки — це була хитрість. Щойно мамлюк зробив два швидкі кроки й заніс руку для удару згори і зліва, як Орхан

упав на ліву руку, відштовхнувся нею й ногами від землі й завдав колючого удару знизу в живіт.

Мамлюк так і застиг із піднятою для удару шаблею. Він і не зрозумів, чому гострий біль унизу живота паралізував тіло. Очі його округлилися, а рот став судорожно хапати спекотне повітря цього останнього для нього дня. За мить він упав поряд із напівлежачим сіляхдаром, але його душа все ще не хотіла покидати вражене тіло.

Раптом пролунали дикі вигуки й почувся тупіт багатьох коней. Ті, що спостерігали за битвою, кинулися в найближчий ліс. Але вершники, що наближались, не звернули на них ані найменшої уваги. Вони поспішали до шатра, біля якого щойно закінчився дивовижний за красою й вишуканістю шабельний бій.

Орхан і мамлюк, який уже ледве дихав, разом подивилися на прибулих охоронців хана. Стримуючи біль, мамлюк схопив руку бахадира. Його очі були сповнені благоання й печалі:

— Ти справді непереможний, Рикаючий Леве султана! Не дозволь воїнові потрапити до рук катів.

Орхан із жалем хитнув головою й, не піднімаючись, різаним ударом ковзнув клинком по шиї мамлюка...

Розділ п'ятий

Справи таємні

— **А** я піду конем ось куди! — розтягуючи слова на московський лад, мовив чоловік у чорних шатах і повільно поставив вирізаного зі слонової кістки шахового коня на витонченої роботи клітчасту дошку. Потім крадькома окинув оком своє помешкання. Нічого не змінилося. Воно таки чекало на нього, як і запевнив хан.

Його суперник у найдавнішій і найчудовішій на світі грі в шахи скрутив у трубку губи й наморщив носа. Відтак засопів і витер хустинкою спітнілого лоба:

— Чого ти дражнишся? Знаю я вас, ляхів, і те, як любиш мою мову. Але твій кінь справді... І який демон учив тебе грати в цю гру? А головне, де тебе цьому вчили? Невже у твоїй єзуїтській колегії?

— Ні, мій дорогий боярине Василію Борисовичу, — чемно відповів супротивник. — Мистецтво наймудрішої гри я опанував у Багдаді в мудреців, які осягали премудрості цієї божественної гри в самій Індії, батьківщині всіх цих мовчазних фігур, що відображають і війну, і мир, і політику.

— Тебе, мій шановний друже Себастьяне, і в Багдад твій католицький Бог посилав?

— Бог у нас єдиний. Тільки приймають його наші душі, з дурості людської, по-різному, — відповів чоловік у чорному одязі. — Ви, московити, вважаєте істиною православ'я й упевнені у своїй правоті. Ми цю правоту бачимо винятково в католицизмі. А тим часом і я, посланець і довірена особа папи римського, і ти, боярин і великий воєвода царя московського, граємо в шахи в кримській в'язниці, до якої не дорівнюється жодна інша міцністю стін і надійністю охорони. Звідси ще ніхто з кяфірів не виходив живим. Ось і вся правда про наші відмінності однієї християнської релігії. Євреї з секти караїмів не дадуть нам змоги втекти. Вони дуже дорожать прихильністю кримського хана. Та й де їм буде привільніше, ніж на кримській землі? Хіба в литовських землях? Адже «злий Хміль», як прозвали його євреї, вирізав одноплемінників караїмів в Україні майже до ноги. Козаки вбивали їх так по-звірячому, що й говорити страшно. Від

підсмажування немовлят на списках до зашивання кицьок в жіночих утробах.

— Перебільшення, милий єзуїте, перебільшення. Хмельницький не потурав винищенню євреїв... Це ваші казки... Я ходжу так!

— Можливо, не потурав... але й не зупиняв... Мій хід буде... таким...

— Хмельницький — політик. Точніше, був мудрим політиком. Як він вам, католикам, носа втер?! Не змогли ви його переграти. Мабуть, і шахіст був чудовий...

— На противагу тобі, боярине. Але все-таки винищення євреїв було...

— У тому була і їхня провина, — похмуро зауважив московський воевода. — Були б вони добрі, було б і їм добре. Та в кожній країні ставлення до євреїв неоднозначне. Перші примусові гетто з'явилися у вашому святому Римі...

— Ні! У Венеції... Повір, історію я знаю краще від тебе...

— Вірю випускникові єзуїтської колегії...

— ...І багатьох інших університетів Європи...

— Он як! А я тут, бовдур, змагаюся з ним... Але все-таки твого коня єзуїтського приберу своїм слоном. Ха! Ти гадаєш, що ми в Москві геть темні й не знаємо премудрості індійської? Ще наш батюшка-цар Іван, на прізвисько Грозний, призвичаїв до цієї гри своїх слуг.

Себастьян схилився над шахівницею й довгий час мовчав, поки зробив наступний хід. І ще декілька ходів гравці зробили мовчки. Мабуть, наставав вирішальний момент у грі.

— Ось тобі, слуго царя, і мат! — нарешті видихнув єзуїт і підніс туру під ніс королю супротивника. — Повний тріумф католицизму над православ'ям! Нумо, наллю вина кримського, підсолодимо твій розгром.

Воевода склав руки на грудях і надув щоки:

— Це ж просто мат — кінець гри. А ти... тріумф! Ще одна моя поразка. І тільки моя...

— Отже, не одна?

— Не одна. Сам знаєш, порубали турки й татари моє велике військо. Багато славних людей московських згинуло в тій січі. Саме через мої помилки. Сором мені й ганьба. Якщо Бог змилюється й

дозволить повернутися в Москву — сам сяду на кіл. А ще цей ганебний полон мій. Остогиділо мені все. І гори, і сонце, і каміння це.

— То попроси хана. Чого чекати? Сядеш на палю просто тут. Сам. Ото сміху буде.

— До мук душі ви, єзуїти, байдужі. Може, тому вас і ненавидять. А мені ось тут болить... — боярин щодуху вдарив себе в груди.

— То, може, вип'єш вина, боярине? — співчутливо порадив єзуїт.

— Ні! Моя голова від нього важчає й дуріє. Ти ж, певно, чув, що я сп'яну гріх великий учинив — немовля безвинне зі скелі скинув. Тяжко п'яний був. Сором мені й ганьба вічна! Сам не знаю, який демон мною оволодів, щоб змусити вирвати в матері дитя й кинути його в прірву. Гріх незмивний до останніх днів моїх. А все від безвиході та суму за землею рідною й родиною своєю.

— Як знаєш, воєводо. А я собі вдруге наллю. Кращого від кримських напоїв нічого Бог не дав на землі з ягід виноградних.

Себастьян налив собі в глиняний келих і з задоволенням вицмулив усе до дна. Тоді налив знову й, солодко заплющивши очі, весело вигукнув:

— Ох! Розкішне вино! Такого не пив навіть у папи римського.

— Ти й до папи вхожий? — з цікавістю подивився на єзуїта Василій Борисович.

— Був. Я тут навечно, — примружився Себастьян. — Хан не випустить. Я для нього незамінний: і з дослідями алхімічними, і користь із мене політична. Він мені всі газети й книги найсвіжіші дає. І донесення своїх шпигунів. І мені корисно, і йому дещо пророкую. Отак і живу з задоволенням у цій в'язниці. Тільки на волю мені треба. Хочу в краю ріднім прилягти на траву й забути легкий сном.

Воєвода похмуро помовчав, а тоді знову взявся розставляти шахові фігури:

— Як гадаєш, друже Себастьяне, правду кажуть жиди, що немовля, яке я здуру скинув, не розбилося, а його підхопили ширококрилі орли й залишили на розлогій гілці дерева? А потім його люди в ханський палац віднесли — мовляв, Аллах врятував?

Єзуїт не відповів, довго попиваючи солодке вино.

— Розумію, — гірко всміхнувся московський боярин Василій Борисович Шереметьєв. — Годі в таке повірити. Гріх на мені. Гріх!

— Якби мене орли підхопили, — задумливо відгукнувся єзуїт, — я б одразу до престолу папського подався зі звісткою важливою й таємною. Але ця звістка так і помре на цій гірській вершині. Нумо, ще зіграймо. Піду-но я слабким пішаком на тебе, дужого воєводу.

— І я відповім так само слабким пішаком. А що за звістка? — лукаво запитав боярин.

Єзуїт підняв іншого пішака й довго крутив його в руці. Потім поставив на чорну клітку й відповів:

— Чого нам приховувати? Не вийдемо ми звідси. Ні я, ні ти, боярине. Шкода. А звістка така, що якби вона рознеслася, то вся Європа стала б із ніг на голову й кинулася за океани.

— Ого! Та кажи ж, друже люб'язний. Тільки заради цікавості й без жодної користі.

— Без користі, авжеж. Бо немає змоги винести цю звістку в білий світ.

— То що ж за звістка? — не заспокоювався воєвода.

— А така, що йде з землі османів такий собі Орхан викликати на шабельний бій кошового запорозьких козаків Сірка. І вбити його бажає задля слави османської.

Василій Борисович від душі розсміявся:

— Так, так! Оце звістка! Та про це всі жиди у фортеці день і ніч пліткують. Набридли вже. Навіть об заклад б'ються, хто кого має порубати: Сірко османа чи навпаки. А осман цей непростий. Великий рубака, незважаючи на літа. Нещодавно, кажуть, і тут відзначився. Славного мамлюкського воїна порубав.

— Так і є. Ось лише де взявся на землі кримській воїн із далекої землі єгипетської? Мамлюкське військове братство міцне й згуртоване. Не відпустить воно просто так воїна, навіть звичайного. А цей, кажуть, шабельником був неабияким. Ледве сіляхдар його упокоїв. А мамлюки — воїни славні. Ніхто з ними не зрівняється в єдинокорній сутичці. Ще коли османські султани вирішили підкорити єгипетські землі, то лише вогнем гармат і рушниць зупинили мамлюкську кінноту. Оглядали після битви трупи, і жоден мамлюк не загинув від шаблі або списа. Тільки від картечі й куль. А якщо діставалися ці вояки до рядів османського війська, то й до сотні ворогів один винищував. Ось які воїни! І це про щось свідчить. Про щось важливе. А ще важливіше те, що хан дав мені прочитати султанового листа. Кажу це тобі відверто,

більше від нудьги. Я того листа до останньої літери запам'ятав. Задумав щось наш хитренький хан. Бо просто так прочитати не дав би. Ото б донести того листа до християнських престолів! Наробив би він галасу в Європі. Тільки як це зробити? І крил у мене більше немає, щоб злетіти з цієї гори.

Воєвода щиро розсміявся:

— Розумна ти людина, Себастьяне, і багато наук тобі до снаги. Але як у твою світлу голову така дурниця стрельнула? Не можу збагнути.

— А чого ж? — образився єзуїт. — Люди давно літають. Бог їм це дозволив. Я й ханові казав. А він сміється. А я про це читав у папських архівах. І потрібні креслення бачив. І про польоти османів над Босфором, й у вашій московській землі за царя Грозного. А головне, про перший політ ученого араба Аббас ібн Фірнаса, бербера, народженого на іспанській землі. І було це у 810 році від Різдва Христового. Той араб був і математик, і хімік, і астролог, і поет, і великий майстер. Він шугонув із високої мечеті Кордови^[101] з припасованими до рук розсувними крилами зі шкіри та пір'я. Політ не вдався. Забився він добряче. Але за двадцять три роки, йому вже шістдесят п'ять було, він знову повторив свою спробу, удосконаливши пристрій. І пролетів чималу відстань, зробив велике коло й повернувся на кручу, з якої злітав. І це бачили численні свідки й записали. Ось лише сам Аббас погано приземлився й сказав, що до його крил не вистачало хвоста. А я придумав і хвіст. І це важливо!

— Розумний наш хан, що заборонив тобі крила. Живи, дорогий друже Себастьяне. І роби нарешті хід. Не забудь, що ми в шахи граємо? Ну а я відповім тобі конем. А скажи все-таки, чим той султанський лист такий значимий, що здатен перевернути Європу?

— Гаразд, розповім. Однаково не буде користі ні тобі... ні моїй Європі, — єзуїт глянув на напруженого воєводу. — Гадаю, наш розумака-хан не дарма дав мені прочитати цього листа. Йдеться в ньому, крім іншого, про те, що султан послав людей, які мають випробувати доблесть сіляхдара. Чи є ще в нього, старого, сили, щоб битися й перемогти шайтана Сірка?

Воєвода розвів руки й посміхнувся:

— Виходить, сили є. Убити мамлюка непросто.

— Так. Якщо вбив найкращого з мамлюків, то вб'є і Сірка. Ось лише питання, чи потрібно це самому султанові? Усім, від

найбіднішого до найбагатшого, в Османській імперії смерть Сірка — радість. А як султану і його радникам? Радше, гадаю, що ні. Сам знаєш, мій добрий Василю Борисовичу, як зараз усе в Європі заплутано. Справжній тобі гордіїв вузол. А султан бажає той вузол розрубати османською шаблею й виконати волю перших халіфів: султанські конюшні мають бути в Римі! Адже, оволодівши колишнім Константинополем, султани перебрали на себе велич римських імператорів. Тому австрійського ерцгерцога, який володіє титулом імператора Священної Римської імперії, вони вважають самозванцем і бажають його покарати! І час для цього настав! Незважаючи на великі втрати султанського війська в Україні й Польщі, османи все ще сильні, а їхня скарбниця повна. Не кажучи вже про відчайдушність мусульманських вояків. А Європа після великої Тридцятирічної війни розорена й бідна — і на людей, і на зброю, і на капітал. Ха! Довоювалися до повного самознищення. А ще в Австрійській державі угорці зчинили заколот. Їхній ватажок Імре Тьокелі, син славетного графа Іштвана, прихилився до султана. Саме час османам ударити на Європу, змести австрійців і німців, а там і всі інші країни схиляться перед зеленим Прапором Пророка. А де Європі взяти сміливих і вмілих воїнів? Хіба козаки з України? Славетні вояки, рівних яким немає в християнському світі. Та під приводом кошового Сірка... найкращого з нинішніх полководців, який провів п'ятдесят переможних битв, а може, і більше. Однак політик він складний. Сам собі на умі. І до кого схилиться?.. Шляхту польську рубав, а тепер сина послав із загоном служити королю Яну Собеському. Московію захищав, а цар його в Сибір відправив у кайданах. Мабуть, було за що... Усе життя бусурманів винищував, а тепер дружбу султанові пропонує... А якщо він очолить мусульманське військо?

— Ого! — дивувався боярин. — Невже це правда?

— Так! У листі султана сказано і про великий похід на Європу, і про те, що він отримав звістку від Сірка. Мабуть, уже після того, як сіляхдар Орхан зі Стамбула вийшов. Сірко проситься під руку володаря османів. Може, ще і в похід на Європу разом із турками рушить. Бідна Європа!.. І бідна Московія! — додав Себастьян. А відтак продовжив: — Якщо це і правда про Сірка, то мені здається, що хитрує старий кошовий. Може, хоче між трьох вогнів — Туреччиною, Московією й Польщею — збудувати нову державу? Якщо не для себе,

то для достойного гетьмана. Вам потрібна така держава? Звісно, ні. Польщі? Тим паче ні! Туреччині? Отут треба міркувати. Україна проти Московії й Польщі, Османська імперія проти всього іншого світу. А може, він просто хоче врятувати Україну від нової османської навали. Оце так шахова комбінація! А якийсь вояк, хоч і видатний, і в золотому одязі, але все-таки пішак, може її зруйнувати своєю шабелькою. Отут і постає питання перед султаном: чи слід допускати свого сіляхдара до бою з Сірком, який може потужне військо виставити і проти Польщі, і проти Московії, коли його османи вдеруться до Європи? І так, і ні. Уб'є Сірка Орхан — слава османській зброї й мусульманському військовому духу. А не вб'є, то на все воля Аллаха. Отже, Аллахові потрібна і дружба з козаками, і Європа. Не в простий собі похід вирушив сіляхдар Орхан. На багатьох країнах він позначитися може. А я нічого не можу вдіяти. Як же тут без крил...

— Та-а-а-к! Оце вже серйозно, — задумливо протягнув воєвода. — Політика! Це тобі не махати шаблею й рукою полки переміщати. Виходить, і в османів, і в австрійців, і в ляхів, і в імперських німців, і у твого папи римського голова заболить від походу цього Орхана?

— І не тільки. У всієї Європи! А ще в короля французів, який у союзі з турками, у англійців, голландців, іспанців, а найбільше у венеціанців. Цим шулікам до всього є діло. Політика і війна — їхнє багатство. Прознають володарі Європи про «Золотого Османа», і в диких степах тісно буде від їхніх шпигунів та посланців. І мені конче потрібно там бути. Такого Європа ще не бачила й не знала. Кому потрібен і кому не потрібен цей лицарський поєдинок? Навіть мені поки що не все зрозуміло. А втім... Вирішується питання: майорітиме над Європою зелений прапор ісламу чи зостанеться святий хрест із розп'яттям Ісуса. І все залежить від того, з ким у союзі буде Сірко, а отже, козаки. Адже Сірко в такій славі в козаків, що якби він тільки побажав, то вмить став би гетьманом України! Великої і незалежної...

— Якось дуже складно в тебе виходить, — утомлено мовив московський боярин. Єзуїт поблажливо усміхнувся:

— Я ж казав: не все так просто. Може, сіляхдара вб'ють випадково десь у дорозі. Але кого і як це посварить? Які нові союзи виникнуть, а які розпадуться? Які армії об'єднаються й проти кого? Я міркую над цим. Щодо Сірка... Сірко вже застарий для молододі держави. Якщо не він, то хто? І з ким? Не з вами ж?

— А з вами?

— Про Туреччину забули.

— Як про неї забудеш у цьому кам'яному мішку?

— Отож-бо і воно! А ще хан! Союзником чи супротивником буде йому Сіркова Україна? Що він задумав? Ху-у! Утомився я. Відчуваю, що язик мій німіє, а руки холонуть. Краще, боярине, про це поговоримо завтра.

— Можна і завтра, — погодився боярин Шеремет. — Та все-таки скажи наостанок, що Московії від того лицарського бою між Орханом та Сірком? Якщо осман добереться до Сірка й бій відбудеться — що тоді?

Себастьян утомлено позіхнув і, розтягуючи слова, відповів:

— Сам подумай. Адже ти водив стотисячне військо. Є ж у твоїй голові мізки?

— Є, але за вісімнадцять років сидіння в бусурманському полоні мої мізки геть злиплися, — чесно зізнався воєвода й тяжко зітхнув.

Єзуїт гірко зиркнув на воєводу й знехотя сказав:

— Уб'є Сірко османа — тоді слава православ'ю й ваші дужчі від турків. Так їм, бусурманам, і треба. А ще треба всім православним об'єднатися проти нехристів. Це особисто від мене. А вб'є осман Сірка — на одного непередбачуваного отамана стане менше, і знову-таки вам потрібно буде об'єднуватися проти бусурманів. Це на перше око... Але варто ще подумати. У політиці не буває простих рішень. Завтра про це подумаю, коли султанового листа правитиму, як хан накаже. А зараз вибачай, боярине, хилить мене на сон. Надто вже міцне вино подав мені сьогодні Матвій. Шкода тільки тих людей, яких порубали ханські охоронці на лузі біля намету після бою з мамлюком. Хоч і зрозуміло — непотрібні ті, хто може в чомусь сумнівному свідчити. Але й це політика. А вона замішана на крові. Не все хан сказав про лист султана та своє бажання. Але він усе одно в моїй голові. Може, цю голову завтра хан і відрубає. І це теж політика. А як хочеться мені побувати в Дикому полі й дізнатись, яка доля спіткає «Золотого Османа». Там, у степах Причорномор'я, вирішуватиметься доля Європи й усього християнського світу. Вибач, боярине.... Я втомився...

Воєвода незграбно вклонився й боком витиснувся за двері. З великою натугою провівши його поглядом, єзуїт тяжко дійшов до

ліжка й, уже не пам'ятаючи себе, упав на матрац, що пахнув овечою шерстю.

Ближче до півночі в тісну кімнату ввійшов головний доглядач фортеці Матвій і четверо міцних стражів. За кивком Матвія стражники закутали єзуїта в похоронний саван і виволокли за двері...

Над горою величезною срібною тацею світив місяць. А зірки мерехтіли, чи то соромлячись своєї краси, чи то втомившись дивитися на землю з її непередбачуваними господарями — людьми.

Себастьян насилу розплющив очі.

Ще мить — і свідомість повернулася до нього. Він уже чітко бачив кілька товстих жердин над собою, що підтримували зв'язки очерету, які слугували низьким дахом убогого житла. З жердин звисали косиці золотистої цибулі й великого білого часнику. Між ними були підв'язані пучки якихось трав і роздуті шкіряні мішки.

Себастьян підвів голову й роззирнувся. Житло справді було убоге. Глиняна кладка в деяких місцях обдерлася, оголюючи плетені з хмизу стіни, уздовж яких стояли порожні кошики й кілька скринь грубої роботи. На одній із них сиділа строката курка й сердито квоктала.

Чоловік повільно обмацав своє тіло. Болю ніде не виявив, отже, травм і поранень не було. Голова хоч і крутилася, але важкості не відчувалося.

«Два келихи вина не могли так мене ослабити. Отже, у Матвієвому глечуку було зілля. Сонне зілля. Можливо, зілля, яке зробив я сам. Авжеж! Для самого себе. Слава моїм добрим наставникам. Я отримав від них точні знання. Зілля занурює в сон, але не шкодить тілу й розуму. Ох, якби знаття, що готую довгий сон самому собі... І чим би це мені допомогло?» — Себастьян усміхнувся й, розминаючи, підвів руки.

У низькому отворі дверей майнула тінь і почувся здавлений дівочий сміх. Десять за стіною зайшовся гавкотом собака, відтак йому відповів інший.

Чолов'яга напружився й, підклавши під себе ноги, сів. Під ним був старий витертий килим, що вкривав шарудливу соломку. Дві великі

подушки з дешевого полотна також були набиті соломкою.

— Ось ти і виспався, — почувся голос.

В отворі дверей стояв дідок у татарській шапці, простенькому, але чистому кунтуші, коротких суконних шароварах і черевиках із твердої шкіри. За його вузькою спиною ховалася дівчина з величезними чорними очима. Майже дитина.

— Хочеш їсти чи, може, випити вина? У нас воно є. Не з дорогих, але й не кисле.

Себастьян помацав голову й усміхнувся:

— Здається, я був геть п'яний, — по-татарськи сказав він і приклав руку до серця. — Мабуть, мені справді потрібно трохи вина.

— Принеси! — коротко велів старенький, і дівчина миттю кинулася надвір. — А я думав, що ти з тих кяфірів, які приходять до нас торгувати й одразу ж припадають до дешевого й солодкого вина. Але ти говориш не так, як вони. Хто ж ти?

— Де я? — зображуючи розгубленість, запитав чоловік у чорному одязі.

— Там, де і був. У славному Бахчисараї. А я Саїм. Старий Саїм. А це моя халупа. Вона на південному краю ханського саду. До мене часто потрапляють ті, хто гуляє в перший день тижня в ханському саду. У цей день хан відкриває сад для всіх охочих. Багато хто так цьому радіє, що часто й не помічає, як вино краде його розум. Так і валяються край саду, куди їх виносять під ранок садівники. І хоч Коран забороняє вино, тут, у Криму, на це дивляться крізь пальці. Буває, що й учні медресе^[102] п'ють так, що і на ногах не тримаються. Ось і тебе моя внучка Суфія знайшла біля нашої огорожі для худоби. Та яка це огорожа? Так, кілька жердин, щоб дві вівці й коза не втекли на свою погибель у ханський сад. А ось і вино.

Дідок узяв із тоненьких дівочих рук дерев'яний кухоль і простягнув його Себастьяну. Той із задоволенням промочив спекле від спраги горло й по-мусульманському витер губи поясною хусточкою:

— Я помічник купця Севана з Кафи. Зустрів знайомих на базарі, ну і... Принаймні Севан мене попереджав. Він і так презирливо зиркав на мене через мою віру, а тепер точно прожене. Так що я вже ніхто.

— А звуть тебе як? — по-доброму всміхнувся дідок.

— Т-а-а... Матвій, — провагавшись, відповів чоловік у чорному одязі.

— То ти з цих — з караїмів?^[103]

Себастьян кивнув.

— Я й бачу, що на тобі дивний одяг. Їсти будеш? Гість має бути ситий. Так велить Коран, так учили пращури.

Себастьян знову кивнув.

— Тоді ходімо в альтанку. Суфіє, там усе готово?

— Так, дідусю, — відповіла вона й сором'язливо приховала нижню частину обличчя кінцем тюрбана.

Себастьян із деякою тривогою вийшов з халупи й роззирнувся. Ніде не побачивши ні ханських слуг, ні суворих вартових-євреїв, він трохи заспокоївся.

«Та і навіщо їм мене шукати? Зрозуміло і так. Адже не на крилах я сюди злетів? Така, виходить, ханська воля. Але чи це воля для мене?» — подумав Себастьян, жадібно дивлячись на невеличке кругле сірно^[104] посеред простенької альтанки з гілок й очерету. На його стільниці стояло декілька дерев'яних мисок із паруючим варивом, сиром, інжиром і вишнями. А ще високий глечик і два глиняні кухлі. Але й ці убогі страви потішили чолов'ягу, який миттєво відчув голод. Бо, швидше за все, спав він більше доби.

Себастьян зручно вмовстився на вишитому вовняними нитками матраці й підклав під праву руку подушку, вишиту тим самою орнаментом. Поруч усівся старенький і простягнув руку до паруючої миски:

— Скуштуй цей дутмаш^[105]. Хоча в Корані він більш відомий як лакша. Пророк у святому хадісі говорив: «Найкращою їжею є лакша». Ми, татари, називаємо її по-своєму — дутмаш. Його приготувала моя внучка. Скуштуй-но. А потім зап'єш його йазмаєм^[106]. Теж вона приготувала. Їж, їж.

Старенький ще довго нахвалював умілі руки й не до речі красу своєї Суфії, при цьому ледь торкаючись їжі. Та і Себастьян не дуже налягав, зважаючи на скромність життя господаря і його внучки. Нарешті він, як годиться, відригнув, а потім від усього серця подякував за притулок і частування. З жалем обмацавши свої потаємні кишені, не виявив жодної монетки.

— Пробачте! У кишені — вітер у жмені, — зніжковів чолов'яга.

Та цю неприємність чоловік компенсував милою бесідою, до якої старенький був дуже охочий.

Тим часом сонце перевалило за полудень і настав час відпочинку. Старенький солодко позіхнув і запропонував:

— Матвію, Суфія простелить тобі покривало в тіні он тієї яблуні, — показав він. — Відпочинь. Потім знову поговоримо. Ти добра людина. А гості в мене бувають нечасто.

— Дідусю! — з-за кущів почувся голос Суфії. — Я постелю гостю й піду на базар. Уже час. Хасир чекає вугілля.

— Так, вугілля, — згідно кивнув дідок. — З ханського саду іноді виносять старі фруктові дерева, а я перепалюю їх на вугілля для кальяну і трубок. У мене це добре виходить. Так вдається розжитися дещицею монет.

— Я допоможу віднести вугілля, — радісно вигукнув Себастьян. Йому кортіло якомога швидше взятися до справи, яку він почав обмірковувати, щойно сів за сірно. Тільки добрий дідок усе не давав змоги розпрощатися й покинути його. — Може, мій купець Севан усе ще на базарі. Може, і не прожене з роботи. Адже він теж моєї віри. І вам віддячу за притулок і ситний стіл.

Старенький спробував утримати гостя, та скоро здався і навіть улесливо всміхнувся, коли чолов'яга закинув на плечі мішок із вугіллям.

Себастьян ішов швидким кроком, але водночас часто крутив головою й уважно роззирався. Усюди було безліч кущів і дерев, за якими могли ховатися джасусі^[107] хана. Але нічого підозрілого він не помітив. За ним на відстані десяти кроків ішла лише тоненька дівчина, сховавши обличчя й не підводячи голови.

Чолов'яга добре знав Бахчисарай і міг швидко дістатися до базару. Але виявив обережність і йшов такими дорогами, де ті, хто міг стежити за ним, неодмінно виявили б себе або збилися зі сліду. Слухняна дівчина мовчки йшла за гостем, не дивуючись і не питаючи його ні про що.

«Що ж потрібно хану? Хан розуміє — я донесу листа султана до Святого Престолу. Рим має знати про велику навалу. Можливо, це і є його план. І все-таки?..»

Себастьян ще раз перевірів, чи немає за ним стеження, і попрямував на ринок. Тут він залишив кошик біля дверей вказаної крамнички. Дівчині сказав, що йде до свого купця просити вибачення, і пообіцяв ще навідатися до її дідуся. Вона кивнула так, ніби його

справи її не цікавлять. Та все-таки Себастьян перечекав у затишному кутку торговища, поки дівчина піде додому.

Про всяк випадок Себастьян ще довго блукав кривими провулками міста, час від часу відпочиваючи на розі вуличок. Але так нікого з джасусі й не виявив. Він зупинився біля зовсім непримітного будиночка й швидко без стуку ввійшов на подвір'я. Тут він одразу побачив господаря, який у турецькій чалмі сидів під тінню акації, і, не вітаючись, запитав його:

— Коли буде караван на Кафу?

Господар будинку, огрядний чолов'яга, відклав на шкіряну подушку піалу з бузою й ледве звівся на ноги:

— Уже третій день як у дорозі, — завчено відповів він, придивився до нечемного гостя і зойкнув: — Давненько ти... Майже рік...

— Голуб наготові? — нетерпляче запитав Себастьян і після ствердного кивка господаря звелів: — Папір і перо. А ще підбери мені місцевий одяг. І... гроші. Краще піастри^[108].

Господар, не зволікаючи, пішов у будинок і повернувся з аркушем і письмовим приладдям.

— Ні, не тут. Ходімо в дім.

Закінчивши писати на тоненькому папері, Себастьян склав листа в простягнутий мішечок і сам прив'язав його до ноги сизокрилого голуба. Потім виніс птаха у двір і підкинув його в повітря. Птах, відчувши простір, став на крило й здійнявся високо в небо.

Себастьян швиденько перевдягнувся, полічив отримані монети й, навіть не попрощавшись, покинув будинок.

Господар ще якийсь час постояв, подивився на хвіртку, що зачинилась за неочікуваним гостем, і посміхнувся. А тоді пройшов на задній двір і виліз на дах прибудови. Насилу протиснувшись у голуб'ятник, він простягнув руку до птаха, який щойно повернувся, і зняв із його ноги мішечок. Оглянувши папір, господар з усмішкою прошепотів:

— А тайнопис трирічної давнини! Нам він уже давно відомий.

Не перестаючи усміхатися, огрядний чоловік спустився вниз і зайшов у дім. Замкнувши двері на гачок, він тут-таки примостився біля високого похилого столу для письма, дістав якусь маленьку книжечку й, звіряючись із нею, почав нотувати на папері зрозумілими словами таємне послання єзуїта. Закінчивши роботу, перечитав

написане й у задумі почував голене на турецький манір підборіддя. Він довго міркував і зважував. Нарешті погодився сам із собою й дістав ще одну книжечку. Не поспішаючи, ретельно вивіряючи тайнопис із цією книжечкою, написав ще одного листа. Потім поклав обидва листи поруч і надовго замислився. Зітхнув і дістав ще одну книжечку.

Коли був готовий третій лист, від дужого удару двері злетіли з петель. На порозі стояв багато одягнений татарин. За ним — ханські сеймени.

Огрядний чолов'яга геть перелякався.

— Хавле-Юсуф!.. — видихнув він, тремтячи.

Так, він упізнав чашника й ханового друга, і від цього обличчя товстуну вмить змгло, а губи почали зрадницьки тремтіти. Він почав повільно підводитися.

— Нежданий гість гірший від татарина? Так мовиться в урусів? А я і гість, і татарин, — з усмішкою сказав Хавле-Юсуф. Він штовхнув господаря будинку так, що той тільки ногами вкрився, і, мов кіт на мишеня, глянув на нього. — Хоча ні! Який же я гість? Це — моя країна, моє місто. А ти в ньому — пацюк.

Після цього виночерпій хана поманив пальцем худорляву дівчинку. Зваживши на руці гаман, Хавле-Юсуф простягнув його їй:

— Віддай Саїмові це срібло й перекажи ханову подяку за вірну службу. Іди й бережи себе. Ти наша надія в таємних справах.

Двоє дебелих слуг хана стали обабіч господаря голуб'ятника, ще декілька зайнялися його будинком.

Хавле-Юсуф підійшов до столу, узяв одну книжку, тоді другу, третю, врешті похитав головою.

— На нас чекає важка робота. Ти готовий? — суворо запитав Хавле-Юсуф, не чекаючи заперечень.

Господар будинку енергійно закивав.

За кілька годин над будинком злетіли під хмари три голуби й вирушили в далекий політ. У різні боки.

«Так! Троянда найпрекрасніша і найдивовижніша квітка. Милує око ніжністю кольору, зачаровує солодким запахом. Та все-таки

змушує бути обережною з її неперевершеною красою. Схопи її нерозважливо — і тут-таки гострі колючки впинаються в тіло й виступає кров. Ось так і з нашим перебуванням у Бахчисараї. Щойно милувалися досконалістю природи, здоровим повітрям, пишністю ханського саду — і тут-таки через власну необережність пролили кров. Але сам сіляхдар так не вважає й нічого не пояснює. Навпаки, Орхан відтепер більш мовчазний і навіть зі мною, своїм добрим другом Евлією Челебі, розмовляє зрідка й уривчасто. Забивши в чудовому поєдинку воїна-мамлюка, сіляхдар намагався зупинити ханських воїнів. Але ті, не бажаючи нічого розуміти, порубали в гніві товстуна, що накинувся на мене з палицею, його слуг і навіть нещасну жінку в наметі. Це дуже засмутило Орхана, хоч і не прискорило наш від'їзд. Навпаки, Рикаючий Лев султана віддався роздумам. Він мав бесіду з великим ханом, але я при цьому не був присутній. Лише за десять днів після тієї метушні, яку зчинили ханські слуги, коли великий бахадир знову вдягнув золоті шати, я здогадався, що він вирушає в похід. Я запитав, чому він не повідомив мені про своє рішення. На це Орхан відповів, що кожен чинить згідно з волею Аллаха. І мені варто подумати про ту небезпеку, яка чекає всіх, хто приєднався до нього там, за Перекопом. Я і сам уже почав сумніватися. І все-таки, зібравши дари ясного хана, що випали й на мою долю, упакувавши запаси, необхідні в дорозі, я, мій помічник Фасул і раб-черкес рушили на світанку за сіляхдаром на північ у ногайські степи Криму. За нами пішли й арнаути, імен яких я наразі так і не дізнався, і це для мене залишається дивним і незрозумілим, а також ті люди, які наздогнали нас кораблем із Стамбула. Отже, ми розпрощалися з дивовижним витвором вітру, який виточив двох величезних кам'яних сфінксів біля Бахчисарая, і попрямували в бік степу.

Степ, що відкривається за передгір'ями кримських гір, називається ногайським. Це незрозуміло, тому що тут немає власне ногайців; на цих теренах кочують кілька орд, близьких до татар. Сама ногайська орда — або Мала орда, бо є ще й Велика ногайська орда, що стала під руку московського царя, — кочує в Північному Причорномор'ї в межах Хейхату, хоча зараз важко сказати, де саме, адже там іде постійна війна й вороги часто виганяють із тих земель одні одних, а потім інші виганяють їх. Навіть не можу припустити, хто зустрінеться з нами за Перекопом. Точніше, з сіляхдаром. А може, усе-таки з нами?

Наразі ж ми зупинилися на ночівлю в прекрасному древньому місті Ак-Месджі, що належить другій за важливістю після хана особі і його спадкоємцю калзі-султану, достойному Хаджі-Гірею, безжальному клинку газі й джихаду. Ми не могли знехтувати запрошенням цього славного воїна. Та й важко оминати місто, що лежить посередині кримського острова. Воно величезне, розташоване на краю широкої та красивої долини, що впирається в гору Чатир-Даг, вершина якої торкається неба і є куполом Криму. Багато будинків вирубані в скелі або стоять на скелях. Це красиві двоповерхові споруди з тесаного каменю з червоно-рубіною черепицею. Але садів у місті немає. Вони розташовані на іншому березі повноводної річки Салкир. А в садах немає будинків. Там у куренях зі своїми дружинами й дітьми мешкають охоронці й працівники. Усі вони із землі урусів. Утім, про це я вже писав під час своєї минулої подорожі. А зараз пишу, бо засмучений. Сіляхдар Орхан уникає зустрічі й розмови зі мною. Сподіваюся, що його печаль скоро мине й ми знову станемо добрими друзями...»

Сподівання Евлії Челебі виправдалися доволі скоро. Покинувши щасливе й добре облаштоване місто Ак Месджі, Орхан і ті, хто все ще бажав супроводити його у важкому поході, попрямували в бік Північної зірки.

Після полудня вершники минули останні сади, що притискалися до відрогів гір, і вийшли на рівнину, яка зустріла їх спекотним і сухим колючим вітром. Попереду був степ — величезний, з високими хвилями висохлої трави й пронизливо синім небом, у якому, мов прибиті цвяхами, висіли хижі птахи, пильно стежачи за найменшим рухом кого-небудь живого.

Але добре годовані просом коні, які до того ж напилися чистої гірської води, ішли легко й пружно. Більшість їх ще не бувала в нескінченних просторах підступного степу. Але тут не потрібно було підніматися на гірські схили й опускати крупи на стрімких спадах. Дорогою був увесь степ, рівний, з добре видимим обрієм. Ось тільки око не бачило жодної зеленої травинки. Майже вся рослинна благодать

уже пожовкла й тріпотіла під поривами вітру, що розгулявся на просторі. Хіба що квіти зусиллями незвичайної волі розбавляють сіру одноманітність приємними плямами різних відтінків.

Де Аллах велів текти невеликим річечкам, які залишили гори й із кожною хвилиною висихають на жадібній гарячій землі, там були розорані ділянки. Але на них здебільшого росло просо, таке необхідне в кашах, а особливо для харчування коней, і так само ячмінь, улюблена їжа благородних мурз і шанованих відлюдників^[109]. Решта злаків, овочів і фруктів не висаджувалася в цю пекучу землю. До ланів притискалися селища, які були нечисленні й невеликі. Будинки зведені з суміші глини, соломи й верблюжого або кінського кізяку, покриті сіном або землею.

Орхан не затримався в цих селищах, хоч у декількох його зустрічали далеко при в'їзді. Але це вже були не ті татари — горді й багаті горяни, яких Евлія Челебі називав чистими. Ці не облюбували ні землеробства, ні скотарства й займалися цим із неохотою, вони були менш привітні, а їхні дарунки — мізерні й одноманітні. Та й одягнені вони були біднуvато — у простенькі суконні шаровари й довгі сорочки з бавовняного полотна.

Молоді вершники кружляли навколо гостей і навіть стріляли з рідкісних для цих місць рушниць і пістолів. Але їхня веселість лише здійсвала хмару пилу, від чого стало ще важче дихати.

Що далі Орхан і його супутники просувалися на північ до Перекопу, то рідше зустрічалися селища. Тепер на шляху траплялися пересувні кибитки й низькі намети з повсті та шкіри. Худі верблюди з обвислою шерстю понуро парами тягли гарби, у яких, крім погонича, часто нічого і не було. Відсутність води й умілих рук не турбувала оранкою багаті землі. Лише великі стада, випасаючи траву, рухалися від колодязя до колодязя або до озер із гіркуvатою водою, що поперемінно то висихали, то наповнювалися від випадкових дощів.

За порадою Евлії Челебі сіляхдар зупинився біля невеликого селища, яке жило і навіть процвітало з того, що на його околиці були вириті глибокі колодязі, воду з яких добували за допомогою обертових коліс. Змінні коні вдень і вночі обертали дивовижні колеса й зливали придатну для пиття воду у викладені камінням водойми. Вони завжди повинні бути повними, тому що військо хана могло в будь-який день виступити в похід на землі урусів і не мусило надовго затримуватися в

дорозі. П'ять років тому козаки Сірка спалили ці дерев'яні колеса, й аж за багато місяців ремісники, яких прислав хан, відновили їх.

Орхан не забажав ночувати в запропонованому йому домі. Час зручностей і веселощів залишився позаду. Потрібно було готуватися до важкого похідного життя й ночівлі просто неба. Але місцеві мешканці все-таки наполягли на великому бенкеті й одразу забили верблюда, двох молодих жеребців і з десяток баранів. На розкладеній повсті вони розмістили гостей і подали варене й печене м'ясо, а також каші з ячменю та проса. Овочів і фруктів було небагато, натомість був п'янкий п'ятиденний кумис, буза, сухий сир і якісь засмажені маленькі звірятка, до яких сіляхдар так і не доторкнувся.

Та й розмова текла нудна й малозрозуміла. Навіть допомога Евлії Челебі не завжди була корисною. Мова цих татар була складною. У ній було безліч арабських і монгольських слів. Але й вони вимовлялися дуже поспішно й украй гортанно, майже як у арабів. Та все-таки старійшини, що сиділи поруч з Орханом, як могли, старанно виявляли повагу славному посланнику Аллаха й, заледве добираючи слова, висловлювали йому побажання легкої дороги та удачі. Вони не дуже тямали, що штовхає цього османа на незрозумілий для них бій, і навіть хитали головами, сумніваючись у можливості такої сутички. Ці люди щозими й майже щоліта вирушали в похід у землі України і ще далі, і мало хто з них мав непосічене й непрострелене тіло.

Ці вояки на власній шкурі випробували пекло Дикого поля, і їм було незрозуміло, як можна малим загonom, наперед сповістивши про себе, ступити на ту вогненну землю. Але з вуст старійшин жодного слова, спрямованого на те, щоб відмовити сіляхдара від його задуму, не прозвучало. Лише розповіді про складний шлях і неймовірну підступність козаків та їхню жорстокість.

Орхан майже не підтримував розмову, з вдячністю в погляді передавши її вченому осману. Але й той, уловивши деяку недомовленість у словах старійшин, був неговіркий і навіть кілька разів позіхнув.

Під приводом здійснення четвертої молитви старійшини пішли. Бенкет закінчився. Усі були ситі, а дехто навіть п'яний. Особливо ті з молодих і навіть старшого віку, хто з насолодою потягував дим із глиняних люльок. До того ж цей дим вони не видихали, тримаючи його

в тілі аж до охоплення хвилею насолоди. А тоді сміялися й казали один одному:

— Есірік олганмиз^[110].

Після ранкової молитви, яку особливим розспівом виголосив Евлія Челебі, Орхан і його супровід вирушили в дорогу. Кілька годин шляху в ранковій прохолоді минули легко. Але далі величезна куля сонця запульсувала, накотила хвилі спеки, а вітер з-під кінських копит здіймав цілі хмари пилу. До полудня вся живність степу сховалася, і тільки орли й сапсани все так само висіли над головами подорожніх.

Коні йшли риссю. Вони, як і вершники, мріяли відпочити в тіні або в глибокій балці. Але нічого схожого не було. Після полудня, квапливо перекусивши тим, що було прихоплено з залишків бенкету, Орхан прискорив рух. Його благородний кінь став частіше дихати, а ще частіше — форкати. Натомість коні степових татар почувалися чудово і навіть час від часу дозволяли своїм вершникам робити великі кола. Їм, швидким і невтомним, був звичний навіть такий, здавалося б, прискорений марш.

Татари-супровідники групами після кожного кола під'їжджали до сіляхдара й, усміхаючись, запитували про яку-небудь дрібницю. Зрештою Евлія Челебі, який озвучував мовчазного бахадира, перестав їм відповідати. Він зрозумів: ці діти степу й розбою під'їжджали ближче, щоб помилуватися багатим одягом сіляхдара, незвичайною красою його коня й розкішною зброєю. Деякий час вони йшли поруч, потім знову пускалися в коло, поступаючись місцем наступній групі.

Та ось татарські вершники, що йшли обабіч Орхана, ученого османа й слуги Абдула, раптом зупинилися й почали гортанно щось кричати один одному. Ще мить — і ці діти степів відстали й невдовзі помчали в трав'яні простори.

— Що вони кричали? — незворушно запитав Орхан, звертаючись до свого вченого супутника.

Той подумав, а потім невпевнено відповів:

— Здебільшого вони вимовляли «яман киши» — «погана людина», «атмаджаборсун» — «хай його чума вдарить» і «джукур» — це щось

ніби як «зад людини».

Орхан здивовано звів брови й подивився услід незрозумілим для нього тутешнім татарам. Але Евлія Челебі поспішив його заспокоїти:

— Ні! Ці слова не на твою адресу, благородний сіляхдаре. І навіть не на мою, твого друга. Ці слова стосуються он того вершника, що попереду.

Орхан щось прошепотів і взявся роздивлятися вершника на верблюді, удостоєного таких недобрих слів. Незабаром він здивовано вигукнув:

— Ця людина в зеленій чалмі!

Евлія Челебі й сам вже розгледів довгобородого з благородною сивиною чоловіка в скромних шатах мулли і в такій помітній зеленій чалмі.

— Ця чалма, як і моя, свідчить про те, що той, хто стоїть на нашому шляху, здійснив хадж до Мекки, семикратно обійшов Каабу й доторкнувся до святого каменя. Ця людина освячена.

— Місцеві татари так не вважають, — задумливо виголосив Орхан.

— Може, подамо йому знак, щоб він не наближався до нас?

— Якщо він захоче, я говоритиму з ним, — впевнено мовив сіляхдар і витер хусточкою лискуче від поту обличчя.

Незабаром вони порівнялися з чоловіком на верблюді.

— Мир вам, добрі подорожні! — вигукнув той мовою османів. — Нехай Аллах дасть вам легкий і безпечний шлях. Я радий зустріти в цих степах своїх співвітчизників.

— І тобі мир, добра людино, — м'яко вимовив Орхан.

— Нехай язик ваш постійно насолоджується поминанням Аллаха. Дозвольте супроводжувати вас, якщо вам буде приємна моя присутність.

Сіляхдар вказав рукою на зупинених за сотню кроків татар й усміхнувся:

— Якщо твоя присутність не змусить нас помчати в степ, як їх.

— Мене звать Сіхай Челебі^[111]. Коли я з'явився з Божим словом у цих місцях, тубільці прозвали мене Тургай, що означає «жайворонок». Їм дуже сподобався мій голос і те, як я вимовляю молитви. Але тепер вони звать мене по-іншому і мчать геть за моєї появи.

— І що спричинило такий поворот у їхньому ставленні до тебе, шановний? Адже, судячи з твого одягу й слів, ти вчений богослов і

людина, яка здійснила хадж?^[112] — з цікавістю запитав Евлія Челебі.

— Народ татарський не знає наклепів, недовіри, ненависті, зарозумілості, задрощів, ворожості. Він не схильний когось зраджувати, безчестити, налаштовувати одних проти одного, бо це в них не в пошані. Почувши, що має прийти пліткар, ці люди тікають від нього.

— То ти божа людина — пліткар? — ледь не розсміявся Орхан.

— Таким вони мене бачать. Але більш за все їм незрозумілі мої слова й настанови. Я моджахед. Але не воїн, а вчитель і мулла. Мій джихад^[113] — старання на моєму шляху до Всевишнього, і він моє життя, майно й слова. Смиренне життя і заклик до миру. А для цих людей, — мулла вказав рукою на татар, — джихад — постійна війна. І в силу свого невігластва, а точніше дикості, вони воюють не для того, щоб стати шахідами, полеглими в бою в ім'я Аллаха, а для грабежу й насильства. Я вчився в найкращому медресе Стамбула, де ввібрав у своє серце і душу любов до Аллаха й створених ним людей. Пророк Мухаммед сказав: «Немає різниці між арабом і не арабом, між білим і чорним, і люди рівні між собою, як зубці гребня». І ще: «Воістину, ми створили вас із чоловіка та жінки й зробили вас народами й племенами, щоб ви знали одне одного». Отже, творили одне одному добро. Адже найблагородніший із нас перед Аллахом — найбільш благочестивий. Іслам учить того, що всі люди на землі рівні!

— Отже, шановний Сіхаю Челебі, ти вирішив закликати цих кочівників відмовитися від походів за ясиром? — ледве стримуючи сміх, запитав Евлія Челебі. — Не дивно, що ці діти війни відвернулися від тебе. Кажеш, що потрібно визнати кяфірів рівними мусульманам і жити з ними в любові й дружбі?

— Саме так! — вигукнув мулла. — Адже так і було багато століть тому на землі. І татари, і уруси — один народ! Тільки прийшли часи і люди, які неправильно приймають до серця вчення Аллаха й силою нав'язують його волю іншим. А це неприпустимо, бо інші люди гніваються й відкидають насильство.

— І в гніві своєму та в невірі нападають на мусульманські землі, — насупив брови Евлія Челебі. — Ти правильно сказав про татарський народ. У цьому народі немає злоби, пихи й гнівливості, ворожнечі й осуду. Вони дуже соромляться одне одного. Якщо хто-небудь лається, інші люди його зневажають. А гнів і ворожнеча спрямовані на інші

народи, на ворогів. Так, їхня ворожнеча виражається в грабежі й розбої, але їхній гнів — від Бога. Може, ти й маєш рацію, що колись це був з урусами один народ. Виходить, що християни — це звироднілі татари. І вони для нас небезпечні. Але після чудотворної молитви Мухаммеда-Обранця татари живуть у Криму й навколо нього. Вони надійний щит для нас, османів. Вони йдуть на держави невірних, приречених потрапити в пекло, грабують і полонять нещасливих. Вони захоплюють дорослих і дітей, дружин і дочок невірних. Так, вони катують їх у дорозі. Годують їх кінською шкірою й кишками. Але потім вони відправляють невірних в ісламські країни, де удостоюють їх щастя бути наверненими в мусульманство. Татари — мисливці за ворогом. Вони проносяться, як смерч, спустошуючи ворожі землі. Так їм повелів Аллах!

— І таким само смерчем приходять до Криму і християни. П'ять років тому цим смерчем був Сірко. Після нього в поселеннях степу залишилися самі коти й собаки, — з сумом зауважив мулла. — І вони прийдуть знову. Їхні удари будуть щоразу дужчі. Бо їхні землі неосяжні й народжують дедалі більше народу. Я давно живу серед татар і знаю — їх стає менше. І справа не лише у війні, а в тому, що їхня нелюбов до праці не дає змоги вирощувати врожаї й ними нагодувати багатьох. Тому вони і бажають воювати, щоб захопити якомога більше ясиру й майна. Але скоро християни об'єднаються, зведуть фортеці й паланки^[114] біля самого Перекопу й закупорять Крим. Татарського народу не буде. Потім вони візьмуться і за османів...

— Дурень! — у гніві вигукнув Евлія Челебі. — Дурень і наклепник! Тобі не місце серед цього народу. Ти обманюєш його.

— Цей народ сам обманює себе, — тяжко зітхнув Сіхай Челебі. — І не лише себе. Сказали вам старійшини, що вони вже багато днів годують коней просом і вівсом? А це означає, що воїни готові виступити в похід на землі урусів. Великий сіляхдар іде туди само на видатний лицарський поєдинок. Як козаки до нього поставляться, побачивши, що слідом за ним наступає орда?

— Хан нічого про це не казав, — задумливо мовив Орхан. — І в Стамбулі я не чув, щоб султан послав йому чобіткові гроші^[115].

— Багато їх звідти повернеться? — знову зітхнув мулла. — А коли повернуться, то обмінюють бранців і здобич на дорогі подарунки жінкам, їжу, солодоці, вино й курильні трави. Усе це швидко

закінчиться, бо більшість цього немила Аллаху. Особливо вино й куріння. Усе це харам — заборонене. Їхня їжа — коні, верблюди й бики, а напої — молоко коней і верблюдів, кумис, буза й талкан — медова вода. Татари їдять мало хліба. Багато й таких, хто зовсім його не їсть. Тому що для них він дорогий. І їжа швидко закінчиться, і вони знову будуть голодувати й ризикувати життям у новому поході. Степові татари — нещасні діти Аллаха. Та якби вони почали вирощувати зерно на цій благодатній землі...

Евлія Челебі розсміявся:

— Ти вирішив змінити життя, яке їм дісталось від батьків і дідів? Не дивно, що татари тебе стороняться. Певно, деякі з них ледве стримуються, щоб не знести тобі голову.

— Учитель Муслім якимось сказав: «Найкращим для людей є спосіб життя такої людини, яка міцно тримається за повід свого коня на шляху Аллаха й щоразу прагне дістатися на ньому туди, звідки до неї лунає крик про допомогу, прагнучи вступити в бій або знайти смерть там, де можна її знайти».

Сіляхдар подумав: «Кровожерливий пірат Селім і цей святий бовдур дослівно повторили настанову правовірним. Направду, шляхи Аллаха недосяжні для розуміння».

— Ці люди, — продовжував Сіхай Челебі, — ще самі того не відаючи, кричать про допомогу. Та якщо моя смерть тут, то бачить Аллах — усе, що я роблю, є для слави його і його вчення. І шлях достойного сіляхдара теж указаний Аллахом. Нехай його перемога прославить Всевишнього. І все-таки не весь шлях людини — шлях крові.

Сонце, добряче обпаливши небеса і землю, спустилося до моря. Дихати стало легше, до того ж набридлий вітер ослаб і став приємнішим.

— Попереду селище. Там є вода. Її дістають із дуже глибокого колодязя. Коні, які витягують шкіряне відро, відходять на відстань сорока власних тіл. Вам краще заночувати тут. Наступна вода буде тільки за п'ять годин переходу. У цьому селищі майже всі цигани. Це їхній колодязь. Сюди часто сходяться й інші цигани. Їхню їжу краще не їсти. Але вода добра. Мандрівникам вони не забороняють брати воду, а якщо дати їм трохи грошей, то стануть послужливі й самі про все подбають, — охоче повідомив Сіхай Челебі.

Він же вказав на кілька струнких, мов кипариси, тополь, які якимось дивом вирости серед безводного степу.

— А дива немає в цих деревах, — поспішив пояснити мулла. — Їх посадили руки святих людей. От тільки я ніяк не зміг з'ясувати — мусульманських, християнських чи якихось інших. Ці дерева не чіпали навіть козаки з Дикого поля. Щоб приготувати їжу, у цих місцях використовують дорогі привізні дрова, кістки тварин, а частіше сушені кізяки коней і верблюдів упереміш із сухою травою. Та і як зрубати таку красу? Її здалеку видно, і вона вказує, що поруч є вода. Як на мене, ці дерева крадькома зрошують цигани. Може, це їхні святі люди посадили тополі? Проте, які святі люди можуть бути в циган?..

Орхан направив свого коня до сріблястого листя дерев і наказав Абдулу влаштувати тут бівак і нічліг. Щоб не заважати великому бахадиру, його супутники розбили свої стоянки в інших місцях. Вони вже й так тривалий час користали з прихильності сіляхдара і його слави, отримуючи всюди безкоштовно їжу, житло та багаті подарунки. Тепер у цих суворих місцях кожен мусив дбати сам про себе, піклуватися про свого коня та майно. Інакше — вертай назад, у благодатний південний Крим, а звідти в щасливий Стамбул.

Лише Евлія Челебі на правах друга дозволив собі розмістити своє чимале господарство кроків за десять від бахадира. Трохи далі до дерев прив'язали своїх коней мовчазні арнаути. Вони виявилися найзапасливішими, оскільки мали двох татарських коней, навантажених величезними зв'язками рубаних дров. Але ніхто не наважувався звернутися до них із проханням купити ці дрова. Щойно хтось наближався, арнаути ставали в бойову стійку, міцно стискаючи ятагани, і супили брови.

Єдиний загін, що згуртованою колоною йшов за Рикаючим Левом султана, відтепер розбився на групки тих, хто дружив із самого початку або здружився за час подорожі. Більшість попутників Орхана відразу зібралася біля криниці. Наляканий старий циган, не сміючи сказати й слова людям у незвичних для нього багатих шатах, які

розмовляли османською мовою, старанно ганяв старого коня, що витягав із глибин гарячої землі на диво прохолодну й солодку воду.

На правах того ж таки найближчого друга Евлія Челебі простежив, поки чорні раби сіляхдара наберуть для свого пана достатньо води, потім наглянув за тим, щоб його власного раба-черкеса не відтіснили від колодязя. Хоч і даремно. Супутники Орхана постійно висловлювали сіляхдару всіляку повагу й давно визнали вченого османа правою рукою бахадира.

Задоволений Евлія Челебі попрямував до місця свого бів'аку. Ще краєм ока він побачив дивного муллу Сіхая Челебі, який із химерним виразом обличчя підходив до людей, що зібралися біля криниці. Усміхнувшись незрозуміло чому, учений осман неквапно підійшов до розстеленого для нього килима й прийняв із рук раба Джакмака срібну піалу з бузою. Тоді зручно вмовстився, зіпершись на покрите повстю сидло. Час молитви ще не настав, і можна було віддатися ще чомусь корисному.

Допивши бузу, подобрілий старий кивнув Фасулу, який давно чекав цього. Помічник одразу підійшов і сів поруч. У його руках було кілька згорнутих аркушів паперу, але ні чорнила, ні пера. На здивований погляд наставника юнак відповів:

— Ефенді^[116], ти казав, що я здібний учень.

— Це так, — ствердно кивнув Евлія Челебі.

— Ти, мій учителю, часто перебував біля славного сіляхдара Орхана, і в мене було багато вільного часу. Не личить ученому віддаватися лінощам, — на ці слова учня вчений осман задоволено хитнув головою. — Тому я взяв на себе сміливість, — продовжив Фасул, — викласти на папері власні думки. Чи дозволено мені їх прочитати, мій добрий наставнику?

Евлія Челебі доброзичливо всміхнувся:

— Ці сторінки, на жаль, не увійдуть до моєї книги Подорожей, але вони стануть першими сторінками твоєї власної книги. І якщо вони щиро правдиві, а слова витончені, мені буде приємно назвати тебе, юначе, моїм ученим другом. Читай голосніше. Напевно, це не лише мені цікаво.

Фасул покритися ніжним рум'янцем, але швидко опанував себе. Розгорнувши перший аркуш, він почав голосно й виразно читати:

— «На початку літа 1680 від Різдва Христового сіляхдар великого султана Мехмеда, незрівнянний бахадир Орхан, звернувшись до бога всіх мусульман Аллаха й отримавши дозвіл ясновельможного падишаха османів, вирушив у небезпечні землі України, щоб битися з тим, хто приніс правовірним незліченні біди й нещастя. Ім'я цього ворога звичайне для урусів — Іван. А прізвисько його Сірко.

Моє ім'я Фасул, і мені випала щаслива нагода супроводити сіляхдара Орхана в його поході, будучи помічником й учнем друга бахадира, великого вченого й мандрівника Евлії Челебі, який докладно описує все важливе в цьому славному поході. Схиляючись перед великою мудрістю вчителя, я не смію наслідувати його вченого письма. Але будучи багато днів незайнятий служінням моєму наставнику й бажаючи з користю провести цей час, я вирішив ознайомитися з тими краями, куди тримає шлях славний сіляхдар, і особливо мене зацікавив його ворог Сірко. Тому з дозволу Хавле-Юсуфа, довіреного слуги кримського хана, я заглибився в читання книг, а особливо європейських газет, що зберігаються в Бахчисарайському палаці в спеціальній кімнаті під надійною охороною. Але ще кориснішими були бесіди тих славних татарських воїнів, які не раз ходили на землі урусів і билися з притаманною мусульманину відвагою й хоробрістю. Ще мені вдалося поговорити з тими урусами, які прийняли віру ісламу й служать хану. І навіть із тими, хто зберіг свою християнську віру й залишився в нищому становищі раба...»

— Пробач, мій мудрий учню! — задоволений почувим, чемно перебив Евлія Челебі. — Хочу лише наголосити, що ти слушно обрав матеріал для самостійного дослідження. Ти маєш рацію: щоб краще пізнати ворога, потрібно про нього запитувати не лише в його ворогів, а й у друзів. Тоді уявлення буде більш неупереджене. Ти, Фасуле, тішиш моє серце. А мої вуха з нетерпінням готові вислухати твою працю. Продовжуй, прошу...

Гордий похвалою наставника фанаріот розгорнув другий аркуш. При цьому краєм ока помітив, що великий бахадир, який неквапно походжав між деревами, наблизився й із цікавістю почав придивлятися до нього.

— «У трьох газетах франків, а більш докладно в «Ляйпцизькій поштовій та звичайній газеті» мовилося багато дивного й незвичайного про цього Сірка. Починаючи від народження й до

останнього походу великого візира Кари-Мустафи-паші на Січ Запорозьку, коли цей Сірко і його козаки від страху поховалися на болотах своїх островів і не посміли вийти на бій із доблесними османами. А народження Сірка більш ніж дивне. Мені не доводилося про щось таке чути, можливо, через мої молоді роки. Але і газети, і книги, і, більш ніж дивно, люди стверджують, що той, кого в мусульманському світі називають Урус-шайтаном, народився вже з демоном у тілі. Як інакше можна пояснити те, що новонароджений Сірко був уже з зубами і перше, що зробив, — це вхопив зі столу хлібину й почав її гризти? Навіть у самих урусів це викликало страх, а їхній християнський священнослужитель відмовився до нього прикладатися і навіть знепритомнів. Лише слова батька немовляти дещо заспокоїли людей. Він зі сміхом сказав: «Іван зубами буде гризти ворогів». Але коли люди придивилися до новонародженого, то побачили під його нижньою губою червону пляму, яка, без сумніву, є печаттю диявола».

— Так! — вигукнув поблизу Орхан. — Пляма під нижньою губою. Праворуч. Його завжди впізнаєш!..

Ті з небагатьох, що слухали Фасула, з подивом глянули на потемніле обличчя сіляхдара. А той ще деякий час стояв непорушно, а тоді потряс головою й звернувся до Евлії Челебі:

— Мій любий друже, вибач, що я порушив таке важливе заняття, але є необхідність у твоїй допомозі. Ти був перейнятий працею свого учня й не звертав уваги на те, що діється поруч. Та завваж: біля колодязя відбувається щось неприємне, пов'язане з нашим супутником — оцим муллою Сіханом Челебі. Спочатку звідтіля чувся сміх, тепер доносяться крики й погрози. Будь ласка, ходімо зі мною, бо, здається, не лише в татар ця людина викликає недобрі почуття.

Евлія Челебі квапливо підвівся й попрямував разом із сіляхдаром до розгніваної юрби, яка оточила людину в зеленій чалмі. Вони зупинилися достатньо близько, щоб чути слова, що лунали з вуст ображених османів та інших супутників великого бахадира.

— Не личить ученому богослову порівнювати, а тим паче рівняти кяфірів і мусульман...

— Ти прикладався в Медині до святинь, а які дурниці тепер собі дозволяєш? Ти зраджуєш віру!

— А знаєш ти, учений мулло, хадіс від Аїша? У ньому мовиться: «Якщо мусульманин поміняє свою релігію, убийте його!»

Орхан тяжко зітхнув і звернувся до свого друга:

— Евліє! Здається, настав час молитви.

Евлія Челебі ствердно хитнув головою і, заплющивши очі, своїм чудовим голосом закликав правовірних до прекрасного — молитви Аллаху.

Галас одразу вщух. Гнів покинув людей, а їхні серця почали наповнятися радістю й щастям.

— Абдуле! — не обертаючись, сказав сіляхдар, упевнений у тому, що його вірний слуга завжди поруч. — Посади муллу на його верблюда й відведи якомога далі звідси. І... скажи йому, нехай іде в пустельні місця. Його щастя в усамітненні й у тривалій бесіді з Аллахом. Лише Всевишній зможе його зрозуміти й захистити!

Частина друга

Розділ перший

Перекоп — поріг Хейхату

Старенький Саїм зовсім не здивувався поверненню свого гостя. Він навіть зрадів, коли той попросився на кілька днів у його стару халупу. І потер руки від задоволення. Не так нудно буде Саїмові. Тепер є з ким поговорити. Не весь же час напрошуватися на розмови з онукою. Суфія чудова дівчина, проте вона лише дівчина. Старенький так і сказав гостеві, який назвався Матвієм. І чому б людині не допомогти, навіть якщо вона не правовірна? Та й золота монета неабияк потішила Саїма. З його статками це дуже до речі. Тож хай живе, скільки душа забажає. А за такі гроші можна на сірно виставити скільки завгодно смачної їжі. І вина солодшого...

Та й за гостем доглянути. Адже це так само важливо, як і зробити намаз.

І дівчина зраділа гостю. Спочатку вона розгубилася, але потім, вислухавши Матвія, усміхнулася й почала готувати кебаб^[117]. Адже гість не поскупився — приніс і м'яса, і овочів, і вина. Та й на Суфію поглядає лагідно й навіть шанобливо. Даремно він каже, що господар-купець вигнав його як п'яницю. Зовсім ця людина не схожа на раба вина. Та й на простого чоловіка він не схожий. Це Суфія знає напевне.

Звісно, Матвій випив вина. Як же не випити під таке соковите м'ясо й приправу з яблук, кизилу й запашних трав? Тільки розповідати багато не любить. Усе більше слухає балакучого старого. А видно, що голова в нього повна непростих думок. Ще б пак!

А ложе для гостя Суфія спорудила під яблунею. І сіна не пошкодувала, і килима, і м'яких подушок. Собі ночівлю влаштувала скромніше — біля загороди, звідки добре видно гостя. Та й як тут

міцно спати? Чужий чоловік у домі. Хоч і добрий, і ласкавий. Але чужий. Це Суфія напевне знає.

За тиждень Себастьян вирішив піти на базар. Там і тільки там можна дізнатися свіжі новини й послухати міркування шановних людей за чашкою кави. Його одяг і розміняні на срібло два піастри дозволяли йому ввійти в будь-яку кав'ярню і навіть пригощати особливо обізнаних людей. Ці купці, прості крамарі, дрібні ханські службовці й завжди похмурі грецькі найманці, стрілки з рушниць, ясна річ, багато знати не могли. У них на устах те саме, що й у всіх.

Та й новина у всіх одна — «Золотий Осман» десь уже під фортецею Ор і сьогодні або завтра залишить позаду Перекоп і вийде в степ Хейхат, що дихає вогнем. Чи будуть після цього новини від нього і хто їх принесе, важко сказати і навіть припустити. Горді османи з розумінням справи хитали головами, а азартні татари, християни та іудеї, для яких були окремі місця в кав'ярнях, билися об заклад. І умов було багато: хто кого зарубає в шабельному поєдинку, здолає чи ні хоробрий сіляхдар виснажливу мандрівку степами, дійде чи не дійде до солодких вод Дніпра... Та навіть те, що він, добре подумавши, повернеться у свій щасливий Стамбул.

Але більш за все Себастьяна дивувало те, що ніхто навіть і не намагався розшукувати в'язня іудейської темниці. І годі було когось запідозрити в стеженні за ним.

Так він сидів у кав'ярні кілька днів до полудня, а потім разом із Суфією повертався в халупу старенького.

Весь час, поки Себастьян сидів за чашкою кави, Суфія терпляче чекала його в тіні паркану навпроти входу. Сторонній людині годі було зрозуміти, у чому її зацікавленість? Хіба в тому, що гість, розчулившись, купував їй халви й трохи інжиру? А може, їй просто подобається спостерігати за людьми й слухати голосні суперечки чоловіків? Адже скоро вона виросте справжньою красунею і її неодмінно візьме у свій гарем багатий чоловік. Краще, звісно, якщо осман. Про це мріють усі дівчата з бідних сімей. Із суворим, але надійним і поважним османом можна забути про всі мінливості життя. Тільки б Аллах дав якомога більше здорових і сильних дітей. А втім, дивовижні дівчата ці татарки!

Себастьян із задоволенням допив п'яту чашечку густої кави й покинув привітний заклад. Не озираючись, пішов у бік базару. Чоловік

був упевнений, що Суфія йде слідом за ним, немов віддана собачка, яка чекає цукрову кісточку від господаря. Сьогодні Себастьян вирішив купити дівчині яку-небудь недорогою прикрасу. Мабуть, сережки зі срібла. Ті, що в її вухах, більше личать зовсім маленькій дівчинці.

Себастьян усміхнувся й зайшов у невеличку вірменську крамничку. Уважно почав придивлятися до ювелірних виробів, що були викладені на червоному оксамиті широкого столу. Він навіть почав торгуватися через якусь дрібничку, коли...

Він не міг помилитися. Цей голос неможливо було сплутати з жодним іншим. Гучний, густий, з м'яким заїканням... Цей голос міг належати тільки одній людині. І навіть те, що говорив цей чоловік татарською, не могло збити з пантелику Себастьяна, який добре засвоїв єзуїтські премудрощі, що і сприяло стрімкому просуванню по службі в ім'я Господа й святої католицької церкви. Утім, не так уже й добре — інакше не піймався б на ханські хитрощі й не опинився б у в'язниці Чуфут-Кале.

Несподівано для вірменського крамаря покупець припинив торгуватися, виклав на прилавок запропоновану суму й квапливо забрав срібні сережки. Підійшовши до Суфії, розгубленої від того, що до неї на людях наблизився дорослий чоловік, «Матвій-Себастьян» уклав їй у руку подарунок і, усміхаючись, наказав:

— Повертайся до дідуся. Це мій подарунок за доброзичливість і притулок. Іди.

Не озираючись, Себастьян попрямував до кола чоловіків, у центрі якого стояв той, чий голос так схвилював єзуїта.

Протиснувшись у перші ряди, він переконався, що має рацію. Високий змарнілий чоловік, хоч і був одягнений по-татарському, виявився поляком. Про це свідчили його обвислі руді вуса, загострений тонкий ніс і владний погляд уродженого шляхтича. Сумнівів не було: Себастьян чув, а тепер навіч побачив в'язня горезвісної фортеці Чуфут-Кале, з яким розмовляв хан у темряві печери.

«Маємо ще одного кяфіра, що вийшов, а точніше, його випустили з в'язниці, вихід із якої можливий тільки в похоронному савані. А що потрібно ханові від цього шляхтича? Якщо зустріну і московського воеводу Шереметьєва, то лусну від сміху», — думав єзуїт.

Що було потрібно ханові від цього ляха, Себастьян збагнув одразу, щойно той вигукнув:

— Невже серед стількох хоробрих і досвідчених воїнів не знайдеться десятка відчайдухів, готових увійти в пекло й вийти звідти неушкодженими й із туго набитими кошельми золотих монет? Хіба вам первина гасати по Дикому полю й рубати голови клятим козакам? Та й чого їх боятися? Великий візир Кара-Мустафа-паша розігнав цих розбійників по плавнях, байраках та ярах. Вони звідти й голову висунути не сміють. Лише два тижні походу — і золото ваше!

Із цими словами лях простягнув до натовпу широкі долоні, на яких сонцем виблискували золоті монети. Показавши їх так і сяк, він продовжив:

— Отже, кому потрібне золото? А кому потрібні шовкові тіла уруських дів? А які вони гарні, які повні їхні груди й пружні стегна! Можете пригнати їх сюди й зробити їх насолодою своїх ночей. Вони народять вам міцних синів, якими ви будете пишатися. Хто піде зі мною? Лише два тижні — і ви багаті й щасливі!

Але присутні чоловіки лише з сумнівом хитали головами й прицмокували язиками. Більшість їх була крамарями й служками, яким легше голодувати, але з головою на плечах. Вирушати на вірну смерть, та ще малим загоном, та ще з невірним, якому годі довіритися? Це не осман, не татарин, навіть не найманець-грек. І хоча лях і далі горланив, люд почав розходитися. Базарний день закінчувався. Час рахувати товар і гроші.

Та все-таки на базарній площі залишилося з десяток чоловіків.

— Казав тобі, ляше, базар є базар, — повчально промовив татарин із короткою шиєю і широченними плечима й по-дружньому поплескав його по плечі.

— Згоден, Халіле, твоя правда. Пся крев! Але чотирьох базар нам таки дав, — розправив вуса поляк. — Ще що порадиш?

— Нічого нового. Те, що й раніше. Підемо до боргової ями, і якщо там не наберемо охочих, то доведеться купити рабів. Краще черкесів. Войовничий народ. Сам бачив, як вони розірвали в одному бою нашу татарську лаву^[118]. Це були ведмеді серед вовків. Як згадаю, то аж тіпаюся... Ще треба купити коней, зброю і... Ще багато чого треба.

— Вистачить на все золота? — вкражливо запитав шляхтич.

— Так! Вистачить... Не прибідняйся. І на твою долю, пане Войтеху, вистачить, — примружився татарин і хитро підморгнув.

— Гей ви! Збирайтеся! Ми йдемо! — крикнув поляк тим чотирьом, що дав йому базар.

— Постривайте! — вигукнув Себастьян. — А скільки платите за участь у поході?

Татарин і пан Войтех уважно подивилися на того, хто запитав.

— Якщо міцно сидиш на коні, вправно володієш шаблею й при цьому ще й влучно стріляєш, то не образимо, — серйозно сказав поляк. — Ти хто і як тебе звати?

— Називайте мене... як хочете. А шаблю я міцно тримаю. Та й стріляти доводилося багатенько. Ось лише ні коня, ні зброї в мене немає.

— За цим діло не стане. І платня добра. Тільки одна умова: робити все, що буду наказувати. Рука в мене міцна — коли що не так, можу й голову відірвати.

— Якщо платня добра, то моя голова на два тижні ваша, — твердо сказав Себастьян і простягнув руку.

— Ласкаво просимо! — пан Войтех потиснув руку людині без імені.

Татарин Халіл плюнув у долоню й так само потиснув руку новому найманцю.

Чи то Орхан бажав випробувати свого коня, чи то йому вже набридла одноманітність дороги, чи то в ньому почав розгоратися запал воїна, але великий бахадир прискорив хід і, відповідно, пересування всього загону. Зі спітнілого обличчя й напруженості тіла було видно, що золоті шати, подаровані султаном, сковують рухи сіляхдара. І все-таки він не змінив їх на більш зручну чугу^[119] й легкі шовкові шаровари. Евлія Челебі не дивувався цьому. Бо на це було принаймні дві причини. По-перше, це священний одяг, дарунок самого падишаха. А по-друге, на сяйво золота безперервно прибували охочі до всього незвичайного степові татари.

Що могло зірвати їх із місць кочівлі — то це заклик до війни. Або якщо сам Аллах вирішить побродити по їхньому сухому степу. Та чи є останнє причиною? Чимало напівдиких вершників сприймають іслам

на слух і ніколи не відкривали священну книгу Коран. Уявляють Аллаха як сонце — потрібне й дуже незрозуміле у своїй прояві, яке влітку висушує степ, а взимку чомусь не бажає зігрівати змерзлі тіла.

А ось осман у золотих шатах, за які можна купити табун добрих коней, що їде в такій розкоші до того, кого бажає вбити, викликав у степовиків неабияке зацікавлення. Цілими улусами вони під'їжджали до Орхана й, не сказавши і слова, зникали в травах, щоб увечері з поважним виразом обличчя розповісти літнім людям і своїм дружинам про хороброго посланця Аллаха в одязі з чистого золота. А вже їхні внуки розповідатимуть своїм онукам про золотого вершника на золотому коні, під копитами якого горіла земля.

Евлія Челебі кілька днів не робив ніяких записів. Йому не хотілося повторювати те, що він писав багато років тому. За ці роки в цьому степу геть нічого не змінилося. Усе та сама мертва трава, дзвінке від спеки повітря й синє небо, що лине в нескінченність. І поодинокі селища були такі самі. Притискаються до глибоких криниць або трьох скорчених верб два десятки будинків, зліплених із кінського й верблюжого кіз'яку, «окрасою» яких є замішані в смердючих цеглинах солома й трава. Мешканці цих селищ смерділи так само, як і їхні халупи. Але самі люди були міцні, як і на камінь висушені сонцем їхні оселі.

У таких селищах інколи пригощали, та все більше кониною, від якої османи ввічливо відмовлялися. Адже, за словами імама й древнього героя Абу Ханіфа ібн Сабіта, конину їсти небажано. Кінь — це товариш і зброя на священній війні. У малакідському ж тлумаченні харчуватися кониною взагалі вважається огидним і це заборонено. Але призвичаєні їсти в походах переважно м'ясо полеглих або поранених коней, татари воліли харчуватися ними й у своїх улусах, вважаючи, що лише це м'ясо зміцнює тіло й дух воїна. До того ж є ще й хадис Джабера, у якому сказано: «М'ясо ослів домашніх гірше від м'яса коней».

Проте конина — не єдина їхня їжа. Вони із задоволенням їли й пригощали гостей підсмаженим просом, перемеленим на борошно й звареним на кінському або верблюжому молоці, відварною бараниною й смаженими тушками степових птахів. Усе це запивалося кумисом — як свіжим, так і кисляком. Одноманітність їжі, свіже повітря й постійна їзда верхи робили татарські тіла міцними й витривалими,

здатними наїстися на три-чотири дні наперед, випити бочку бузи, а потім ті ж три-чотири дні геть нічого не класти до рота. Водночас їхні шлунки були такі міцні, що могли перетравити й нахшуванський булат^[120].

Орхан і його загін затрималися на весь день тільки у великому селищі Яйшілі, що означає «лучники». Усі мешканці цього селища були чудовими стрільцями з лука як на ногах, так і верхи на коні. Своєю майстерністю вони вразили гостей, поціляючи в щити на дуже далекій відстані й із дуже високою швидкістю стрільби. Особливо здивувало їхнє вміння стріляти й влучати в ціль двома, а то і трьома стрілами, укладеними на одну тятиву. А коли почалися кінні стрільби, то стримані османи щиро сміялися й голосно дякували лучникам. Ще б пак, на повному ході важко влучити, а тим паче, якщо пускати стрілу праворуч або, обернувшись у сідлі, цілити позад себе. Не дивно, що гостей пригощали збитими на льоту птахами й прудкими земляними зайцями.

Ще на день сіляхдар затримався біля селища Тузла. Це найбільше селище з тих, які зустрічалися в останні дні. Тут було кілька сотень будинків, стіни яких збиті з дощок, а щілини замазані бичачим кізьяком. Дахи зазвичай покриті степовим дерном і здалеку здавалися вершинами пагорбів. Усі мешканці Тузли від світанку до заходу сонця працювали на прилеглому озері. Точніше, на тому, що залишилося від озера під безжальним червневим сонцем.

А залишилося на дні озера найцінніше й дуже потрібне людині — сіль!

Чимало люду, здебільшого злочинці, засуджені за вбивство, і раби з ланцюгами на ногах, різало білий килим солі завтовшки в п'ядь (чверть аршина) і складали з тих цеглин величезні, немов гори, купи. Озеро було чимале, й гори солі не зменшувалися, хоч її постійно вантажили на вози й гарби купців.

Місцевий старійшина-емін чемно запросив сіляхдара у свій дім, але Орхан волів відпочити поруч із незвичайними горами, більше схожими на снігові. Вони нагадали йому молоді роки, коли він бився на Кавказі, і якусь далеку гору в самісінькому серці розпеченої Африки, де йому також довелося себе випробовувати. Сіляхдар велів своєму слугі Абдулу купити кілька соляних цеглин. Слідом за ним сіллю запаслися й усі супутники великого бахадира.

Наступну зупинку Орхан зробив під стінами фортеці Ор.

Із протилежного боку фортеці, за її воротами, починалися володіння Малої ногайської орди. Але де була зараз орда, її улуси й кибитки, ніхто й припустити не міг. За цими воротами починався степ, де вороги зустрічалися раптово або чекали своїх жертв у тривалих засідках. На вогнищах орди наступної ночі палали вогнища козаків, а тих змінювали розбійницькі ватаги, яких своєю чергою проганяли загони мисливців.

Це був сумнозвісний степ Хейхат, политий кров'ю й удобрений тілами так, що трави тут буяли вищі за людський зріст.

За воротами починалося пекло, яке люди створили самі для себе.

Уже завтра це пекло готове було прийняти Орхана й тих сміливців, що відважилися піддати себе пекельним тортурам ще за життя. Через браму фортеці Ор увійшло в Хейхат більше воїнів, ніж їх повернулося. Ця брама була межею, яка розділяла життя і смерть, розум і божевілля, хоробрість і боягузтво, звірство і людяність.

Це відчули всі, хто дійшов сюди з великим бахадиром. Люди стали мовчазними, навіть коні не іржали й не фиркали, а лише трясли головами, і вуха їхні тремтіли. Та й самі люди стояли так близько один до одного, наче вже були на ворожій землі.

Навіть прихід Тер'які Ширін-бея, хранителя фортеці Ор, а з ним орського муфтія, шейха, улема і яничарського аги не розслабив людей сіляхдара, бо ті, що надійшли, теж відчували страх і невпевненість, а ще незадоволення від того, що цей геть малий загін, який має незрозуміле бажання вирушити невідь куди й навіщо, порушує такий нетривалий тут мир.

А коли хранитель фортеці сказав, що цього року жоден загін чисельністю менше п'ятисот вершників не виходив за браму, супутники Орхана взагалі перестали перемовлятися між собою.

Сіляхдар, як зазвичай, відмовився від ночівлі в будинку бея, тим паче, що знав зі слів Евлії Челебі — у місті немає ні базару, ні лазні, ні хана, а будинки тісні й усередині не облаштовані. Та й у передмістя фортеці Орхан не забажав іти. Вигляд убогих осель і запилюжених вулиць, оточених глибоким ровом із перекидними мостами, не викликав у нього зацікавленості. Єдине, про що запитав сіляхдар перекопського бея, — про наявність води. Той зітхнув і сумно відповів:

— У фортеці декілька колодязів, але вода в них гіркувата й для тих, хто вперше її п'є, бридка. До неї треба звикнути. У незвиклих подорожніх вона спочатку викликає нудоту в животі. Є добра вода по той бік фортеці, біля стоянки Ок. Це вже в Хейхаті. Але ми туди майже не ходимо. Хіба що загоном. Нещодавно троє наших мешканців вирушили туди по воду й не повернулися. Може, козаки запроторили їх до степу, а може, і калмики.

Тер'які Ширін-бей сумно подивився на людей, що підійшли й ловили кожне його слово, і спробував їх підбадьорити:

— Але фортеця дуже міцна, добре вимурувана. У ній двадцять високих веж, і в кожній по п'ятдесят стрільців. Вони хоч і греки, але воїни хоробрі. Маємо ще п'ятсот вершників, гірських татар. Це сильний загін. Кожен воїн у ньому вартує козака, а то й двох. Якщо буде непереливки, допомогу я вам вишлю або звернуся до ногайців. Проте... вони, можливо, відійшли на схід, до Дону... Ногайці ослабли від війни. Усі ослабли. За тридцять років у цій степу не було жодного мирного літа.

Коли бей і очільники міста й фортеці пішли, Орхан зручно вмовився на килимі й запитав ученого османа:

— Евліє, друже мій, є в цій фортеці достойна мечеть, щоб воздати хвалу Всевишньому? Здається, поза цими стінами ми не скоро зустрінемо гостинний дім Аллаха.

Евлія Челебі, який за декількох кроків також умовився на килимі, трохи помовчав. Причиною цього мовчання були мухи. Щойно вгамувався вітер, незліченні хмари цієї гидоти обліпили людей і тварин, залізаючи в усі дані Аллахом людині відкриті отвори. Біля п'ятикутної фортеці Ор було особливо багато мух.

Відігнавши на мить обридлих комах великою лляною хусткою, учений осман зосередився й відповів:

— У фортеці є мечеть. Ця мечеть старої будови. Вона з низькими стінами й завширшки сто кроків. Хоч і покрита дерном, але вигляд має величний. Особливо, якщо пам'ятати про те, що побудована вона на гроші, здобуті священною війною. Над міхрабом її написано: «Немає іншого божества, крім Бога, і Мухаммед — пророк його». А над цим рядком є ще один рядок з аяту про престол Всевишнього. Вирізьблені вони на мармуровій плиті. І так майстерно, ніби на монеті або браслеті. Цю мечеть побудував Сахіб Гірей-хан. У ній молилося безліч

воїнів, що прямували в Хейхат. Біля мечеті є мінарет. Щоправда, він низький, але з красивого білого каменю. Це притулок єдинобожжя й дуже давня молитовня.

— Ото в ній ми і справимо ранковий намаз. Вона і побудована для воїнів, що йдуть у Хейхат. А наразі... До молитви ще є час. Евліє, мені було неприємно переривати твого помічника. Попроси його прочитати далі те, що він дізнався про цього шайтана Сірка. Воїн, що знає все про свого ворога, уже наполовину його переміг.

— О! Звісно, мій друже. Фасуле, славний хлопчику, продовжиш своє читання?

— Так, ефенді! — з готовністю вигукнув фанаріот. Він чув кожне слово старших. Утім, як і всі інші супровідники, що тісно розташувалися навколо Орхана.

Фасул швидко дістав зі своєї торби потрібні аркуші й, відшукавши місце, на якому його перервали, почав голосно читати:

— «...що без сумніву є плямою диявола, або його печаттю. Далі я почув такі речі, у яких мені важко відокремити правду від домислів, реальні події від вільного переказу, більше схожого на казку, а історичний факт від щойно народженого міфу. Нехай про це судять мої вчителі й старші вчені мужі. Я лише пишу про те, що вклалося в мою ще юну голову.

Отже! Цей Сірко вже народився дияволом, якого у світі ісламу називають шайтаном. Справедливий народ османів не називає Сірка на ім'я або прізвисько. Вони кажуть Урус-шайтан — і всі розуміють, про кого це мовиться. Раз на місяць у багатьох, якщо не в усіх мечетях Османської імперії виголошуються слова прокляття, покликані обрушити на голову цього Сірка весь гнів Аллаха й уразити його священною блискавкою. Сил у шайтана поки що вистачає, і він уберігає від смерті свого слугу Івана. Але залишилося зовсім небагато часу, і блискавка в руці великого бахадира Орхана, благословенна волею Аллаха, вразить ворога всіх мусульман.

Хоч і диявол не дримає. У своїй підступності протистоянню силі й вірі Всевишнього він створив козаків. Козак — це вільна людина, яка вправно володіє зброєю. Так називає воїнів багато кочових тюркських народів. Але уруси у своєму лукавстві вкрали для себе це прізвисько й, часто називаючи себе так, закріпили його за собою. Силу свою козаки черпають у численності й нахабстві, а більше в жорстоких нападах і

підступності. Вони не були б такими, якби їх не вели за собою кривні діти шайтана, великі маги. Ім'я їм — характерники. Нерідко козаків-магів називають «галдовниками»^[121] і «заморочниками», бо вони вміють напускати на людей «морок», тобто туман і сон.

Вони з обителі відьом, вурдалаків, русалок і всякої іншої нечисті. Їх не допускають до церкви, і християнські священики відмовляються їх сповідати. Тому всі вони ховаються за личиною простих козаків, хоч це і складно, бо самі козаки знають, з ким вони мають справу. Але при цьому козаки раді, коли з ними в похід виступають характерники. Ці діти шайтана бачать на дуже далекі відстані, можуть розігнати хмари й викликати грозу, полетіти разом із вітром і, обернувшись на тварину, проникнути в табір ворога. Вони заклинаннями лікують будь-які рани і навіть воскрешають мерців. А також вони виходять сухими з води й мокрими з полум'я. І якщо вже геть погано й ворог наздоганяє в чистому полі, де немає ні яру, ні діброви, то вони здатні й на таке: зупиняють козаків і наказують стояти, спішившись, тихо, не рухаючись, а морди коней зав'язують, щоб ті не іржали при наближенні кобил. А самі встромляють навколо козаків списи. Виходить, що ховаються вони за ріденьким частоколом, але переслідувачі бачать замість списів і козаків невеликий гай, на який не варто звертати увагу, а слід його оминати. Це через те, що характерники навели на переслідувачів мару — уявний туман. Про це чародійство пишуть зі слів поляків, які не раз переслідували козаків; розповідають старі татари, які багато всякого бачили на війні; підтверджують і ті з козаків, що стояли за частоколом зі списів.

Іще ці діти шайтана знаходять закопані скарби, відмикають будь-який замок без ключа, можуть плавати в човні по землі, як по воді, брати голими руками розпечені ядра, жити на дні ріки, перетворювати людей на куці, а вершників на птахів. А ще — забиратися у звичайне відро й плисти в ньому за тисячу миль. Можуть навіть залазити в зашиті мішки й вибиратися з них. Усе це нібито правда, і за це козаки не лише поважають характерників, а й відчують щодо них забобонний страх.

Самі ж характерники лише сміються, а коли хтось дивується їхній неперевершеній майстерності на полі бою, то кажуть, що в цей час спілкуються зі своїм богом, і тому їм не страшні ні кулі, ні ядра, ні стріли, ні шаблі.

Мешкали ці діти бісів на землі урусів, а також кримській землі ще в стародавні часи. Бо я дещо пригадую з книжок про похід перського царя Дарія в ці землі, тоді звані Скіфією. Так от, п'ятірки цих дітей шайтана, оголені по пояс, стоячи на конях, прорубували проходи крізь тісні ряди персів, потім розверталися, рубали знову й скакали у свій степ. Перси нічого не могли з ними вдіяти й від того впадали у велику печаль. Лише біси-характерники на це здатні. Про такий бій у наші дні згадував і старий татарин, з яким я розмовляв у саду Бахчисарая.

Усе це я докладно описав, щоб додати до цього головні слова. Усі газети, учені книги й свідки сходяться на думці, що цей Сірко — перший із перших характерників на землі урусів. Мені говорили про те, що бачили, як він підставляв руку під удар шаблі і та не відокремлювалася й не кривавила, а тільки й того, що на ній з'являлася синя смуга, яка потім швидко зникала. Ще після кожного бою він знімає з себе каптан і витрушує з нього застрягли кулі, які не змогли пробити його тіло. А в останньому великому поході на Крим п'ять років тому він привів козаків на Гниле море, іменоване Сиваш. При цьому він почав шепотіти й дути на воду. Вода розступилася, і козаки по сухому днищу ввірвалися в ханство й усе розорили. Цьому є живий свідок, як і багато чому іншому, що він бачив, перебуваючи біля Урус-шайтана...»

Фасул зупинився і перевів подих. Потім винувато подивився на свого наставника й сказав:

— У мене є й інші записи, але я їх ще не обдумав і не уклав як слід.

У відповідь ніхто не вимовив і слова. На обличчях слухачів юного фанаріота читалася зневіра, змішана з тривогою. І лише Евлія Челебі, який уважно прислуховувався до того, наскільки витонченим є текст його учня, схвально похитував головою. А ще незворушно і навіть з усмішкою дивився на Фасула великий бахадир. Він перший і звернувся до юного вченого:

— Не по літах зрілий твій розум правильно визначив, що важко відокремити правду від вигадки. Правда в тому, що козаки хоробрі й сильні воїни. Мені доводилося з ними битися і на морі, і на суші. Та ніколи мої кулі не застрягали в їхньому одязі, а шабля не відскакувала від тіл козаків. Я бував у багатьох країнах і зустрічав чимало славетних і дуже вмілих воїнів, але жоден із них навіть не подумав плисти на човні по землі. Для цього треба чимало випити козацької горілки.

Орхан голосно розсміявся. Та його веселості ніхто не підтримав. Майже всі супутники сіляхдара були молоді й недосвідчені. Вони з юних років чули розповіді очевидців, які мали нещастя мешкати на південному узбережжі Чорного моря. Свідки розповідали, як з-під води випливали великі дерев'яні човни, а з них вискакували, виблискуючи шаблями, звіроподібні шайтани-козаки. Багато хто з оповідачів при цьому клявся Аллахом. Як їм не вірити! Тепер учасники походу дізналися ще більше, і ще жахливішими постали перед їхнім зором шайтани на кордонах Хейхату.

— А скажи-но, мій юний друже, — знову звернувся сіляхдар до Фасула, — ти згадуєш, що чував про цих чарівників із вуст тих, хто був поруч із ними. І навіть за отим частоколом зі списів.

— Так, мій пане! — уклонився фанаріот.

— Де ж ти таких знайшов?

— Це виявилось неважко. Я розмовляв із рабом на ім'я Будах. Він ще багато чого розповів. Він багато знає. І... знає самого Сірка. Якщо бажаєте, можете його послухати самі.

Сіляхдар скинув брови:

— Він тут?

Замість фанаріота відповів слуга Абдул:

— Це твій раб, пане. Той самий старий, якого ти купив на невільничому ринку в Карасубазарі. Це непокірний і лінивий раб.

— Приведи його! — звелів сіляхдар.

Абдул чемно вклонився і пішов. Незабаром повернувся, ведучи за шийний ланцюг старого раба, руки якого були зв'язані шкіряним ременем.

— Розв'яжи його! — наказав Орхан і незадоволено поглянув на синці та криваві шрами на обличчі й тілі раба. — Ти його бив, Абдуле?

— Так, мій пане. Попри те, що він у своїй непокорі не бажав виконувати навіть легку роботу, він ще й крав.

— Угамувати голод — не злодійство! — по-османськи сказав раб і сміливо подивився на Орхана.

— Ти не годував його, Абдуле? — здивовано запитав сіляхдар.

— Я думав, що голод зламає його.

Орхан недоброзичливо зиркнув на слугу, потім легко підвівся й підійшов до раба:

— Кажуть, ти добре знаєш Сірка?

— Так, турку, — коротко відповів козак.

Османи, почувши слово «турок», обурено схопилися на ноги. Вони вважали образою, якщо їх називали «турками». Особливо це стосувалося благородних османів. Бо в османському розумінні «турок» — це невіглас, вартий бути посміховиськом. Щось на кшталт тупого, забитого простолюду, що працює від зорі до зорі й не здатний марною працею прогледувати навіть самого себе.

Але Орхан тільки усміхнувся:

— Ти бував із ним у походах?

— У десятках походів.

— І він знає тебе?

— Він називає мене побратимом, — гордо розправив груди козак.

— Ти зовсім не схожий на уруса. Татарин чи ногаєць? — запитав Орхан, уперше пильно придивившись до випнутих вилиць і вузького розрізу очей свого раба.

— Я — козак і більше ніхто! — голосно вигукнув Будащ.

— Абдуле, зніми з нього ланцюг і нашійник, але зв'яжи міцніше, — велів Орхан своєму слугі.

Ранковий намаз Орхан здійснив у мечеті Сахіб Гірей-хана. Разом із ним ревно молилися його супровідники, сотні воїнів фортеці й багацько мешканців передмістя. Цього ранку голос мулли звучав особливо урочисто й піднесено. Він навіть дивувався сам собі, але пізніше зрозумів, що це Божа благодать зійшла на нього задля схвалення великого походу сіляхдара. Цей чоловік-газі — лев газавату, війни з невірними, — був улюбленцем Аллаха, і Аллах тричі його благословив.

Усі, хто слухав муллу, перейнялися його звучним голосом і чуттєвістю промови. Відтак кожен хотів сказати і своє слово великому бахадиру, але той вирішив не затримуватися й одразу ж після молитви сів на коня й рушив до брами, що відкривала шлях у Хейхат.

Сіляхдара і його супутників проводжали захоплені крики, а воїни, які стояли на кріпосних стінах і вежах, стріляли з рушниць. Також сотні тутешніх мешканців бажали бодай торкнутися стремени

«Золотого Османа». Суворі літні люди крадькома втирали сльози, а юнаки кидали квіти під копита чорного скакуна сіляхдара. У цей урочистий ранок господар степу — вітер — не посмів псувати урочистий виїзд сміливців. Не було навіть гідких мух і обридлої мошкари. У небі великими колами розтинали повітря два горді орли, а сонце було урочисто золоте, з м'якими лагідними променями.

Попереджена сторожа широко відчинила ковану залізом браму й завмерла в поклоні.

У широкому отворі перед Орханом відкрилася жовта смуга степу, яка на далекому овиді зливалася з синім небом. Задоволений сіляхдар усміхнувся й уперше за час подорожі добряче хльоснув свого чорного аргмака. Здивований ударом, кінь прудко рвонув уперед, але, підкоряючись руці вершника, зупинився й розвернувся.

З брами продовжували виїжджати супроводжувачі, але, побачивши, що сіляхдар зупинився, так само почали притамовувати коней, утворивши півколо тепер уже за брамою. Напутні крики й постріли помалу вщухали. Притулившись до зубців стіни, воїни й мешканці передмістя пильно дивилися на золотого вершника на чорному коні.

— Абдуле! — гучно покликав сіляхдар.

З натовпу вершників виринув вірний слуга на білому породистому коні, дарунку яничарів, і попрямував до свого пана. На поведі за собою він вів міцного татарського коника, на якому сидів зв'язаний, але усміхнений раб Будаш.

Абдул підвів коня з рабом і чемно схилив голову. Орхан повільно витягнув із масивних золотих піхов кривий ніж і заніс його над головою Будаша. Усі затамували подих. Але незабаром розчаровано презирнулися. Великий бахадир лише розрізав ножем ремені на руках свого раба.

— Ти вільний, Будаше! Скачи, мов на крилах, до свого побратима Сірка й перекажи, щоб готувався до шабельного бою зі мною. А якщо він готовий, хай виїжджає назустріч просто зараз. Якщо ж йому мало часу для підготовки, нехай не поспішає, я сам приїду до нього. Він славний воїн і не відмовиться від бою. А ти не щезни по дорозі. Проте останнього я міг і не казати.

— У цьому, турку, можеш бути певний, — поблажливо всміхнувся козак. — Я вітром донесу кошовому твій виклик, «Золотий Османе»!

Він буде радий битися з таким воїном, як ти. Це я точно знаю. Як і те, що твоя голова скоро покотиться по траві...

Отримавши від Абдула нагайку, Будах хльоснув нею по крупу коня й помчав у відкритий степ. Ще встиг озирнутися й голосно прокричати:

— Чуєш! Вітром!

— Рушаймо! — сіляхдар підвів руку і вказав на північ.

І звідти, ніби відповідаючи, дужий вітер ударив в обличчя тих, хто з прикрістю дивився вслід вершникові. Тепер не було ані найменшої надії на те, щоб непомітно прослизнути хоча б до берегів Дніпра. Тепер кожен вершник, кожна тварина, кожен птах, кожна травинка й кожна очеретинка знатимуть і стежитимуть за тим, як підступним степом рухається осман у золотих шатах.

Та ще і цей вітер, що так раптово здійнявся! Немов попереджав нерозсудливих.

Не інакше як сам шайтан з полегшенням видихнув. Він дочекався чергових дурнів, які своїми тілами наповнять його ненаситний шлунок.

Орхан ще раз озирнувся на високі стіни фортеці, на її потужні вежі під рубіною черепицею й, більше не вагаючись, спрямував коня назустріч вітру. За ним рушив вірний слуга Абдул. Потім від натовпу вершників відокремився кінний караван, який підганяли двійко чорних рабів сіляхдара.

— О Аллаху, прийми мою смиренність! — сумно мовив Євлія Челебі й, глянувши на Фасула та свого раба-черкеса, сказав: — Прийми, юначе, мою подяку. А ти, рабе, від цієї миті вільний.

Потім узяв за повід першого коня свого каравану й повільно подався слідом за своїм другом сіляхдаром. За півсотні кроків його наздогнали фанаріот Фасул і вже вільний черкес Джакмак.

Учений осман хитнув схвально головою й озирнувся. Одразу за його караваном ішли два мовчазні арнаути зі своїми кіньми. За всю подорож вони жодного разу не зняли з грудей панцирі. Їм він теж кивнув. Несподівано ті також відповіли кивками.

Більше в пащу степу, яка дихала смертю, ніхто не пішов...

Розділ другий

Шляхи Хейхату

Фортеця зникла з поля зору. Караван ще не витягся у вервечку, і деякий час попутники їхали поруч.

— В одному благородному хадисі мовиться: «Похід — це частина пекла, навіть якщо він триває один фарсах»^[122].

На ці слова Евлії Челебі ніхто не відповів. Поряд був сіляхдар, але заглиблений у свої непрості думи, а іншим не дозволялося починати розмову з благородним османом, якщо той не звернеться особисто до когось із супутників. Та й виснажлива спека не сприяла приємному спілкуванню. Піт струменів по обпалених сонцем обличчях. Добре, що вщух вогнедишний вітер і в небі подекуди виднілося клоччя прозорих хмар. Утім, вони не були навіть натяком на щит від безжальних сонячних променів.

У цих краях небесне світило було вбивцею. Тут не раділи йому, а бажали якнайшвидшої втечі його за моря-океани. Тільки після цього степ оживав. Але зараз, у полуденну спеку, хотілося одного — густої тіні над зеленим килимом із трав.

Жодного деревця, за яке б зачепилося око, не було. Та й трав'яний килим зовсім не тішив приємною зеленню. Під копитами коней були зв'язки висушеної жорсткої трави, яку коні раз у раз розривали. Трави, які навесні й у перші дні літа були височенні, зросту людини, тепер лежали океанськими хвилями, застигли й сумні. Їхній погонич, степовий вітер, вирушив до морських просторів трохи охолодитися, і спека, яку він уже не турбував, викривлювала повітря й спотворювала вид.

Мандрівники вели коней неспішним кроком славетним Муравським шляхом. Уславився він тим, що багато століть ним ішли незліченні татарські та ногайські орди у свої доблесні військові походи й ним-таки поверталися зі здобиччю, підганяючи хльостки́ми канчуками захоплених рабів.

Це не була втоптана дорога, але вона добре проглядалася внаслідок того, що тисячі кінських копит ущільнили її так, що буйна трава степу

на цьому шляху росла мляво, тож у деяких місцях навіть здавалося, бучімто величезне й важке колесо залишило тут свій слід.

І все-таки серед цього брудно-жовтого безмежжя око мандрівників милували парасольки суцвіть, що піднімалися над млявою травою, а також крихітні острівці квітів, що відвоювали місце серед густих трав.

— Згідно з ученням ісламу, сутність Аллаха незбагненна для людського розуму. Збагненне лише Його існування й неповторність. На відміну від створеної Ним природи, Він сам не створений ніким. Не існує нічого, подібного Йому. Аллах створив усе суще з нічого й привів в упорядкований стан. Він керує всіма подіями і явищами у створеному ним світі. Аллах — творець усіх форм життя. Усе у Всесвіті відбувається тільки з волі Аллаха. Тільки Він володіє абсолютною волею й могутністю. Ніщо не відбувається без Його відома. Звідси випливає, що і цей вогнедишний степ створив Аллах, а отже, так Йому було потрібно чи то пак завгодно...

Нарешті Орхан відкинув свої роздуми і з усмішкою глянув на голосистого вченого османа:

— Евліє, ти втомився?

— Швидше втомився мій кінь. Йому важко плестися по цих жорстких травах.

— Нічого, він скоро звикне піднімати копита. Твій кінь, як і мій аргамак, ніколи не бачив такого буйства й розмаїття трав. Йому доведеться звикати до степу. Ось побачиш, ще день-два — і наші коні будуть навскач гасати по цих просторах, злітаючи над травою, мов мартин над хвилями.

— Сюди мартини не залітають, — сумно сказав Евлія Челебі, але, завваживши в блакиті неба пару шулік, заспокоївся. — Ти знаєш, мій друже, проїжджаючи цими місцями п'ятнадцять років тому, я так не сумував. Швидше за все, тому, що тоді мій шлях пролягав на початку літа й уся ця земля дихала свіжістю й милувала око шовковим зеленим килимом, на якому візерунками цвіли маки, тюльпани, степові іриси й гіацинти. Кожна квітка, кожна травинка випускала амбру. А після того як коні топтали цю благодать, запах стояв такий солодкий, що хотілося складати вірші. Коли надвечір ми вкладалися спати, годі було надихатися тими пахощами, що породжувала ця земля. А ще тріщали цикади, свистіли ховрахи й воркували дροхви. І в небі пригорщами срібних монет сяяли зірки. Такі близькі. Здається, простягни руку — і

схопиш одну з них. А зараз лише друга половина першого літнього місяця, а від буяння кольорів уже майже нічого не залишилося. Степові потрібний дощ, щоб наново ожити.

— У тебе ще буде можливість побувати тут і в ту солодку пору, про яку ти кажеш, — підбадьорив напівжартома сіляхдар.

Евлія Челебі витер хусткою обличчя й шию.

— Мені здається, що це моя остання подорож. Після неї я вирушу знову в Каїр, і в єгипетській тиші працюватиму над своїми книгами. Вони моє життя. І, перечитуючи кожен аркуш, я повертаюся в той день, коли він був написаний. Я щаслива людина.

— Твоя правда, Евліє. Не кожен здатний точно пригадати минулі роки, а окремі дні тим паче... Я бував у степах по той бік великої ріки, яку уруси називають Дніпро. В усі пори року. І найстрашніший степ узимку. Це крижане пекло. Ось у нього я повертатись би не хотів. А зараз... просто спека. Не завадило б відпочити біля води.

Учений осман ствердно хитнув головою:

— За кілька годин нашого руху Муравський шлях відхилиться праворуч і по вододілах річок поведе на північний схід, до Московії. Наша путь лежить до переправи біля фортеці Іслам-Кермен, далі по Кучманському шляху. Але якщо ми візьмемо ліворуч, то опинимося біля річки Каланчак. Там колись було чимале поселення. Але від нього нічого не залишилося. Хіба що великий кам'яний міст.

— Ефенді, дозвольте сказати слово? — звернувся до вченого османа Фасул, що слідував за його конем.

— Так, мій юний друже, — повернувся до нього Евлія Челебі.

Фанаріот пришвидшив коня й порівнявся зі старшими супутниками:

— Вивчаючи праці древніх греків, я дізнався, що цей міст був побудований за велінням перського царя Дарія під час його походу на диких скіфів ще дві тисячі років тому.

— Невже так давно? — здивувався Орхан і додав з іронією: — Були ж походи, коли встигали й мости кам'яні будувати.

— А ще я дізнався, що біля цього мосту було безліч битв татар із козаками. В одній із них Сірко, маючи дев'яносто козаків, півсотні калмиків і тридцять дончаків, розгромив перекопського мурзу Карачбея, у якого була тисяча воїнів. А за день до цього Сірко погромив передмістя та саму фортецю Ор. Така потужна фортеця — і не змогла

відбити півтори сотні козаків! Дивлячись на її стіни й башти, навіть не віриться. Козаки нагнали такого страху, що воїни ісламу поховалися й не бажали ставати на битву з ними. Мені про це розповів козак Будащ, — повідомив Фасул, радіючи, що його слухають старші османи.

— Це було на моїй пам'яті. Років за три до мого останнього приїзду в Крим^[123]. Про це часто говорили, дивуючись спритності Сірка.

— Спритність? Ні! — твердо мовив сіляхдар. — Сірко доблесний воїн і привів із собою сміливців, кожен з яких вартував десятох ногайців. Його перемога мені зрозуміла. Я б хотів оглянути це місце біля мосту.

— Там можна й коней напувати, — пожвавішав Евлія Челебі. — Річка Каланчак багатоводна. До великої війни з козаками по ній плавали кораблі, вивозячи з ногайських земель шкіри, жир буйволів, мед, злаки. Тоді ногайці руками рабів багато сіяли проса та ячменю. Зараз нічого цього в них немає. Їхня земля вже тридцять років у вогні війни. Але ногайці — бахадирський і хоробрий народ, безстрашний і сміливий, завжди прагне до битви. Ось лише за весь час ми нікого не зустріли. Напевне, вони відійшли на схід.

— А ми підемо на захід, до великої води Каланчака. Мені хочеться поглянути на цей кам'яний міст посеред дикого степу й на те місце, де тисяча воїнів ісламу дала драла від сотні козаків. До того ж треба замінити гірку воду Перекопу на солодку річкову. Та й коней потрібно як слід вичистити. За благородним конем потрібен особливий догляд. Це не степовики, які купаються в пилу й тільки здоровіші від цього.

Аж надвечір, прискоривши коней, мандрівники дісталися до благословенної води. Залишивши за сотню кроків свої каравани, усі без винятку вершники радісно кинули коней в обійми золотистої від променів призахідного сонця повноводної річки. Якими святими молитвами, якою радісною волею Аллаха, яким дивом природи або капризом степу в цьому вогнедишному світі річка залишалася багатоводною, можна було хіба гадати й дивуватися. Може, її живили підземні джерела, а може, сльози багатьох тисяч бранців та всіх тих нещасних, що вмирили на цих берегах від тяжких бойових ран?

Але про це річка нікому не розповідала, навіть своїй вірній охороні — декільком крученим в'язам і величезному полчищу вічно неспокійного очерету. Хіба зіркам, але ті надійно зберігали таємницю, милуючись собою в чорній гладіні нічної води, майже нерухомої.

Лівий берег, похилий, піщаний у багатьох місцях, був вільний від очерету й добре проглядався. Протилежний, на десять кроків порослий зеленою стіною все того ж очерету з коричневими свічками, здіймався пагорбами й був дуже зручний для стрільців у бою. За сотню кроків униз за течією справді чорнів старовинний кам'яний міст на кількох потужних арочних биках.

Орхан дозволив коневі втамувати спрагу, а тоді спрямував його до цього дивовижного, як для дикого степу, місця й, оглянувши його, переконався в надійності каменю й достатній ширині — тут могли в ряд проїхати четверо вершників.

Уже пізніше, після того як чорні раби розбили табір на великій зеленій галявині неподалік від піщаного берега, сіляхдар сказав Евлії Челебі:

— Місце зручне для захисту. Дивись: із правого берега можна прострелити будь-яку ділянку на протилежному боці. А козаки завжди вирізнялися дивовижною влучністю і до того ж скорострільністю. Лежачи на пагорбах, зручно стріляти з рушниць. Ногайці так і не навчилися тримати вогнепальну зброю в руках. А стріли в цьому місці марні. Тому не дивно, якщо Сірко вимотав супротивника кулями й потім, зімітувавши переправу через річку вище мосту, основний загін стрімко кинув через міст. Ногайці, певно, стояли на піщаному березі без коней і пускали стріли навмання. Так що порубати їх не вартує великих зусиль. Мені здається, бій відбувався саме так. Так само діяв би і я!

— Тобі видніше, сіляхдаре. Твоя військова мудрість безмежна, як і твій ні з чим не зрівняний бойовий досвід. А чи було справді так, ми запитаємо в цього Будаша. Якщо, звісно...

Учений осман зніяковіло подивився на ласкаву воду річки.

— Я запитаю про це в самого Сірка, — упевнено сказав Орхан.

Після молитви й короткої вечері сіляхдар ліг на килим і солодко вдихнув прохолодну свіжість річки.

Ще було доволі сонячно, але, радіючи тому, що спека трохи спала, береги річки ожили й наповнилися безліччю звуків і шелестінням. У

небо в гонитві за мошкарою піднялися пізні птахи, затріщали очерети, по яких рухалася звірина, по воді пішли кола від сплесків великої риби. Десь далеко заревів ведмідь-одинак і туго відбарабанила земля під копитами якогось табуна. До берега потягнулася живність, але, помітивши людей, трималася на відстані. Лише лисячий виводок, пара дорослих і п'ятеро малюків, припав до води кроків за десять, навіть не озираючись на людей.

Дивлячись на руду сім'ю, Евлія Челебі тихо сказав:

— По всьому світу лисиць вважають хитрими й умілими мисливцями. У них дивовижне за красою хутро. Воно — причина частой смерті цього звіра від руки людини, а ще і від страшних недуг, що переслідують лисиць, яких прокляв Всевишній за їхню зухвалість і неповагу. Усі мисливці про це знають. І забирають собі лише шкуру, а м'ясо лисиць завжди закопують, і якомога глибше. Навіть собакам не дають ні шматочка. Цей виводок також хворий. Інакше дорослі лисиці були б обережнішими. Може, і нам час остерегтися. Це дуже небезпечна земля. Потрібно виставити охорону.

— Ні! — коротко відповів сіляхдар.

Евлія Челебі знизав плечима й звернувся до свого помічника:

— Мій дорогий Фасуле, тішачи наш слух читанням своїх записів, ти згадав, що в тебе є ще багато чого, що ти готовий розповісти про Сірка та його козаків?

Юний фанаріот кинувся до своїх сумок і незабаром уже сидів біля краю килима свого наставника. Фасул довго перебирав аркуші, поки не склав їх за певним порядком. В очікуванні його розповіді всі попутники наблизилися до місця відпочинку вченого османа. Навіть Орхан велів своїм чорним рабам присунути свій килим ближче до фанаріота.

Фасул ще трохи потягнув час і, побачивши, що всі слухачі не зводять із нього очей, почав своє читання:

— «Люд земель козацьких і багато хто з козаків тягнеться за Сірком і стверджує, що вони без нього, як бджоли без матки. Мешканці України й більшості прикордонних земель бачать у ньому захисника від багатьох нещасть. Козаки завжди раді йти за Сірком, адже він воїн бувалий, хоробрий, великого розуму й здатний на багато вивертів. А серед тих козаків і уруси, і ляхи, і татари, і османи, і молдавани, і волохи, і германці, і французи, і англійці, і балканці, і ще безліч людей

із різних народів і племен. Водночас всі вони нерідко стверджують, що їхньому кошовому не страшний і сам тамтешній шайтан, якого в тих землях називають «чорт». А все тому, що свою Запорозьку Січ кошовий Сірко поставив на річці Чортомлик. Назва цієї річки й Січі пішла після того, як цей Сірко, побачивши на березі чорта, не злякався й застрелив його з пістоля. Це насправду шайтанове місце. П'ять років тому послане на знищення козаків військо з п'ятнадцяти тисяч яничарів і сорока тисяч татар, втративши розум, увійшло в Січ, де яничари майже всі були побиті, а татари в страху тікали так, що зупинилися аж за Перекопом. Лише шайтан і його діти-козаки могли одурманити гордість султанського війська — яничарів — і знищити їх, не втративши й сотні своїх вояків. Козаки Сірка покладаються на його слово й ідуть у бій, упевнені в перемозі. Адже Сірко переміг більше ніж у півсотні битв, лише раз або два відступивши. А ще козаки люблять свого отамана за простоту і навіть аскетизм. Бо ходить Сірко завжди в простих козацьких шатах, спить у курені, їсть з одного казана зі своїми воїнами. До того ж він не бере собі частку здобичі, а все віддає війську й церкві.

Ось як про нього кажуть: «Земля — його, Сірка, ліжка, зелена трава — матрац, сідло — м'яка подушка, опанча^[124] — перина, попона^[125] — біле простирadlo, стріли правлять йому за гребінь, блискуча шабля — за дзеркало, панцир — за плащ, плетений шолом — за шапку, тятива — за пояс, пригорща — за чашу, річкова вода — за вино, болотяна вода — щоб вуса добре росли, роса — щоб серце охолоджувати, сухар — за пряник, толокно — за пиріг, дика груша, водяні горіхи й польова вода — за солодоці».

Татари говорять про нього як про справжнього шайтана, здатного перевтілюватися у вовка та інших звірів і забігати в їхні улуси й табори^[126]. Тому він усе знає, і, куди б не пішли татари в похід, усюди на їхньому шляху стає Сірко. Хоч Сірко за всі ці роки воював з багатьма: ляхами, московитами, молдаванами і навіть, подекуди, з іспанцями на боці французів у великій Тридцятирічній війні, але найбільше він ненавидить татар й османів. До мусульман він ставиться з великою жорстокістю й неспинний у цьому. Немає такого міста на узбережжі Чорного моря, яке не палало б від руки Сірка, яке не було пограбоване, а його мешканці порубані. Навіть місто султана, Стамбул, було обкурене димом рушниць його козаків. Недарма татари лякають

ім'ям Сірка неслухняних дітей, а султан велів у мечетях молитися про його швидку смерть.

Але шайтан поки що на його боці й уберігає своє дитя. Кажуть, що нечистий, ще в дитинстві Сірка, дав йому в учителі величезного вовка, який був йому за слухняного собаку, а для ворогів — за цілу вовчу зграю. Й ім'я своє він узяв від прізвиська вовків у тих місцях. Вовк там зветься «Сірий». Тож де чути вовче виття — там може бути сам Сірко. Знаючи про це, козаки побоюються свого отамана, але при цьому почувуються впевненіше. У простому житті Сірко по-лицарськи благородний, чесний і справедливий. Недарма його вороги-татари, коли не можуть залагодити суперечку у своїх племенах, приходять до нього й кажуть: «Як Сірко розсудить, так і буде». Бували випадки, коли він пускав на землі запорозькі татар, які цілими улусами тікали від чуми. Хворих, слабких і беззбройних ворогів Сірко не страчує. Своім козакам забороняє насильство над жінками. Винних миттю карає смертю. Тому жінки шукають у нього захисту. Одного разу козаки забрали в однієї татарки дійну корову. Та прийшла до отамана й поскаржилася йому, кажучи, що їй не стало чим годувати дітей. Сірко наказав повернути корову й узяв слово зі старійшин татарських, що вони не залишать без їжі дітей цієї жінки і після того, як у корови пропаде молоко. Ще він дав татарці сукно на одяг для її дітей.

Своїх козаків він любить і береже більше, ніж інші ватажки. На безглузду смерть ніколи не посилає, а ще виставляє заслони від стріл ворога. У тих заслонах бранці, серед яких більшість таки татар і османів. Інших бранців він часто відпускає і без викупу. Та й найголовніших ворогів своїх — татар і османів — він тримає в полоні належно й одразу ж відпускає після отримання викупу.

У свої вже чималі роки він усе ще великий воїн і славетний наїзник. Жодна тварина, жодна птиця не втекла від його стріли або кулі. А в степу він почувується так, як у власному курені. Бувало,пустить стрілу в степ під час походу, а потім за багато днів повертається й знаходить її. Військові подвиги Сірка, його войовничість, безстрашність, безкорисливість, великодушність і гострота розуму зробили його відомим не лише на його землі й землях ворогів, а й у всій Європі. Про нього часто й охоче пишуть у книгах і газетах, але чимало з написаного — вигадки й перебільшення,

оскільки нерідко люди, які писали про нього, ніколи з ним не зустрічалися...» Оце поки що все. Останнє я ще не записав.

Фасул закінчив читання й почав згортати свої папери. Після довгого мовчання Евлія Челебі мовив:

— Тобі, мій юний друже, буде цікаво зустрітися з оцим Сірком.

Нараз учений осман стрепенувся й винувато подивився на Орхана. Сіляхдар усміхнувся, але нічого не сказав.

Цієї ночі всі спали погано. Дошкуляли величезні злі комарі й вовче виття за сотню кроків.

За багаторічною звичкою Евлія Челебі прокинувся ще до світанку. Слід було підготувати до першої ранкової молитви Фаджр і тіло, і душу, і розум. Добре, що вода була поруч і можна було здійснити, а це неухильно приписано правовірним, обмивання рук, ніг, обличчя й тих сороміцьких місць, які належить тримати в чистоті.

Учений осман насилу піднявся й болісно провів рукою по обличчю. Хоч і захищав він лице, однаково його покусали огидні комарі. З гіркотою похитавши головою, він усе-таки усміхнувся і навіть сам із собою пожартував, згадавши прадавню мудрість: «Різноманітність — ось що робить світ чудовим!» Лягав з одним лицем, устав з іншим. До вечора воно стане таким, як було. Чим не різноманітність?

Відчувши бажання сходити до вітру, старий нагледів невеличкий пагорбок біля крайки води з високим очеретом, єдиний на цьому березі річки. І рушив туди, де можна було присісти, щоб ніхто не побачив. Дотримуючись усього, запропонованого Кораном, Евлія ступив на придатне місце з лівої ноги й сів боком до блілого місяця. Так само пам'ятаючи про приписане, він переніс вагу тіла на ліву ногу й поправив чалму. Здається, усе зробив як слід. Не сів животом або спиною в бік Мекки, не опоганив дерево, нору тварини, стоячу воду й кам'яну землю. До того ж він довго не сидів і відійшов від місця з правої ноги. Потім, не піднімаючи шальварів, Евлія підійшов до води й підмився правою рукою. Усе, як учив Аллах, який піклується про кожну дрібницю в житті мусульманина.

Закінчивши обмивання рук, ніг та обличчя, він оправив одяг і рушив до місця ночівлі. Час було будити супутників, закликаючи їх до молитви. Ось-ось мало встати сонце.

Евлія подивився на схід і з подивом побачив одного з арнаутів, який повільно обходив бівак. Без сумніву, воїн ніс дозорну службу, призначивши її собі сам. Евлія Челебі схвально хитнув головою й заспівав упівголосу. І цього було достатньо, щоб його було чути на тисячу кроків.

Після молитви, поївши нашвидкуруч, попутники осідлали коней, повантажили свої речі й погнали свіжих коней назустріч сонцю, яке в цей час було завбільшки з півнеба. Слід було здолати якомога більший відтинок шляху, поки спека не оповила потом і втомою.

Аж після полудня вершники знову вийшли на Муравський шлях, дозволивши коням вибирати зручний для них крок. Розмови, що тривали весь ранок, припинилися, і мандрівники, витягнувшись вервечкою, занудьгували від степової одноманітності й почали хилити голови в легкій дрімоті.

Несподівано Орхан зупинив свого аргамака й звернувся до слуги:

— Абдуле, ти чуєш?

Слуга сповз із коня й, відійшовши на десяток кроків від зупиненого каравану, припав вухом до землі. Потім підвівся і підійшов до свого господаря:

— До півсотні коней. Це можуть бути і дикі коні, і навіть буйволи або дуже велике стадо сайгаків. Незабаром дізнаємося. Вони рухаються прямісінько на нас.

— Нумо, прискормо коней! — розумно запропонував учений осман.

— Так! — погодився сіляхдар. — Правмо он туди.

І він вказав рукою на пагорб за півсотні кроків, що ледь піднімався над степом.

З висоти цього пагорба навряд чи було видно краще, ніж із дороги. Та й важко в цій одноманітності щось помітити здалеку. Лише молоді очі Фасула розрізнили ледь помітну хмарку пилу, яка рухалася до місця зупинки подорожніх. Тепер уже всі дивилися на сіру масу, яка збільшувалася й ущільнювалася, піднімалася вгору й трохи праворуч.

За чверть години всі вершники зітхнули з полегшенням. Стрімко наближалися голова до голови дикі буйволи.

— І багато ж їх! — з усмішкою вигукнув Фасул.

— Багато, — погодився його наставник і, подумавши, додав: — Давно на них не полювали. Вочевидь, збідніла ця земля на мисливців. А може, мисливці не забрідають зараз у цю частину степу?

— Забрідають, — упевнено поправив Евлію сіляхдар і вказав нагайкою лівіше від стада.

Там, за два десятки кроків обабіч буйволів, мчало кілька вершників.

— Це ногайці, — упевнено сказав Абдул.

— Напевно, так, — погодився його господар, бо лише ногайці робили такими короткими стремена, що коліна майже впиралися їм у боки. До того ж вони часто підводилися над сідлом і їхні спини були майже паралельні кінським хребтам. Цим вони знімали навантаження своїх тіл уздовж спини коня й намагалися прискорити його біг.

— Мов мавпи на собаках! — розсміявся Евлія Челебі, часто спостерігаючи таке в Єгипті, де виступали бродячі факіри з дресированими тваринами.

— Саме так, — усміхнувся й Орхан, який бачив ці виступи, довгі роки перебуваючи в Африці й у тому-таки Єгипті.

Ногайці побачили вершників на пагорбі й притримали своїх коней. Незабаром вони зупинилися в нерішучості: то сумно поглядаючи на стадо, що швидко віддалялося, то на нерухомих воїнів на пагорбі. Давши перепочинок коням, ногайці зважилися й неквапливим кроком почали наблизитися до незнайомців.

— Абдуле! — тихо скомандував сіляхдар.

Слуга торкнув свого коня й повільно почав спускатися з пагорба. Помітивши цей рух незнайомого вершника, ногайці зупинилися, виславши двох своїх людей. Ті, підганяючи криками коней, помчали назустріч посланцю. Коли вони були за декілька кроків від Абдула, осман голосно вигукнув вітання й підвів праву руку, при цьому лівою стискаючи рукоять пістоля.

Але дивна річ — ногайці заворожено пройшли повз нього й наблизилися до підніжжя пагорба. Тепер їм добре було видно всіх, хто стояв на ньому. І ті, що стояли на пагорбі, добре бачили двох худих степовиків у коротких шкіряних штанах і в овчині без рукавів, одягненій на голе тіло хутром назовні. Ноги їхні були босі, просунуті в мотузяні стремена з залізною полицею. Голови ногайців були покриті

високими ковпаками з лисячого хутра. Але найдужче супутників Орхана вразила зброя степовиків. У руках вони стискали довгі жердини, загострені й обпалені на вогні. На лівому плечі висів невеликий лук, а з-за спини визирало декілька стріл.

Раптом один із ногайців щось голосно вигукнув, і вони, розвернувши коней, з максимальною швидкістю, яку могли розвинути їхні коротконогі тварини, кинулися до своїх. Ще не доїжджаючи до одноплемінників, ці посланці почали їм кричати і махати лівою рукою. Ті також різко розвернули коней і кинулися в степ.

— Дикі діти дикого степу, — знизав плечима Евлія Челебі.

Абдул, повернувшись, додав:

— Хлопчаки років дванадцяти. Не більше.

— Полювання ми їм, здається, зіпсували. Та й самі не будемо ганятися за буйволами. Їжі в нас вистачає. Продовжимо путь, — вирішив Орхан і спрямував свого аргамака на попередній шлях.

Але за декілька годин один з арнаутів, що замикали колону, під'їхав до сіляхдара й уперше за всю дорогу звернувся до нього добротною османською мовою:

— Вельмишановний сіляхдаре! Вони переслідують нас. Подивіться назад і праворуч.

Орхан озирнувся і побачив зрадницькі в степу хмари пилу. На знак згоди кивнув.

— На наших конях ми можемо легко відірватися від їхніх слабосильних коників, — запропонував Евлія Челебі.

— Вони нам не вороги, — спокійно мовив великий бахадир.

— Але й покладатися на їхню дружбу я б не став. Їхнє життя — війна й грабіж. Навіть кримські татари, потрапляючи в їхнє коло під час походу, перестають відрізняти дозволене від забороненого й наслідують їхні дикі схильності, — застеріг учений осман.

— Тримайте рушниці й пістолі напоготові! — голосно оповістив Орхан і взявся ключем зводити пружини своїх пістолів.

— Арнауте, як твоє ім'я? — скориставшись обставиною, запитав Евлія Челебі.

Арнаут розчесав рукою довгу чорну бороду й із кам'яним обличчям відповів:

— Я Личко, а мій молодший брат — Стеро.

Гадаючи, що цього досить, арнаут поскакав до свого брата, на ходу готуючи зброю.

Незабаром хмара пилу праворуч порівнялася з попутниками Орхана й посунула вперед.

— Нас оточили, — сумно зітхнувши, повідомив учений осман.

— Це лише ногайці, — зневажливо відповів сіляхдар і спробував, чи легко виходить із піхов його золота шабля.

За дві тисячі кроків шлях сіляхдару і його супутникам перегородила кінна лава, приблизно три десятки вершників. З тилу підійшли ще десяток вершників і, користуючись тим, що караван зупинився, закружляли навколо нього, утворюючи рухоме коло. Але, на відміну від бойового, це коло не звужувалося на відстань польоту стріли, а щораз більше й більше уповільнювало рух.

Незабаром ногайці зупинилися. З їхніх лав виокремилися кілька вершників і неспішним кроком наблизилися до каравану, що опинився в центрі кола.

Не доїхавши зо два десятки кроків, передній ногаєць у кольчuzі й із місьюркою^[127] на голові, що, без сумніву, в умовах убогості степу свідчило про його знатність і багатство, звернувся до тих, кого оточили його воїни.

— Що він каже? Це татарська мова? — не витримав Орхан.

Учений осман спантеличено знизав плечима:

— Кримську мову я добре розумію. У них є дванадцять говорів. Але ще є улу-ногаї і кічі-ногаї, шейдяки й узак-ногаї. А також племена, що розмовляють мовою чагатаїв, кумиків, моголів, кайтаків, кураків, хешдеків і безліч інших. Татари-бадраки зовсім не розуміють ногайців. Вони і самі один з одним спілкуються через талмаша^[128]. Я зараз спробую. Бузька бар ми конак?^[129]

Очільник ногайців засміявся:

— Є, є. А я вже всі мови, що знав, перепробував. А ви розмовляєте кримською. Отже, з Криму йдете. А то мої воїни наговорили такого, що й мені стало страшно. На чорному коні золотий Ібліс^[130], яскравіший за сонце, а з ним ще два джини, чорні, мов із пекла, з якого вони піднялися. Я юзбаші^[131] Калкай.

— Нам поталанило. Великий Аллах посилає нам знак, — сказав Евлія Орханові. — Калкай — у перекладі «щасливий». — Потім він

звернувся до ногайців: — У золотому чаркабі хранитель шаблі великого османського султана, бахадир Орхан. А ці двоє чорних — його раби з Африки.

— А що таке... з Африки? — витягнув шию «щасливий» Калкай.

Евлія Челебі спрямував до сотника свого коня й почав весело пояснювати. Потім між ними відбувся діалог. Орхан терпляче очікував.

Невдовзі вчений осман повернувся й повідомив:

— Їхній кіш^[132] за півдня кінського тихого бігу на схід. Від імені свого бея цей Калкай запрошує всіх скуштувати конини й бузи. Якщо ми, звісно, не поспішаємо.

Орхан на згоду кивнув:

— Будаш буде на своїй Січі за три-чотири дні. Якщо поквапиться. Ми не поспішаємо. Ми приймаємо запрошення. Сподіваюся, у них є баранина або верблюжина. Утім, і м'ясо дикого буйвола соковите й приємне, якщо варити в його власному шлунку.

Тривалий шлях утомив Орхана. Він відчув, як ниє спина. Довгі роки він не здійснював таких довгих верхових переходів. Як не прикро, але літа ослабили його колись могутнє тіло. Навіть якби була небезпека, великий бахадир не зміг би зараз кинути свого аргамака в галоп, не кажучи вже про те, щоб покружляти на ньому на заздрість ногайським хлопчикам.

А їм хотілося це бачити, мало не до зубного болю. У свої дванадцять-п'ятнадцять років (а більшість воїнів Калкай була саме цього віку) вони ще дуже небагато бачили. Цікавість їх аж розпирала. Їм хотілося бачити чорного аргамака сіляхдара в усій красі, як він іде хвацьким алюром. Величезний кінь, із широченними грудьми, на тонких ногах, з видовженою головою й ліловими очима, вражав хлопчаків у саме серце. І, певно, вони що завгодно віддали б, аби тільки побачити, як майорить на бігу навскач його чорна шовкова грива й розпушується довгий хвіст.

На початку тривалої подорожі до коша хлопчаки захоплено поглядали на дивовижного коня, який був у півтора раза вищий і важчий від їхніх непоказних кобилиць, які радше годилися на м'ясо й

молоко, ніж на бойові виправи. Не витримавши, вони почали залишати стрій і пускалися вперед, щоб потім, стоячи якомога ближче до аргамака гостя, який проїздив повз них, милуватися конем, хитати головою й дзвінко цокати язиком.

А один із хлопчаків, якому навряд чи виповнилося десять, навіть простяг руку й погладив по гриві диво-коня. Піймавши грізний погляд юзбаші, хлоп'я засоромилося своєї нестриманості й ледве вимовило, звертаючись до Орхана:

— Пробач, баба^[133]. Рука сама потягнулася.

Ці слова сіляхдару переклав сам Калкай, додавши до них шанобливий уклін.

— Це добре, — хитнувши головою, відповів Орхан. — У нас, османів, якщо хлопчик зухвалий, це добра ознака. Ця внутрішня сила та енергійність потім вилетіть в те, що він буде впевнено захищати свою сім'ю й не дасть себе образити.

Точніше, цю фразу переклав Евлія Челебі. І від себе додав, що аргамак сіляхдара — бойовий кінь і може запросто відкусити руку. Юзбаші нагримав на своїх хлопчиків, і вони аж до кінця подорожі більше не наближалися до дивовижного й небезпечного коня.

Аж ближче до заходу сонця загін Орхана й ногайці дісталися до коша. Ще здалеку гостроокий Фасул помітив велике полотнище на довжелезній жердині. А трохи пізніше повідомив: на сірому полотнищі, що розвівається під сильним вітром, вишитий чорними нитками великий вовк. Багато тюркських племен, що перейшли велику ріку Ітіль^[134], мали прапори з зображенням цього войовничого й невтомного хижака. Племена й народи, які прийшли з глибин великого степу, з особливою повагою ставилися до вовків. Іншого більш грізного й розумного супротивника в степах для них не було. Хіба що самі люди.

Ногайці, що прийшли в останні десятиліття, зовні відрізнялися і від татар, і від кримських степняків. Якщо горяни й мешканці морського узбережжя лицем більше скидалися на османів, греків та італійців і навіть зазвичай мали європейські риси обличчя, то мешканці кримського степу, частково перемішані з сусідами-кочівниками, які мешкали за Перекопом, увібрали частинку їхньої крові.

У жителів кримських гір і передгір'їв світліша шкіра, і серед них часто трапляються люди з блакитними очима на овальному обличчі. Їхні великі приспущені носи з опуклою спинкою над верхньою трикутної форми губою надають людині впевненого й розважливого вигляду. А густе чорне волосся й борода показують їхню високу життєстійкість і невгамовну енергію. І в той же час мигдалеподібні очі випромінюють тепло й радість.

Серед степовиків Криму було багато людей із такими приязними рисами обличчя. Але було і до третини тих, хто мав опуклі вилиці й звужені очі; а також масивне обличчя, а ніс і надлобний валик дуже виступали вперед. На відміну від горян, степовики були нижчі зростом, але міцні й ширококості, стрімкіші в русі. Вони, здавалося, були загартовані Всевишнім для багатьох звершень і військових подвигів. Їхня витривалість і невтомність часто допомагала орді з честю виходити зі складних ситуацій, а чесність і порядність навіть у поляків викликала подив. Чимало шляхтичів довіряло ключі від своїх комор молодим татарам, що потрапили в полон, знаючи, що ті не вкрадуть і все збережуть як слід. Часто поляки, козаки і навіть московити під слово честі відпускали полонених кримчаків по викуп або на обмін до Криму. І ті поверталися з викупом дуже скоро або назовсім, якщо не могли зібрати необхідну суму.

Ті ж, хто їхав зараз з Орханом, відрізнялися від кримчаків і обличчям, і тілом. Їх у Північне Причорномор'я привела війна. Великий азійський степ, який одвіку вирує, видавив із себе могутній народ — калмиків. Вони переправилися через багатководний Ітіль і нахлинули на орди, що століттями кочували в Прикаспії та відрогах Кавказу. Ногайці, неспроможні встояти перед новим ворогом, припали до ніг кримських ханів, і ті дозволили їм зайняти степи від Дону до Дунаю. Але і в цих степах їх чекала війна й жорстоке виживання.

Багато воїнів гинули, ледь досягнувши розквіту. Але ті, кому Аллах дарував милість жити, ставали сильними мужами. Середнього зросту, з широкими плечима, короткою й товстою шиєю, великою головою, вони знали тільки два заняття — війну й полювання. На їхніх круглих обличчях із приплющеними носами завжди палали глибоко посаджені маленькі коричневі очі, які зірко видивлялися здобич або небезпеку. Їхні майже позбавлені рослинності лиця були смагляві до чорноти і навіть у юнаків зморщені. Ногайці завжди прямували назустріч вітру,

бо майже всякчас сиділи на своїх волохатих кониках — то в лові за звіром, то в гонитві за людьми. З дванадцяти років вони вже брали участь у походах й омивали руки кров'ю ворогів.

Ногайці з легкістю терпіли зиму холоднечу й пекельну спеку степу, тому що своїх немовлят купали в розсолі, щоб загартувати тіло й щоб задубіла шкіра, рятуючи від безлічі хвороб, які не покидали широкі простори Хейхату.

Їхня поведінка, голос, рухи були грубіші, ніж у кримчаків. Та й саме життя в постійному страху й готовності в будь-яку мить покинути своє майно та житло й тікати від більш сильного ворога, зробила їх безжальними, і вони доволі мало опікувалися або взагалі не цінували ні власною душею, ні чужою.

Але в татар, кримських степняків і ногайців було багато спільного. Вони, помірковані й доброзичливі, надзвичайно щирі й вірні слову, жили в злагоді й взаємодопомозі. У них не було шахраїв і наклепників, несправедливості й насильства, братовбивства й заздрості. Об'єднувало їх і те, що вони не вважали злочином грабіж і вбивства в християнських країнах, бо, у їхньому розумінні, християни — негідники й мерзотники, народжені в розпусті і смертні в гріху. До того ж Аллах віддав ногайцям і татарам невірних у рабство на вічні часи.

— Це наш кіш, — радісно повідомив Калкай, вказуючи ногайкою на племінний прапорець і круглі низькі шатри навколо нього.

На краю цього поселення згуртувалися вершники й поскакали назустріч своїм одноплемінникам і гостям. Усі вони були на таких само низькорослих, із величезними головами конях, що й малолітні воїни Калкая. Лише кілька вершників на чолі клину, що наближався, сиділи на сильних і граційних конях, явно з ханських стаєнь. Вбрання їх видавалося розкішним, порівняно з ногайцями, що складали їхній почет. На останніх зрідка можна було побачити каптани з бавовни або суконної матерії й шаровари. Здебільшого одягалися вони в шкіряний одяг та одяг із необробленої вовни, а на головах носили лисячі хвости, зшиті в пласкувату шапку. Вони не мали вогнепальної зброї, а в багатьох була відсутня навіть шабля. Ба більше: не всі їхні довгі сунгу^[135] мали залізні вістря. Проте сагайдаки з вкладеними в них луком і двома десятками стріл були з добротної шкіри з малюнками й вишивкою.

А ось вершники на благородних конях були одягнені в польські та угорські каптани, шовкові широкі штани й високі соболині ковпаки з пір'ям, що стирчало з коштовних челенків. У сидельних кобурах виднілися рукояті дорогих пістолів, піхви їхніх шабель були інкрустовані золотом і коштовним камінням. Стремена визолочені й зручні для сап'янових чобіт знатних вершників.

Наблизившись до Орхана, передній із багато одягнених вершників приклав руку до серця й чемно схилив голову:

— Я Касим-бей, один із молодших синів кримського хана Селім-Гірея...

І одразу за його спиною почувся здавлений голос одного з вершників:

— Селім-Гірей ось уже два роки, як не хан Криму.

Не зваживши на зауваження, Касим-бей продовжив витонченою османською мовою:

— Сьогодні опівдні в кіш прибув бродячий торговець і приніс звістку про «Золотого Османа», що викликав на шабельний поєдинок Урус-шайтана Сірка. Про це говорить увесь Крим, тепер буде говорити весь Хейхат. Відтак примчав мій воїн і порадував тим, що славетний «Золотий Осман» погодився стати гостем наших шатрів.

— Егей, Касиме, ти все не заспокоїшся. Називати смердючі кибитки шатрами не личить. Прийми так, як є, — знову пролунав голос з-за спиною бей.

Але Касим-бей не розгнівався на того, хто дозволяв собі зухвалість втручатися в його бесіду. Мало того, він підтягнув за вузду коня зухвальця і обійняв за плече молодого чоловіка, років двадцяти п'яти, який і віком, і з обличчя був схожий на знатного татарина:

— Цей базіка — мій імельдеш^[136]. Ім'я йому Іслам-Ходжа. Він знає, що я люблю його як брата, от і дозволяє собі виправляти мене. Хоч він і має слухність. Після того, як мій батько позбувся ханського трону й із волі Аллаха мене заслано до цих дикунів, мені щоночі сниться Бахчисарай і я мрію прокинутися в його садах. Проте... прокидаюся в чомусь неймовірному: чи то в шатрі, чи то в кибитці, чи то в юрті. І виходжу не в сад, а в порошокні висушені трави, де замість троянд смердить кінський або верблюжий кізяк. Запрошую тебе, високоповажний сіляхдаре Орхане, і тих друзів, яких ти побажаєш узяти з собою, у моє скромне й, сподіваюся, тимчасове житло. Мій

батько дуже розумний і поважний. І, якщо буде на це воля Аллаха, я ще повернуся разом із ним^[137] у місто-сад^[138].

Орхан усміхнувся до юнака, радий нагоді поспілкуватися османською мовою зі знатною людиною. Він відразу прийняв запрошення й пішов із беєм до його оселі. З собою великий бахадир запросив Евлію Челебі і його юного помічника. Також сіляхдар попросив подбати про слугу Абдула, чорношкірих рабів та інших своїх супутників і про їхніх коней.

Кіш був великий, більше трьох сотень кибиток. Вони стояли нещільно, але все-таки утворювали коло, у центрі якого був звільнений від трави майданчик. На цьому майданчику досвідчені воїни тренували юнаків та хлопчиків від семи років. Ті, кому ще не виповнилося семи, перебували здебільшого біля матерів і допомагали їм по господарству.

Зазвичай майбутні воїни вправлялися в силовій боротьбі. Роздягнувшись до поясу, вони міцно охоплювали спітнілі, брудні й від того слизькі тіла одне одного й намагалися силою повалити на землю. Крім цієї бахадирської боротьби, наставники навчали кидкам через ногу, по-циганськи і по-турецьки. Майстри протиборства відтак змагалися верхи на конях. Перемагав той, хто змущував супротивника залишити сідло.

Тут-таки, у колі, навчали володіння шаблею та поведження зі списом, а також опанування такої необхідної зброї, як аркан. Накидати петлю аркана на шию коней або людей умів кожен кочівник. Від цього, як і від уміння точно посилати стрілу, залежало не лише те, чи буде степовик ситим, але й чи не буде він убитий. Тому на відведеному місці тренувального кола було вкопано кілька жердин, на які настромили кінські черепи. З десяток хлопчаків під окрики старших воїнів невтомно накидали на них петлі аркана й голосно раділи, коли їм це вдавалося.

Стрільбою по цілях із луків та метанням сунгу й важких списів займалися за сотню метрів від коша. Юнаки ці вправи виконували тільки на коні.

Ще в центрі кола стояла джамі — крихітна мечеть, складена з дощатих щитів і покрита зв'язками очерету. Ця мечеть більше нагадувала стійло, ніж храм. Але в умовах кочовища й постійної

готовності за напад ворога зібрати все, що можна, такий храм, що швидко розбирався, був зручним і не обтяжливим.

Такими-само зручними про всяк випадок були й житла ногайців. Круглі кибитки, діаметром не більше трьох-чотирьох кроків, вони за годину завантажувалися на вози з усім тим нехитрим добром, що було всередині. Стіни кибитки були з перехрещених палиць, обтягнутих шкірою або повстю. Із тих самих палиць був і купол даху оселі з великою діркою посередині, що слугувала для виходу диму в зимовий час й одночасно вікном, через яке потрапляло світло.

Житло татарського бея разюче відрізнялося від бідняцьких осель ногайців. Воно було величезне як у ширину, так і у висоту. Шатро, без сумніву, було виготовлене в Стамбулі для зверхника-аги, під рукою якого було не менше тисячі воїнів. Проте — нічого розкішного. Ні шовкових стін, обшитих барвистими нитками, ні дорогих килимів на вході замість дверей, ні червоних оксамитових прапорців із вишитим вимпелом господаря шатра. Усе це для двох-і трьохбунчужних пашів. Для тисяцького аги достатньо шатра з міцного сукна, просторого й зручного для відпочинку та бенкету. А стамбульські шатра саме цим і славилися. До того ж були недорогі й легко відновлювалися в разі будь-яких ушкоджень. Крім, звісно, пожежі.

Під час походу орди тільки хан і його найближче оточення користувалися шатрами. Інші воїни задовольнялися натягнутим на палиці власним одягом, і то в разі негоди. Не мати зайвого вантажу, який міг ускладнити рух війська, було законом. Тому везли тільки котли (один на десять воїнів), тороки^[139] сухого сиру й трохи вівса. Усе інше мала дати ворожа земля, якщо буде час на бенкет.

У Касим-бея часу на бенкет було чимало. Про це свідчили кілька багать поруч із його шатром. На одному вогні кипів величезний мідний котел, над яким чаклував товстий татарин, оголений до пояса. Він же доглядав і за другим багаттям, полум'я якого облизувало настромлену на залізний прут цілу тушу барана. На інших вогнищах щось варилося в маленьких казанках, але тут уже господарювали три жінки, ще молоді й моторні.

Обличчя жінок були закриті чадрою або напівприкриті хусткою, як у кримських. Проте в коші ногайців дівчата й жінки йшли, куди їм заманеться, не лише не ховаючи обличчя, а й простоволосі.

Евлія Челебі лише похитав головою, але потім вирішив, що в цього народу поки що немає мудрого мулли, який уміло донесе волю Аллаха щодо одягу жінок. Адже сказано: «У мусульманки можуть бути відкриті кисті рук і ступні ніг, якщо вона змушена опинитися поза домом. Усе інше виставляти напоказ — харам»^[140].

До того, що ногайські жінки не покривали голів і не ховали облич, вони ще збиралися в дружні зграйки й ішли поруч із кіньми гостей, водночас голосно обговорюючи як самих вершників, так і їхніх тварин. Найбільше, звісно, Орхана і його аргамака. Якби не їхали поряд із сіляхдаром воїни, то ці сороки могли собі дозволити навіть доторкнутися до чудових шат османа й до його казкового коня.

Помітивши, як несхвально дивиться на жінок Евлія Челебі, татарський бей вказав на нього своєму молочному братові, але нічого не сказав, дозволивши собі кривувату посмішку.

Омивши руки, ноги та обличчя в пом'ятих котлах, господар і його гості пройшли до намету.

Внутрішнє оздоблення шатра було доволі скромним. Декілька закритих скринь та відкритих простих ящиків і складені в стопку ковдри та подушки. Над ними на спеціальних поперечинах висіла зброя господаря: дві яничарки й три короткі карабіни, з десяток пістолів, порохівниці, сумки для куль і шкіряні розкладайки, у кишеньки яких були вставлені інструменти, необхідні для обслуговування вогнепальної зброї. Поруч була вкопана ще одна поперечина, на якій висіли шаблі, ятагани, ножі та три щити господаря. Окремо — витончений лук та посріблені стріли.

Господар шатра зайняв своє місце на високій подушці, запросивши гостей по праву руку. Ті зі знатних ногайців, що були допущені в шатро, сіли по ліву руку. І гості, і ногайці зручно вмостилися на шкіряних подушках, набитих овечею вовною. Молочний брат бея зайняв місце біля входу, але часто залишав його, віддаючи накази й наглядаючи за роботою слуг і рабів.

Після довгого мовчання Касим-бей провів рукою по доглянутій чорній бороді й несподівано розсміявся:

— Що тут скажеш? Мої дорогі ногайці — усе ще діти природи. Хоч Аллах і торкнувся їх своєю щедрістю, але вони все ще в полоні стародавніх звичаїв і вірувань. Ось і вас, мої дорогі гості, вони прийняли за персонажів їхніх старовинних казок. Усі ці духи-демони... Ці шайтани, джини, албасти, аждахари, пері, а також мало мені зрозумілі жалмаузи і убирі. І кожен із цієї гидоти намагається нашкодити хороброму ногайському воїну. Особливо тим, що насилає на нього хвороби. Ось і вас побачивши, вони кинулися навтьоки, навіть не спробувавши розпитати, що і як. Золотий вершник на чорному коні й два чорні джини...

Скориставшись тим, що бей розсміявся, а потім довго витирив хусткою губи й бороду, Евлія Челебі мовив:

— Аллах бачить і чує все незбагненим для людини чином, і неможливо приховати що-небудь від Його погляду. Крім Аллаха, інших богів не існує, і єдиним об'єктом для служіння й поклоніння є тільки Він. Аллах забороняє служіння оманливим богам. Служіння Аллаху підносить людину, звільняє її від рабства й схиляння перед різними міфічними образами, силами природи або іншими людьми. Поганство, забобони, поклоніння стихіям і міфічним персонажам — найтяжчі гріхи перед Аллахом, які Він прощає лише за умови щирого каяття.

Касим-бей знову розсміявся, але швидко заспокоївся під нахмуреним поглядом свого молочного брата:

— Це потрібно сказати моїм ногайцям. Та хіба вони зрозуміють? Вони чують тільки заклик до походу. Їхнє улюблене заняття — священна війна. Не знаю, звідки пішла приказка про них, та гадаю, що вони склали її самі про себе: «Їжею їм слугує пшоно, а одягом — шкури, їхні будинки — з очерету, а самі вони — негідники». Їхнє життя легке, як вітер, що дихає на всі чотири сторони світу. Вони ні про що надовго не замислюються. Добре, що юзбаші Калкай багато чого побачив на своєму життєвому шляху. Якби там був хтось інший, я не мав би щастя розмовляти з такими почесними гостями. Ось так і запорожці часом влаштовують шайтанські витівки, і мої славні воїни втікають, не розібравшись, що й до чого. А розуміти ворога потрібно. Це важливо. Пам'ятаю, минулого літа ми з сотнею моїх ногайців переслідували п'ятьох козаків. Я вже потирив руки. Уже дуже змучені були коні в козаків. І що сталося? Щойно мої сміливці наблизилися на політ стріли, як ногайські коняки почали падати, немов підстрелені. Я

здивувався й зупинив коня. Нараз спинилася і вся сотня. Хтось крикнув: «Шайтан валить коней!» І всі мої відчайдухи завили й заголосили. Я не міг їх зрушити з місця! Довелося самому спішуватися й уважно оглядати тих коней, що впали, а потім, піднявшись, почали накульгувати. Виявилось, що в їхніх непідкованих копитах стирчали залізні шипи. Козаки такі шипи називають часником. Мені ще довго довелося пояснювати воїнам, що це не злі духи розкидали свої зуби, а втікачі-козаки засіяли шлях, бажаючи відірватися від погоні. Старі воїни знали такі козацько-шайтанські прийоми. Але майже всі вони загинули протягом останніх п'яти років. А ті хлопчаки, що гордо називають себе воїнами, нічого не варті. У першій же битві з ворогом половина з них загине. Тоді мені не буде над ким панувати. А ось і їжа. Нехай її благословить Аллах!

Евлія Челебі, як великий знавець Корану, виголосив відповідну цитату зі священної книги й коротку молитву. Після цього господар та його гості заходилися коло найголовнішої приємності в житті людини після молитви.

Перед кожним слуги поставили невелике сірно, на дерев'яній поверхні якого ледве вміщалися чаші й миски. Усі вони були з глини та дерева, лише в сіляхдара з потемнілого срібла. Подана їжа не вирізнялася особливою різноманітністю й вишуканим смаком: розварена в молоці гречка, густа на воді каша з ячменю й проса, бульйон зі шматком конини, просмажені ребра й лопатки барана; а також дикорослі спаржа, часник, цибуля, м'ята, солодкий корінь і стебло таволги; і ще дрібно нарізані гриби зі шматочками сливи і айви. Слуги, які безшумно ходили наметом, за бажанням бенкетників наливали в їхні чаші традиційну бузу, п'янкий кумис, іран і медову воду.

Османські гості їли повільно, статечно, часто витираючи рот поясними хустками, чим спантеличили ногайських старшин, які звикли їсти швидко, запихаючи страви до рота двома руками. Усе-таки, подолавши сумніви, ногайці стали поглинати їжу так, як їм було звично.

Зайняті догодженням своїм шлункам гості уважно слухали гостинного Касим-бея, хоч ногайці навряд чи розуміли те, що говорив османською мовою їхній правитель.

А сам бей ледь торкнувся смаженої на рожні баранини, проте випив кілька чаш кримського вина, від якого слідом за сіляхдаром відмовилися гості. Ногайцям бей вина не запропонував. Смакуючи солодке й тягуче вино, Касим-бей говорив:

— ...І коли з волі Аллаха відправити мого славного батька на грецький острів Родос для відпочинку від багатьох турбот, його місце зайняв цей проноза Мурад-Гірей, який поплескав по-братськи мене по плечу й сказав: «Я покладаюся на тебе. Ти зможеш тримати в міцній руці цих диких степовиків». І на цім розсміявся. Навіть хани багато століть не могли тримати в міцній руці ногайців — і тут, і біля Очакова, і далі до Дунаю. Хоч мої ногайці не такі вже й непокірні, як, скажімо, буджаки. Вони принаймні прийняли мене й погодилися визнати мою владу як бея. Та виконують накази лише своїх мурз. Ось четверо з цих мурз сидять навпроти вас, мої дорогі османські друзі. Вони під владою кримського хана, але їхня покора дуже умовна. Вони з охотою йдуть за ханом на війну і навіть віддають йому частину захопленої здобичі. Та ще ці мурзи везуть хану подарунки на свято великого байраму з побажанням щастя. Поза тим вони роблять, що хочуть, і навіть бунтують. У жодного хана не було достатньо сили, щоб тримати їх у цілковитій покорі. Тільки-но хан домовиться з ляхами або козаками про мир, як його добрі піддані самовільно йдуть грабувати землі урусів. Війна й грабіж — це їхнє життя. Вони не розуміють, як можна спокійно дивитися з одного берега річки на інший, коли там пасеться сите стадо корів чи табун жирних коней.

А потім вони журяться, що на їхні коші й улуси нападають вороги. Добре вже споконвічні вороги — козаки, ляхи й калмики. Однак вони ще встигають воювати з іншими ногайськими родами. Як вам це подобається?

— Не дивно, що у війську самі хлопчачки, — сумно вимовив Орхан. — Перебуваючи на кордоні мусульманського світу, потрібно бути єдиними й сильними. Я поговорю про це з великим султаном.

— Якщо Сірко... — п'яно протягнув Касим-бей і тут-таки осікся під похмурим поглядом Орхана. — Звісно, перша шабля імперії вразить цього шайтана. А інакше навіщо... Так і має бути. Аллах справедливий. Про що я? А, так. Смішно. Сплутати достойного сіляхдара з Ібісом. Та не лише мої ногайці забобонні. Кажуть, що чимало османів носять на грудях магичні амулети проти нечистої сили.

Та й сам я ношу. Навіть два. В одному з них, у шкіряному мішечку, зашита шовкова стрічка, на якій написані оберегові від демонів слова з Корану.

Побачивши, як нарешті всміхнувся сіляхдар, поправивши щось на грудях, татарський намісник підбадьорився й велів налити собі ще чашу вина.

— У цьому коші до трьох сотень воїнів. А таких стоянок у мене близько десяти. І в кожному є свій мурза, якого воїни слухаються і в усьому йому догоджають. Але... Мені б дві сотні татарських горців та ще сотню османських вершників. Я б тоді...

— Брате! Ногайські степи просторі для твоєї вільної душі. А ось грецькі острови будуть тобі затісні. Особливо Родос, — ледь чутно мовив Іслам-Ходжа.

Османи зволіли не почути зауваження молочного брата бея, пам'ятаючи про те, що острів Родос давно є в'язницею для опальних кримських ханів.

Але зауваження не зупинило сина засланого хана Селім-Гірея:

— Ці мурзи й слова не розуміють мовою своїх повелителів. До того ж я знаю, що вони щомісяця пишуть донос на мене й відправляють у Бахчисарай. Але я потрібен ханові тут. Адже ще належить...

— Тобі варто відпочити! Вино втомило тебе, — різко перервав бея Іслам-Ходжа.

— Ми всі втомилися. День закінчується. Пора готуватися до четвертої молитви, — виголосив Евлія Челебі й простягнув слугі свою чашу. П'янкий кумис у ногайців був особливо смачний.

— Ви думаєте, вони під час молитви будуть усім серцем з Аллахом? Вони все ще не впевнені, що «Золотий Осман» — людина. Їм скрізь ввижаються духи й демони. Ось скажи, славний сіляхдаре, тобі сподобалася страва з грибами?

Орхан кивнув. Сп'янілий бей утомив своїми довгими балачками.

— Ось, сподобалася! — радісно вигукнув Касим. — А ці забобонні ногайці не бажають їх збирати й вживати в їжу. У степу небагато грибів. Але є місця, де їх росте вдосталь. Я сам знайшов таке коло завбільшки зо п'ятдесят кроків, усе вкрите грибами. Там майже не росте трава. Самі гриби. Мої ногайці такі місця вважають колами, у яких танцюють пері^[141] у вигляді красивих дівчат, і не наближаються до них. Бояться, що пері закрутять їм голови й змусять зайнятися

плотською любов'ю, після чого чоловіча сила назавжди залишає воїна. А я власноруч збирав ці гриби, і ніяка пері мною не опанувала.

Касим-бей зі збентеженням подивився, як гості відставили від себе миски з грибами. Він струснув головою й велів своєму молочному братові:

— Приведи-но до нас мою юну дружину Фаліде. Нехай вона нам зіграє й заспіває.

Почувши про можливу присутність заміжньої жінки на бенкеті, Орхан спохмурнів.

Помітивши це, Евлія Челебі поквапився сказати господареві шатра:

— Настав час молитви. Просимо вибачити нас, але це найважливіше в житті істинного мусульманина. Після молитви ми хотіли б відпочити.

— Так... Так... Час помолитися. У нас є мечеть. Ви можете помолитися біля неї, бо вона занадто мала. Нехай і ногайці з вами помоляться. Їм це потрібно. У нас був мулла, але кілька місяців тому Аллах забрав його до себе. А після молитви вас відведуть відпочивати. Мурзи охоче запропонують вам свої кибитки. І... гарних рабинь. У них так заведено приймати гостей. А якщо немає рабині, то поважним і дужим гостям можуть запропонувати своїх дочок і навіть дружин. Ось такий цікавий звичай їм дістався від батьків і дідів. Усі радощі життя, тільки б гість був задоволений. Та і юнакам дозволяється під час свят обіймати й пестити будь-яку жінку. А якщо хтось хоче одружитися з дівчиною, він може позбавити її цноти ще до весілля. От тільки якщо вона не зачала, то він не зобов'язаний одружуватися з нею. Дівчата не знають, що таке чадра. Ось так. Іслам ще не ввійшов повністю в їхні душі й серця. Дикий народ. Хан знав, як мене покарати.

Сп'янілий Касим-бей насилу підвівся, даючи гостям право покинути його намет.

«Мій заклик до молитви почули всі ногайці цього коша. Їм ніколи не доводилося чути такого приємного й правильного голосу, яким Аллах наділив свого раба Евлію Челебі. Я мусив багато чого сказати цим дітям диких степів, бо вони слухали з увагою святе письмо, і

щойно я зупинявся, просили говорити ще. Їхні серця тягнулися до істинної віри, а душі розцвітали, удобрені мусульманським вченням. Мене під руки провели до місця ночівлі й ще довго залишалися поруч, оберігаючи мій сон. Після тривалої подорожі я втомився й тому відмовився від сонцеподібної дівчини з ногайського народу, обнадіявши її наступною ніччю. Хоч і не розраховував залишатися в цьому коші. Але на ранок бей ногайців Касим чемно попросив сіляхдара не відмовлятися від участі у святі, влаштованому для гостей. Бахадир Орхан після довгого мовчання погодився, чим зробив щасливими сотні воїнів.

Поки на вогнищах готувалося частування для всього коша й гостей, воїни покликали нас у степ, де показали своє мистецтво стрільби з лука, а також метання аркана з коней, пустивши їх щодуху. Потім молоді воїни влаштували перегони, головним подарунком на яких був добрий кінь із табуна самого Касим-бея. У перегонах брали участь найкращі наїзники й найліпші ногайські коники. Але, як на мене, жодна з цих тварин не годилася для справжніх перегонів. Це ж підтвердив і сам бей. Він сказав, що степовики більше приділяють увагу тому, скільки м'яса й молока дають їхні коники, ніж жвавості й силі. Тому ногайці змушені брати з собою в походи по чотири-п'ять запасних коней, щоб не зупинятися для відпочинку швидко зморених тварин, а, міняючи їх на ходу, дати їм віддихатися. Коні ногайців радше нагадують собак, такі вони слухняні й усюди ходять за господарем, виконуючи безліч наказів. Нам показали одного з таких коників, який за порухом руки сідав на круп, лягав, прикидаючись мертвим, і довго стояв на двох ногах. А ще змінні коні привчені так, що одразу біжать за конем господаря, щойно той вирушить у дорогу, і зупиняються, коли вершникові потрібно зіскочити або зупинити того коня, на якому він сидить. Це дуже зручно для війни. Особливо, якщо вершник падає поранений або засинає від втоми. Ще нам показали кінську премудрість: вершник на ходу перестрибує на свіжого коня, а той, на якому він їхав раніше, сам переходить на лівий бік і стає останнім у змінному ряду.

Та, хоч мудрі й навчені ногайські коники, їм не зрівнятися з османськими і навіть кримськими. Їхні короткі ноги не можуть узяти галоп, тому йдуть навскач або стрибками, що швидко їх стомлює. Для перегонів ногайці використовують тих коней, що рухаються інохіддю,

тобто ставлять праву передню й задню ногу, потім ліву. Оскільки інохідці самі по собі народжуються зрідка, їх до цього привчають із перших місяців після народження, пов'язуючи передню й задню ноги з одного боку й так само з іншого. Хоч старі ногайці кажуть, що ще десять років тому їхні коні були набагато сильніші й швидші. Їх було важко наздогнати навіть козацьким коням. Але війни й хвороби ослабили табуни, а купити правильних жеребців немає змоги. Та й викрасти в козаків стало неможливо через їхню постійну пильність та хитрощі. До того ж жорстокі калмики часто нападають і відбирають найкращі табуни. Так що лише великий похід може дати справних жеребців, які справлять славний виводок.

Незважаючи на довгі вмовляння Орхан заборонив кому-небудь зі своїх супутників брати участь у перегонах. Будь-який із наших коней міг узяти подарунок — іншого коня. Але коней нам вистачає. Тому ми залишилися поза грою. А ногаєць, що прийшов першим, радів до божевілля, пестячи такий цінний для нього виграш. А ще в цих степах важко виростити доброго коня. Степова трава зазвичай дуже груба, тому що поживний ґрунт і сильна спека сприяють її буйному росту, а в літні місяці вона геть висихає й робиться неїстівною. Тому в середині літа, якщо немає походу, її спалюють, і коней потрібно постійно підгодовувати просом або вівсом. Але цих злаків ногайці сіють мало, а в останні роки війни геть-таки мало, тож проса й вівса їм самим ледве вистачає для їжі. На ситому ґрунті цього степу можна було б виростити багато зернових. Особливо біля води. Але там їх стережуть козаки й калмики, тому ногайцям доводиться йти вглиб сухого та спекотного степу. У степу є і добра трава карали^[142], з якої османи й татари роблять гноти для ламп і старих рушниць. Вона шовкова, і якщо кінь харчується на цьому місці цілий місяць, то стає жирним і, як кажуть, дуже смачним.

Ногайці набагато грубіші за кримських татар. Мешкають здебільшого в кибитках, ведуть кочове життя й не обтяжують себе працею на землі. Вони охоче їдять конину, п'ють кобиляче молоко й живуть так само брудно й потворно, як і їхні пращури. Вони схильні до грабунку й не втрачають нагоди пограбувати мандрівника, але не вбивають нікого просто так, хоча охоче продають бранців, якщо відчувають себе в безпеці. Узагалі ж вони гостинні, дають безкоштовно те, що мають, і, як я вказував, навіть доброзичливо

запрошують мандрівних чужинців, якщо вони статні чоловіки, розважитися з їхніми найгарнішими невірльницями. Одяг ногайців складається з короткої лисячої шуби й шапки з лисячого хвоста. Але більшість носить овечі шкури вовною назовні, що справляє (особливо на ворожих коней) страхітливе враження. Їхня зброя складається з лука й дюжини стріл у сагайдаку, шаблі та ножа. У мішку є ремені для лову бранців і кресало. Очільники носять залізні шоломи й рукавиці. Деякі мають дерев'яні списи з залізними наконечниками. Але більшість озброєна кийками й загостреними палицями. Вогнепальна зброя дуже рідкісна, та й користуватися нею ногайці бояться.

Після перегонів ми молилися й відпочивали. Відтак нас запросили на велику площу, укриту повстю, де сиділо чимало воїнів. Вони багато чого нам наговорили, але навіть я їх ледве розумів. Цього дня я випив багато бузи та кумису й до вечора в мене паморочилася голова. Мабуть, тому я обміняв великий срібний браслет на ногайську коняку. Кепський обмін. Хвала Аллаху, який заборонив мусульманам вино й дурман! Але нічого, тепер Джакмак не буде труситися на віслюку.

П'ята молитва допомогла мені відновити сили й упевненість у собі. Уночі мені привели ту саму киз^[143], що й напередодні. Вона рабиня, з якогось далекого ногайського племені, яке мешкає за Доном. Благала її не проганяти, а обдарувати сином, бо це для неї буде почесно й може зробити вільною. Її прекрасні очі вразили моє серце. Та чи мені, хто вже зустрічає сивину зими, дарувати квітку, що прикрасить життя цієї матері? Це має бути дар того, чия весна і чарівна, і плодоносна. Я просив відвести дівчину до прекрасного й щедро обдарованого мого помічника Фасула. При цьому я додав, що він зі знатного роду. Мені стало трохи сумно, але потім я зрадив своїй мудрості, якою наділив мене Аллах. А ще порадив за Фасула і його чоловіче щастя, творцем якого я все-таки визнав себе. І хоч він не мусульманин, але його душа чиста й благородна. Нехай його сім'я подарує життя. Я побажав його сімені живучості й плодючості словами «Бісміллахір-рахманір-рахім»^[144]. Потім я виголосив суру «аль-Іхлас» із Корану й дуа-благання^[145] з проханням до Всевишнього дати Фасулу гарне потомство й уберегти від шайтана. Уранці від його імені я послав дівчині подарунки — срібне дзеркальце, браслет зі словами з Корану й соболину муфту, у якій я грів руки, якщо вони відмовлялися переносити мої думки на папір. Чи доведеться мені ще писати — не

знаю. Сіляхдар рішуче сказав про те, що завтра після другої молитви ми вирушимо в дорогу — і безпечні для нас землі закінчатся. Що нас чекає, відомо лише Аллаху. Але такий мій шлях. До того ж я виконую належне й корисне — Аллаху, султану, мені й моїй країні...»

Розділ третій

Кров Хейхату

Рудий лях нагадував Себастьянові шалену лисицю. Таким він став, коли минули середину путі від Перекопу до Дніпра. Тут, біля єдиного колодязя Чорної долини, він смертельно посварився зі своїм помічником татариним Халілом і тими двома провідниками, яких із важким серцем дав панові Войтеху хранитель фортеці Ор.

Неспішно проїхавши степовим Кримом, усі воїни загону рудого ляха з вдячністю поглядали на нього. Кожен із тридцяти вершників був одягнений, озброєний, споряджений і навіть отримав по два золоті від його щедрот. Та й службою поляк не обтяжував — тільки б ти добре дивився за кіньми, тримав у чистоті й наготові зброю та не базікав ні з ким у дорозі. Жодних дозорів, нічних варт і військових навчань. Та й чого було вчити цих людей? Усі вони були воїнами: і той десяток, що пан Войтех насилу навербував на базарі, і шість добровольців, що змінили ланцюги зіндану^[146] на крила волі, і вісім рабів, що були куплені на невільничому ринку, і шестеро похмурих найманців-греків, яких перед самим від'їздом привів татарин Халіл.

За час пересування по Криму єзуїт уважно придивлявся до кожного попутника. Але заходити в довгі балачки не став, бо вже двічі бачив, як сердився рудий лях на тих, хто вступав у непотрібні, на його думку, розмови. Поблажку суворий капітан загону робив лише трьом полякам, яких він сам викупив із рабства. Один із них навіть виявився його земляком.

Себастьян одразу ж оглянув руки воїнів. У них були всі пальці, а кисті рук не понівечені. Це означало, що всі вони вміло користуються шаблею й холодною зброєю.

Заглибившись у кримський степ, пан Войтех наказав стріляти в щит, який він повісив на кволе деревце. І хоч стріляли з відстані ста кроків, жоден із воїнів не схибив.

Провізії було вдосталь, і навіть вечорами видавали по великому кухлю солодкого кримського вина. Одягнені воїни були на татарський манер і всі мали високі чоботи на підборах. Чоботи берегли ноги від тертя об боки коня, а підбори не дозволяли нозі ковзати в стремені. Зі

зброї кожен мав гарну дамаську рушницю з колісним ударником, по два тапанчі^[147], шаблю, ніж і важкий спис, який завдяки петлі утримувався на ступні правої ноги вершника.

Неспішний похід, тривалий відпочинок, поживна їжа викликали на обличчях воїнів усмішки, а їхні душі бажали співати. Особливо в тих невільників, які ще недавно проклинали свою долю, заливаючи рани від кайданів.

Але на Перекопі все змінилося.

Почалося з того, що рудий лях дозволив собі накричати на хранителя фортеці Ор, який за своїм статусом був першим із беїв Криму. Тер'які Ширін-бей, володар трьохсот поселень і шести тисяч воїнів, якому сам султан довірив барабан і прапор, спочатку аж обімлів, потім схопився за шаблю. Тільки втручання Халіла врятувало життя буйному ляху, бо на допомогу бееві кинулося чимало воїнів фортеці.

Суперечка виникла через те, що хранитель фортеці дав у заводні ногайських коней, та ще й з поганими сідлами. А також Тер'які Ширін-бей навідріз відмовився повернути ляхові лист хана, який давав панові Войтеху право рухатися зі своїм загonom, куди йому завгодно, і вимагати повного забезпечення в очільників Кримського ханства. Він намагався показати рудому ляхові те місце в листі, яке обмежувало його волю територією Криму, і погоджувався повернути листа після того, як лях повернеться до фортеці Ор.

Тепер виходило так, що за Перекопом пан Войтех зі своїм загonom діяв на свій страх і ризик. Це надзвичайно засмутило поляка. За воротами фортеці вся його удавана доброта, турбота й нагрana веселість випарувалися, виставивши напоказ справжню сутність. Тепер він чіплявся до кожного з будь-якого приводу. Виснажував галопом у денну спеку, а вночі, не даючи відпочити, виставляв половину ватаги в охорону. До того ж він заборонив розводити багаття та готувати гарячу їжу й навіть кип'ятити воду. Від степової води в багатьох почався пронос, так що нужду доводилося справляти поногайськи, не сходячи з сідел, тому що загін, який вів похмурий капітан, майже не зупинявся.

Двоє провідників, яких виділив перекопський бей, постійно були на тисячу кроків попереду, не звертаючи з Муравського, а потім

Кучманського шляху, водночас пильно оглядаючи сам шлях і весь широкий степ по боках від нього.

Але в Чорній долині біля єдиного тут колодязя провідники зупинилися й довго розмовляли з Халілом. Нарешті пан Войтех не витримав і втрутився в розмову. Але татари, мало звертаючи на нього увагу, продовжували розмову незрозумілою для ляха мовою. Це його вкрай розлютило. Він готовий був кинутися з кулаками на кривдників, але біля них миттєво вирости ті шестеро похмурих найманців, яких привів із собою Халіл. Збентежений капітан відійшов у хирляву тінь чагарнику й, шалено відпльовуючись, важко опустився на землю. Так він сидів доволі довго, поки до нього повільним кроком не підійшов єзуїт:

— Пане Войтеху! Дозвольте сісти з вами поруч, — звернувся Себастьян польською.

Рудий лях здивовано скинув брови й потім уважно подивився на єзуїта.

— Ти поляк? У тебе благородний говір. Ніби ти служив при королівському дворі.

— Ні, ясновельможний пане, я не поляк. Але я знайомий із деякими науками, і зокрема з тими, що написані благородною польською мовою.

— І що ж це за науки? — насторожився капітан.

— Це довга розмова.

— Чого ти просиш? — смикнув за вус пан Войтех.

— Я навчений багатьох мов, головню через те, що довго жив у різних місцях, — сказав Себастьян і смиренно опустив очі.

— А-а-а, розумію. Ти хочеш сказати, що тямиш пташину мову цих дикунів? Я теж думав, що мені добре відома татарська, але це виявилось не так.

Єзуїт ствердно кивнув:

— Серед гірських татар багато грамотних і дотепних людей. Вони дали багатьом підвладним їм племенам зрозумілу татарську мову, але самі взяли в них ту, яку використовують, коли не хочуть, щоб їх розуміли ті, кому це не слід. Цей ваш помічник Халіл і провідники спілкуються мовою улу-ногаїв.

— Сто дяблів! Сідай! — велів пан Войтех і навіть трохи посунувся.

Але Себастьян не сів поруч, а лише опустився навпочіпки, так, щоб збоку могло здатися, що він чемно розмовляє з капітаном.

— Отже, ти чув, про що ці собаки говорили?

— Так, мій пане.

— І про що?

Себастьян роззирнувся довкола. Утомлені від швидкої скачки воїни не звертали на них увагу.

— Халіл їх лаяв. Добряче лаяв.

— За що? — тривожно запитав пан Войтех.

— На його думку, ми повинні були ще вранці наздогнати того, кого він називає «Золотим Османом».

— Я теж тієї думки, — насупив брови лях.

— Халіл незадоволений тим, що вони не бачать слідів каравану цього «Золотого Османа». Вони кажуть, що після виходу з фортеці взяли правильний слід. Цей слід тягнувся по Муравському шляху. Але потім його не стало.

— А що кажуть ці лайдаки?

— Вони й самі цього не розуміють. Зі шляху в ці дні ніхто не сходив, і підкови каравану мусили бути добре помітні. Але їх немає. Вони бачили сліди диких буйволів і тарпанів^[148], що перетнули Муравський шлях. Але не помітили, коли караван цього османа звернув зі шляху кудись у степ. Халіл наказав їм повертатися назад і шукати те місце, де караван зійшов убік. Провідники відмовляються й кажуть, що вони були уважні й помітили б це. Хіба що буйволи пройшлися по слідах «Золотого Османа». Але тоді їм на пошук потрібно буде кілька днів.

— Пся крев! Не міг же цей осман полетіти? — стиснув кулаки пан Войтех. — І тим паче незрозуміло, навіщо йому завертати. Він не зняв свої золоті шати. Так і їздить папугою на своєму красені-коні. Отже, зовсім не бажає ховатися. Про що він тільки думає, цей божевільний старий? Вважає, що султан або хан своєю волею його врятують? Ні, у цьому дикому степу немає ні волі, ні закону. Точніше, є. Є чотири закони — швидкого коня, меткої стріли, гострого ока й звірячого чуття небезпеки. Тут ніхто не править: ні султан, ні хан, ні ногайці, ні поляки, ні козаки, ні московити. Тут кожен собі король і бог. Тебе як звати? — несподівано закінчив лях.

— Називайте мене Матвієм, — знову завчено скромно опустив очі єзуїт.

— Це ім'я мені не подобається, — потер червоні від залізних пут зап'ястя пан Войтех. — Так звали одну людину. Жида в Чуфут-Кале... А втім... будь Матвієм і тримайся до мене якнайближче. Будеш вірний і все зробимо як слід — озолотишся. Я покладаюся на тебе так само, як на тих трьох панів-поляків, яких викупив із ганебного рабства. П'ятеро — це вже сила. А тепер відійди, але так, щоб усе чути. До мене йде Халіл. Цікаво, що скаже?

Халіл підійшов, як і більшість добрих вершників, перевальцем, грайливо поплескуючи батоном по халяві чобота. Він присів так само, як недавно Себастьян, і дружньо поклав руку на плече ляха:

— Ти, пане, не ображайся. Буває всяке. Загубили ми слід сіляхдара. Такий великий караван, такий гарний слід і... втратили. Чи то він пішов ліворуч, на річку Каланчак, чи то праворуч, до ногайців. Не поспішає осман під шаблю Сірка. Шукати його не варто. Степ занадто широкий. Та й нам не потрібно себе видавати. Я думаю, що слід іти до переправи. Там, у фортеці Іслам-Кермен^[149], ми його й зачекаємо. З минулого літа у фортеці людей немає. У Газі-Кермені^[150] теж порожньо. Сірко розігнав і воїнів, і тих будівельників-волохів, що прислав султан на відновлення й зміцнення фортеці. Почекаємо сіляхдара, і з Дніпра солодкої водички поп'ємо, і коней зеленою травою нагодуємо.

— А козаків не боїшся? Вони там постійно швендяють, — примружив ліве око рудий лях.

— Боюся, — чесно зізнався Халіл. — Справді, там земля тепер нічия і від того ще небезпечніша. Але там є багато місць, де можна сховатися й не виказувати себе. Перечекаємо. Перемагає той, хто вміє чекати. Осман туди прийде. Він не хитрує й не ховається. Він іде на лицарський бій. І що в нього в голові, не збагну, — знизав плечима татарин.

— Ось і я про це думаю, — чесно зізнався пан Войтех.

До Дніпра підійшли вночі. Довго прислухалися, потім ще довше чекали повернення висланих до річки провідників. Ті запевнили, що берег порожній і вода тиха. А також сповістили, що фортеця біля переправи не подає ознак життя. Довідавшись, що небезпеки немає, пан Войтех зітхнув із полегшенням і велів поїти й чистити коней. З першими променями сонця загін відійшов від берега на дві тисячі кроків угору за течією й сховався в балці, зарослій очеретом, чагарником і величезними вербами. Удень відпочивали, спали, але багаття не розводили. Незважаючи на те що на переправі й у степу лях поставив дозори, місце було небезпечне й стояти тут потрібно було з усіма засторогами.

Пан Войтех відпочивав у колі своїх поляків і нового спільника Матвія. Той до вечора привів ще двох воїнів із викуплених рабів і поручився за них, бо встиг із ними переговорити і з'ясувати, що вони з донських козаків, принаймні християни. Усе-таки поляки не запросили козаків у своє коло, але веліли триматися ближче.

Усі чекали ночі, щоб після задушливого дня зануритися у води Дніпра й спробувати наловити риби, якої було тут так багато, що вона сама йшла в руки, а точніше, її можна було наловити сорочкою з зав'язаними рукавами. Потрібно тільки нерухомо стояти, опустивши цю снасть якомога глибше. Якщо рудий поляк знову не дозволить розпалити багаття, рибу можна засолити. Адже недарма кожен воїн загону поклав у свій курдин^[151] по цеглині солі, яку прихопили на соляному озері під Перекопом.

Але цьому не судилося статися.

Після заходу сонця до Халіла примчали дозорні з берега й щось йому повідомили. Татарин нахмурився й неспішним кроком підійшов до місця відпочинку капітана загону:

— Ходімо, пане! — коротко сказав Халіл, поправляючи на плечі сагайдак^[152].

Пан Войтех мовчки кивнув і, вказавши пальцем на Себастьяна, знаком велів супроводжувати його. До переправи дійшли пішки й уже незабаром лежали на невеликому пагорбі, густо порослому кущами. Звідси їм було добре видно, як до берега причалив човен і з його низького борту почали розвантажуватись озброєні люди й одразу

кинулися оглядати берег, але все-таки не віддаляючись від води більше ніж на п'ятдесят кроків.

— Це вже третій човен, — тихо повідомив дозорець-татарин. — Скоро почнуть переправляти коней уплав.

— Може, ударимо, поки їх мало? — невпевнено прошепотів лях.

— А якщо їх тисяча або й більше? Тоді вони нас розчавлять, як гусінь. Ханові не доведеться нам голови зносити за те, що не виконали його наказу. Почекаймо.

Незабаром справді почулося пирхання коней і сплески потривоженої води. На піщаний берег у перші сутінки виходили втомлені коні з вуздечками, але без сідел. Їх одразу перехоплювали люди, які висадилися раніше, і вели в зарості очерету. Звідти коні поверталися осідланими, несучи на собі добре озброєного вершника. Потім човни з людьми й коні почали з'являтися частіше, і до темряви переправився загін, за підрахунками пана Войтеха, із сотні вершників.

За час переправи не було сказано ані слова. Навіть коні зберігали якесь магічне мовчання: не іржали, не хропли, а якщо й фиркали, то стримано.

— Та-а-а-к! — сумно протягнув капітан. — Тільки козаків нам не вистачало.

— Ці гірші від козаків, — так само сумно зітхнув Халіл. — Подивися на їхню корогву з перевернутим хрестом. Це лугарі — вороги всім. Розбійники, що грабують і вбивають кожного. З ними не домовишся. І запорожці, і ногайці їх переслідують і рубають усюди, де зустрінуть. І вони нікого не залишають живим. Напевно, зібралися в ногайські улуси — гвалтувати, грабувати й убивати.

— Отже, і нашого «Золотого Османа», якщо зловлять, заріжуть і ні про що не запитають, — мовив пан Войтех і перехрестився двома пальцями.

— Це Аллах посилає нам грізне випробування, — провів обома руками по обличчю татарин Халіл.

— Схоже на те, що наші боги змовилися, — буркнув капітан, а зрозумівши, що сказав, тричі перехрестився й прошепотів молитву.

— Надвечір будемо в Чорній долині. Там є колодязь. Звідти вранці вирушимо до великої води. Сподіваюся, там нас не будуть чекати козаки.

— А я сподіваюся, що будуть.

Іслам-Ходжа з подивом подивився на сіляхдара. Той усміхнувся молочному братові бея, який зголосився супроводжувати благородного гостя. Та сотня ногайців, що супроводжувала Орхана, майже не помічала татарина. Зате до нього уважно прислухався юзбаші Калкай. Під час однієї з коротких зупинок, яку робили ногайці кожні три години, щоб дати коням можливість помочитися, Калкай, вказуючи на Іслам-Ходжу, з повагою сказав:

— Аллах обдарував його мудрістю. Його слова збуваються. До нього прислухається не лише Касим-бей, а й наші мурзи й старійшини. Одне погано — не бачить він радості у військових походах. Воїни його не розуміють. Він людина землі. Навіть троянди посадив біля свого шатра. Навіщо? Ніхто не знає.

Зараз, згадавши ці слова ногайського сотника, Орхан усміхнувся й додав:

— Я надіслав виклик на поєдинок через козака Будаша. Козаки знають, що я йду до переправи. Якщо вони вважають себе лицарями, далі супроводжувати мене будуть вони.

Татарин з розумінням закивав, але все-таки зауважив:

— У ногайців багато племен, і не завжди вони разом зустрічають свята. Буває, стають до бою за кращі трави й воду. Є серед них і ті, що викрадають не лише коней і баранів, а й дівчат. Це негідники. І в козаків негідники є, здатні обдурити й зрадити своїх. Як їх відрізнити? Як дізнатися їхні думки?

— Аллах великий і не залишить нас без своєї милості, — Орхан провів руками по обличчю й вказав рукою на дозорців, які поспішали до сотні. — Мабуть, з вістями...

— У Дикому полі більшість звісток неприємні, — сумно сказав Іслам-Ходжа й глянув на сотника.

Той поправив сагайдак за плечима й оглянув два пістолі в сидельних кобурах.

Дозорці зупинили коней за декілька кроків від свого юзбаші, і старший із них у поклоні повідомив те, з чим вони повернулися.

Калкай кивнув і перекинув:

— Попереду на відстані п'яти польотів стріли могильний пагорб. З-поза нього піднімається дим. Вороги не стали б розпалювати багаття, якщо їх небагато.

— А могли й запалити, щоб улаштувати пастку, — зауважив Іслам-Ходжа.

— Нас більше сотні, і ми на своїй землі. Хлопчаки мають ставати воїнами, — задумливо сказав Калкай.

— Відправ із десятків воїнів, нехай подивляться, — запропонував татарин.

— Я сам із ними поїду.

Юзбаші хльоснув свого коня й, щось крикнувши, помчав уперед. Від колони ногайців відокремився десяток вершників і рушив за ним.

— Добрий воїн цей сотник. Таких уже мало залишилося. Коли затіяв Хміль війну з ляхами, чимало сміливців знайшли на ній свою смерть. Та й потім у цей пекельний казан козацької землі немало степовиків пішло. Навряд чи третина звідти повернулася. Там воюють усі проти всіх. І всі кланяються хану й просять воїнів. Ногайські жінки не встигають народжувати, щоб поповнювати їхні лави. Я казав і братові, і старійшинам ногайським, що прийшов час миру, інакше в цьому степу не залишиться людей. Потрібно домовлятися з козаками, селитися біля води й вирощувати ячмінь та просо. На травах народ не прогонуєш. Уруси обробляють землю, у них багато їжі. Вони можуть народити й прогодувати безліч людей. І тоді ця безліч видавить ослаблих ногайців, а потім візьметься і за нас, татар.

Евлія Челебі з легкою усмішкою подивився на сіляхдара й дозволив собі перебити Іслама-Ходжу:

— Усе в цьому світі відбувається з волі Аллаха. Якщо він побажає, ногайці будуть орати землю. Але поки що вони щит ісламу від жорстоких невірних.

— Радше, щит османів, — різко відповів молочний брат бея.

Евлія Челебі скривився:

— Зовсім недавно ми зустріли муллу на ім'я Сіхай Челебі. Він також закликав до миру з кяфірами. Сам народ визнав його божевільним і наклепником.

— А може, божевілля — кидати свій народ у горнило війни, щоб інший народ міг спокійно насолоджуватися спокоєм і миром. Адже відомо про пророцтва, що вирізані на каменях деяких гробниць

мусульманських святих. У них мовиться, що воїни з півночі розіб'ють османів на берегах Дністра, потім знищать їхні армії біля Стамбула, і султан перенесе свою столицю в Дамаск. Ото й прагне султан набігами кримчаків і ногайців на землі урусів зупинити загрозу з півночі.

— Мені здається...

Але Евлія Челебі не встиг договорити. Орхан, що стежив за степом, перебив ученого османа:

— Аллах вас розсудить! А зараз потрібно рятувати сотника і його людей.

Евлія Челебі звівся на стременах і побачив десяток ногайців-розвідників, які вертали щодуху. За ними ламаною хвилею рухалися вершники, виблискуючи піднятими шаблями.

— Ісламе-Ходжо! Веди два десятки воїнів в обхід праворуч, я поведу ліворуч. Решта нехай покладуть у траву коней і залишаються на місці. Ми затиснемо їх у лещата!

Татарин віддав наказ десятникам, і воїни зірвалися з місця, беручи далеко ліворуч і праворуч, а потім дугою почали наближатися до ногайців, що тікали, і їхніх переслідувачів.

Коли до ногайців, що лежали в траві, залишалось не більше ста кроків, чи то щось відчувши, чи то передумавши, переслідувачі зупинили коней. А тоді збилися в купу й почали голосно перегукуватися. І тут побачили, що ті, за ким вони гналися, повернули своїх скакунів і помчали на них. Мов за помахом чарівної палички, із землі піднялося ще понад півсотні вершників. Тепер нападники були в меншості й мусили вже самі тікати від переслідувачів.

— Ех, рано! Рано! — вигукнув Орхан.

Лещата не встигали зімкнутися. Супротивник, опустивши шаблі й притиснувшись до кінських грив, стрімко мчав до могили.

Дужий аргмак сіляхдара миттю виніс його в голову ногайців. Поруч він побачив Іслама-Ходжу, кінь якого також випередив свій загін. Його довга чорна борода прилипла до нагрудного панцира, а по розчервонілому обличчі струмками стікав піт.

— Зупини ногайців! Зупини! — прокричав йому Орхан.

Але татарин, не почувши, тільки усміхнувся. Тупіт копит, іржання коней і блиск шабель зачарували його. За ним із відкритим ротом мчав сотник Калкай і люто крутив шаблею над головою.

— Зупини воїнів! — надривно прокричав сіляхдар і йому.

Але юзбаші також не почув великого бахадира, як і його воїни. Ногайці промчали повз Орхана, який намагався зупинити їх. Марно. Сердито заричавши, сіляхдар спрямував свого коня до могили. Розпашілий аргамак стрімко злетів на пагорб. Тепер сіляхдар добре бачив усіх вершників.

Попереду тісним клином мчали ті, хто щойно переслідував ногайців. За ними, подовжуючи краї лави, скакали воїни Калкая.

— Усе одно не наздоженуть.

Орхан повернув голову на голос. Поряд із його аргамакком зупинив коня Евлія Челебі. Поруч був його вірний учень. Учений осман уклав шаблю в піхви й додав:

— І навіщо втомлювати коней?

— Нерозумні! — сердито вигукнув сіляхдар. — Зараз побачиш, що ногайці мчать назустріч смерті!

На підтвердження його слів із трав'яних хвиль піднялася маса воїнів. Вони пропустили клин своїх вершників, а потім розрядили рушниці в лаву ногайців. Грім потряс сухе повітря, а вітер миттю розірвав хмару порохового диму. Слідом за першим прогримів другий залп. Лава ногайців поріділа на два десятки вершників, здригнулась і почала сповільнювати рух. Але саме цього робити було не можна. Тепер вони стали чудовою мішенню для воїнів із вогнепальною зброєю. У кожного з них було по кілька рушниць і пістолів. До того ж їм на підмогу поспішали ще вершники, які так само ховалися в траві. Приєднавши той десяток, що заманив ногайців у засідку, тепер нападники за чисельністю зрівнялися з кочівниками.

— Порубають хлопчаків, — гірко мовив Евлія Челебі.

Орхан озирнувся. По степу до могили неквапно сунув його караван. Але, почувши постріли, зупинився.

— Евліє! Ти казав, що в нас добрі коні. Відводь караван на південь. Я вас знайду. Поквапся.

Але вчений осман несхвально захитав головою.

— Я не залишу тебе.

— Мерщій! Ногайці не витримають і втечуть. Пам'ятай, я в руках Аллаха.

— Фасуле! Ти чув сіляхдара? Відводь караван на південь. Бережіть своє життя. Вам не потрібно тут умирати.

Евлія Челебі жорстко хльоснув ногоайкою по крупу коня фанаріота. Орхан провів поглядом юнака, який припав до гриви коня, і повернув голову до місця битви.

Більшість ногоайців уже розвернула коней і, не приймаючи бою, швидко відступала. Але зо два десятки на чолі з юзбаші Калкаєм, шолом і нагрудник якого виблискували на сонці, кинулися на ворога.

— Сам загинеш і хлопчаків не врятуєш, — глухо мовив сіляхдар і потягнув із піхов шаблю, подаровану султаном.

Як би йому зараз згодилася польська шабля-карабела, зручна в багатьох випадках, а особливо в кавалерійській рубці! Шабля султана була легша й коротша.

— Якщо буде на це воля Аллаха, то зустрінемося з тобою, Сірку, на тому світі, — тихо прошепотів великий бахадир, а тоді гукнув: — Евліє, ти міцно тримаєш шаблю?! Тоді за мною. Аллах Акбару!

Орхан почав спускатися з могильника і тут помітив ще один загін, який мчав із тилу нападників. Він складався з трьох десятків вершників. Сіляхдар тяжко зітхнув і притримав аргамака. Ногоайців, що стали до бою, здавалося, уже ніщо не могло врятувати.

Здавалося...

І тут Орхан здивовано скрикнув.

Загін, що заходив із тилу, був зовсім не дружній тим людям, які заманили ногоайців. Це одразу стало зрозуміло, коли піші, що стріляли з рушниць, кинулися тікати від цих вершників. Вони не встигли перезарядити вогнепальну зброю й тепер, кидаючи її, вихоплювали шаблі й ставали в коло. Але за мить подив Орхана змінився нерозумінням. Вершники з двох боків обігнули наїжачене шаблями коло й, наблизившись до місця битви, зупинилися. Голови цих людей повернулися в бік османа в золотих шатах і його супутника, які повільно спускалися з пагорба.

Пролунав гучний окрик, і всі тридцять вершників помчали до сіляхдара. Передні з них на ходу знімали з сидельних гаків аркани й готувати петлі. Миттєво ухваливши рішення, Орхан погнав коня в гуцу битви, краєм ока стежачи за вченим османом, який намагався триматися поруч. За ними, після деякого замішання й під крик високого вершника з великими рудими вусами, рушили й воїни, які щойно прибули.

А сутичка вже добігала кінця. Вона й так тривала довше, ніж мала. А все тому, що вершники зіткнулися на малій швидкості й були змушені кружляти на місці, завдаючи ударів й ухиляючись від них. На повному ході воїни ледь устигали зачепити шаблею ворога, вистрілити з пістоля або збити його списом — і одразу ж опинялися за спинами ворога. Сміливці тут же розвертали коней і вступали у двобій з такими само хоробрими ворогами. Основна ж маса вершників роз'їжджалася, тяжко дихаючи і обливаючись від напруги потом.

Орхан, готовий до захисту, стрімко гнав свого аргамака серед утомлених воїнів. Його дужий кінь кілька разів відштовхнув ледве керованих коней, оглушених брязкотом зброї, криком воїнів і стогоном поранених. Сіляхдар тричі відбив удари, поки проскочив усередину битви. І в цей момент ногоайці, які ще залишилися живі, відчайдушно розмахуючи шаблями, почали залишати небезпечне місце. Переможці вже готувалися до погоні, коли між ними з'явилися незнайомі вершники. Піднявся пил й ускладнив розуміння того, що відбувається, перетворивши місце битви на величезну дзигу, у якій крутилися розпалені боєм вершники. Через це нерозуміння воїни кинулися в різні боки.

Їх одразу почали скликати старші загонів.

— Виходь, із ким говорити! — голосно вигукнув отаман розбійників.

Гнів розривав його душу, а гаряча кров обпалювала кожен м'яз дужого тіла. Така вдала засідка буває лише кілька разів у житті, навіть у дуже досвідченого отамана. Стільки праці — і все даремно. Ще півгодини тому він був упевнений, що живі ногоайці кинуться рятуватися до свого улусу й виведуть його загін на стоянку кочівників. На їхніх плечах і можна було увірватися в селище, яке не очікувало небезпеки, і рубати, рубати й рубати всіх без розбору.

Не всіх, звичайно. Молоденьких дівчат як найсолодшу частину здобичі залишать жити. Вони ще добряче попрацюють, удень тягаючи з Дніпра воду, збираючи дрова, готуючи їжу й риючи нові печери. А вночі їхні тіла потішать гарячих лугарів, які бенкетують у перерві між

набігами то на заїжджих купців, то на ногайські улуси, то на посполиті села, то навіть на гніздюків^[153]. Хоч останнє найнебезпечніше. Козаки завжди вмiли постояти за свою сім'ю й господарство. А відтак збиралися в сотні й, покликавши запорожців із Січі, влаштовували облоги на своїх кривдників. Тих, кого вдавалося вистежити й наздогнати, жорстоко вбивали без зайвих слів.

Однак у саме розбійницьке гніздо, у Пропасну Балку^[154], що виходить на правий берег Дніпра, запорожці не вдиралися. Аж надто густі й страшні зарості кущів та величезні дерева не давали змоги атакувати. Та й як шукати розбійників, які за найменшої небезпеки одразу ховалися у своїх нескінченних тунелях і численних печерах, що мали найнесподіваніші виходи. Вилізе розбишака з нори, вистрілить у спину й знову пірне під землю. Як уже запорожці не гострили на лугарів шаблі, але розсудливо в балку не лізли. У цій балці навіть річка часто пропадала. То протікає по балці, то раптом надовго пропадає. Одне слово — прірва. Пропадеш ні за цапову душу.

Та й знали козаки: розбишаки ці непрості. Більшість із них пропачі головорізи, за якими на їхній батьківщині плаче мотузка або кіл. А були й свої — запорожці, що втекли з Січі від смерті за різні гріхи проти славного Війська Запорозького. Вистачило їм духу порядкам запорозьким не коритися й кошового не слухати. Найвільніші з вільних. Люди бували й воїни вправні.

Вправні воїни...

Отаман оглянув своє військо й скривився. Вправні воїни давно б зарядили рушниці й пістолі, а не стояли примороженим колом, що наїжачилося шаблями. Та й кіннотники вже могли оточити цих негідників, які зірвали отаманові так добре замислений план.

Та, як не крути, і сам отаман схибив. Вискочив із бою, а потім ще довго гасав по степу, скликуючи своїх лугарів. Нарешті зібрав і побачив, що ворожий загін уже стоїть готовий до бою. І в кожного з тих вершників у руках рушниця, а в сидельних кобурах по пістолету. Та й не боягузи. Бо не кинулися навтьоки, хоч їх утричі менше. А шкода. У гонитві легко голови зносити. І коні в них добрі. Таких нелегко наздогнати. Та й воїни озброєні чудово. Дідько б їх узяв! Де вони взялися і чого хочуть?

— Виходь, з ким говорити! — ще раз голосно повторив отаман і подивився на своїх півсотенних — Трясила і Макара Свиста.

Нарешті з гурту ворожих вершників виїхав рудий здоровань у супроводі міцного татарина.

— Я буду говорити! — голосно крикнув рудий і пустив коня назустріч.

— Гаразд. Нехай буде так. Їдьмо, братчики півсотенні отамани. Поспитаємо, що за чорт у нас між ребрами застряг?

Зблизившись, вершники ще довго дивилися один на одного. Нарешті отаман сказав:

— Годі! Пограли в мовчанку. Хто ви такі і якого біса вам потрібно?

— Біса нам не потрібно. А потрібен один чоловічок.

— По-козацьки розмовляєш справно. Та сичиш дивно. Чи не лях ти?

— Я — польяк! — гордо розправив груди рудий вершник. — Пан Войтех із Люблінського воєводства. Уроджений шляхтич.

— А вершники твої не схожі на ляхів. Усе більше татарва.

— Та й твої воїни не зі шляхти.

— Навпаки! Щонайшляхетніші розбійники. І прапор маємо. Бачиш?

Отаман вказав батогом на біле полотнище з кривавим перевернутим хрестом.

— Навіщо тебе, пане, занесло в ці дикі степи? Вирішив зі святим хрестом і шаблею в руці бусурманів захищати? То це ти перестарався. І ногайців знищимо, і вас поб'ємо. Нам усе одно, кого бити, аби прибуток був. Свого часу я і ляхів із задоволенням рубав, тільки голови летіли.

— Таж і я запорожців на голову вкорочував, — криво посміхнувся пан Войтех, позираючи на запорозький чуб отамана і його довгі вуса. — А занесло мене в ці лихі місця з простої причини. Шукаю я одного чоловічка. Біля річки ми схопили дозорного з ногайців. Він і сказав, що той, кого ми шукаємо, йде короткою дорогою до Дніпра. Як на гріх, по цій дорозі понесло й тебе, отамане. Народ ви гарячий. Ото й подумав я, що ви цього чоловіка на капусту порубаєте. А він мені потрібен.

— Яка ж потреба в ньому в пана Войтеха? Мені можеш сказати. Я зі шляхти подільської, з-під Бара.

— А як твоє ім'я.

— Ім'я? Немає в мене колишнього імені. А братчики-запорожці кличуть мене Сулимом. Так називай. А щодо панства... Бачу, що на руках твоїх сліди від кайданів ще не загоїлися. За шляхетство закований був чи за розбій?

Отаман примружив праве око й нахабно втупився в ляха.

Пан Войтех глянув на татарина Халіла, на обличчі якого не відображалось жодних почуттів, і насилу взяв себе в руки.

— За шляхетство, пане, — відповів він і, подивившись на сонце, яке вже сідало, заквапився. — Так от, пане Сулиме. Цього чоловічка ти бачив. Він дияволом пронісся через січу й подався в степ.

— А, цей! У багатих шатах і на чудовому аргамаку? Хто ж він? Чорти б його підсмажили!..

Лях знову зиркнув на незворушне обличчя Халіла й зважився:

— Цей турок — хранитель шаблі султана.

— Багатий викуп узяти хочеш, пане Войтеху? — знову примружився отаман розбійників.

— Багатий, — кивнув поляк. — Якщо допоможеш, то частину отримаєш золотом, як тільки знайдемо його.

— А велика частина?

— Домовимося, пане Сулиме, — упевнено мовив рудий лях.

Отаман подивився на своїх братчиків і знизав плечима:

— Добре, домовимося. Тільки... де його шукати? У якій стороні? Весь степ оббігти — на це не один день потрібно. А кінь у нього чудовий! Але й сотні вершників для цього замало.

— Шукати буду я сам. А тобі треба притримати ногайців. Зараз вони всією ордою кинуться на його пошуки. Покружляй по степу, попали́ їхні кибитки.

— Щоб уся орда за мною погналася? Утім, це справа звична. За цим і йшли до них. Тільки потім де шукати тебе, пане Войтеху? Тебе й моє золото?

— Дай слово шляхтича, що виконаєш нашу умову, — суворо зажадав поляк.

— Слово шляхтича, — не задумуючись випалив отаман Сулим і запрягся, піднявши правицю.

Пан Войтех простягнув до татарина руку, і той вклав у неї важкий кошіль.

— Тримай, це половина. Другу отримаєш на переправі за три дні. Прощавай, пане Сулиме! Ні! До побачення, — потім він подивився на татарина й розсміявся: — А ти, Халіле, казав, що з лугарями неможливо домовитися. А тепер уперед за нашим османом. Він степу не знає. Обов'язково закрутить.

Щойно загін рудого ляха пройшов повз нього, отаман розв'язав кошіль і зазирнув у нього.

— Щедро пан платить. Не збрехав. Золото. Ось лише не йму я віри цій рудій лисиці. І тому, що він лях, і тому, що під його рукою збіговисько татарське. У цей степ поляки більше тридцяти років носа не виказували з доброї волі. Щось чуття моє підказує. А чи всіх ногайців, панове півсотенні отамани, ми порубали на смерть? Може, хто ще дихає?

Дуже скоро двоє поранених і жорстоко катованих ногайців виказали отаманові розбійників усе, що вони чули в коші про «Золотого Османа» і його похід до Сірка.

Закуривши, Сулим і його півсотенні отамани довго мовчали, обдумуючи все, що вони побачили й почули за цей день. Нарешті Сулим вибив на широку долоню попіл із чубука^[155], злизав його й сказав:

— Здається мені, що нам самим варто цього золотого турка зловити. Цікаво виходить. Можна його ханові продати, а той уже нехай із султана золото злупить. А можна з Сірком поторгуватися. Той на лицарську справу ласий. За славний бій, про який усі собаки по всіх містах, селах і хуторах гавкати будуть, він теж не поскупиться. Може, ще щось у нього виторгуємо?

— А що, отамане? — запитав Макар Свист, віддано заглядаючи в очі Сулимові.

— Це вирішимо, коли золотий птах буде в руках. А тепер будемо розходитися. Ти, Макаре, бери три десятки хлопців і рушай за ляхом. Тебе не вчити. Привезеш турка живого. Чуєш? Живого! А я буду слово шляхтича тримати, до біса їх усіх! Доки ногайці зберуться, ми встигнемо їм вогню й крові пустити. Без здобичі нам повертатися не годиться. Братики-лугарі не зрозуміють. Усе. На коней, братчики!

— Ти втомився, мій друже Орхане?

— Ні, Евліє.

— Чому ж ми зупинилися?

— На це безліч причин, мій учений друже. Аллах дав ніч, щоб люди й тварини могли насолодитися сном і почати наступний день бадьорими й вдячними йому.

— Ти гадаєш, я засну, знаючи, що слідами мого коня скачуть вершники, які бажають моєї неволі, а можливо, і смерті.

— Того чи іншого вони бажають від мене. А ти, Евліє, потерпаєш через свою старчу впертість і дурість.

Евлія Челебі розсміявся:

— Уперше в моєму науковому житті я удостоєний звання дурня. І ким? Таким само старим дурнем, який через свою затятість замість солодкого відпочинку в гаремі опинився серед Дикого степу, переслідуваний і голодний. Де зараз мої коні, навантажені бастурмою, сиром, медом і всім іншим, чого бажає, ридуючи, мій шлунок?

— Евліє, я востаннє благаю: покинь мене! Зі мною ти в смертельній небезпеці. За тобою ніхто полювати не буде.

— Ще б пак! Кому потрібен літній учений осман? Хіба якимсь розбійникам, що поласяться на мого коня й мій одяг. Це весело — бродити по степу голяка під палючим сонцем. І це — якщо зглянутьсся над старим. А хто напише книгу про славний поєдинок двох неперевершених шабельників? Чи ти хочеш позбавити мою книгу правдивості? Ти ж не допустиш, щоб моє перо виводило домисли? Маю ж я бути винагороджений за всі ці муки тим, що споглядатиму твою славу перемогу над Урус-шайтаном.

— Твоїм мукам немає ще й десяти годин. До цієї атаки нерозумних ногайців подорож наша була приємною. За винятком поєдинку з мамлюком. Він добре володів шаблею. Уявляю, яку повагу він мав у своїх друзів. Я три роки прожив серед мамлюків у Каїрі й дуже старанно вчився в них володінню списом і шаблею. Ні золото, ні срібло, ні палац, ні раби й слуги — усе це не багатство для мамлюка. Його багатство — безмірна хоробрість і відточене бойове мистецтво. Хоробрістю своєю мене багато хто дивував. І араби пустелі, і чорногорці на Балканах, і мальтійські рицарі. Також я захоплювався вмінням володіти шаблею й списом, яке демонстрували мої вчителі:

індійські сикхи, наставники з китайської палацової гвардії, іспанські й польські фехтувальники. Але воїни-мамлюки єдині утворили унікальне військове братство, у якому честь, хоробрість і бажання битися досягли найвищого ступеня досконалості. Їхні двобої я часто бачив, та й брав участь замолоду в багатьох із них. Це незабутнє видовище. Дуелі я бачив і в Парижі. Але порівняно з мамлюками франки просто діти, що граються зі шпагами.

— І я ходив до каїрського іподрому на дуельний майданчик. І теж дечому навчився. Але все-таки моя зброя — гусяче перо, а місце поєдинку — аркуш паперу, — вибачаючись, сказав Евлія Челебі.

— Тут відпочинемо й самі, і дамо відпочинок нашим скакунам. Не думаю, що наші вороги будуть шукати нас уночі, коли далеко чути тупіт копит. Та й звірина чутлива. Сповістить, коли що. Крім того, не хочу, щоб мій аргамак у темряві зламав ногу в якій-небудь нірці ховраха. А ще мені здається, що наші переслідувачі розіб'ються на кілька загонів. Один буде виглядати слід наших коней. Другий цілу ніч мчатиме, щоб відрізати нас від Перекопу. Третій не пустить нас до ногайців. Тому вони ослабнуть і не будуть такі страшні. Ти ж не проти битися з двома або трьома вершниками? Решту я сам покружляю. То як, Евліє?

Але вчений осман тільки важко зітхнув, обв'язуючи праву руку повідним ременем. Те саме зробив і Орхан. Сон буде тривожним, якщо буде взагалі. Коні труситимуть головою або здригатимуться, почувши виття вовків або підозрілий шум. Але прив'язані до руки, вони не втечуть у степ, та й відчуватимуть захист свого господаря. Кожен вершник степу з дитинства пам'ятає визначальний закон виживання: втрапиш коня — втрапиш голову!

Османи змусили коней лягти й самі примостилися біля їхніх гарячих тіл.

— З першим променем піду шукати свого Абдула. Він мені не лише слуга, а й відданий і надійний бойовий друг. Він зі мною з часів молодості й завжди і в усьому був поруч. Здається, не стане його — і від мого серця відірветься частина. Одного разу ми удвох зупинили й перебили цілий загін персів на Євфраті. Потім рахували, хто більше отримав ран. У мене вийшло на одну більше. Як він радів, що спритніший за мене! А тепер я привів його в цей степ, я і виведу звідси. Обов'язково! Для мене що степ, що пустеля, що гори й ліси —

усе рідний дім. Ціле своє життя я в походах. Зірки — мої сестри, місяць — батько, а сонце — перша дружина. Вони мене не підведуть, як не підводили і раніше.

— Сподіваюся, що мій Фасул буде поруч із Абдулом. Шкода, якщо пропаде юнак. На моє серце ляже провина. Розумний і добрий хлопець. Мені пощастило його найняти. Хоч він тоді в Стамбулі й не припускав, що доведеться зіткнутися зі смертельною небезпекою. Зі мною з Каїра їхав інший помічник. Але він пропав у гаморі Стамбульського порту. Тоді я зайшов у кав'ярню випити міцної кави й почув про твій виклик Сірку. І Аллах вселив у моє серце непереборне бажання вирушити в ті місця, де бував у роки зрілості й отримував насолоду від подорожі. Там, у кав'ярні, я розговорився з юнаком. І він, вочевидь, так захопився розповідями про прекрасний Крим і його славних мешканців, що загорівся мрією побувати в цих казкових місцях. Крім того, він шукав роботу за достойну винагороду. Фасул мені сподобався розсудливістю й прагненням стати гідним учнем. З нього може вийти вчений мандрівник, праці якого будуть із вдячністю читати й через сто років. А може, і пізніше. Та й цього черкеського молодика мені шкода. Такий дбайливий і обачний. Усякій роботі радий.

— Додай ще моїх чорних рабів і похмурих арнаутів. А потім скажи, що я у всьому винен, — напівжартома мовив сіляхдар.

Евлія Челебі промовчав. Він глибоко вдихнув неповторний запах нічного степу й надовго затримав його в легенях. І за багато років цей запах так само приємно хвилював, як і під час минулої подорожі в Дике поле.

Ці багаті землі могли зробити щасливими тисячі й тисячі людей. Могли. Ось лише люди цього не приймали, отруюючи їх власною кров'ю й гіркими сльозами. Пишаючись своєю дурістю, вони перетворили благодатний край на майданчик для смертельних поєдинків, силою проганяючи слабких, щоб потім тікати від дужчих. Через жодні землі не пройшло стільки племен і народів, як через багатостраждальні степи Північного Причорномор'я. А скільки їх безслідно зникло, так і не перейшовши цю землю з кінця в кінець? І так тривало століттями — і кінця цим битвам не видно, бо саме це місце вибрав Всевишній для того, щоб перевірити, який із народів більш могутній і життєздатний. Цей народ і правитиме на всій землі.

— Евліє!

Учений осман здригнувся. Він уже майже задрімав. Покрививши носом, Евлія відповів:

— Так, мій друже!

— А знаєш, хто був моїм першим справжнім учителем шабельного бою?

Евлія Челебі закашлявся:

— Невже?..

— Справді! Першим учителем, що дав мені жорстокий шабельний урок у битві під Хотином, був Сірко.

— О Аллаху! Це ж було майже шістдесят років тому! Ти був ще хлопчиськом.

— Так. І він був не набагато старший за мене. Коли-небудь я розповім тобі про це. Пробач, що розбудив.

Орхан солодко позіхнув і повернувся на бік. Учений осман сердито засопів. Він знав — перерваний сон до нього не поспішить. Що ж. Залишалося слухати степ і вдихати його аромати.

«Цікаво, сіляхдар це навмисне влаштував?» — подумав Евлія Челебі й утупився у вишиванку нескінченного зоряного неба, на якому головним візерунком блищав густий Чумацький Шлях. Звідси він здавався пухнастим хвостом невідомого космічного звіра, що біжить за дорученням сліпуче прекрасного місяця до його далекого брата. А той у немислимій далині так само красується вже перед своєю землею, на якій лежить обличчям до нескінченності такий само літній чоловік, як Евлія Челебі, і думає, що десь у нескінченності є людина, схожа на нього...

Та все-таки вченому осману вдалося трохи подрімати. Зовсім небагато. Протяжне виття вовка підняло на ноги коней, змусивши старих прокинутися. Поплескування по шиї і теплота людських рук заспокоїли тварин, але покласти ласкою їх на землю було вже неможливо. Вони здригалися й крутили мордами щоразу, коли сірій розбійник степу вив свою пісню, присвячуючи її повному місяцю.

Зранку посвіжіло, і степ, як після дощу, укритися рясною росою. Тремтячі коні, ступаючи крок за кроком, злизували даровану природою вологу з густої трави, але спрагу втамувати не могли. Степова трава благородним скакунам, вочевидь, не припала до смаку. У їхніх утробах

все ще не перетравлювався поживний ногайський овес, і голод ще не керував їхніми смаками.

Повільним кроком у сонному мовчанні йшли поруч їхні господарі й також придивлялися до мокрої трави. Спрага щойно почала стискати їм горло, але ще не кинула на коліна й не змусила обсмоктувати стеблини.

Помолившись перед світанком, османи піднялись у сідла й роззирнулися:

— Куди спрямуємо коней? — намагаючись говорити бадьоро, запитав Евлія Челебі.

Сіляхдар подивився на краєчок сонця, що поволі виростало над травою, і став до нього спиною.

— Тепер... уперед! — упевнено мовив Орхан.

Учений осман тільки руками розвів:

— Як тут не згадати, що на все воля Аллаха. Але, якщо до полудня не знайдемо воду, нам доведеться коней тягнути на собі. А ось ногайські коники можуть по три дні триматися без води навіть за цієї степової спеки. І водночас ще й нести вершника легкою рисою.

— Ось і потрібно було свого коня обміняти на їхнього виродка. Гарно б ти виглядав на конячці, яка лише трохи вища за осла. І себе уявляю — у золотому чаркабі й на віслюку. Ні, одяг має відповідати скакуну. Або навпаки. Але конче відповідати!

— Особливо це потрібно в Дикому степу, де цю обов'язкову відповідність видно за цілу козацьку милю^[156], а тим паче тоді, коли за нами полюють. Хейхат — не Топ-Капи. Це в султанському палаці відповідність шанують і сприймають. У степу палаюче золото — це магнітне залізо. Я бачив таке в каїрському сховищі дивини. До нього залізні ошурки прилипають. Так і скачуть на нього.

— Евліє! Ти ж не запропонуєш мені роздягнутися до сороміцького вигляду? Сірко помре від сміху, а я від сорому. Поєдинок не відбудеться з нагоди раптової смерті учасників. Що тоді ти напишеш?

Учений осман шмигнув носом і промовчав.

А сонце припікало, випарувало нічну вологу й почало скручувати кожну травинку й кожен листочок. Здійнявся вітер і взявся розчісувати степ, недбало укладаючи в різні боки його рослинні пасма. У передчутті полуденної спеки ссавці й птахи поспішали попоїсти й

знайти в жорсткому підніжжі трав краплі вологи. Рябці й куріпки випурхували просто з-під копит, а сірі самки фазанів лише розправляли крила над гніздами й жалібно кликали своїх розцяцькованих кавалерів. Цікаві зайці зигзагами бігли попереду, зупинялися, озиралися й знову продовжували свій незрозумілий біг.

Османи двічі зустріли великі стада парнокопитих. У перших променях сонця вони побачили сотню буйволів із великими горбами й овечою шерстю. Велетні розбрелися хто куди, але все-таки тримали коло, усередині якого пустували однорічні бички. За годину вершники проминули стадо диких баранів із кількох тисяч голів. Ті, що були ближче, напружено дивилися на них широко посадженими очима й бляляли. Водночас вони встигали напрочуд гнучкою верхньою губою підтягувати траву й зрізати її міцними зубами.

— Я мав нагоду скуштувати м'яса цих тварин... Воно дуже смачне. А їхня шкіра майже не поступається шкірі сарни. Вони і швидкі, мов сарни. Навіть прудкіші. Можна було б гарненько пополювати, а потім насмажити м'ясних коржів, — мрійливо мовив Евлія Челебі й навіть спробував ковтнути те, чого в нього не було, — слину.

Спрага вже затуманила голову, а тепер сипала в горло пісок.

— У нас є заряджені пістолі. Ми можемо підстрелити одну з цих тварин і напитися її крові. Ногайці дуже люблять варити просо й додавати в нього кров. Та й м'ясо в нас буде, — запропонував учений осман.

— Постріл буде чутно далеко, — відповів сіляхдар. — Він викаже нас. Стріла вбиває безшумно. Але ні лука, ні стріл у нас немає. Тому потерпи, мій друже. А ось і могила. Варто розирнутися довкола. Мені незрозумілі ці пагорби. Чи то славетні воїни під ними спочивають, чи то їх спеціально насипали, щоб степ краще бачити?

— І одне, й інше. Тих, хто їх насипав, тепер не запитаєш. А ті, кого я запитував, не знають. Багато племен змінило одні одних. Прийде хтось і після ногайців.

— Тільки не кяфіри, — похмуро зауважив Орхан і спрямував свого аргамака до могили.

Звідси степ добре було видно на багато миль. Було б видно ще краще, якби османи мали далекозору трубу, але цей подарунок кримського хана залишився в каравані. Багато потрібних речей і зброї було на вантажних конях. Але в степу малому загонові караван —

перешкода. Його важко захистити, а ще важче рятуватися від переслідування.

— Дивись, Евліє, туди. Правіше. Бачиш? — з хвилюванням вигукнув Орхан.

Учений осман поблажливо усміхнувся:

— Це лише табун тарпанів. Дикі коні вирішили попустувати.

— Цим коням, що вічно скачуть, потрібно багато води. Вони й гасають від водойми до водойми. Так що вперед. Вони приведуть до водопою.

— Якщо на це буде воля Аллаха...

— «На Аллаха май надію, а верблюда прив'язуй», — так кажуть араби. Уперед, Евліє!

Наздогнати тарпанів виявилось нелегко. Витривалі й швидкі, ці дикі господарі степів мчали швидше від вітру. Залишалось тільки дивуватися тому, як лошата встигали за прудкими батьками й не розтягували табун. Судячи з того, що головний жеребець вів своє стадо навпростець, не звертаючи уваги на траву чи зручні для відпочинку височини, тарпани справді бігли до води. Попереду мчали дужі самці й самки з незграбно великими головами. Навіть здалеку їх легко можна було відрізнити за мишасто-сірим кольором шерсті, чорними хвостами й гривами та чорною смугою на спинах. Замикали табун молоді коні, які в перші роки життя були червонуватого відтінку й мали сіру смугу вздовж спини.

Дикі коні бігли тісно, штовхаючи й покусуючи одне одного. Навіть могутні буйволи поступалися їм дорогою, знаючи їх злий характер і буйну вдачу.

За півтори години стрімких перегонів табун почав стишувати біг.

— Як ти й казав, Евліє, на все воля Аллаха. Він нас і привів до води. Бачиш?

Попереду за сотню кроків срібним дзеркальцем відблискувало невелике озеро, що утворилося в паді^[157] після нечастих, але рясних дощів. Це був оазис у степу. Місце порятунку для тварин і птахів, дароване природою за бажанням Всевишнього. І, звісно, для людей.

— Дивись, Евліє! Там люди.

Люди на березі квапливо застрибували в сідла й підтягували до себе в'ючних коней. Вони поспішали геть від води, щоб їх не покалічив величезний табун розпашілих тарпанів.

— О милосердний Аллах! Невже?..

— Так-так, мій учений друже. Аллах милостивий до нас. Нам казково пощастило, і дуже швидко. Це наші люди. Бачиш?! Абдул упізнав мене. У нього далекозора труба. Він уже скаче до нас!

— Ще б він тебе не впізнав. На десять миль гориш золотим полум'ям.

— Гаразд, не бурчи, старий.

— У воді на себе подивись... Теж мені, юнак у зморшках.

Зустріч була радісною і навіть зворушливою. Слуга Абдул не стримав сльозу, але ця сльоза була світлою, бо його завжди суворе вузьке обличчя розпливлося в майже дитячій усмішці й ніяк не бажало набувати колишніх форм. Не сміючи виказувати своїх почуттів, старий слуга лише схилив голову й приклав правицю до серця. Сіляхдар не втримався. Під'їхавши до вірного бойового друга, поплескав його по плечу й сказав:

— Мені бракувало твого мовчання. Евлія Челебі геть мене заговорив.

— Я вірив, що Аллах буде милостивий до мене і я скоро побачу свого господаря.

— Аллах не покидає своїх вірних слуг і веде дорогою щастя. Ось і нас він привів туди, де нам бажано було бути. До вірних друзів і солодкої води.

— Не така вже вона й солодка, але пити можна. Це Іслам-Ходжа нас вивів сюди. Він наздогнав караван після того, як ногайці втекли від козаків і нас покинули. Слава Аллаху, який дав йому хоробре серце й почуття обов'язку перед тими гостями, яких він зголосився оберігати.

— Вас не переслідували? — з цікавістю запитав Орхан.

— Принаймні я не помітив. Цей татарин вів нас через пасовища величезних стад. Сліди наших підков могли загубитися на землі, витоптаній тисячами копит буйволів, тарпанів, баранів, сайгаків та іншої живності. Тим паче, що ми йшли цілу ніч. Іслам-Ходжа сказав, що зірки — його сестри, а місяць — немов перша дружина. Місяць йому шлях і вказував. А на світанку ми були біля води. Ще він сказав, що скоро ми побачимося з моїм паном. Його слова справилися.

— Їдьмо до цього пророка, — усміхнувся сіляхдар і погнав коня до каравану й людей, що вишикувалися в ряд.

Орхана і його вченого друга не зустрічали пострілами й гучними вигуками. Це було небезпечно. Ворог міг кружляти зовсім поруч. Але радісні обличчя й вітальні помаху рук сповна виказували те, що коїлося в душах супутників сіляхдара. Навіть поглинуті, певно, ще в дитинстві журбою арнаути кривили губи в усмішці, а молодший із них ледь-ледь підняв руку.

Після взаємних вітань Орхан подякував молочному братові Касимбея за допомогу супутникам сіляхдара й після тривалого мовчання сказав:

— Людина припускає, а Аллах розпоряджається. Наш спільний щасливий шлях закінчений. Я знав, що йду на смертельний ризик, вирушаючи в краї, де немає людських і Божих законів. Але до вчорашнього дня все ще сподівався, що мій гучний заклик до шляхетності й дотримання лицарських звичаїв усі почують і приймуть серцем. Його почули, але знайшлися ті, хто зневажає чесність, справедливість і повагу до законів лицарства. До цього я був готовий. Я нікого з вас не кликав у цю небезпечну мандрівку й не бажаю, щоб ви ризикували свободою й життям заради мого власного бажання битися з моїм особистим ворогом. Тому ми з Абдулом продовжимо шлях, а вартого поваги Іслама-Ходжу я проситиму супроводити вас до Перекопу й доручити турботам орського Ширін-бея. І що швидше ви рушите в дорогу, то краще. Вороги полюють лише на мене. Я — небезпека для вас.

Орхан обвів поглядом своїх супутників і зупинив його на вченому османі. Евлія Челебі насупився й трохи ображено сказав:

— До тих слів, які я часто повторював, нічого не додаю. Мій шлях поруч із тобою, мій друже.

— Я не покину свого вчителя, — дзвінко мовив фанаріот Фасул.

— І я зі своїм добрим паном, — спокійно сказав черкес Джакмак.

Трохи висунувши коня вперед, до Орхана звернувся старший з арнаутів:

— Благородний сіляхдаре, ми будемо йти за тобою, навіть якщо ти нас проженеш.

Орхан приречено похитав головою й глянув на двох чорних рабів, що сиділи на конях трохи осторонь від вільних вершників. Слідом за сіляхдаром на невольників глянули й усі інші. І самого лише вигляду чорношкірих вистачило, щоб усе зрозуміти. Їхні величезні білі очі з

вугільними зіницями були сповнені благання і страху. Окремо від каравану їхнє життя в степу не важило геть нічого.

— Чи дозволить великий сіляхдар сказати слово? — чемно звернувся Іслам-Ходжа й після кивка бахадира продовжив: — Аллах великий і не залишить нас у біді. Уже завтра ми побачимо тисячі ногайців. Вони, без сумніву, прийдуть на допомогу. Вони знають, що в степу життя є лише біля води, і шукатимуть нас, насамперед, тут. Біля цього паду ми часто полювали разом із братом на диких баранів. Завтра Касим-бей із військом буде тут. А поки що ми можемо закріпитися ось на тій височині. У нас багато рушниць і пороху. Вистоїмо і проти сотні воїнів. І навіть кілька днів. Мої слова збуваються. Нам потрібно лише перечекати ніч і завтра до полудня. Тоді, під захистом брата, ти, сіляхдаре, зможеш вирушити, куди тобі буде завгодно.

— Нехай буде так, — погодився Орхан.

Пан Войтех спочатку потирив руки й дружньо плескав по плечу татарина Халіла. Він був вдоволений тим, що досвідчений татарин ув'язався за караваном «Золотого Османа», слушно розсудивши, що сіляхдар не покине своїх людей і особливо вантаж, де найціннішою була зброя й вода. Рудий лях послав його відрізати шлях Орханові від ногайських улусів, і Халіл випадково натрапив на свіжі сліди підкованих коней і вирішив, що це коні, які прибули з Криму. Помилитися він не міг, оскільки на власні очі бачив, як розбійники пішли на схід громити ногайські поселення. Він обережно йшов слідом на значній відстані, так що переслідувані й не здогадувалися про його присутність. Потім воїни Халіла вийшли на загін свого капітана, і незабаром татарин сидів навпроти рудого ляха й насилу стримувався за кожного плеску важкої панової руки.

Перечекавши напад капітанової веселості і його впевнені слова, що вже цієї ночі клятий осман буде в їхніх руках, Халіл швидко його розчарував. Осман розташувався на пагорбі, з якого зручно прострілювався степ. Силами двох десятків воїнів атакувати ворожих стрільців із рушниць на відкритій місцевості було вкрай нерозсудливо.

Але годі було й висиджувати удачу: вранці могли з'явитися тисячі ногайців, які неодмінно помітять загін пана Войтеха й знищать його, чого б це їм не вартувало. Ще була надія, що розбійники відвернуть на себе кочівників, але багатотисячна орда легко може дозволити собі відрядити кілька сотень вершників на пошуки свого «золотого» гостя.

Переконливі слова татарина змусили рудого ляха змінити веселість на глибоку задуму. Після зосередженого мовчання пан Войтех запитав:

— Як же нам правильно вчинити?

Халіл не відповів, а відійшов до перекопського провідника й довго з ним радився. Тоді повернувся й сів поруч із капітаном:

— На жаль, інший кримчанин не з нами. Не треба було розпорошувати загін і посилати провідника з десятком воїнів на південь. Тепер вони б неабияк стали в пригоді. Наші найманці, може, і вправні у відкритому бою, але щодо степових хитроців, то тут вони немовлята, порівняно з кочівниками. Опівночі ми з провідником наженемо страху на коней супротивника. Наші воїни мають повзком оточити пагорб, і, коли коні сполошаться й почнуть кидатися в різні боки, ми всі разом кинемося на пагорб. Біля цієї води трава свіжа й така висока, що приховає наше просування. Тільки чи здатні наші люди безшумно пересуватися по нічному степу?

— Я кожного попереджу особисто. Якщо хтось викаже себе, я сам його зарубаю. Та й зайвий раз нагадаю, щоб цього проклятого османа неодмінно поберегли.

— А я поговорю з нашим провідником.

Поки воїни підкріплювалися черствими коржами, сушеним м'ясом і кислим сиром, пан Войтех обійшов групки людей і суворим голосом пояснив, що їм слід зробити вночі. Люди вислухали мовчки, понуро схиливши голови. Їм відверто не хотілося лізти під кулі, та ще й уночі. А ще не хотілося далеко відходити від коней. Сутичка верхи була звичною й зручною. У разі чого можна було швидко втекти від небезпеки. Значно надійніше довіритися чотирьом лапам скакуна, ніж двом людським кінцівкам, які швидко втомлюються.

Помітивши похмурий настрій свого загону, рудий лях розлютився.

Опустившись на траву біля земляків-поляків і Матвія, який тримався коло них, пан Войтех роздратовано сказав:

— Пся крев! Жалюгідні боягузи. Слимаки. Сто дяблів їм у печінку! Вони наперед себе ховають. Уся надія на вас, панове шляхтичі.

Покажемо наш гонор.

Але земляки мовчки жували жорстке м'ясо, змочуючи його великими ковтками води з фляг.

— Чого мовчите, панове? — насупився капітан.

— А що казати, пане Войтеху, — після довгого мовчання мовив сивовусий поляк. — Це ящірка вільно повзає в траві. Такі ж ящірки є й серед козаків. Їх вони називають пластунами. Ті без сорому роздягаються, беруть ніж у зуби й пірнають у траву. Я бачив їх ще в молодості, коли разом із запорожцями ходив на татар. Так от, навіть із високого пагорба не видно, куди той козак поповз. Жодна травинка не колихнеться. І не повзе він — пливе в трав'яному морі. І так швидко, як мало хто з нас бігає по степу. Стоїш, видивляєшся з усіх боків, а пластун усе одно з-за твоєї спини виринає. Від них уберегтися неможливо. А в нас їх немає. Без коня нам лячно на кулю або стрілу йти. І невідомо, скільки стрільців на пагорбі. Як і те, які з них стрільці.

— Ходімо, Матвію, — тихо звелів капітан і нечемно покинув шляхетних земляків.

— Чув? — коротко запитав пан Войтех. З часу їхньої розмови біля колодязя в Чорній долині він не відпускав Матвія, користуючись його послужливістю й тим, що той нерідко давав слушні поради.

— Так, пане Войтеху, — схилив голову єзуїт.

— І що скажеш?

— Що казати?.. Уночі лізти на пагорб лячно. Але й ранок не допоможе. Мало нас. А ще ногайці в спину дихають. Перечекати треба. Не будуть же вони вічно там сидіти.

— І ти туди ж! Хай усіх переб'ють, а нападємо вночі! А боягузам і слимакам я сам голови зрубаю.

Не додав доброго настрою своєму капітанові й Халіл. Навіть у густих сутінках було видно, як почорніло від тривоги його лице.

— Ти що скажеш? — загрозово навис над татариним пан Войтех.

— Провідник каже, що варто перечекати. Людей покладаємо — важче буде «Золотого Османа» дістати.

— Лайдаки! — роздратований поляк кілька разів сплюнув у траву. Від цього трава не ожила, і капітан не заспокоївся. — Халіле! Пам'ятаєш ханові слова? Твоя й моя кров на вагу того золота, що він дав. А ці людці самі погодилися голови підставляти. Після опівночі

рушаємо. Бог не видасть — свиня не з'їсть. Так мовиться в цій місцевості?

Почувши про нечисту тварину, татарин скривився й закотив очі до зірок.

Після опівночі Себастьян довго молився. Він просив Господа й Діву Марію про заступництво й полегшення тяжких трудів. Ні, єзуїт не мав наміру першим кидатися під кулі й люто битися. Хоч і одне, й інше бувало в його житті не раз. Його ключове завдання полягало в тому, щоб у будь-якій ситуації вижити, бо лише живий він міг прислужитися католицькій вірі та Святому Престолу. Якби тільки знали очільники єзуїтського ордену і його святість папа Інокентій, які муки приймає на себе їхній вихованець і вірний слуга, то негайно звернулися б у своїх молитвах до Господа з благаннями про полегшу й розраду для нього. І благословили б на славетні справи й навіть подвиги. А відтак покликали б до себе й, щедро нагородивши, звільнили від щонайтяжчої секретної служби. Особливих щедрот, власне, і не потрібно. Тихий монастир із багатою бібліотекою або місто з добрими католиками й знов-таки бібліотекою. Він міг і сам збагатити світ багатьма славними книгами. Перо в нього легке й витончене, а на кінчику його великі знання й досвід.

Десять років він провів у Туреччині, Валахії, Молдові, Україні, Московії і кримській Татарії й за цей час неабияк збагатився цінними спостереженнями й висновками, які і є основою для наукового осмислення тих подій, свідком й учасником яких йому повелів стати Господь. І якщо Всевишній захоче, Себастьян напише чимало томів, прочитавши які, отці-єзуїти подивуються його великій мудрості й порадіють, що даремно витратили стільки часу та зусиль, щоб дитину дрібнопомісного шляхтича з маленького литовського містечка виховати гідним слугою церкви й виконавцем таємних завдань.

На ці справи, Себастьян був певен, Господь дав благословення. Багато ворогів у католицької церкви в багатьох країнах. Хто захищатиме її святі основи й утверджуватиме правильність її догматів? Бувають випадки, коли й одне, й інше слід робити потаємно, бо приховане довше зберігається у своєму первородстві.

Десять років невпинної праці, розмислів, а деколи хитрості й навіть лукавства — достатній термін для того, щоб сподіватися на поважну

винагороду. Хоч останній рік, проведений у жидівській в'язниці, не був корисним. І лише тепер випала нагода виправдати цей рік перед Господом, отцями-езуїтами й папою римським. Адже те, що коїться в цих диких степах, може погубити або врятувати християнську Європу, її не завжди розсудливі народи й, найголовніше, — священну католицьку віру.

Себастьян усвідомлював це, бо, користуючись книгами, газетами й своїм гострим розумом та зважаючи на бесіди з ханом, міг робити правильні висновки. Знаючи політичне становище в Європі, а також прагнення ісламського світу до всесвітнього панування, Себастьян зрозумів, що настав саме той час, коли творяться або, навпаки, руйнуються коаліції великих держав. Коаліції, які забезпечать перемогу в майбутній великій війні між християнством і мусульманством — у війні, вирішальній для долі Європи. І Господь допустив, щоб якийсь турок у своїй старечій упертості підштовхнув владик світу до ухвалення складних рішень. Особисте бажання вельможного османа викликати на лицарський поєдинок кошового отамана Війська Запорозького, без сумніву, відгукнеться луною в усіх монарших дворах. І не лише Європи.

Можливо, і доля всього світу залежить зараз від тих подій, що відбуваються в дикому степу Північного Причорномор'я, який має застережливе ім'я Хейхат^[158].

Давно вже полетів голуб із його донесенням до папського престолу. О, якби Господь повернув зараз цього птаха до нього з відповіддю, з рішенням намісника Христа на землі, тоді Себастьянові було б легше на душі й серці. Тоді б він точно знав, як чинити в скрутному становищі. А поки що, розмислюючи сам, езуїт вирішив зробити все можливе, щоб зберегти життя «Золотому Осману». Мертвий турок однібічно вирішить проблеми. Живий дасть варіації розвитку подій.

Сáме з бажання врятувати сіляхдара Себастьян цілу годину мусив повзати в цих клятих травах. Від неприродних для людини рухів його м'язи дзвеніли втому, а сухожилля нили.

Попереду, важко дихаючи, повз упертий пан Войтех. Він подовгу зупинявся та, щойно віддихавшись, рухався далі, розсуваючи рушницею траву й постійно поправляючи шапку з соболіним одворотом. Його величезному тілу було важко переміщатися. До того ж

шабля весь час брязкала в піхвах. І, якби не переспів цикад і завивання вовків, ворог міг почути брязкіт зброї і сполошитися.

А вовки вили майже безперервно. Вони кружляли навколо озерця, чекаючи змучених спрагою парнокопитих. Але ті побоювалися йти до води, і від того степові розбійники лютилися, завиваючи на місяць і так виказуючи себе подвійно — і рухом, і голосом.

Звісно, якщо не знати, що насправді це виття затіяли двоє татар, які вже давно наблизилися до пагорба й продовжували оповзати його, імітуючи вовчий перегук. Дуже скоро до нього додалося незадоволене виття самих вовків, які не розуміли, хто позбавляє їх полювання. Але, як не старалися татари й спровоковані ними сірі господарі степу, коні на пагорбі не влаштовували метушні й не поривалися тікати в сріблясто-темний степ.

— Кляті татари. Жодного пуття від їхнього виття. Доведеться нападати так, — ледь чутно прошепотів пан Войтех, який щойно доповз до підніжжя пагорба. — Сподіваюся, уже всі дотягли свої зади? Нехай краще буде так. Інакше вони їм більше не знадобляться. Готуйся, Матвію. Зараз рвонемо нагору.

Але все це виявилось марним. З верхівки пагорба пролунав дзвінкий голос:

— Гей ви, там, унизу біля пагорба! До вас звертаюсь я, сіляхдар великого султана, перша шабля Османської імперії Орхан. Я сповістив отамана Сірка про своє бажання битися з ним на шаблях, щоб у лицарському поєдинку помститися йому за великі біди, які він приніс мені й правовірним мусульманам. Я бажаю вбити його власноруч, але зовсім не бажаю проливати вашу кров. Якщо ви благородні воїни, то дасте мені спокій, а завтра — дорогу, щоб лицарський поєдинок відбувся. Якщо ж у вас немає благородства й ви просто негідники й розбійники, нападайте й помріть. Але якщо серед вас знайдеться сміливець, який бажає схрестити свою шаблю з моєю й готовий до бою зараз при місяці чи вранці при сонячному світлі, то хай підніметься. Ми не будемо стріляти. Це буде лицарський поєдинок. Я удостою такої честі хоч благородного звитяжця, а хоч людину низького походження.

— Клятий турок! — люто мовив пан Войтех і, підвівшись на повен зріст, пішов геть від пагорба.

Побачивши це, піднялися з трави і його воїни. І також попрямували до свого біваку, з прикрістю оглядаючи одяг, забруднений ковзанням по траві. З верхівки пагорба пролунав дружний сміх — ворог торжествував.

— Гадаю, наші вороги зараз геть зневірені. Сіляхдар принизив їхнього ватажка, і тепер це не загін воїнів, а стадо баранів, у якого заснув п'яний пастух. Вони розбредуться хто куди. А ногайці їх переловлять, і тоді ми дізнаємося, чому вони переслідували нас. Чи то бажаючи пограбувати, чи то умертвити, чи в них є на це особлива причина. Скоро полудень, і сонце буде в зеніті. Воно висушить їхні тіла. А до води ми їх не допустимо. Узбережжя добре прострілюється. Залишається лише почекати.

— Так, учителю, — погодився Фасул, не відриваючи ока від далекозорі труби.

Йому, юнакові з гострим зором і до того ж надзвичайно кмітливому, Орхан доручив стежити за найменшим рухом у степу. Сам великий бахадир спав, поклавши під голову чудове сідло з червоної шкіри. Нічна метушня поступово вщухала, і всі його супутники, за винятком ученого османа і його помічника, солодко спали, укривши хто чим голови від сонячних променів і обридлої мошкари.

— Ми були готові до нічного нападу. Незрозуміло, на що сподівалися ці люди? — знизав плечима фанаріот.

— Покладали надію на те, що своїм вовчим виттям налякають наших коней і змусять їх звестися на ноги, а ми кинемося їх вгамовувати. Це давній і добре випробуваний засіб. І всім відомий. Тому сіляхдар і наказав зв'язати коням ноги. До того ж присутність людей заспокоює тварин. А ще той, що вив ліворуч, кепсько наслідував вовчу пісню й веселив цим і мене, і Орхана.

— Учителю! Ці вершники наближаються до нас.

Евлія Челебі взяв у фанаріота далекозору трубу й швидко відшукав в окулярі загін, який рухався майже кроком.

— Щось вони замислили. Буди сіляхдара та інших. Нехай сідлають коней і будуть наготові. Від цих розбійників усього можна чекати.

Уже невдовзі супутники великого бахадира сідлали коней і прив'язували вантаж.

— З чим завітали? — голосно запитав Орхан, щойно вершники зупинилися біля підніжжя пагорба.

— Наш капітан приймає виклик сіляхдара й готовий із ним битися! — пролунав голос знизу. — Якщо він переможе, ви здаєтеся на милість переможця. Якщо ні, ми йдемо геть і не будемо вас переслідувати.

— Чого вам від нас треба? — не витримав Евлія Челебі.

Той само голос відповів:

— Більше не маю чого додати.

— Гаразд, — погодився Орхан. — Поєдинок буде кінний чи піший?

— Кінний! — крикнув високий рудовусий вершник і спрямував свого коня вбік від пагорба. Його проводжали зневажливі посмішки трьох шляхтичів, які вночі відмовилися розмовляти з паном Войтехом.

— Сіляхдаре! Шановний сіляхдаре, зупиніться! — схвильовано вигукнув Фасул. — Дивіться, там ще один загін. Це зрадницька засідка.

— Гей, османе, я чекаю на тебе! — з нетерпінням закричав капітан.

— Це твої люди? — вказав рукою Орхан.

Рудий дуелянт хльоснув коня й почав підійматися на пагорб. На середині височини він зупинився й, приклавши руку до лоба, почав придивлятися до вершників, які стрімко наближались.

— Ні, це не мої люди. Це... це... О, кляті лугарі-розбійники! Мав рацію Халіл. Їм не можна було довіряти. Вони мені такі ж вороги, як і вам.

Але цього разу рудий лях, як виявилось, не мав рації. Лугарі за сотню кроків проскакали повз пагорб. Лише один із них звернув із дороги й помчав до капітана. Наблизившись так, щоб його було добре чути, вершник прокричав:

— Гей, ляше! Тікай, рятуйся! Ногайці! Їх багато! Не сподівайся пощади! Це кажу тобі я, Макар Свист. Пам'ятай, хто тобі життя врятував.

Після цих слів півсотенний отаман спрямував свого коня вслід братам-розбишакам.

Поруч із паном Войтехом зупинив коня Халіл:

— Чув? — сумно запитав поляк.

— Чув. Я зможу домовитися з ногайцями. У мене є ханський знак.

— Ото й домовляйся. А ми поки що відійдемо в степ. Боюся, що наші союзники-лугарі багато пустили їм крові й вогню. Чи стануть вони зопалу ханські знаки розглядати? Гей, їдьмо! Їдьмо!

Пан Войтех змахнув ногоайкою над головою й помчав за «союзниками». За ним, повторюючи «ногоайці, ногоайці», поспішили і його воїни. Халіл ще деякий час дивився то на ляха, який накивав п'ятами, то на усміхненого «Золотого Османа» і, не витримавши напруги, спішно рушив за своїм капітаном.

— Я ж казав, що ополудні ногоайці нас відшукають, — задоволено потираючи руки, мовив Іслам-Ходжа. — Мої слова завжди збуваються. Рушаймо їм назустріч.

Не чекаючи відповіді, молочний брат Касим-бея припустив коня й із криком та свистом помчав до лави ногоайців, яка швидко наближалася.

— Учителю, погляньте в трубу! — з хвилюванням попросив Фасул.

— Що там іще, юначе? — стривожився і Евлія Челебі.

Він довго дивився в чарівні скельця, а потім звернувся до сіляхдара:

— Друже мій! Здається, ногоайці розпорошують лаву. Вони не переслідують. Вони самі рятуються!

— Що? — здивувався Орхан і сам припав до далекозорої труби. — Твоя правда, Евліє. За ними ще одна лава вершників. На них кольчуги й блискучі шоломи. Та й зброя добряча. Це вони так налякали ногоайців. Хто ж іще до нас завітав? У цьому степу стає так тісно, що скоро коні почнуть стикатися лобами. Спускайте караван із пагорба. Якщо ще встигнемо його врятувати.

Сіляхдар навів трубу на Іслама-Хаджу, який повертався. Поруч із ним мчав сотник Калкай. Обидва щось кричали, розмахуючи руками. На їхніх перекошених обличчях читався страх.

— Швидше! Швидше! — підганяв своїх людей Орхан.

Свіжі після відпочинку коні швидко набирали галоп, але пов'язані в ланцюг вантажні тварини почали збиватися з ноги, бігли ривками, то підганяючи, то пригальмовуючи караван. Щоб заспокоїти їх, сіляхдар велів стишити хід. Скоро останнього в каравані сіляхдара нагнали Іслам-Ходжа й сотник Калкай.

— Рубайте мотузки! — прокричав юзбаші. — Втративши вантаж, врятуєте життя!

— Від яких демонів ми рятуємося? — запитав Евлія Челебі.

— О! Вони страшніші від демонів. Це калмики, а з ними ще й донські козаки. Хай рятує нас Аллах від цих клятих вершників пекла!

— Скільки їх? — запитав сіляхдар Калкая.

— Тьма! — коротко відповів той, чи то маючи на увазі старовинну татарську лічбу в десять тисяч вершників, чи то щось із уявлень про потойбічні сили.

Тим часом ногайці вже наздогнали караван Орхана й змішалися з попутниками сіляхдара. Їх ставало дедалі більше; і в пилюці та гармидері великий бахадир втратив із поля зору майже всіх своїх. Поруч із неймовірними зусиллями тримався лише вчений осман. Можна було здогадатися, що й вірний Абдул не відстає від свого пана.

За кілька годин скаженого гону натовп, що рятувався, значно порідів. Деякі вершники або відстали, або на свій страх і ризик відділилися від загальної маси. І тепер позаду чулися дикі крики про допомогу, які обривалися передсмертним стогоном. Страхітливі калмики безжально рубали тих, чиї коні не витримали напруженого галопу.

Орхан провів рукою по густій масці з поту й пилу, що загусла на обличчі, й озирнувся. Його швидкий аргамак ішов попереду всіх утікачів, і тепер йому слід було вибирати, куди спрямувати цей потік переляканих людей. Але скрізь довкола був зрадницьки рівний степ. Їх усіх могла врятувати ніч, але вона ніколи не поспішала в ці дикі краї. Ніч або...

Сіляхдар зціпив зуби й почав притримувати коня. Повз нього, шалено крутячи головами, пронеслося чимало ногайців, і тепер, озирнувшись, він побачив сп'янілі кров'ю лица калмиків. Угледівши багато одягнутого вершника, вони спрямували своїх скакунів за ним.

Тепер Орхан став брати правіше, довірившись силі й прудкості легкокрилого аргамака. І тут він помітив трохи попереду Евлію Челебі, який припав до шиї коня. За ним мчали двоє калмиків зі списами напереваги й бородатий козак, шабля якого виблискувала над баранячою шапкою. Не роздумуючи, сіляхдар прискорив свого коня й вихопив із піхов клинок.

Калмики, захоплені гонитвою, пізно помітили з лівого боку вершника в золотих шатах. Вони намагалися розвернути свої списи, але це їх не врятувало. Уміло відбивши доволі вправні, як для

калмиків, удари списами, Орхан піднявся на стременах і порубав ворогів одного за одним. Помітивши це, бородатий козак загарчав і кинув коня назустріч супротивнику. Але й ця сутичка була короткою. Ухилившись від замаху шаблі, сіляхдар проминув ворожого коня й рубонув по широкій спині козака. Той на мить завмер, а тоді схилився на шию свого скакуна й скотився на землю.

— Евліє! Тримайся поруч! — вигукнув Орхан і прискорив аргамака.

Віддавшись волі Аллаха й повністю довірившись коням, османи відділилися від основної маси вершників. Озирнувшись, сіляхдар схвально кивнув. Чимало калмиків кинулося за ним і вченим османом.

За годину гонитви Евлія Челебі радісно вигукнув:

— Вони відстають. Усе-таки їхні коні не з пекла.

— Вони довго переслідували ногайців. Наші коні свіжіші, — заспокійливо відповів Орхан. — Аллах із нами! Слава Тобі, всемогутній!

Ще за годину калмики так відстали, що вгадувалися лише з хмари пилу, яка їх супроводила.

— Дамо коням відпочити, — вирішив сіляхдар і притримав повід.

— Як вони опинилися так далеко від своїх улусів? — дивувався Евлія Челебі.

— Напевно, на те була причина, — задумливо мовив великий бахадир.

— О Аллаху! З якою ненавистю вони винищують ногайців. Спершу прогнали їх з ітільських степів, а тепер рубають і в причорноморських. Калмики вважають цих нещасних ногайців своїми неслухняними рабами й жорстоко переслідують їх. Я навіть чув і таке: калмики одного разу приєдналися до Сірка з умовою, що всіх полонених ногайців і татар вони страчуватимуть. Який жорстокий народ! Справжні шайтани!

— А козаки?

— І козаки шайтани. Але вони принаймні полонених не вбивають. Викуп їх більше тішить, ніж голова нещасного на вістрі списа. А калмикам лише крові й подавай! О Аллах! Убережи наші голови.

— Дивись, Евліє! Там вершник. Він мчить до нас.

— Якщо один, нехай мчить, — упевнено мовив учений осман, погладжуючи руків'я шаблі.

Він пильно придивлявся до вершника, який наближався, і раптом щасливо вигукнув:

— О Аллах! Велика твоя щедрість. Це ж...

— І мені здається, що це наш славний юнак Фасул.

Несподівана зустріч викликала сльозу на зморшкуватому обличчі Евлії Челебі. Він навіть поривався обійняти свого помічника, але вчасно згадав, що не годиться правовірному виявляти аж такі щирі почуття до християн, якими залишалися фанаріоти за розумної милості османів.

А Фасул від радості не міг стримати щасливого сміху й навіть кілька разів поцілував руки наставника, а потім і руку сіляхдара:

— Це Господь спрямував до вас мого коня. Його воля врятувала мене від цих кривавих убивць. Нехай пекло поглине їх разом із їхніми кіньми. Невже вони не дадуть нам спокою?

— Боюся, що вони переслідуватимуть, доки не наздоженуть або самі не згинуть. Мій золотий чаркаб звів їх із розуму. А може, причина в іншому? Тепер я охоче змінив би цей одяг на щось більш непоказне, — винувато всміхнувся Орхан, чим викликав усмішки й на обличчях своїх супутників.

Себастьяна по-звірячому мучила спрага. Саме по-звірячому. Після довгої погоні на пекучому сонці його тіло геть зневоднилося й потребувало негайного наповнення живлющою вологою. Але він був безсилий допомогти своєму стражденному тілу, тому що воно по руках і ногах було міцно зв'язане сирицею. Він лежав, сховавши обличчя в жорсткій траві, і намагався сповна використовувати єдине, що йому зараз було підвладне, — слух. Єзуїт ще до настання темряви зрозумів, що калмики прийшли не самі. З ними були бородаї-козаки, що звили свої гнізда в донських степах. І це вселяло в Себастьяна хоч і крихітну, але надію.

Вижити! Вижити за всяку ціну. Вижити для того, щоб довести до розумного кінця цю небезпечну подорож. Тобто виконати волю Господа і святої католицької церкви. За кілька кроків від зв'язаних бранців, біля яскравого багаття з ногайських сідел, списів і луків,

сиділи ті, хто вирішив уподібнитися Господу в його праві давати чи відбирати людське життя. Три калмицькі мурзи, козачий отаман і щойно запрошені до бесіди колишні супутники Себастьяна. На цих двох донських козаків, що були в загоні пана Войтеха, і покладав свої надії єзуїт.

— Так, брати козаки, Господь урятував сьогодні вас від смерті. Пощастило вам. Направду, щоб козака вбити, смерть тричі спітніє. Не судилося вам у цьому степу без голови валятися, — розсміявся отаман.

— Це та-а-а-к! — протягнув літній козак, який назвався Себастьянові Ґрінею. — Море нас не прийняло, то чого ж земля прийматиме? А що пощастило, це так! Лише зі свисту й хвацького вигуку я дізнався, що за моєю спиною рідні козаки. Я так і сказав Мітяю: «Це рідненькі, не дадуть пропасти». Правда, довелося шаблею помахати, поки козаки на мої благання й молитви увагу звернули. Повірили, що я свій, як і Мітяй. Так, Мітяю?

— Та що казати? Щастить нам. Коли той туніський крокодил із борту по баркасу нашому ядронув, я вже думав, що не побачуся більше з батюшкою Доном. Ох, і мастаки ці чорти туніські ядра кидати. Та й вітрила в них швидкі. Ото й наздогнали наш флотик. А потім довго сміялися, дивлячись, як ми з Ґрінею в морі борсаємося. За цю веселість і не стали з нас шкуру дерти, а обміняли в Кафі на баранину й дині. А звідти в Бахчисарай уже вірмени доправили. Тут-бо і лях рудий наспів. А нам що? Коня та шаблю й у поле чисте. А там як Бог дасть. Ось і дав нам теплу зустріч із братами-козаками.

— Так, щасливці ви. А нащо ж ви ляхові були потрібні?

Але козак зачекав із відповіддю. До калмицьких мурз підійшов воїн і щось сказав. Після їх відповіді до полонених ногайців, що лежали біля Себастьяна, кинулися молоді воїни й потягли їх убік від багаття. Це вже була третя група нещасних, яких калмики відтягали вбік. Як і раніше, ногайці вили й голосили, але не просили пощади. Що таке милосердя, калмики не відали. Скоро почулися передсмертні крики нещасних і радісні вигуки тих, кому вдалося з одного маху відсікти ногайцеві голову. Щойно крики стихли, козак Мітяй продовжив:

— А лях цей зібрав ватагу й вирішив перехопити в степу турка. Але турка не простого. Бачив я його. Він у дуже багатому одязі й на коні, мов із казки. А то й іще кращому. Такий собі «Золотий Осман» на чорному аргамаку...

— Оце та-а-ак! — здивувався отаман. — Ви чули, мурзи, що за диво?

Старечий голос мурзи спокійно відповів мовою московитів:

— Велика людина — турок. Усім, мабуть, потрібен. Його далеко в степу видно й чути. Не лише цар-батюшка ним зацікавився. Усім потрібен цей турок. Великий бакшиш за нього взяти можна. Слово воєводі давали. Слова дотримаємо. Заарканимо золотого турка. А коня я собі візьму. Мені такий потрібен. Та й велике діло зробили — ногайських собак розорили. Нехай знають і пам'ятають: господарі степів від Китайського й до Чорного морів ми — калмики! Наш бог Будда над їх Аллахом сидить. Слуга в нього Аллах. А ногайці й татари — наші раби. Хто голови не схиляє, той її втрачає.

І старий засміявся сухо й гидко.

— То вас цар-батюшка послав за турком? А я думаю: оце-то сміливці, весь степ ногайський, як шилом, пройшли. А хіба козаки донські тепер воєводу слухають? — здивувався Мітяй.

— А нам що?.. Сидіти без діла та прибутку — на очерет перетворимося. А цар припасу вогняного дав та сукна міцного. Та ще срібла й золота обіцяв багато. Потрібен йому цей турок. Ох, як потрібен. Лише де його шукати?

— Знайдемо, знайдемо! — упевнено сказав старий калмик. — Нам багаті пасовища воєвода пообіцяв. На царських землях нам добре. Велика дружба в нас із царем. Але нам потрібні ще пасовища. Багато в нас коней. Сильних, невтомних, швидких, мов птахи. Не такі здохляки, як у цих рабів-ногайців. І вони ще сміють нам не коритися! Усіх виріжемо, а дружин і дочок під себе кинемо.

Далі мурза щось прокричав своєю гортанною мовою. Йому відповіли, і він засміявся:

— Цієї ночі веселитися будемо. Мої воїни пригнали півсотні незайманих. Добре буде. Конини багато, кумису багато, радості багато. Добре.

— Авжеж, — погодився отаман. — Лише думаю, що недовго нам буде добре. Піднімуться всі ногайці й підуть на нас. Вас же лише п'ять сотень та сотня моїх козачків. А їх тисяч п'ятнадцять збереться. А може, і більше.

— Поки зберуться, ми візьмемо золотого турка й підемо через Дніпро до Сірка. Він мій старий і надійний друг. Багато разів разом на

Крим ходили. Він буде мені радий.

— Це діло. Запорозькі й донські козаки — брати на віки. Одна в нас віра, і смерть схожа: у чистому полі, на дні моря або на палі гострій. Лише як нам скоріше турка зловити? Рушить орда ногайська — і кепсько буде.

— Я!.. Я знаю, як найшвидше знайти османа. Я допоможу...

— Хто там голос подав? — сердито запитав отаман.

— Здається, я знаю, чий це голосок. Був під ляхом один... Гей, Матвію, це ти?

— Я, Гріню, я...

— То чого ти там лежиш, відпочиваєш? Ану...

Мітяй не полінувався, підійшов до полонених, що лежали в траві, і побачив підняту голову Себастьяна. Розрізав ремені й допоміг піднятися. А тоді, підтримуючи набрякле від пут тіло, підвів єзуїта до багаття:

— Це хто? — усе так само сердито запитав отаман.

— А біс його знає! У ляха всякої тварі було по парі. І турки, і татари, і греки, і поляки. А це Матвій. Він наш — православний. З нами Богові молився, за православним звичаєм. Та й до поляків нас присунув, подалі від бусурманів. Хоч ляхи й католики, але все-таки не поганці, а християни.

Себастьян закотив до неба очі й подумки подякував Господу, що три ночі тому схитрував і видав себе за православного. Утім, наступної ночі він так само ревно молився разом із поляками латиною.

«Мета виправдовує засоби», «Усе добре, що прославляє Господа», «Прийнятий во славу Господа хай піднесеться в трудах своїх», — щодня повторювали наставники-єзуїти. І ще чимало всякого корисного й розумного.

«Потрібно вижити. Потрібно», — уперто повторював сам собі Себастьян.

— Як, голубе мій, ти допоможеш? Кажі, не мовчи, — отаман відрізав від шматка вареної конини смугу й відправив її до рота.

— У османа кінь...

— Знаю, чорний аргамак. Добрий кінь...

— ...Кінь, підбитий підковами.

Отаман і калмики розсміялися. Після тривалого сміху донський отаман сказав:

— Козаки й турки підковують коней. Цей слід зрозумілий. Дикі ногайці й багато татар своїх коней не звикли взувати. Дорого, та й навіщо на м'ясі підкови? Лише їхні знатні мурзи на копита коров'ячі роги прилаштовують. Так що в цьому степу нечасто, але побачиш слід від підков.

Себастьян ствердно кивнув, але відразу поспішив додати:

— Слід особливий. Я знаю. Я був під рукою ляха й зрозумів, що він, його друг татарин Халіл і провідники видивлялися на шляхах і в траві. Коня цього турка на ханській стайні, імовірно, перекували. Слід особливий, я покажу...

— Собака скажений! І смерть твоя собачою буде. Хан покарає тебе!
— раптом почувся голос серед полонених.

Отаман розсміявся:

— А це хто там гавкає?

— Це Халіл. Татарин. Він теж московитську мову розуміє.

— Татарину — смерть! — захихикав старий мурза й щось прокричав.

— Ні, ні! — замахав руками Себастьян. — У курдині на його коні є золото. Багато золота. Це ханське золото.

— Золото! — схопилися на ноги і козаки, і калмики. — Золото — це добре. Де воно?

— Нехай він уранці вкаже на свого коня. Сподіваюся, що ваші воїни не відпустили його в степ.

— Ми зібрали всіх коней. Це наша здобич. Лише вояки вже розсіддали їх. Мої воїни не могли приховати золото, — гнівно вигукнув старий мурза.

— Я розпитаю козачків, — невпевнено мовив отаман. — А татарина слід віддати воєводі. Йому буде цікаво, навіщо ханські люди ганяються за знатним турком.

«І мені цікаво. Ох, як цікаво!» — подумав Себастьян і з жадібністю припав до бурдюка, що лежав біля козаків. У цьому шкіряному мішку, на його щастя, виявилася вода.

Йому дали поїсти жорсткої конини й удосталь напитися води. Але Себастьян так і не зміг заснути до ранку. У голову непрохано лізли тисячі думок, а за півсотню кроків голосно кричали й гірко ридали від мук і наруги ногайські дівчата.

Розділ четвертий

Вогонь Хейхату

Що́го ранку Евлія Челебі не потішив ні себе, ні друзів, ні небеса своїм дивовижним голосом. Молилися тихо, часто просячи у Всевишнього ласки й порятунку. Навіть християнин Фасул стояв неподалік від османів і незвично в такий ранній час підносив свої молитви до тих-таки небес, на яких червоною смугою відсвічувало світанкове сонце.

Ще раз перетрусивши сакви й не знайшовши в них ні їжі, ні води, Евлія Челебі сумно зітхнув і розвів руками, відповівши на мовчазний погляд сіляхдара.

— Отже, у дорогу! — коротко звелів Орхан і піднявся в сідло.

— Куди тепер спрямуємо коней? — запитав учений осман.

Великий бахадир глянув на схід, звідкіля набігли калмики, потім на південь, де їх так само могли перехопити вороги, і вказав рукою на північ, як і колись біля фортеці Ор.

— Уперше в житті я буду дуже радий зустрітися з козаками, — сумно всміхнувся Орхан.

— Дай Боже, — зітхнувши, сказав Фасул і почервонів. Йому не годилося втручатися в розмову османів, та ще й з якимось незрозумілим зітханням.

— Зараз важко сказати, де нас чекає ворог, а де друг. Степ закипів, як море під час бурі. А може, нам варто десь зачаїтися? — невпевнено промовив учений осман.

Орхан підвівся на стременах й озирнувся:

— Де ми тут сховаємося, премудрий?

— Тоді... пошукаймо, — з надією подивився на сіляхдара Евлія Челебі.

Той якось химерно похитав головою й пришпорив коня.

Ополудні здійнявся сильний вітер. Він то хилив трави праворуч, то зачісував їх ліворуч, то з люттю притискав до землі. Тварини, які мали нори чи інші укриття, зникли в них. Величезні стада сайгаків, буйволів і тарпанів збилися до купи й, нахиливши голови, терпляче перечікували

пориви вітру. Птахи з дужими крилами піднялися у високе небо, а малі заховалися в траву, чіпляючись за неї лапками й дзьобами.

Вершники мусили вкласти коней і лягти з ними поруч. У Евлії Челебі вітер зірвав чалму й, розмотавши, поніс у степ. Аж за дві години вітер стих, а відтак і геть принишк, зробивши все, що йому хотілося.

Продовжуючи шлях, Орхан з усмішкою дивився на лису голову вченого османа й на його губи, які безперестанку ворушилися в гніві. Нарешті він не витримав і засміявся:

— Ось якби ти, мій друже Евліє, з самого початку так проклинав вітер, то не мусив би тепер підставляти голову палючому промінню. Цей розбійник одразу втихомирився б і дав нам спокій.

Друг насупився й спідлоба зиркнув на сіляхдара, який був у доброму настрої, на його розкішний тюрбан і осудливо захитав головою:

— Те, що забрав клятий насмішник-вітер, — мій найбільший скарб. На непокриту голову тут-таки вмощується шайтан. А'узу бі-Лляхі мін аш-шайтані-р-раджимі^[159]. Легко сміятися. У такі миті мені хочеться стати розбійником і вкрити свій сором віднятим у насмішника головним убором. Але... я не розбійник. Та й відібрати в тебе будь-що важко. Одразу схопишся за шаблю. Так що звикай до мого сумного виду.

— Учителю! Візьміть мою шапку, — з готовністю відгукнувся Фасул.

— Ця голова народилася в чалмі, у ній її і покладуть у землю, — подобришав учений осман. — Я тим часом провітрю голову.

Та невдовзі Евлія Челебі, зваживши на пекуче сонце, відірвав смугу спідньої сорочки й по-арабськи закріпив її на голові.

— Дивіться! Там, здається, куці, — вигукнув гостроокий фанаріот і показав ліворуч.

— Може, там є вода? — облизав губи Евлія Челебі.

— ...Або засідка! — зауважив сіляхдар.

— Я подивлюся! — з готовністю вигукнув Фасул і погнав коня до густих заростей.

— Коли повернеться, я його покараю, — стурбовано сказав його вчитель.

Орхан ствердно кивнув:

— Хлопчисько. Нерозумний хлопчисько.

Османи спрямували своїх коней слідом за Фасулом, перевіrivши пістолі. Невдовзі вони наблизилися до заростей у невеликій низині.

Сонце й відсутність дощів геть покрутили листочки на гілках терну, виставивши світові його грізні колючки. На них із деяким подивом дивився Фасул. Так принаймні здалося османам, поки вони не наблизилися й не побачили те, що привернуло увагу юного фанаріота. Придивившись, його старші попутники зрозуміли, у чому справа.

У глибині тернових кущів крізь хирляве листя добре проглядалися людські кістки, усе ще обв'язані шкіряними ременями.

— Жахлива смерть, — сумно мовив Евлія Челебі. — У цих краях таке часто трапляється. Зв'язують оголеного ворога й кидають у колючий чагарник. Він сам уже вибратися не зможе. Та й дикі тварини не можуть до нього підступитися, щоб прискорити його смерть. Так людина з голоду й спраги і вмирає. І навіть кістки звірі по степу не рознесуть. Може, це ногайці так покарали ворога, а може, і козаки. Їх ненависть одне до одного спричиняє ще й не таку жорстокість. Гнів людський переповнює цю нещасну землю. О Аллаху! Скільки ж Ти відміряв часу й горя для цього дикого краю!

— І людина так вмирає? — досі не вірив своїм очам Фасул.

— Повір, мій юний друже, бувають і жахливіші страти, — тихо сказав сіляхдар. — Цей нещасний нікому вже не завадить і не заподіє шкоди. Але залишатися тут неприємно. Цей кістяк навіває багато важких дум.

— Це правда. Так і уявляєш, як сам, оголений, зв'язаний, волаєш до Всевишнього з проханням подарувати якнайшвидшу смерть. Та й води тут немає. Проте... тут ми можемо сховатися на деякий час.

— Прикметне місце, Евліє, — несхвально захитав головою сіляхдар.

— А ще я бачив... — почав Фасул і замовк.

— Що ти бачив, мій юний друже? — насторожився вчитель.

— Я... не знаю... Мені здалося, що крізь кущі проглядалася фігура жінки в пече^[160].

— Жінка? — здивувався Евлія Челебі. — Самотня жінка. Тут?

— Так. Вона мене побачила й кинулася навтьоки. Он туди. Ми можемо її наздогнати.

— Не варто, — вирішив Орхан. — Ми й самі шукаємо рятунку. За нами погоня. Ми не можемо її взяти в сідло. Та й чи захоче вона? Чоловік у цих краях радше ворог для тіла жінки. Особливо молоді. Якщо вона втекла, то не бажає нашої допомоги. Не додаватимемо їй страху. Нехай собі ховається. А ми відпочинемо. Та й трава для коней тут свіжіша. І вони хай відпочинуть і підкріпляться. Якщо ми нічого більше для чотириногих друзів зробити не можемо.

— Але ненадовго, — попросив Фасул, поглядаючи на сліпучо-білі, висушені сонцем і відполіровані вітром людські кістки.

Мандрівники зв'язали передні ноги коней токмацькими ремінцями^[161] й усілися у рваному затінку чагарнику. Тут, у низині, було затишно. А вітер знову зв'язвся й поступово набирив силу.

— Нам би сюди ще...

— Евліє! Не продовжуй! — суворо попередив сіляхдар і, не шкодуючи дорогого одягу, улігся на траву.

Фасул час від часу піднімався на свого коня й дивився в степ. Але нічого підозрілого не помічав, аж доки не вловив далекий гуркіт. Цей звук посилювався разом із поривами вітру, який знову загрожував перетворитися на того бешкетника, що вкрав чалму Евлії Челебі. Юний фанаріот розбудив старих, що вже задрімали, і попросив їх прислухатися.

Османи нашорошили вуха й теж почули уривчасті звуки.

— Може, це далека гроза? — з надією припустив Евлія Челебі.

— Радше постріли з рушниць, — уточнив сіляхдар. — Десь іде бій. Готуймо коней.

Але тривожні звуки припинилися, трохи заспокоївши Орхана і його супутників. Цей відносний спокій тривав недовго. Тепер грім ясно чутних пострілів пролунав значно ближче.

— На коней! — скомандував сіляхдар.

Піднявшись на невеличкий пагорб, Орхан дістав із саков далекозору трубу, з якою тепер не розлучався, і передав її Фасулу. Фанаріот притиснув око до чарівного скла й узявся повільно оглядати степ. А відтак тихо повідомив:

— Там вершники з рушницями. Близько двох десятків. Вони йдуть риссю й тримають пострілами на відстані великий загін зі списками. Але хто одні й інші, мені важко сказати. Вони рухаються на північ.

— Тому нам — на південь! — не роздумуючи сказав наставник Фасула.

— Зачекай! — спокійно мовив Орхан. — Треба ще придивитися до степу.

Ще годину вони по черзі дивилися в далекозору трубу на величезний сірувато-коричневий килим Хейхату, але нічого, що б насторожувало, не помітили.

— Час! — вирішив сіляхдар.

Але щойно вчений осман попустив повід свого коня, як Орхан запитав його:

— А ти, Евліє, у який бік попрямував?

Той озирнувся й здивовано глянув на великого бахадира:

— Ти ж казав про північ. Ось туди я й націлився.

— А де північ? — з усмішкою перепитав Орхан.

— Там відблиски сонця. Значить, північ там... — махнув рукою літній вчений.

— Евліє! Подивися в інший бік.

Учений осман повернув голову й здивувався:

— Гм-м. І там на небі відблиски.

— Ось там і сонце, — тихо промовив Орхан.

— А там що? — з тривогою запитав учений осман.

— Дивіться! Дивіться! — вигукнув Фасул.

Османи глянули туди, куди мало не попрямував Евлія Челебі, і побачили величезне стадо сайгаків, яке мчало щодуху. Трохи правіше від нього стрімко неслися з півсотні тарпанів. А попереду вже можна було розгледіти кількох вовків, які бігли трохи збоку, щоб не опинитися під копитами.

Вузька червона смуга за короткий час розширилася, і тепер від неї виходив поки що ледь чутний гул.

— Це... це горить степ! — ледь вичавив із себе Евлія Челебі. — О Аллаху! За такого вітру вогонь скоро буде тут! Нам потрібно поспішити. Я чув оповіді ногайців, що вогонь здатний випередити навіть найкращого скакуна. І хто лише розбудив цей вогонь?

— Люди! Божевільні люди! — сердито вигукнув Орхан і погнав аргмака геть від валу вогню, що стрімко наближався, швидко виростав і набирав швидкість.

Однак тікати від вогню виявилось непросто. Сонний степ, на безтурботному килимі якого, помітні здалеку, спокійно походжали парнокопиті, тепер виплеснув усе своє тваринне багатство. Не сміючи перетнути шлях буйволам і диким коням, утікачі взяли ліворуч й одразу змушені були зигзагом оминати ведмежу родину. Ведмедиця й троє її малих, усе ще не розуміючи причини божевілля сусідів, стали на задні лапи, винюхуючи повітря. Звикла до спокійного царювання, самка роздратовалася й, побачивши вершників, кинулася на них. Коні злякано заіржали й мало не скинули вершників. Довелося йти боком і тут-таки міняти напрям, бо з низьких кущів вискочили величезні дикі кабани й шкереберть помчали геть.

Що далі просувалися Орхан та його супутники, то більше їм заважали одинаки й групки лосів, оленів, диких кіз, баранів. А вже лисиць, борсуків, бабаків, куниць та інших гризунів просто-таки годі було перелічити. Дуже часто під копита коней потрапляли зайці-русаки, куріпки та фазани.

І вся ця маса живності, притиснувши вуха й підібгавши хвости, не розбираючи шляху, мчала від суцільної стіни тягучого вогню, який підкорився вітру, що знову розгулявся й стрімко злизував верхівки трави, а потім пожирав її доценту.

— Сіляхдаре!.. Учителю!.. Дивіться! Он та жінка, про яку я казав.

Дзвінкий крик Фасула ледве досяг османів, оскільки гул розпашілого вітру й рев наляканих тварин був надто голосний.

Орхан, на повному ході звівшись на стременах, побачив чорну крапку людської фігури, що безтямно тікала, і спрямував до неї свого аргамака. За кілька сотень кроків юний фанаріот, який скакав останнім, надзвичайно спритно підхопив із трави пече, яку скинула жінка. Якби це побачили сіляхдар і вчитель, вони були б неабияк здивовані такою спритністю і вправністю, яка не в'язалася з тими малими навичками вершника, що демонстрував юний фанаріот на початку подорожі.

Першим до жінки підскакав Орхан і зрозумів, чому вона швидко втопилася й була змушена скинути з себе пече. Сильній, рослій, одягненій по-татарськи жінці бігти заважало загорнуте в красиву шовкову ковдру немовля. Розчервоніла, важко дихаючи, мати

притискала до повних грудей дитину й глибоко ковтала гаряче повітря. Її величезні блакитні очі відображали швидку зміну почуттів: від тваринного страху, тривоги, неспокою до німого благання про допомогу й співчуття до маленького творіння Всевишнього.

Орхан глянув на друга, що зупинився поряд, потім перевів погляд на чорну тканину в руках Фасула.

— Мій кінь найдужчий. Я візьму її. Ти, фанаріоте, маєш молоді й сильні руки. Міцно тримай дитину. Тепер вибирати шлях не доводиться...

— Так! Так! Ми встигнемо сховатися в пісках. За дві дамаські милі починаються солончаки, а далі піски. Там вогонь і зупиниться. Ми перечекаємо в пісках, поки степ охолоне й уляжеться попіл, — вигукнув всезнаючий Евлія Челебі.

Сіляхдар звільнив праву ногу зі стремені й очима вказав на нього жінці. Нараз Фасул під'їхав до неї і простягнув руки до дитини. Жінка стиснула губи й повільно поклала у Фасулові руки своє дитя. А тоді поставила ногу в стремено й, без сорому задерши поділ ферадже^[162] і блиснувши жовтими шальварами, сіла позаду Орхана.

Аргамак невдоволено пирхнув, але, підкоряючись ударам нагайки, рвонув щодуху.

Коротка зупинка скоротила небезпечну відстань між утікачами й ненаситним полум'ям. Тепер, озираючись, було страшно дивитися на величезний язик полум'я, який то піднімався вгору, то стрімко падав у бажанні лизнути копита коней. Але коні були такі налякані страшним ворогом, що не шкодували сил і мчали дедалі швидше й швидше.

У цій страшній втечі вершники кілька разів бачили якихось людей. Оброслі, у лахмітті, здебільшого старі, вони не мали ані найменшої змоги врятуватися від вогняного валу. Вони були приречені на жахливі муки й болочу смерть, але все ще сподівалися на диво. І це диво вбачали у вершниках, що мчали швидше від вітру. Люди кричали й кликали на допомогу, заклично махали руками й ставали на коліна.

А вершники проносилися повз них, не підводячи голови й не озираючись. Кожен відчував, як утомилися їхні коні і як вони задихаються, більше доби не маючи в роті ані краплини води, а тепер ще й ковтаючи розпечене повітря.

— Ми врятовані! Слава Аллаху! Ми врятовані! — вигукнув через деякий час Евлія Челебі.

Попереду за сотні кроків килим трави був ніби побитий гігантською міллю. Тут починалися бідні на перегній і багаті на сіль землі. Розкішні трави — ковила, типчак, келерія, житняк, молочай, полин, аїр, конюшина, люцерна — поступалися місцем непоказним колючкам і стручковим травам, перемішаним із мохом і лишайником. Тут закінчувалося трав'яне буйство й починалося убоге рідкотрав'я на нестійких пісках.

Але це лише радувало втікачів. За тисячу кроків вони вже зупинили коней і зловтішно спостерігали, як море вогню не сміє просунути в ці скупі землі на кордоні пісків.

— Далі трави буде ще менше. Там почнуться піски, цілі бархани піску. Справжня пустеля. Це єдина піщана пустеля в Європі, — важко дихаючи, повідомив Евлія Челебі. Під час втечі від вогню він загубив свій арабський головний убір і тепер знову світив голеною головою.

— Наскільки велика ця пустеля, учителю? — запитав Фасул.

Учений осман помовчав, збираючись в силі, і відповів:

— Вона тягнеться лише по лівому березі Дніпра. З півночі на південь її можна подолати за три дні. Зі сходу на захід знадобитися один день.

— Я перетинав Сахару з караваном тридцять днів, — гордо повідомив Орхан. — Це величезне море піску. Там бархани, мов гори, височать майже до неба. А тут... Нам потрібно пройти ці малі піски й дістатися до Дніпра. Там ми знайдемо і воду, і їжу. Дамо трохи відпочити коням і поспішаймо до води. Ми швидко перетнемо цю малу пустелю.

— Слава Творцеві, що вона мала. Аби лише коні витримали. І щоб ми не заблукали.

Евлія Челебі з занепокоєнням подивився на окутане темрявою небо, у якому відбивалася заграва пожежі, а крізь хмари попелу не було видно зірок.

— Ти маєш рацію, друже. Нам слід дочекатися сонця. Знайдемо більш-менш зручне місце й зупинимося. Ворог нас не знайде в степу, що палає. Після ранкової молитви наша подорож стане легшою. А тим часом ми полегшимо долю наших рятівників і зійдемо з коней.

Першою спритно зіскочила жінка й зараз-таки поспішила до дитини. Отримавши з рук Фасула немовля, вона низько вклонилася йому й сказала по-татарськи:

— Дякую тобі, молодий пане. Нехай Бог дасть у твої руки багато міцних і здорових синів, таких само добрих і красивих, як їхній батько.

Потім вона підійшла до Орхана й поцілувала його золотий чобіт:

— І тобі, мій добрий пане, довгих років щастя й благополуччя. У тебе величне серце, що дарує життя...

— Не завжди й не всім, — сумно похитав головою Орхан.

Жінка вклонилася й ученому осману, назвавши його шляхетним батьком і побажавши миру й здоров'я. Вона ще раз вклонилась усім і відійшла вбік. Змучена довгою гонитвою дитина вже не плакала, але, голодна, стискала й розтискала малюсінькі губки. Відійшовши з десяток кроків, жінка відвернулася й, діставши велику грудь, стиснула її. Радісно усміхнулася. Незважаючи на пережитий страх і велике фізичне навантаження, вона мала достатньо молока, щоб нагодувати немовля.

Коли жінка щасливо сховала груди й обернулася, то побачила, що її рятівники терпляче чекають закінчення годування.

Осман у дорогих шатах суворо повелів іти за ним, і жінка, покірно опустивши голову, пішла за його наказом.

Вона чекала чого завгодно й згодна була на все. Чим вона могла віддячити своїм рятівникам, як не власним тілом? Вона покірно чекала, заколисуючи дитину, поки чоловіки розсідлували коней і в'язали їм ноги. Потім вони довго розстеляли кінські попони й зручно вмощували сідла й сумки, у яких було чимало всякого добра, але нічого, що порадувало б шлунок. Полювати було марно. Налякана живність, яка вижила, втекла від пожежі значно далі, аніж встигли відійти Орхан і його друзі.

Нарешті чоловіки вляглися, поклавши голови на сідла.

— Гей, жінко! Ходи до мене! — звелів їй молодий рятівник.

Жінка встала й підійшла до юнака. Чекаючи будь-якого наказу, вона опустила на коліна й схилила голову.

— Візьми. Це твоє. Тобі буде зручніше спати, — ласкаво мовив юнак і простягнув їй просторе пече. — Лягай, де тобі буде зручно.

Жінка блискавично схопила свою верхню одежину й відбігла на десяток кроків. Їй захотілося поплакати, але було соромно й незручно заважати відпочивати благородним рятівникам.

Але втомлені від дуже важкого дня чоловіки не могли заснути. Вони поговорили між собою про щось веселе, а потім із дозволу старших юнак запитав матір дитини:

— Скажи нам своє ім'я?

— Татарський чоловік називав мене Хашемі. Він розповідав, що є таке плем'я, з якого походить пророк Мухаммед. У цьому племені найкрасивіші жінки на землі. Хоч я із козачок. Наше село біля Лисенки. Там мене хрестили ім'ям Марія. Маріам — по-вашому.

— Це правильне, святе ім'я. Ти прийняла іслам? — суворо поцікавився Евлія Челебі.

— Ні! Я була невільницею, — сумно відказала жінка.

— Твій чоловік не міг тебе називати ім'ям жінки з великого племені пророка Мухаммеда. Але як ти опинилася сама, з дитиною в цих диких краях?

Марія-Маріам довго мовчала, а потім, важко зітхнувши, почала свою оповідь:

— Того літа в нашому саду було багато вишень і груш. У полі густо стояло жито. Усі раділи, і вечорами, зібравшись у коло, дівчата й жінки довго співали. Слухати приходили й старші, й молоді козаки. Але мій голос звучав дзвінкіше й приємніше, коли поруч був Юрась. Мені тоді було шістнадцять, він був старший на кілька років. Восени я вирішила йти до його батька й матері й уклонитися їм у ноги, беручи його за чоловіка. Такий звичай у козацьких доньок. Милішого й дорожчого від Юрася не було мені в цілому світі. І він усміхався мені, брав за руки й дивився в очі. Довго, ласкаво... І руки його були гарячі, хоч млинці смаж.

До кінця літа майже всі козаки пішли на кордон. У степу було неспокійно. Ось лише не вберегли вони нас. Під ранок запалали крайні хати й зчинився галас. Незчулась, як мене зв'язали й перекинули через коня. Татари вбили літніх людей і тих, хто пручався. Решту погнали за Дніпро. Там, у степу, вони святкували й ділили здобич. Потім накинулися на жінок. Стояв страшний твалт. Я дісталася їхньому десятнику. Він довго крутив мені руки й лаявся. Але я була сильна. З нього насміхалися татари, але він нічого не міг зі мною вдіяти. І тоді

старший із них запитав мене по-нашому, чи незаймана я? Почувши мою відповідь, він розсміявся й відкупив мене у свого воїна. Він потирав долоні й добре мене годував протягом усього шляху до Кафи. Там узяв за мене добру ціну й навіть подарував мені срібний браслет.

Мене купив багатий татарин, ще не старий. У нього було багато садів, коней і невольників. Мене відвели в закриті кімнати й кілька днів годували солодощами й м'ясом. Відтак уночі провели до нього. І цей татарин не зміг нічого зі мною вдіяти. Моє тіло закам'яніло, ноги не змогла б розсунути й блискавка. Так тривало декілька ночей. Він лягав поруч, говорив ласкаві слова й гладив моє оголене тіло. Та все дарма. Коли він засинав, я, відвернувшись від нього, була душею й тілом у нашому саду, серед милих із дитинства калини, груш, слив, чула мукання корів і горлання півнів. Були б крила, я змахнула б ними й, жодного разу не зупинившись, полетіла б до рідного дому.

До мене часто підсилали тих невольниць, які давно жили в будинку того татарина. Вони говорили, а я мовчала.

«Девлет (так звали татарина) — добрий і справедливий господар».

«Він опікується невольниками, наче батько».

Я мовчала.

«Ми, його жінки, у захваті від нього. Як він уміє кохати й пестити».

«Якщо є ніжні й лагідні чоловіки на світі, то це Девлет».

Я мовчала.

«Тобі пощастило. Палець о палець не вдарила, а вже його найкоханіша жінка».

«Він засипле тебе з ніг до голови коштовностями й подарунками».

Я мовчала, бо що могла їм відказати? Хіба можна передати словами щонайніжніші почуття? Не до татарина, звісно. До Юрася. Та й навіщо? То було моє. А все інше — чуже.

Жінки сумно зітхали, але й далі вмовляли мене. Одного разу одна з них сказала, що з клятого Криму є два шляхи. Перший — якщо приведе Господь козаків і ті звільнять бранців. А другий...

«Є в татар давній неписаний закон: якщо невольниця народить шістьох синів, то з сьомим може піти на свою рідну землю. Але жодна з тих невольниць, яких ми знаємо, ним не скористалася».

Друга жінка одразу затулила їй рота. А я стрепенулася, і в мене зажеврїла надія:

«Нехай я занапащу тіло й душу, але повернуся додому».

Цього жінкам я, звісно, не сказала. Та з виразу мого обличчя вони здогадалися про мої думки. Похапалися за голови й миттю випурхнули з моєї кімнати. Більше вони мене не вмовляли.

А мені — о диво! — відразу стало вільніше. Легше й тілу, і душі. Хоч це і сумно...

Я довго плакала, та наступної ночі була з моїм татариним як жінка. Моя кімната наповнилася подарунками, а сам Девлет ходив наче хмільний і щасливо усміхався. Він часто кликав до себе вночі, і я не відмовляла йому. Не відмовляла, поки не відчула під серцем, як затріпотіла дитина. Тоді я стала кам'яною. Татарин не розумів, гнівався й навіть погрожував побити мене або відправити тяжко працювати в його сади. Але я мовчала. Довго мовчала, поки він не помітив, як округлився мій живіт. Тоді Девлет знову подобришав і почав надсилати подарунки. Я не лягала біля нього, але дозволяла гладити живіт. І це було щастям для нього.

Я народила хлопчика. Давлет улаштував велике свято. Його сини вмерли ще маленькими, а його дружини не народжували більше синів. Татарин не відходив від дитини, хоч це і заважало його торгівлі. Коли я відчула, що можу знову зачати, тоді дозволила йому лягти зі мною. І так доти, доки не відчула, що вагітна. Тоді я відмовила йому в чоловічому бажанні.

За вісім років я народила Девлету чотирьох синів і двох дочок. І все так, як було й раніше. Татарин звик до цього мого дивацтва й щоразу терпляче чекав, коли я дозволю користуватися моїм тілом. Усі ці роки він був уважним і добрим до мене й наших дітей. Він пишався ними. Широкі в кістках і сильні, наші діти зовсім не хворіли. Вони були більше схожі на мене. Чомусь моє перемагало татарське. Й однаково любили мене й батька. А чи любила я свого татарина?.. Він був у мене першим чоловіком, і лише його я знала як чоловіка. Девлет був добрим, уважним і ласкавим. І лицем, і тілом приємний оку. Але кров моя була холодною. І з цим нічого неможливо було вдіяти.

Я дивилася на наш кримський дім, чи не найкращий у місті, на Девлета, на своїх дітей, а внутрішній голос постійно промовляв:

«Не твоє це все. Не твоє. Чуже. Чуже!»

Як з цим було жити? Але я жила. Мабуть, я одна така. І такою мене створив Господь. На кару чи на звитягу?

Так я прожила десять років. Двічі козаки приходили до Криму, але в наші гори їх Господь не покликав. Моє серце рвалося від такої несправедливості. Тоді мене особливо манило в рідне село. Я навіть відчувала запах зораної землі й скошеного сіна. А коли заплющувала очі, то наді мною важко кружляли джмелі, а трохи осторонь заливався соловейко. Але не прийшли козаки по мене.

Десять років я чекала, аж доки народила сьому дитину...

І ось нарешті... хлопчик. А перед ним були дві дівчинки. Та Господь усе-таки благословив мене сином. Я назвала його Юрась. Не так, як звертався до нього татарин. Спокійно й радісно стало на душі. Я не вагалася ні на мить, і щойно Юрась почав тримати голівку, я сказала як відрізала, що забираю сина й іду додому.

«Є у вас такий закон — закон сьомої дитини. Ти часто казав, що кохаєш мене. Та закон пращурів дужчий від кохання. Я йду, ніщо не стане на заваді. Я не приймала Аллаха, і ти не зробиш мене законною дружиною, щоб залишити біля себе».

Він втратив дар мови й кілька днів пролежав у недужі. Ніхто не сміє порушити старий закон — підтвердили Девлету і мулла, і старійшини його народу.

Прийшов той день, коли я, узявши на руки мого найменшого сина, благословенного Господом, стала на порозі дому й уклонилася йому. Поруч, благаючи, на колінах стояли мої діти і їхній батько, а також чимало тих, хто жив і працював у господарстві татарина. Вони плакали. Найболісніше плакав мій старший син. Лише Девлет не плакав. Він дивився на мене, як чоловік, що втратив розум. Мені здалося, що він нічого не тямить. Але він був сильною людиною.

Щойно я покинула дім, як він пішов за мною з трьома в'ючними кіньми, на яких було все необхідне в дорозі. Дітей не пустили, але я ще довго чула їхні мольби й плач. І лише Господь бачив мої сльози, які лилися в душі. Я йшла додому, але частка мого серця навіки залишилася в цьому проклятому краю.

Весь шлях по кримській землі ми не сказали одне одному й слова. Коли сідало сонце, Девлет розкладав на килимі їжу й подавав мені найкращі шматки. Уночі він сидів біля мене, але пестити не наважувався. Адже я відтепер була вільна, і він, як розумна людина, боявся образ із мого боку, бо розумів: рішення піти не було раптовим. Воно плекалося довгі десять років... Та вони вже минули. Коли я

зупинялася й годувала Юрасика, мій татарин усміхався й хитав головою, наче втратив розум. Так ми дійшли до кінця кримської землі. За Перекопом починався Дикий степ. І тоді я вклонилася Девлету й подякувала йому за Юрася. За одного-єдиного сина. Останнього. Жоден м'яз на його обличчі не здригнувся, лише з очей текли й текли сльози. Люди з фортеці зупинялися біля нас і наполегливо запитували причину цих сліз. Вони ще ніколи не бачили, як плаче татарин. Але він нічого не міг сказати. І я нічого не казала. Я пройшла у відчинену браму й, не оглядаючись, заквапилася додому. Навіть не взяла коня, якого давав мені татарин. Мені від нього нічого не було потрібно. Лише трохи їжі й води. Це для дитини. Моєї і лише моєї.

Ні люди, ні звірі не чіпали ні мене, ні мого малюка. Господь оберігає наш шлях. Бо це святий шлях. Шлях до рідного дому. Я знаю, що мене чекає. Зовсім не раді будуть моїй дитині. Таких у нас називають тумами. Це діти ворога. Їх зневажають, і якщо терплять, то виказують це. Тому я знаю, що мені не жити довго в рідній хаті, а потрібно буде шукати нове пристанище. Там, де я зможу видати себе за козацьку вдову. Таких завжди багато на моїй нещасній землі. Але спочатку я йду додому. Йду, щоб краєм ока побачити вибілені стіни хати, де я народилася, провести рукою по стовбурах дерев, посидіти біля маленької річечки з гомінким очеретом, подивитися на свої з дитинства рідненькі зірки.

А там... Як Бог дасть. Може, Він буде й добрим до мене. І я побачу мого козака Юрася. Я молилася за нього всі десять років. Він не міг скласти голову в бою. Бог повинен був віддати моє щастя йому, якщо вже забрав його в мене.

Мені б лише подивитися на нього. Здалеку. Краєчком ока...

Марія замовкла й здула попіл із крайки пече, що вкривало дитину. А попіл усе падав і падав. Але чоловіки цього не помічали. Принаймні вони лежали непорушно. Їм потрібно до завтра відновити сили. Для цього бажаний міцний сон. Що їм до долі жінки з чужого народу... Навіть відзначеної милістю Божою.

Надвечір коні відчули воду.

Першим задоволено заіржав аргамак Орхана й, користуючись тим, що його господар задрімав або задумався, додав ходу. Сіляхдар миттєво сіпнувся й роззирнувся. Остогидла за день безрадісна піщана пустеля залишилася позаду. Попереду, між синім небом і жовто-коричневою землею, виднілася рятивна смуга зелені.

— Скоро нап'єшся вдосталь, — поплескав коня по шії збадьорений великий бахадир. — Поваляєшся в зеленій траві й добре відпочинеш. І ми відпочинемо.

Орхан озирнувся. За десять кроків від нього, схиливши голову, втомлено гойдався в сідлі вчений осман. Ще далі, за півсотні кроків, вів за вузду свого коня Фасул. Юний фанаріот майже цілий день пробіг по пухких пісках, тримаючись за стремено. Жінка так само бігла, коли фанаріотові потрібно було трохи відпочити в сідлі. Водночас вона дуже уважно стежила за тим, щоб Фасул не задрімав і не впустив дитину.

Слід було рухатися прудко, незважаючи на втому і людей, і тварин. Ще одна ніч у пустелі могла виявитися фатальною. Зневоднення й голод могли позбавити сил раптово й остаточно. Поки залишалось бодай трохи сил, слід було якомога швидше просуватися по розпеченій пустелі, особливо по тій частині, що позбавлена будь-якої рослинності, самі лише бархани хвилястого піску.

Найбільше труднощів переходу дісталось юному фанаріоту. Але це було його право й бажання допомогти жінці з дивовижно терплячою дитиною. Адже не бігтимуть літні османи, тримаючись за стремено. Але й відпочинок не радував, а, навпаки, відбирав сили. Тому Орхан усміхнувся, щасливий за свого юного друга, коли той голосно й радісно закричав:

— Це зелень! Це берег! Це вода!

І незрозуміло, де в нього взялися сили, але він одразу ж кинувся до життєдайної смуги рослинності. Та як би він швидко не біг, аргамак Орхана першим примчав до соковитої трави, до чагарнику, що піднімався над нею, до величних дерев і, нарешті, до шепотливого очерету, що охороняв берег, об який тихо хлюпала солодка дніпровська вода.

Кінь сіляхдара проломив стіну очерету й по череву зайшов у дрібні зеленуваті хвилі. Він тут-таки почав роздмухувати боки й убирати в

себе якомога більше цілющої вологи. Поруч, піднімаючи фонтан бризок, зупинив свого коня Евлія Челебі, а трохи пізніше до них приєднався і його помічник та учень, який був знову в сідлі.

Чоловіки весело розмовляли, часто сміялися, а ще частіше нахилилися й зачерпували долонями те, що їм снилося цілу ніч і чого праглося цілий день.

— Якщо хтось мені поставить питання: що таке щастя, то ви знаєте мою відповідь, — мовив Евлія Челебі, омиваючи обличчя. — І нехай розумні та вчені мужі ламають над цим питанням голову й списують версти паперу, відповідь дуже проста: щастя — це те, що продовжує життя. Зараз щастя — це вода. Щойно ми втамуємо спрагу, як щастям для нас буде шматочок смаженого м'яса. А потім...

— Щастя, виходить, є безперервним? — засміявся Орхан. — І триває воно аж до смерті?

— Так, мій друже. І ми самі шукаємо й знаходимо своє щастя. А зараз щастя — це вода великої ріки, що прибігла до нас із холодних земель урусів і врятувала нас. Навіть важко уявити, як можна обійтися без води. Але таке буває. Я колись провів деякий час у кримському степу серед народу бадрак. Це уславлений народ-воїн. Я був здивований тим, що вони не їдять хліба й не п'ють води. Я запитав: «Чому ви не п'єте? Хіба не сказано в працях учених: від води стається життя?» Вони знизували плечима й відповідали: «Клянемося Аллахом, коли нас творив бог Челеб, то наробив багато бруду, змішавши воду з землею. Якщо до бруду додати багато води, він розпливеться. Діти Адама походять з бруду. Води зовсім не слід пити. А кінське й верблюже молоко — теж вода». Однак вони багато п'ють верблюжого, баранячого, коров'ячого, буйволячого молока, їдять просяну кашу і юшку лакшу, бо в благородному хадисі святого Стовпа Пророцтва сказано: «Найкращою їжею є лакша». Її називають борошняною юшкою, або дутмашем... А ще смачно...

— Евліє, зупинись! — знову засміявся сіляхдар. — Ти вже на порозі другого щастя! Зараз розведемо багаття й подумаємо, як ощасливити наші шлунки якомога швидше й поживніше.

Османи вибрали зручний берег, позбавлений очерету, і розсідлали коней. Фасул заходився чистити їх пучками трави, хоч тварини більше задоволення отримували від перебування в прохолодній і солодкій воді. Коні майже не відривали голів від ласкавих хвиль, іноді лише

здригалися й махали хвостами, рятуючись від кровожерливих величезних мух — гедзів.

Фасул ретельно розтирав кінські спина й боки, але все-таки помічав, як до його ніг раз у раз підпливали риби й навіть величезні водяні щури-видри. Краєм ока він запримітив великий качиний виводок, який вплив з очерету на відкриту воду. З високого дуба зірвався сокіл і, прогавивши качок, які вмить розпливлися в різні боки, круто піднявся в небо. Десь у заростях протрубив лось, ненадовго обірвавши пташиний переспів. Лише чаплі не переставали стукати дзьобами і, зайняті ловом малька, поважно пересувалися на високих і тонких ногах.

Після всіх пережитих бід і тривог здавалося, що саме тут починається дорога в рай. Тут — у світі тваринного і рибного достатку, чарівної природи і заспокійливого затишку.

Щоправда, спокою нетривалого.

У кущах голосно заплакала дитина. Вона ображено заливалася, переходячи на високий крик і перериваючи його схлипами. Ще б пак! Її залишила мати. Зовсім ненадовго. На трішечки. Лише щоб зайти за очерети й, скинувши важкий одяг, занурити своє пишне тіло у води чародія Дніпра. Жінка навіть встигла трохи поплавати, але, почувши поклик немовляти, одразу ж повернула до берега й, схопивши в оберемок одяг, поспішила до сина.

— Голосний хлопчина! — з певною тривогою зауважив Евлія Челебі.

Орхан ствердно кивнув. Почуття небезпеки все ще не покидало літніх воїнів навіть у цьому благодатному й щасливому місці.

— Трохи відпочинемо й візьмемося за пошуки чогось істивного, — постановив сіляхдар.

— Я не проти зайнятися цим просто зараз, — з готовністю сказав його вчений друг.

— Якщо не проти, то хай тобі помагає Аллах, — позіхнув великий бахадир.

Евлія Челебі невпевнено оглянув густі зарості й вічно тривожний очерет і розтягнувся на весь зріст на м'якій траві. Але йому не довелося довго лежати. За кілька кроків від османів з-поза нахиленого до води стовбура старої верби несподівано пролунав голос:

— Можу я запропонувати допомогу добрим мандрівникам?

Розділ п'ятий

«Гостинність» Хейхату

І Орхан, і його вчений друг схопилися на ноги, наставивши пістолі в той бік, звідки почувся голос, який так їх стривожив:
— Хто ти?! Виходь! — владно звелів сіляхдар.

Із-за дерева виглянула голова в кумедній шапці з бобра. На засмаглому до чорноти обличчі в обрамленні ріденьких обвислих вусів світилася співчутлива усмішка. Маленькі чорні очі й гострі вилиці виказували степняка, а глибокі зморшки й перебитий ніс не залишали сумніву — це старий воїн.

— Я Садиб. Живу тут неподалік. Дитячий крик привів мене на це місце. Я вперше за багато-багато років життя на цьому березі почув дитячий плач. А потім я почув, як ви говорили османською мовою. Мені вона добре знайома. Ото я й вирішив запропонувати вам свою допомогу. Адже ви гості на цьому березі, а я, можна казати, — господар. Майже власник, бо тут більше нікого немає. Лише звірі й птахи. Та ще козаки пропливають на своїх чайках. Я їх бачив добрий десяток разів. Але вони до цього місця не пристають. Так що тут безпечно.

— Ти ногаєць? — по-татарськи запитав Евлія Челебі.

— Я з ногайського племені шайдак, — закивав «господар» берега.

— Як же ти опинився тут?

Садиб тяжко зітхнув, а потім запропонував:

— Мій дім і моє господарство зовсім поруч. Зі мною живе стара. Її звуть Аюк. Вона буде рада гостям. Давно їх у нас не було. Уранці я підстрелив косулю. Ще в мене є риба й трохи житнього борошна. А ще мед і молоко. У мене дві корови й кілька кіз. Прошу достойних османів бути моїми гостями. Косуля вже майже зварилася...

Евлія Челебі поглядом, з яким просять милостиню, подивився на сіляхдара. Той опустив пістоль і згідно кивнув:

— Веди нас до свого житла.

— Тільки коні туди не пройдуть. Ми залишимо їх в одному затишному куточку. Там же можна залишити й сідла, і сакви. То

безпечне місце й для випасу моїх корів. А кибитка моя надійно прихована. Самі побачите.

Садиб мав рацію. Блукати по заростях високої трави, багаторічного очерету, густих кущів і повалених дерев виявилось нелегко. І якби попереду не йшов ногаєць, то ніхто б зі супутників Орхана та й він сам не подумав би, що в цій зеленій стіні є стежки.

— Стежки майже невидимі. Але вони є. Їх протоптали й не дають їм зарости дикі кабани. Їх тут багато. Самці такі величезні, що аж страшно на них дивитися. Але зараз їх тут немає. Вони пішли в діброву. Там багато грибів, ягід, торішніх жолудів і соковитої трави. Я звик до цих місць. Знаю кожен звук і кожен шурхіт. Вам немає чого лякатися. Ви мої гості. Ось тут залишимо коней. Далі йти буде трохи важче, але це з незвички. Для мене ці стежки як степ — широкі й зрозумілі.

Садиб говорив без утоми. Видно, йому не часто доводилося розмовляти з людьми. Це він і сам підтвердив:

— Я вже гадав, що забуваю благородну мову османів. Немає з ким тут нею говорити. Та й узагалі немає з ким. Про що можна поговорити зі старою? Ні про що. Аллах не для розмов створював жінку. А для чого він створив старих? Ніяк не збагну.

Садиб відхилив коротким списом похилий кущ і ступив на невелику галявину, навколо якої стіною стояли непролазні кущі, а посередині — кругла кибитка, стіни й дах якої були зроблені з почорнілого очерету. Поруч був низенький намет, покритий сірим сукном, і невеликий загін із жердин, за яким бляєли кози. Збоку біля великого мідного казанка, під яким горіли дрова впереміш з очеретом, стояла літня жінка й помішувала вариво. Побачивши гостей, вона зовсім не здивувалася, але поклонилася кожному гостю окремо глибоко й із повагою. Особливо Орханові і його багатим шатам.

— Аюк! М'ясо готове? Глянь-бо, вони нам подарували сіль. Справжню, кримську. У нас дуже поважні гості. Таких ти ніколи не зустрічала. Неси повсть, подушки. Стели, щоб гостям було зручно. Це знатні гості. А в цієї жінки є дитина. Ти коли востаннє бачила немовля?

— Давно, ох, і давно! — проскрипіла стара Аюк і сумно похитала головою.

Потім Аюк вповзла в низькі й вузькі двері кибитки. Їй довелося багато разів повертатися в це житло й витягувати з нього повстяні килими, шкіряні подушки, дерев'яні та глиняні миски й іще багато чого, що потрібно для маленького, але все-таки бенкету.

Садиб і його гості розсілися на повсті, з нетерпінням чекаючи, коли господиня наповнить миски їжею. Поки Аюк накладала в посуд коржі, грудки вівсяної каші, варену і в'ялену рибу, розварений сир, наливала молоко й розбавлений мед, Садиб говорив без упину:

— Тут добре і влітку, і взимку. Лише влітку потрібно потурбуватися, щоб узимку було спокійно. Але тут усього багато. І дичини, і риби, і трави для кіз та корів, а також грибів, ягід, диких груш і навіть меду. За багато років я звик до цих місць. Тут завжди спокійно і не потрібно засинати зі зброєю в руках. І, хвала Аллаху, нас не турбують погані люди. Живемо тихо й потай.

— Яка потреба змусила сховатися від людей? — запитав Евлія Челебі, беручись за поставлений перед ним сир.

— Біда примусила. Біда. А що може бути тяжчим, ніж війна? У молодості я любив війну. Кров кипить, а після походу можна відпочити. Довго відпочити, якщо багатий ясир приводиш у свій дім.

— Що ж трапилось? — допитувався вчений осман.

Садиб тяжко зітхнув:

— З діда-прадіда мешкали племена аділь-ногаїв, шайдак-ногаїв, орміт-ногаїв, а також ногаїв Кер-Юсуфа-мурзи за фортецею Ор на околицях степу Хейхат. Жили ми там безтурботно, ханам податі за випас стад виплачували, доставляли до Криму й у володіння османські масло, мед, худобу рогату, овець і ягнят, а також збагачували землі мусульманськими невільниками, узятими в краю козаків, у Московії та в Ляхистані. Але прийшли на наші землі жовтолиці злодії — калмики. Це було років зо двадцять тому. Добре ми з ними билися, але відкинути не змогли. Сильні воїни. У міцних кольчугах, на швидких конях. Та й списом краще від них ніхто не володіє. Їм ще козаки з Дону допомогли вогненним боєм. Пішли ми тоді через Дніпро й Дністер в османські землі під Аккерман. Перестали платити податі хану кримському. Виплатили належну данину бею бендерському, яли-азі й десяти агам татарів буджацьких. І жили там собі безтурботно.

Однак за кілька місяців, не бажаючи сидіти спокійно, викрали наші воїни в молдавських і аккерманських підданих кілька тисяч голів

худоби й почали розбій, від чого дороги стали небезпечні. Райя^[163] почали подавати скарги на нас щасливому султану османів. Той і повелів Мехмед-Гірею повернути нас у степ Хейхат. Але для нас нові землі кращі були. Тоді хан привів велике військо. Отак наше військо і згинulo...

— Я брав участь у тому бою. Хан правильно покарав розбійників, — перебив оповідача Евлія Челебі. — Одне лише сумно: багато мусульман загинуло в той день під зливою стріл.

Коли гість замовк, узявшись за щойно подане м'ясо косулі, Садиб продовжив:

— ...І коли залишки нашого війська розбіглися, кримські татари накинулися на наші кибитки й почали вбивати літніх людей, а жінок і дівчат гвалтувати...

— Так, так!.. Я це бачив. Тоді багато тисяч невинних дівчат були зганьблені. По їхніх ногах рясно текла кров. Це недобре. Але причиною цієї великої битви були грабежі, насильства й злодіяння ногайців. За велінням Аллаха ми були присутні під час тієї жорстокої битви. Однак, Всевишній свідок, хоч був я в місцях, де знаходилося найцінніше майно, та не взяв нічого з того, що ногайцям належало. І слугам своїм також велів віднести назад усе, що взяли, не дозволяючи привласнити жодної зернини, ні чверті дирхема, жодного динара. А хан кримський Мехмед-Гірей був достойною людиною й не дозволив знищувати й грабувати поселення буджацьких воїнів, що підтримали ногайських розбійників.

Почекавши, чи продовжить свою розповідь гість, який знову почав жувати м'ясо, господар сумно сказав:

— Тоді поглумилися над моїми дочками й моєю Аюк. Я потім довго вистежував, де тримають мою родину. Дочок я не зміг урятувати, але дружину звільнив. Але зарізав трьох кримчаків. Мене довго шукали. І все це за велінням османського султана, чий слуга кримський хан.

— Веління султанів османських — це веління Аллаха! Пам'ятай про це, ногайцю! — владно мовив Орхан і грізно зиркнув на господаря затишного житла.

Далі Садиб не був таким багатослівним. Він лише чемно пропонував їжу й підливав молока й меду. Нагодовані гості також не були схильні до бесід, тому що втома хилила до сну.

Густі сутінки опустилися на зелені береги Дніпра. Разом із ними опустилися хмари ненаситних кровопивців-комарів. Від них доводилося дедалі частіше й частіше відмахуватися гілочками й хусточками.

— Не можу заснути! — засмутився Евлія Челебі. — Вони ж вип'ють усю кров.

— Є порятунок від них! — радісно повідомив господар. — Он дивіться, цей намет я нарочито купив у козаків. Він зроблений так, що жоден комар туди не пролізе. Це давня запорозька вигадка. Таким чином вони завжди рятуються влітку від комарів та іншої нечисті. Лише дуже спекотно в ній. Треба роздягатися майже догола.

— Я знаю про такі намети й навіть бачив. Але жодного разу в них не спав, — зацікавився вчений і всезнаючий осман. — Мені потрібен міцний сон. Та й одяг я давно не знімав.

— Мої гості можуть там усі розміститися. А вашу жінку ми покладемо в кибитці. Ну, а я... Мені не звикати. Уже стільки років годую своєю кров'ю цю кару від Аллаха. Нехай ваш сон буде міцним. І мені від цього буде приємно, і...

Садиб не доказав, а пішов готувати намет.

Тіло нило й просило пощадити його.

«Така дорога й такі труднощі не для старих кісток і млявих м'язів», — сумно подумав Евлія Челебі.

«Хоча б ще кілька миттєвостей сну», — просили старі кістки й мляві м'язи, але владний мозок кликав до великої радості, до першої ранкової молитви.

Ще ніколи в житті Евлія Челебі не просипав такий важливий для тіла й душі священний обов'язок кожного мусульманина. Ах, як солодко спить Фасул. Його релігія не дуже сувора до ранкового підйому, але й не так дисциплінує, як іслам. Час будити сіляхдара. Але насамперед потрібно пройтися і розім'яти старі кістки й мляві м'язи.

Учений осман насилу в напівтемряві відшукав полог, що прикривав козацький намет, і навкарачки виповз із надійного сховку від нічного жаху — комарів.

Ранок був свіжий і навіть прохолодний. Давалася ознаки близькості великої води й вогкість землі. Евлія Челебі кілька разів потягнувся, проганяючи рештки сну, і здригнувся.

— В Єгипті ранок приємніший, — пробурмотів він сам до себе й згадав, що на його тілі лише короткі спідні шальвари.

Він обійшов намет і нахилився до того місця, де вчора перед сном складав свій одяг.

Але дивна річ — одягу там не виявилось. Він точно пам'ятав, як ретельно згорнув каптан, довгу сорочку, татарські шаровари і все це поклав ось сюди. А ще поруч поставив свої короткі чоботи з чудового червоного сап'яну. Мало того! Поруч поклали свій одяг і Фасул, і Орхан.

— О Аллаху! Милосердний Аллаху! — прошепотів учений осман.

Блискучого чаркаба, подарунка самого султана, так само не було на місці.

— Кара небесна! Що скаже сіляхдар, коли дізнається, що немає його золотих шат? — жахнувся Евлія Челебі й тут же усміхнувся: — Це наш добрий господар приховав одяг, щоб він, бува, не просочився нічною вологою.

Він пройшовся по галявині, але ніде не виявив слідів Садиба. Потім довго стояв біля входу в господарську кибитку й не наважувався подати голос. Але й увійти не міг. Там спали жінки. Без їхнього дозволу жоден осман, який поважає себе, не увійде до приміщення, де сплять жінки. Ранкова свіжість стала геть нестерпною. Евлія Челебі спочатку пошепки, а потім і доволі голосно почав будити мешканців кибитки.

На цей заклик відкинулася шкіряна завіса й через вузькі двері виповзла Марія. Вона усміхнулася, побачивши, у якому вигляді був буркотливий старий, і, протираючи очі, запитала:

— Нам час у дорогу?

— Ні, жінко! Я хочу поговорити зі старою Аюк і запитати, де її чоловік.

Марія кивнула й зникла в кибитці. За мить повернулася й здивовано сказала:

— Її немає.

— І її чоловіка немає? — тремтячи від холоду, запитав дурницю старий.

— Ні! — знизала плечима жінка. — Там лише мій Юрась.

— О Аллаху! — почав волати Евлія Челебі й схопився за свій лисий череп.

— Що сталося? — уже з тривогою запитала Марія.

Але вчений осман не відповів. Він уже підривав руками полотняні стіни намету й голосно волав до сплячих:

— Та прокидайтеся нарешті! Орхане! Фасуле! Як Аллах міг допустити таке святотатство? Обікрасти гостей! Нечувана річ. Злочин!

— Кого обікрали? — спросоння запитав сіляхдар.

— Мене, тебе, Фасула! Дивись — ми голі! У нас нічого немає. Цей клятий ногайський розбійник украв наші речі й разом зі своєю старою каргою втік!

— Як утік? Не може бути! Он його кози, котел, подушки, повсть, — засумнівався Фасул.

— Та один золотий гудзик від чаркаба сіляхдара дорожчий від усього цього!

Орхан пройшовся по галявині й, помітивши налякану жінку, роздратовано згадав, що його тіло ледь прикрите.

А Марія справді жахнулася. Ще ніколи в житті вона не бачила такого понівеченого ранами тіла, як у великого бахадира. У багатьох місцях простріляне й пошматоване шабельними ударами так, що з плечей і на ногах шкіра звисала мішечками або синіла на грудях і спині глибокими шрамами. На це тіло, яке витерпіло стільки мук, дивитися без жаху й водночас без жалю було неможливо.

— Отже, ми залишилися без одягу та коней, — підсумував Орхан.

— Як без коней? — вигукнув вражений Евлія Челебі, але нараз до нього дійшла вся правда цього ганебного злочину. — Аллах його покарає. Суворо покарає. Та я й сам його покараю! Так, що здригнеться земля. Ким це треба бути, щоб порушити закон гостинності?

— Біда, ох, біда! — бідкався і Фасул. Утім, пішов до кибитки.

Швидко повернувшись, він сумно сказав:

— З одягу нічого немає. І взагалі нічого вартого нашої уваги.

— Ось, значить, як помстився ногаєць османам за свою ганьбу й багаторічне поневіряння, — похитав головою Орхан.

— Помстився? На нас? За що? — але за мить учений осман уже не дивувався. — Не треба було вчора вести ці розмови про минулу війну і

образи. Непотрібно.

— Та не в цьому справа! Імовірноше, усі ці роки він чекав, поки шайтан доправить до нього багатих гостей. Тепер із моїм одягом і конем він став поважною людиною. Вирушить якомога далі в степ або в чужі краї і заживе на славу. Нашого добра йому вистачить на все його шакаліне життя. Ось лише чи принесе ця здобич йому щастя? Аллах справедливий. Для нас це розрада.

— Біда, ох, біда! — журився молодий фанаріот.

Але в цю мить він ще не знав того, що знають літні люди: «Біда не приходить сама!»

— Тихо! — розвів руки Орхан. — Чуєте? Хтось пробирається по стежинці.

— Якщо повертається за прощенням цей розбійник, то я йому...

Але Орхан перебив свого вченого друга:

— Це не він. Їх багато.

Орхан розирнувся довкола й зрозумів: через кущі й убиті кілки прорватися годі. Із проклятої галявини був лише один вихід — там само, де і вхід. І звідти почали з'являтися добре озброєні чоловіки. Їх було близько десятка, і всі вони мали шаблі, кинджали, списи, пістолі та рушниці.

Сіляхдар подивився на свої голі руки й іще раз навколо себе. Нічого, що бодай умовно можна було назвати зброєю, він не побачив.

А воїни від несподіваного видовища зупинилися й припинили балачки, які вели на стежці. Вони ковзнули поглядом по напівоголених чоловіках і з величезною увагою роздивлялися розкішне тіло жінки.

— Ви хто такі? — різко запитав уруською мовою передній воїн із пишною бородою.

Другим після жінки його увагу привернув юнак із хрестом на грудях. Потім погляд бородатого затримався на військовому козацькому оселедці й довгих вусах Орхана, які так ріднили споконвічних ворогів — козаків і воїнів-османів. І вже відтак його погляд зупинився на лисій і худій фігурі Евлії Челебі. Саме на ньому бородань запримітив охоронні амулети, які носять забобонні османи.

Два амулети були і на грудях старого з козацькою чуприною на голові й жахливими шрамами. Тому він тут-таки поставив своє питання османською мовою:

— Хто ви?

— Ми гості Садиба, — насторожено відповів Евлія Челебі.

— А він де?

— Скоро повернеться, — невпевнено сказав учений осман.

— А де ваш одяг? — з усмішкою запитав той, хто стояв поруч із бороданем. Це був низький, але широкоплечий воїн.

Не дочекавшись відповіді, бородань розсміявся:

— Прогавили старого розбійника. Ото й маєте. Дурні. У цих диких краях сумніви вберігають від лиха. Ваші сумніви заснули, і ви прокинулися без шароварів. А ми до Садиба поспішали. Винен він нам. І не встигли. Стара ногайська лисиця нюхом чує, коли прийде вовк по м'ясо.

У кибитці заплакала дитина. Сполохана Марія кинулася до дверцят і, опустившись на коліна, уповзла всередину. Усі чоловіки задумливо зиркнули на її округлі сідниці.

— Ви були на конях? — запитав широкоплечий воїн.

Евлія Челебі ствердно кивнув.

— Тоді його важче буде наздогнати. Добрі коні?

— Один із них — чорний аргамак, — відповів бороданю Орхан. — Дорогий кінь.

— Тоді тим паче наздоженемо, — пообіцяв ватажок незнайомців і нараз указав трьом воїнам: — Ви залишайтеся тут. Вартуйте старих і жінку. А цього юнака ми візьмемо з собою. Він нам знадобиться. За нього дадуть добру ціну.

І розсміявся. Слідом за своїм ватажком зареготали й інші воїни.

— Поспішаймо! Гей, юначе! Якщо будеш слухняний, обійдемося без побоїв і зв'язаних рук. Ходімо.

Фасул приречено кивнув і попрямував за воїнами, які залишали галявину, що стала пасткою для Орхана і його супутників.

Сіляхдар і Евлія Челебі сіли біля намету й мовчки спостерігали за рештою вояків. А ті, не гаючи часу і не переймаючись пошуком дров, розламали огорожу й із її жердин склали багаття. Поки двоє різали козу й білували її, третій сховався до річки й приніс котел, наповнений

водою. Скоро веселі язички полум'я почали облизувати мідні боки котла, у якому варилися великі шматки м'яса.

— Ми й вам залишимо, — зі сміхом сказав старим наймолодший із трійці тих, кого залишив бородань.

— Якщо залишиться, — уточнив воїн у баранячій шапці.

— Ви говорите османською мовою. Невже ви османи? — якомога лагідніше запитав Орхан.

Вояки ще дужче розреготалися. Третій із них, у брудному й порваному на правому плечі доломані^[164], грайливо сказав:

— Були османами. А тепер ми вільні люди цієї могутньої річки. Дурні османи поклали свої голови минулого літа. А ми розумні. Кара-Мустафа-паша першим у бій завжди посилав наш підрозділ. Для нього ми не воїни й навіть не люди. Сариджа^[165]! Тільки нам голів своїх шкода. Нехай сам воює. А нам і тут добре. Що ми бачили на своїх каменистих полях у блискучій Османській імперії? Голод і злидні. А тут рай! А чого не вистачає, те такі дурні, як ви, приносять. Лише шкода, що ви старі. Грубих грошей за вас не дадуть. А ось за жінку... Це так! Хороша жінка. Велика жінка. Солодка жінка.

— А ось я піду й перевірю! — вигукнув воїн у баранячій шапці. — Чим іще зайнятися, доки м'ясо вариться?

І вояки-бунтарі знову зареготали.

— А ось і піду...

— Та йди вже. Іди. А ми за тобою, — підбурювали його друзі по зброї.

Вояк склав біля багаття свою зброю, кинув на траву шапку й швидко зняв свиту. Розмотавши довгий пояс, він, підтримуючи шаровари, попрямував до кибитки. Ще раз засміявшись, воїн став навкарачки й уповз усередину.

Дуже скоро через очеретяні стіни почувся загрозливий чоловічий крик і дитячий плач. Жінки не було чути. Потім пролунали звуки, які супроводжують побиття людського тіла, і крик чоловіка посилювався. Він погрожував і обзивав нещасну найбруднішими словами. Але ні побоями, ні лайкою він не домігся свого. Це стало зрозуміло, коли він виповз назовні, притискаючи до грудей дитину, яка аж заходилася плачем. Гвалтівник підбіг до багаття й зловтішно витріщився на матір, яка повзла за своєю дитиною.

Лице Марії було в синцях. Розірвана ферадже відкрила тугі груди з великими рожевими сосками. Жінка підвелася й виставила вперед руки, але зовсім не в благанні. Ці сильні долоні готові були розірвати кривдника її немовляти.

Однак вона не встигла схопити негідника. Його друзі підскочили до нещасної й повалили її на землю. Пихкаючи й лаючись, вони заламували їй руки й притискали до землі ноги. Але жінка люттю й силою не поступалася гвалтівникам. Вона зціпила зуби й пручалася так, що незабаром дужі чоловіки здалися. Розпашілі й спітнілі, вони стояли на колінах перед жінкою, що лежала, і не знали, як чинити далі.

Вихід із принизливого становища знайшов їхній третій друг. Він високо підняв дитину й крикнув:

— У-у-у, проклята дочка ослиці! Якщо опиратимешся, я кину твого виродка у вогнище. А потім будемо жерти його підсмажене м'ясо.

Марія тихо завилася й приречено відкинула набік голову.

— Так би й одразу, — повеселішали насильники й стали розв'язувати свої пояси.

— Гей, ви! Забули про мене? Я перший, — розвеселившись, крикнув, підтримуючи однією рукою шаровари, вояк із дитиною на руках.

— Дай-но я потримаю дитину. Ні, краще мій друг. Він любить дітей, — несподівано запропонував Орхан.

Воїн обернувся до нього й зайшовся диким реготом:

— І вам, старим, хочеться скуштувати жіночих принад? Гаразд, тримай виродка. І вам перепаде. Вона витримає багатьох і не раз.

— Евліє! Візьми дитя.

Учений осман, перетворивши губи на нитки, простягнув руки до гвалтівника й узяв немовля, яке аж нестямилося в крику. Звільнивши руки, негідник одразу ж приєднався до своїх друзів, які вже задирали поділ ферадже нещасної жінки.

— Гей, гайдамаки!^[166] Ви були ганьбою великої армії султана, а стали ганьбою навіть для шакалів!

Гвалтівники обернулися й побачили в руках старого оголену шаблю:

— Старий! Дивись не поріжся. Ти багато прожив? Час умирати? — вигукнув вояк у брудному каптані.

Розбишаки звелися на ноги.

Орхан ногою підштовхнув їм зброю і, вибравши зручне місце, став у шабельну стійку. Двоє озброїлися шаблями, а третій — списом, і підлі сариджі почали оточувати сіляхдара. Ще мить — і забряжчали шаблі, сіючи навкруги іскри.

Після першої атаки воїни відступили й із подивом перезирнулися. Вони не очікували, що старий так успішно відіб'є їхні удари. Так нічого й не зрозумівши, вони знову кинулися на свою жертву. Першим завдав удару списом молодий гвалтівник. Але Орхан, пропускаючи древко списа, повернувся боком і, схопивши древко лівою рукою, з силою продовжив його рух. Нападник, не бажаючи позбутися зброї, подався вперед і за мить замертво впав на землю. Удар клинка по потилиці миттєво позбавив його життя.

На це вояки-шабельники голосно заверещали й іще з більшою люттю накинулися на вбивцю свого товариша. Широко рубаючи згори і знизу, вони так розпалилися, що спочатку й не відчули страшних ран на руках і ногах. Але варто було їм зупинитись, як гострий біль скував тіла. Тепер уже треба було захищатися. Але гнів і лють на самих себе, що вони не можуть упоратися зі старим, знову кинули їх у бій.

За якусь мить із розрубаними черепами вони впали на вранішню, усе ще мокру траву.

Віддихавшись, Орхан подивився на свого вченого друга, який ніжно гойдав немовля й майже не стежив за боєм, цілком упевнений у перемозі бахадира, а тоді підійшов до Марії-Маріам, яка вже стояла на колінах і намагалася підвестися. Орхан їй руки не подав, а суворо наказав:

— Жінко! Познімай з них одяг, поки він не просочився кров'ю.

Сіляхдар уже хотів відійти, але, побачивши повні сліз очі нещасної, додав:

— Ти побачиш свого козака Юрася й почувеш, як кружляють джмелі у твоєму саду. З такою люблячою й відданою мамою син стане справжнім козаком. Сподіваюся, що потім він не зарубає старого турка, який урятував йому життя.

«Перемагає той, хто вміє чекати!»

О, це велика мудрість! Напевно, найголовніша, яку зумів намертво вбити в голови своїх учнів отець Іпатій. Він багато чого їх навчив, бо дуже любив своїх вихованців. Любив, бо розумів, що декого з них він готує для скорої смерті. Його вихованці були особливими юнаками. Ретельно відібрані з тих сотень сиріт, що жебракували під православними монастирями й виживали лише від пожертв христорубивих ченців. Ті часто збирали їх для проповіді та настанов. А вже тоді годували. І лише після цього мали тривалі бесіди з найкмітливішими з них.

Їх приймали в монастир послушниками, і вони виконували безліч робіт у багатому монастирському господарстві. І так день за днем. Праця, молитва, настанови. Особливо стежили за тим, як хлопчаки працювали. З цього багато чого можна було зрозуміти: хтось, як віл, обливався потом, хтось, як осел, вантажив себе роботою, а хтось і виконував усі завдання, і водночас не надто себе обтяжував, використовуючи і «волів», і «ослів». Таких відбирали й навчали грамоти, а потім і всіляких хитроців. А вже відтак відвозили в таємні печери до мудреців. До таких, як отець Іпатій.

Тут учили любити Бога й бути вірним йому. Довго вчили, розглядаючи відкриті душі вихованців. Потім наставляв час, коли ставало зрозумілим, хто з хлопчаків народжений на благо Вселенської православної церкви й на які справи заради неї здатний. Хтось ставав монахом, щоб через багато років спробувати очолити церкву. Хтось ішов у світ і там, згідно з волею патріархів, ставав купцем, писарем, суддею, придворним, завжди пам'ятаючи головне — про своє служіння Церкві. А хтось ішов у далекі країни. Іноді назавжди. Лише листи свідчили про те, що посланець живий і приносить своїм життям користь. І лише деякі, найбільш умілі, віддані й наділені багатьма Божими дарами, ставали тими, на кого святі отці могли повністю покласти й довірити найбільш таємне.

Ох, важкі були науки й настанови! Але саме вони давали впевненість і здатність мислити й ухвалювати рішення набагато вищого порядку, ніж навіть люди всевладні...

А ці розбійники з великої води? Та вони просто мурахи!

Головне — чекати на зручний момент, і Господь обов'язково підкаже правильне рішення.

А що ще залишалось Фасулу?

Його посадили на коня й прив'язали руки до передньої луки сідла. Збоку від нього скакав похмурий осман із великою бородавкою на носі. Чи то ця прикраса заважала йому милуватися картинами природи, чи то шия в нього була скривлена від народження, але він невідривно дивився на юнака й час від часу погрозово діставав кривий ніж із пошарпаних піхов і злобно посміхався.

Розбійники дуже скоро відшукали слід Садиба і його дружини. Жадібному злодієві забракло кебети розділити крадених коней. Чи, може, він не довіряв своїй старій Аюк? А може, понадіявся на те, що коні добре відпочили за ніч. Ось лише піски — невдале місце, щоб тікати від погоні. І тварини швидко втомлюються, і сліди неможливо приховати. Принаймні ногайський злодій не сумнівався, що за ним буде погоня: чи-то знайомці з великої води, чи будь-який інший мисливець, ласий до чужого добра. Тому він квапив коней, ідучи на північ до великої переправи біля напівзруйнованої фортеці. Єдиним і зрозумілим його бажанням було залишити небезпечний лівий берег Дніпра, а потім загубитися в гігантському степу правого берега.

Із кожною милею бородатий ватажок розбійників ставав дедалі веселішим. Сліди, немов спеціально залишені для переслідувачів, були дедалі свіжішими й на мокрому піску такими чіткими, що можна було розібрати малюнок підкови. І вони виводили на стару чумацьку дорогу. Воістину, Аллах остаточно забрав розум у цього дурня Садиба.

Ополудні, піднявшись на порослий рідкою травою піщаний пагорб, ватажок радісно вигукнув:

— Садибе! Дурню! Я тебе бачу!

Але радість його була передчасною. Трохи правіше від ногайського злодія і його дружини ватажок помітив п'ятьох вершників, які щодуху мчали на його здобич. Вочевидь, вони чекали на жертву на узбіччі дороги.

— Ого! Ще одні злодії. Це мій аргамак! Це моя пожива! За мною!
— голосно вигукнув ватажок.

Османські розбійники, люто шмагаючи коней, помчали на несподіваного ворога. Їх також помітив Садиб і п'ятеро вершників. Нараз ногайський злодій став брати вліво, а вершники розвернули стрій.

І Фасул, і його охоронець із бородавкою опинилися далеко позаду розбійників із великої ріки. Фанаріот п'ятами бив по задніх ногах

свого коня, збиваючи його з бігу. Помітивши це, охоронець загарчав і заходився шмагати Фасула батогом. Той терпляче зносив удари, однак докладав щораз більше зусиль, щоб зупинити коня.

А загони зближувалися. З відстані п'ятдесяти кроків пролунав дружний залп із рушниць і пістолів. Невідомі вершники виявилися добрими стрілками. Одразу двоє із загону бородатого ватажка звалилися на землю. За короткий час пролунали ще постріли. Стріляли обидва загони. І знову коні втратили своїх вершників.

Тепер охоронець і сам заходився зупиняти свого скакуна. Він бачив, що чисельна перевага на боці ворога, до того ж вивірених стрій супротивників виказував досвідчених воїнів. Осман із бородавкою на носі озирнувся на бранця, який уже добряче відстав, і з подивом побачив, що той якимось чином звільнив руки! Ба більше, тепер юнак прискорив свого коня. Він на повному ході схилився й підібрав із піску спис одного з убитих воїнів.

Охоронець не встиг навіть зойкнути, як той спис прошив його тіло наскрізь і викинув із сідла.

Звільнившись від опіки, Фасул зупинив коня й придивився до воїнів, що зійшлися в шабельній рубці. З-поміж них потужними ударами й спритністю відзначався до болю знайомий фанаріоту рудий поляк, який бажав поєдинку з Орханом. Не було сумніву, що лях продовжував наполегливо вистежувати сіляхдара. І, помітивши його аргамака, звісно, ні перед чим не бажав зупинитися. Дуже скоро він і його воїни порубали османів і кинулися в погоню за Садибом.

Але не цим зараз переймався Фасул. Він гнав свого коня назад, туди, де ще сподівався застати сіляхдара. Застати, щоб бути поруч. Таким було його завдання з першого дня, коли в тісному провулку Стамбульського порту в ім'я православної Церкви було задушено учня Евлії Челебі і його місце зайняв розумник Фасул, отримавши таємне доручення. Він зумів утертися в довіру до старого. Для цього Фасул навчався й удосконалювався.

До двадцяти двох років, маючи мудрих учителів, можна опанувати чимало потрібного й корисного. Проте Фасул виглядав набагато молодшим від своїх літ. Майже хлопчисько чотирнадцяти років. Таким його створив Господь. Такий він і був потрібен таємним старцям.

Фасул не жалів скакуна. Він повинен бути поруч з османським сіляхдаром. Поруч доти, доки не отримає інше завдання. Зараз

потрібно виконати те, заради чого він пережив стільки пригод у цьому триклятому степу. Фанаріот поспішав і подолав зворотний шлях на третину швидше.

Але спізнився.

Фасул це зрозумів, щойно побачив трупи трьох османських розбійників із характерними для майстра шабельними ранами. Ясна річ, доблесний сіляхдар порубав їх, як простих селян. Тепер Орхан, учитель (на цьому слові Фасул усміхнувся) і жінка зі своєю дитиною вже далеко. От лише де? Як далеко можна піти по колючій траві босяка? Взуття убитих виявилось малим для благородних османів і лежало поруч із роздягненими трупами. Що ж, слід босоногих — це помітний слід. Вони йдуть пішки. Він наздожене їх верхи. Декілька кіл по пісках — і Фасул наткнеться на сліди втікачів. Ось лише...

Фасул підняв шаблю й спритно перестрибнув через напівзруйновану огорожу для худоби. Тут він перерізав горло козі й відділив найкращі шматки м'яса, не знімаючи шкіри. На це не було часу. Як і на те, щоб пошукати що-небудь приємніше для шлунку. Потім він вирізав із намету шматок тканини й загорнув у нього закривавлене м'ясо.

Ще він допив залишки варива в котлі й навіть знайшов у ньому шматочок козлятини. Тепер не доведеться думати про їжу. Та й про воду також. До сідла його коня був прив'язаний бурдюк з водою — найбільша цінність у пустелі. Бодай за це варто було сказати спасибі розбійникам з великої ріки. Якщо вони ще живі. А ось рудого ляха, який помчить за Орханом, Фасул, імовірно, зустріне, але триматиметься від нього якомога далі. Садіб виведе ляха на місце, звідки можна взяти слід.

«Що важче, то цікавіше. Труднощі загартовують тіло й вигострюють розум», — це ще одна мудрість отця Іпатія.

Одного разу старець згадав, що молодість і зрілі роки він провів у цих місцях.

Так! І цей степ, і ця велика вода — неабиякі вчителі!

Евлія Челебі зупинився. Він, може б, і застогнав, якби поруч не було б сіляхдара й жінки. Учений осман знову не додивився й наступив на колючку. І хоча в пісках рослин було мало, але всі вони росли в таких неприємних місцях, що вже втретє завдавали османові нестерпного болю.

— Потрібно було зрізати підошви з чобіт гайдуків, — сердито мовив Евлія Челебі.

— І чому ти цього не зробив? — здивовано запитав Орхан.

— Як було збагнути, коли ти так нас квапив? Можна подумати, що коні цих розбійників мають крила.

— Евліє! А ти впевнений, що в цих берегових заростях не ховаються їхні приятелі або інші, ще відчайдушніші волоцюги? Цей ліс, кущі та очерет чужі для нас. Там легко влаштувати засідку або пустити стрілу в спину. Взагалі цей світ для мене чужий. Я звик битися в степу, горах, пісках. Але завжди відчував тривогу в лісі й чагарниках, де можна померти швидше, ніж побачиш причину смерті. Шабля там не помічниця. А тут ми бодай зауважимо небезпеку.

— Краще б її взагалі не було, — тяжко зітхнув учений осман. — І все-таки ми могли б знайти затишне місце й подивитися, чи не повернеться наш юний Фасул.

— Ти в це віриш? Аллах не дав йому вміння володіти зброєю й конем. Хоча все в руках Всевишнього. Може, він і зуміє вирватися. Проте... не знаю!

— Ех-хе-хе! — зітхнув Евлія Челебі. — Однаково мені віриться, що ми ще зустрінемо цього прекрасного й благородного юнака. З нього може вийти великий учений. Аллах наділив його мудрістю.

— Він християнин, — нагадав сіляхдар.

— Так, так! — похитав лисою головою Евлія Челебі.

Він не зважився накрутити на голову що-небудь з одягу розбійників. І так з великим презирством і обуренням натягнув на себе шаровари й свиту одного з негідників. Тепер він радше скидався на старого й бідного селянина, вимушеного доношувати чужі речі. Та й Орхан виглядав не краще. От лише сиві вуса й довжелезний оселедець, якого вистачало, щоб закрутити за обидва вуха, виказували в ньому старого козака. Та й ця шабля в його руці та спис. Чи зарадять вони в пісках?

— Однак потрібно триматися ближче до річки, якщо вже ми йдемо на північ. А може, варто було пошукати якийсь човен або колоду? Ми могли б переправитися на правий бік Дніпра.

— Я ж казав тобі, мій учений друже, що вода не тримає моє тіло, — винувато похитав головою сіляхдар. — Та й дитина...

— Так, так! — погодився вчений осман. — З дитиною ми б не перепливли. Але жінка могла б і...

— Евліє! Я доведу цю жінку до безпечного місця, — твердо сказав Орхан.

Евлія Челебі озирнувся. Марія-Маріам ішла кроків за десять позаду й тихо розмовляла з дитиною.

— Ехе-хе!.. Що вона йому каже? Немовля не може розуміти.

— Напевно, вона розповідає йому про сад біля білої хати під солом'яною стріхою. Їй із дитиною легко йти. А мені з тобою... Дивись під ноги!

— Ой!

Евлія Челебі знову наступив на колючку.

— Скоро сонце сідатиме. Може, повернемо до річки й сховаємося на ніч у кущах або в яру?

— Мабуть, це слушно. Вода нам знадобиться. Ось лише як згадаю про комарів та мошкару... Як на мене, пустеля краще...

За годину османи й жінка знову наблизилися до зелених заростів. Учений осман побачив глибокий яр, що виводив до води. Можна було надійно сховатися й переночувати.

Із малого господарства негідника Садиба особливо пригодився глиняний глечик. Однак той спорожнів ще опівдні, й Орхан пішов до річки наповнити його водою. І незабаром повернувся з дуже незадоволеним обличчям. Він здалеку почув плач дитини. Але побачивши Марію, яка годувала, заспокоївся й навіть ледь усміхнувся.

Ученому османові не спалося. Йому хотілося поговорити, щоб заспокоїти свою душу. От лише суворий сіляхдар приклав пальця до вуст і заборонив будь-які розмови.

Уранці молилися, не розмикаючи губ. Поруч весь час тріщали кущі й лунав підозрілий шерхіт. Але щоразу виявлялося, що то заєць, лисиця, великий птах чи навіть порив вітру. І всі ці природні звуки змушували османів насторожуватися й міцно стискати зброю.

— Нізачо не зважився б тут жити! — піднімаючись із яру, сказав Евлія Челебі.

— А тебе ніхто сюди й не тягнув, — зауважив сіляхдар, у такий спосіб надовго змусивши замовкнути балакучого друга.

Нарешті Евлія Челебі не витримав і продовжив свою думку:

— Тут потрібно вміти жити. Передусім, завжди бути насторожі. Хоч дичини тут безліч, як і риби. От лише не було б поганих людей. А якщо вони добрі? За одних обставин вони добрі, а за інших вони-таки — негідники й розбійники. Особливо мені незрозуміло, як жити тут узимку? Я знаю, що зими тут суворі. Вода перетворюється на лід, і птахи замерзають на льоту. Та все-таки це не степ. Тут можна звести будинок і зігрітися біля вогнища. У степу лише лютий і пронизливий вітер. Мені розповідали старі татари, як часто в степу гинуть ті, хто вперше потрапляє на його простори в зимовий час. Особливо самотні мандрівники. Їхні кістки розкидані по всьому Хейхату. Не краще й тим, хто обморозив руки й ноги. Пальці починають чорніти й відпадати, і, якщо вчасно їх не відрубати, людина помирає. От і думай: померти з пальцями чи жити без них. А як бути тим вершникам, що не вберегли свою чоловічу гідність? Одного разу я чув розповідь поляка про зимовий похід закутих у залізо гусар. Майже половина з них позбулася задоволення лежати на жінці. Слава Аллаху, зараз не зима. Та все-таки...

Евлія Челебі подивився на свої опухлі руки та ноги й ще раз прокляв комарів і демонів, які їх породили.

— Жінко, ми не дуже швидко йдемо? — не обертаючись, запитав Орхан.

— Ні, мій добрий пане. Я можу йти швидше, — відповіла Марія.

— А от я не можу, я не проти відпочинку! Ми вже йдемо близько чотирьох годин. Он гарненький горбик. Звідти нам буде все добре видно. Ходімо? — запропонував Евлія Челебі.

Не відповівши, сіляхдар повернув до горба.

У цій місцевості піски змінилися на глинистий ґрунт, на якому трава була м'якша й приємніша. Ось лише на пагорбі її було мало. Та й не могла вона рясно рости в потрісканій від спеки глині й серед безлічі дрібних камінців.

Орхан стомлено опустився на землю на вершечку пагорба й, усміхаючись, дивився, як повільно піднімається його вчений друг.

Жінка сіла внизу й знову взялася годувати дитину.

— Звідки в неї стільки молока? — укотре здивувався Орхан. Він і раніше говорив про це своєму другові. — Нічого не їсть і п'є зовсім небагато. А ми он скільки пройшли... Дивовижна жінка.

— Вона мати, єдиним скарбом якої є немовля. Її любляче серце перетворює кров на молоко. Ось лише чи надовго вистачить крові? Не стане молока — і що будемо робити?

— Ми? — сіляхдар здивовано глянув на Евлію Челебі й винувато схилив голову. — Так, ми... Щось вигидаємо. Колись закінчатся й ці жалюгідні піски, і цей моторошний Хейхат. (Орхан з ненавистю вдарив п'яткою по глині, укритій тріщинками.) По той бік Дніпра буде легше добути для неї і їжу, і молоко. Їй же потрібно пити молоко? Адже так? Ой!

Несподівано вигукнувши, сіляхдар почав чесати ногу.

— Що? Колючка? — мало не радіючи, запитав учений друг.

— Ні, щось вкусило за ногу ще в яру, коли я спав. Була маленька червона цятка й трохи боліло. Потім усе минулося. А тепер це місце дедалі дужче болить. Гаразд, ще трохи посидимо — і в дорогу. Думаю, до вечора ми вийдемо з цієї пустелі.

— Але все одно будемо триматися ближче до води, — мовив Евлія Челебі й перевернув уже порожній глиняний глечик.

— Ходімо, — сказав Орхан і, насилу підвівшись, продовжив шлях.

Весь час до полуденного сонця сіляхдар не вимовив і слова. Засмучений Евлія Челебі уважно дивився собі під ноги й не намагався турбувати друга навіть найцікавішими запитаннями.

Орхан заговорив сам, несподівано, збуджено:

— Ти маєш рацію, Евліє! Ці місця просочені страхом смерті. Я відчуваю її повсюди. Вона піднімається з землі, і її неможливо уникнути. Потрібно якомога швидше покинути ці землі, поки смерть не наздогнала нас.

— Мій друже, про що ти кажеш? — занепокоївся вчений осман.

Він уважно подивився на обличчя сіляхдара. Той намагався усміхнутися, але ця усмішка не могла приховати страху, який найбільше виказували очі. Він дихав на повні груди, але йому все одно не вистачало повітря.

— Що з тобою?

— Не знаю... — починаючи задихатися, вичавив із себе Орхан. — Біль... у грудях... попереку. І ще... У мене ніколи так не боліли м'язи живота. Мені здається... вони розриваються.

Евлія Челебі зблід. Великий бахадир уже не міг приховувати свій біль, дедалі дужчий із кожним кроком.

— Треба відпочити... Лягти й відпочити... — вирішив сіляхдар і радше впав, ніж ліг.

— Що сталося з паном? — підбігла Марія й із тривогою витріщилася на перекошене від болю обличчя благородного османа.

— Напевне, він захворів, — тихо мовив Евлія Челебі.

— Як? Ось так відразу зліг?

— Вочевидь, давно терпів. Він сильний чоловік. Йому не звикати терпіти біль. Але цей біль навіть для нього нестерпний. Мій друже, ти можеш іти?

Сіляхдар не відповів. Він підібгав ноги до підборіддя й тихо застогнав.

— О Аллаху! — благально звів руки до неба вчений осман. — Поглянь на свого відданого слугу й допоможи йому своєю милістю. О Аллаху!

— Зараз... зараз... — прошепотів Орхан і спробував підвестися. Після декількох спроб він винувато всміхнувся: — Мої ноги зроблені з вати. Вони більше не слухаються мене. Ось і прийшла моя смертна година. Як це невчасно і не до речі.

— Смерть не вибирає час і місце, — сумно мовив Евлія Челебі й тут-таки схаменувся: — Про яку смерть ти говориш? Ще не час і не місце.

Він спробував підняти Орхана, але тіло сілядхара налилося вагою й стало непідйомним.

— Залиш мене, Евліє... Залиш... У мене паморочиться голова. Мені важко дихати. Прийшла моя смерть. Залиш мене й іди. Потурбуйся про жінку і її дитину.

— Ні! Я не покину тебе тут умирати. Не покину!

Учений осман розгублено озирнувся.

— Ось! — жінка простягнула своє чорне пече. — Це міцна тканина. Ми зможемо його волочити по пісках і глині, це буде неважко.

— Я сам, — відсторонив жінку вчений осман і розстелив тканину.

Потім він перекотив на пече сіляхдара, який уже ледве розумів, що відбувається, і звелів триматися міцніше. Судомо пройшла по тілу Орхана, але він слухняно вхопився за край тканини.

— Ми підемо до води. Так, до води! — вирішив Евлія Челебі й, зігнувшись, потягнув друга.

За три сотні кроків учений осман геть вибився з сил. Він і так часто зупинявся й довго відпочивав, намагаючись віддихатися. Марія вклала в руки втомленого старого свій скарб — немовля — і схопилася за край пече. Вона протягла Орхана, який ледве дихав, значно далі, ніж його друг. Але теж дуже втомилася. Після відпочинку старий і жінка, яка тримала дитину однією рукою, разом продовжили шлях до рятівної, як їм здавалося, для сіляхдара дніпровської води.

— Ще трохи! — підбадьорив себе й Орхана вчений осман, угледівши бажану смугу зеленого царства.

— Так! Мій друже, ще трохи... — мляво відповів сіляхдар. Його обличчя стало кольору літнього неба.

З великими труднощами Марія й Евлія Челебі доправили смертельно хворого до відкритої води. Слава Всевишньому! У цьому місці не було густих заростей чагарнику, та й очерет розступився, поступаючись місцем піщаному берегу.

Учений осман на тремтячих ногах поспішив набрати в глечик води й заходився напувати свого друга. Після кількох ковтків Орхан почав блювати. Не маючи їжі, шлунок відригнув воду й слиз. Але й це принесло сіляхдару небувалі муки.

Евлія Челебі сів біля друга, що скорчився від болю, і безпорадно обхопив голову руками: невже Аллах покинув своїх вірних слуг? У головах нещасного стояла на колінах і ридала Марія.

Частина третя

Розділ перший

Талісман і диво

Майже збожеволілий Евлія Челебі й сам не міг усвідомити, як довго він перебував у якійсь прострації, обхопивши голову руками, доки не почув скрипучий смішок і бридкий голос мовою урусів:

— А я, стара, думаю: що за дивний слід тягнеться до річки? Невже в мої піски повернувся змії триголовий? Я вже його насварити хотіла. Бо він як поповз собі, так і пропав. Нудно мені без нього...

Учений осман відняв руки від голови й уважно придивився до власниці цього огидного голосу. Це була худа, навпіл зігнута бабця. Вона спиралася на сукувату палицю з прив'язаними до неї тушками мертвих птахів. Одягнена була в барвисте лахміття, а в сиве розпатлане волосся уплелися сухі травинки й чіпкі реп'яхи. Але найдужче Евлію Челебі злякало обличчя старої.

Ні, воно не було потворним чи струпатим. Звичайне бабське обличчя. Але саме воно змусило вченого османа скочити на ноги, виставити вперед свій охоронний амулет-дога^[167], у якому була зашита молитва з Корану, і закричати:

— Геть, албасти!^[168] Забирайся до шайтана! Дай нам спокій!

Він схопив шаблю, їхню єдину зброю, і наставив рятівне лезо, яке, згідно з повір'ям, мало налякати дітей шайтана.

Але стара лише розсміялася й махнула на нього кістлявою рукою:

— Погана людина. Ти не з наших земель. Але говориш по-нашому добре. Проте поганий. Нам ваш шайтан не брат і не батько. А жінка ладна. Ой, ладна. Наша. У вас таких зроду не було. І дитятко її буде щасливе. Його мати все горе наперед у себе ввїбрала. Щасливий козак буде. А це хто?

Стара, анітрохи не злякавшись гострого леза, підійшла до розпластаного Орхана й нахилилася над ним. Вона довго дивилася в уже посиніле обличчя сіляхдара, а тоді сумно сказала:

— Помре. Ох, помре. Усі мруть. Така воля землі. Із землі постали — у землю й підемо.

— Бабусю! — ласкаво звернулася до старої Марія. — Це добра людина. Невже він помре?

Стара уважно подивилася на неї й похитала головою:

— На світі немає поганих і добрих людей. Є вчинки. Дорога життя розділена вздовж надвоє. Цей чоловік ішов однією ногою по добрій половині цієї дороги, а другою по поганій. А друга половина — це зло. І на другій у нього був ширший крок... Бачу, усе бачу! — вона схилила голову й задумалася, точнісінько як стародавні мислителі. А тоді, немов прийшовши до тями, звернулася до Марії: — Він був добрий до тебе?

Жінка кивнула й дужче притиснула до великих грудей немовля.

— Отже, хочеш, щоб він жив? Готова допомогти йому?

Марія знову ствердно кивнула.

— Хвороба його мені зрозуміла. У цих місцях лише одна істота здатна так покарати свого кривдника. Але покарати дуже жорстоко. Видно, цей старий порушив спокій чорної вдови...

— Стара відьмо, ти говориш про мерзенного павука каракурта?!
[169] — схвильовано вигукнув учений осман.

— Саме про нього. Точніше, про павучиху. Її маленький чоловічок не здатний захистити свій дім. Маленький і слабенький. Удвічі менший за жіночку. Таке й у людей буває. Зараз вона думає про своїх малюків. Такий у неї місяць. Їх вона може захистити. На це в павучихи вистачить отрути. Та й якої отрути! Двадцять отруйних змій не мають такої сильної отрути, як ця маленька твар божа. Вкусить коня, і кінь помре. Верблюду помре. А вже людина й поготів. Видно, ваш старий наступив на її нірку. Тут чорних вдів багато. Але вони не нападають, якщо їх не турбувати.

— Це було уві сні. Старий уві сні потривожив її, — з надією сказала Марія.

— Уві сні? Отже, без злого наміру... А це означає, що отрута може й втратити свої властивості. Якщо, звісно, вчасно втрутитися. Мабуть, я зможу йому допомогти...

— Відійди, стара відьмо! Відійди! — усе не міг заспокоїтися Евлія Челебі.

Але стара й вухом не повела — знову схилилася над хворим і дмухнула йому в обличчя.

Орхан широко розплющив очі. Перед ними гойдався дивний чорний талісман. Він був чи то з дерева, чи то з глини. До його округлого обода були прикріплені маленькі пташині пір'їнки.

— Евліє! — прохрипів сіляхдар і, коли той став поруч на коліна, попросив майже жалібно: — Не проганяй її. Зроби так, як вона скаже. Прощу тебе, мій друже.

Учений осман приречено кивнув і звернувся до старої:

— Скажи, що я маю зробити, щоб мій друг залишився живий?

Стара знову бридко зареготала й промовила потойбічним голосом:

— Усе бачу, усе знаю!

А тоді, примруживши очі, владно наказала:

— Розведи вогонь і принеси води! Зваримо зілля. Воно має допомогти.

— Але ми не маємо чим висікти іскру. І ще... У чому будемо варити це зілля? У нас лише глиняний глечик.

— Ох, ці безпорадні чоловіки! Щоб вижити, вам потрібна чорна вдова. Вона вас захистить і не дасть пропасти, якщо, звісно, попервах не з'їсть.

Після цих слів стара порилася у своєму лахмітті й простягнула вченому османові шматок заліза й кремній:

— Вогнище зможеш розпалити? А води з річки принести?

Евлія Челебі спохмурнів. Уперше за його довге життя з ним так розмовляла жінка. Та й не жінка — бабера! Похнюпившись, він пішов до дерев збирати сухі гілки й траву.

Стара з усмішкою подивилася йому вслід, а тоді звернулася до Марії:

— Якщо хочеш, щоб цей чужий тобі чоловік і далі жив, ти маєш напоїти його своїм молоком. Знаю, що хочеш сказати. Але в тебе багато молока. Я все бачу, усе знаю! Не хвилюйся, дитині твоєї вистачить.

Марія стиснула губи й ствердно кивнула. Трохи повозилася з колючкою, якою з'єднувала крайки свого розірваного ферадже, і дістала праву грудь із доволі великим соском. Примостивши немовля

на лівій руці, вона нахилилася так, щоб сосок опинився біля губ її рятівника. Стиснула груди — й у відкритий рот Орхана, який погано тямив, що відбувається, ударила перша цівка. Сіляхдар несвідомо проковтнув тепле молоко, зір його прояснився, і він із вдячністю подивився в очі жінки. Так дивиться немовля на матір, яка годує його. Не здатне осмислити, малятко приймає животворну вологу, єдино потрібну й корисну його беззахисному маленькому тілу. Орхан був ще більш беззахисний. Його сил і розуміння вистачало лише на те, щоб приймати у своє згасаюче тіло великий жіночий дар — материнське молоко!

— Цього поки що достатньо, — усміхаючись, сказала стара й зникла в кущах.

Туманним поглядом провівши дивну стару, Марія підійшла до вченого османа. Евлія Челебі з гілок і нарубаного очерету вже розпалив багаття й тепер стояв над ним, стискаючи в руці глиняний глечик із водою.

Жінка сумно спитала:

— У цьому глечики? Але ж глина не витримає вогню. Нам немає в чому закип'ятити воду. Мабуть, стара пішла по чавунок.

— Не принесе вона чавунка. Глечик — це все, що ми маємо. Певно, дочка шайтана хоче посміятися з моєї вченості, як перед цим із кресалом.

Евлія й Марія разом схилили голови над глечиком.

— Хіба вона дочка шайтана? — засумнівалася Марія.

Учений сердито засопів:

— Мене не обдуриш. У цих пісках здавна живе плем'я жінок. Вони всі відьми. Якщо так тобі ясніше. Коли вони ще брали чоловіків, то були добрими чародійками. Але коли відкинули все чоловіче й віддалися оргіям із демонами, то й самі стали албасти. Вони жили на березі цієї великої ріки й насміхалися з людей, перетворюючись на птахів і звірів. А коли бачили вродливого юнака, то приманювали до себе, розчісуючи своє світле довге волосся чарівним гребенем. Вони спокушали нещасного, а відтак віддавали його тим своїм братам-демонам, що жили на дні ріки. І тоді люди озброїлися й вигнали відьом углиб пустелі. Але й там вони вирішили творити зло. Від проклятих убивць і розбійників, які також рятувалися в пісках, вони народили цілий народ. Жорстокий і кровожерливий. Їхні діти з жовтими лицами

на великій голові вийшли з пісків і почали вбивати всіх, хто зустрівся їм на шляху. Звали це плем'я гуни. А їхній вождь Аттіла, першим народжений у цих пісках, знищив півсвіту. Християни Європи назвали його Бич Божий. Я сам читав таке в стародавніх християн. Ці жахи спокійно читати неможливо. І ще. Вони шкодять жінкам при пологах і можуть зробити шаленою жінку, яка спить поруч із немовлям. Але тихо... Стара повертається. Не кажи їй нічого.

Вражена Марія ледве змогла кивнути.

Стара підійшла й уважно подивилася на вченого османа. Завваживши його збентеження, вона голосно розсміялася. Добряче натішившись, вона глянула на глечик у руках старого й із докором запитала:

— Чому не скип'ятив воду?

Евлія Челебі насупив густі брови:

— Ця глина неспроможна закип'ятити воду.

— Дурний чоловік! У тебе немає дружини. Я знаю. І вже не буде. Неси камінчики. Ті, гладкі, що їх омиває вода.

Учений осман обурився, але, глянувши на хворого Орхана, покійно пішов до річки. Невдовзі повернувся, несучи в подолі свити потрібні камінці.

— Виклади всередині багаття з камінців пірамідку. Коли верхні розжаряться, кидай їх у глечик, — з якоїсь кишені свого лахміття вона дістала дерев'яну ложку з довжелезною ручкою й віддала її старому. — А цим ти виловлюватимеш із глечика камінці, що вистигли, а замість них кидатимеш ті, що розжарилися. Якогога найчастіше міняй камінці.

Після цих слів стара зайнялася своїми мішечками, дістаючи з них суху траву, маленькі скляні пляшечки з мазями, шкіру якихось тварюк і грудки павутиння.

Коли вода почала закипати, Евлія Челебі згадав розповіді про козаків-шайтанів, які готували своє борошняне вариво в дерев'яних відрах. Виявилося, що розжарене каміння не лише спроможне закип'ятити воду, а й підтримувати густу пару над глиняним глечиком.

— Дурна моя голова! Не зметикував одразу. Знову, відьмо, ти мене принизила.

— Чому ж ти не звернувся по допомогу до свого Аллаха? Відійди-но! — звеліла стара й, присівши, почала вкидати в глечик свої

чаклунські приправи.

Вона довго варила зілля, безперервно шепочучи над ним якісь слова.

Учений осман, ображений за себе й за Аллаха, і Марія сиділи поблизу сіляхдара й із острахом спостерігали. Ще з більшим жахом вони дивилися на те, як божевільна стара поїла Орхана.

Невдовзі запала ніч, і зорі нависли так близько, що, здавалося, їх можна дістати рукою.

Незважаючи на втому вночі ніхто не заснув.

Лише під ранок повіки Евлії Челебі зрадницьки склепилися, і він провалився в прірву сну.

Цього ранку вперше в житті Евлія Челебі проспав першу молитву. З жахом розплющивши очі, він довго картав себе й просив прощення в Аллаха за це й за те, що дозволив цій відьмі принизити себе й свого бога. А ще гнівався на кляту стару і її чари, які забрали в нього радість спілкування зі Всевишнім.

Марія трималася якомога далі від дивної знахарки, але, коли та зажадала ще раз напоїти хворого молоком, виконала все мовчки й швидко.

До полудня Евлія Челебі наловив у свиту риби й, сьак-так почистивши її шаблею, заходився варити по-козацьки в рятівному глечуку. Витративши на це кілька годин, він зрештою попоїв сам, нагодував Марію і навіть стару. Єдине, про що шкодував цього дня вчений осман, це сіль, яка залишилася в саквах на конях. З цього приводу він кілька разів прокляв ногайського злодія Садиба, а разом з ним демонів річки й пустелі.

Після заходу сонця стара знову чаклувала над своїм зіллям і поїла ним Орхана.

Ополудні наступного дня сталося диво. Обличчя сіляхдара посвітлішало, хоча шкіра й далі відливала синім. Але тепер Орхан міг підвестися на ліктях і навіть погомоніти зі своїм другом. Лише млявість і легке запаморочення нагадувало про те, що сіляхдар мало не переступив межу між життям і смертю.

Скориставшись тим, що тепер було з ким поговорити, Евлія Челебі не покидав свого друга й розповідав йому щораз більш і більш захопливі історії.

Надвечір благородні османи навіть трохи заперечалися. Підійшла стривожена Марія, яка довго не могла збагнути суті суперечки. У торгових справах вона, бувало, супроводжувала свого татарського чоловіка в Стамбул. Там, нудьгуючи на самоті, трохи перейняла османську мову в жінок-сусідок, яких татарин просив бути поруч із нею, піклуючись про свою улюблену наложницю. Навіть малий запас слів допоміг Марії зрозуміти, що лисий друг шляхетного пана запевняв того, що стара чаклунка — це та, яку туніські пірати втопили у водах Стамбула. Шляхетний пан не міг у це повірити й переконував старого в тому, що пірати знають свою справу. Якщо втопили, то вже втопили. До того ж як вона змогла перепливати море й розшукати їх у пустелі?

На світанку стара розбудила Евлію Челебі, який під ранок знову провалився в сон, і тихо сказала йому:

— Мені час іти. Більше нічим не допоможу. Твій друг житиме. Бачу це і знаю! У нього в грудях сильний дух воїна. Приготуєш те, що в мішечку. Опівдні покиньте плавні й тримайте шлях на північ. За дві тисячі кроків потрапите на дорогу. На ній сліди від возів. Ці сліди залишили багато поколінь чумаків. Просіться до них. А тут твій друг помре. Усі помруть. Сьогодні або завтра. Залишиться лише душа. Там, де їй було особливо радісно.

Після того, як стара пішла, учений осман молився надзвичайно довго й старанно.

Себастьян вороже оглядав жовто-зелений килим пустелі. Йому вже до біса остогиділо дивитися під копита цього паршивого калмицького коника. Та ще вранці молодий мурза посміхнувся й провів ребром долоні по шії.

— Це вони тебе вирішили зарізати, — спокійно повідомив донський козак Мітяй. Почухавши потилицю, додав: — Ти, той, дивись! Знайди слід клятого турка. П'ятий день мотаємося без відпочинку. Що йому робити тут, у пустелі? Турок уже давно за Дніпром.

— Якби він прямував до переправи, я знайшов би слід. Але його немає. Три дні степ оглядали. І в Крим сіляхдар не повернеться.

Упертий він. До Сірка йде. А степ випалили. На конях туди ще днів п'ять не варто потикатися. Доки молода трава з попелу не піднялася. Тут він. У цій клятій пустелі. Знайду я його аргмака.

— Ех-ма! Дався нам цей турок. Старий мурза не так бажає турка, як його аргмака. Сам з отаманом подався на північ і вже, певно, або в Сірка, або обійшов ногайців і до Дону наближається. Він уже не вірить, що ми «Золотого Османа» піймаємо. У степу його немає. У пустелі його немає. А в дніпровських плавнях можна цілу турецьку армію сховати. Довіку не знайдеш. Так і доповідь воєводі — згинув золотий турок. Не дістався до Сірка. І добре. Може, саме цього йому й треба було? Лише чого мені, дурневі старому, гасати з цими калмиками по степу й пустелі? Щоб мурза й отаман спокійно спали? Про слід ти не забув?

— Казав же тобі: два шипи попереду підков. Вони борозни залишають. Не сплутаєш.

— Шипи... Борозни... Де вони, кляті? Ех! А на Дону зараз добре. Може, козаки в похід на Кубань збираються? А може, і на турка? А я ось... Та що казати?.. Дивись. Уважно дивися. Бо цей молодий мурза дуже запальний. І справді горло переріже.

Себастьян зиркнув на молодого мурзу калмиків і тяжко зітхнув. Що йому, дикунові, скажеш? Він тільки й знає, як по степу скакати й на спис людей піднімати. Ось і вся суть його нікчемного життя. Що йому вартує перерізати горло своєму полоненому на ім'я Матвій?

Себастьян усміхнувся. Він уже й звик до цього імені.

Молодому мурзі байдуже, яке в полоненого ім'я і що важливого зробив Себастьян для захисту християн. Ось лише нічого не домігся мурза від татарина Халіла. Міцної віри й обов'язку виявився татарин. Так і помер під тортурами, нічого не сказавши про таємний наказ хана. Не верещав і не ридав, коли з нього калмики шкуру смугами зрізали. Достойний ханський слуга. Та й чимало татар такі. Міцні духом і тілом. Недарма вони володарюють над степовим Кримом, чорноморським узбережжям і Кубанню.

Ногайці та й інші племена просто цуценята перед ними — вовками.

Себастьян озирнувся на ту півсотню калмиків, що з мовчазною ненавистю йшли за ним, і відчув, що ця ніч для нього може й не настати.

Єзуїт хльоснув коня і опустив голову. Хай думають, що він видивляється слід. А він звернув свою душу до Господа й старанно молився. Час від часу Себастьян зводив очі до неба й вдивлявся в нескінченну блакитну далечінь. Там престол Всевишнього, до якого злітаються молитви мільйонів, які просять і дякують. Там Він усе чує й вирішує, чи гідний той, хто звертається, милості, а чи він вів гріховне життя, тож мусить тепер чекати й мучитися.

За тридцять два роки Себастьян пройшов важкий шлях служіння Господу. На цьому шляху майже не було відпочинку й легковажних думок. Усе на благо Христа й святої Церкви. І чимало ран на тілі, і рання сивина, і зморшки на обличчі. Скільки ж таємних доручень католицької церкви виконав він! І не злічити. Але, як і колись, не має Себастьян спокою. Його життя — служіння і вдень, і вночі. От тільки б диво... Маленьке диво!

Себастьян від несподіванки мало не сковзнув із сідла обличчям униз.

Замислившись про милість Божу, він зовсім перестав бачити те, що бажали показати піски. Та й у калейдоскопі ямок від копит сайгаків і оленів, смуг від повзучих гадів, ланцюжків кігтів ящірок та ієрогліфів пташиних лап він уже й не сподівався побачити клятий слід аргмака. І раптом!

Себастьян миттєво ожив. Його тіло напружилося, а очі заблищали. Ось вони, дрібні сліди сайгаків! Це велике стадо. Не менше сотні голів. Вони промчали не більше години тому. Сліди зовсім свіжі. Але маленькі копитця легких тварин не змогли повністю стерти давніший слід. Кінський. Глибокий слід. Такий залишають коні з вершником. Це надія. А вона — маяк у бурхливому морі!

Не обертаючись, Себастьян вказав рукою козакові Мітяю, що рухався трохи позаду, на сліди підков і прискорив біг своєї непоказної конячки. За сотню кроків шляхи сайгаків і підкованих коней розійшлися. Стадо пішло на захід до ріки, а вершники продовжили свій шлях на південь.

Тепер уже сліди були добре видимі. Передчуваючи погоню, розгомонілися калмики. Але Себастьян не був поки що певен, чи цей слід саме той. І лише коли на шляху трапилася ділянка пустелі з глинистим ґрунтом, він зрадів. Ось вони, підкови аргмака! Сліди

виказували благородного скакуна, як кошіль із золотом у спійманого злодія.

Молодий мурза порівнявся з Себастьяном і весело крикнув:

— Жити добре будеш. М'ясо жирного лошати ввечері їсти будеш. Навіть кумис кислий дамо. Будда любить тебе!

— Господь до мене милостивий, — пошепки поправив його єзуїт.

Тепер мурза скавав попереду півсотні, часто підводячись на стременах. За півгодини калмики наскочили на дорогу, що проходила здебільшого по глині, але зберігала колію від коліс важких возів. А ще за півгодини Себастьян побачив кілька десятків великих возів, кожен із яких тягнули дві пари биків.

Вигорілі до білизни мішки височіли на кожному возі, а зверху сиділи й лежали погоничі каравану.

— Це чумаки, — весело повідомив Мітяй.

«Сам знаю», — хотів випалити Себастьян, але лише посміхнувся у відповідь.

Помітивши великий загін озброєних вершників, чумаки почали розвертати свої вози в коло. Без криків і метушні вони доволі швидко й зі знанням справи спорудили стіни фортеці й поховалися за їхнім дерев'яним захистом. Тепер із-за возів визирали голови в солом'яних довгополюх капелюхах і дула багатьох рушниць.

Мурза зупинив загін і, вказавши батогом на Мітяя і свого провідника, велів їм їхати до возів.

Себастьян із готовністю погнав конячку. Поруч із ним поскакав і донський козак. Наблизившись до возів, козак і Себастьян спішилися й уклонилися чумакам:

— Помагай вам Бог! — задерикувато вигукнув Мітяй. — Здорові будьте! Як сіль? Біла й чиста?

Із-за воза вийшов старий чумак у супроводі двох кремезних чоловіків. Вони опустили рушниці й так само вклонилися:

— І вам здоров'я і Божої ласки. Сіль добра. У Прогноях^[170] завжди добра сіль.

— Куди доправляєте?

— На Україну, до Лисянки. А там кожен зі своїм возом далі, куди кому потрібно. А ви хто будете? Сайгаків ганяєте?

Веселий Мітяй широко всміхнувся й, поплескавши коня по морді, відповів:

— Ось я — козак із Дону. Мітяєм звать. А це мій товариш Матвій.

— А то що за бусурмани? — примружився старий.

— Це калмики. До ногайців у гості ходили.

— Юшку криваву пити? — несхвально похитав головою чумак. —

Отже, знову війна. Ми з ногайцями в мирі. Ханові данину платимо, і вони нас не чіпають, — трохи помовчавши, старий додав: — Молодим розваг кривавих хочеться. А ногайці, що ж... Теж люди. У мене два ногайці в побратимах ходять. Теж літні люди. Їм уже не до війни. Попити кумису та на зірки подивитися. Чого тут, в Олешках^[171], гарцюєте?

— Та шукаємо своїх приятелів. Чи не бачив їх? Один із них у багатих золотих шатах і на чорному, мов ніч, аргамаку.

Старий глянув на своїх побратимів-чумаків і закивав.

— Були такі. Нещодавно. У шатах багатих, та не скажу, що в золотих. На аргамаку сидів рудий лях. Шляк би його трафив, цього ляха! А аргамак справді добрий. Дивовижний кінь. Зроду такого не бачив.

— Куди вони поїхали? Питаю про всяк випадок. Може, наздоженемо й привітаємось.

— Та по дорозі й поїхали, — махнув рукою на південь старий. — Злий лях. Усе хотів вози наші оглянути. Лише проти його п'ятьох воїнів у нас сила вогнепальна. Він покрутився, плюнув і поїхав не дуже прудко.

— Отже, наздоженемо, — розсміявся Мітяй. — Та й розпитаємо ляха про нашого товариша в багатих шатах.

— Помагай вам Бог! А з рудим ляхом і за нас привітайтеся. Злий лях, недобрий, — загомоніли чумаки.

— А чи можна у вас води напитися? — ввічливо запитав мовчазний до того Себастьян.

— Чого ж ні? Можна. Вода в нас є. А завтра, дасть Бог, і до переправи вийдемо. Там Дніпро нас усмак напоїть. Ходімо зі мною, козаче.

Себастьян усміхнувся й, відвернувши морди биків, протиснувся слідом за чумаками всередину їхньої фортеці.

Заспокоївшись, чумаки відклали зброю й почали набивати люльки тютюном. Закурили й повели неспішні бесіди.

Себастьян надовго припав до шийки бурдюка з водою, яка гірчила й віддавала степовою землею.

— Пий, пий. Це вода зі старого колодязя. Він один у пустелі. Вода не така солодка, як у Дніпрі, але корисна. Старих молодими робить. Ось ми підібрали по дорозі людей... Он молодиця з немовлям. А там двійко старих. Запорожець геть синій був. Помирати на рідну землю йшов. Майже не розмовляв. А випив бурдюк води — і почав менше про смерть думати. Воно ж добре — на рідній землі упокоїтися. Мало якому запорожцеві це щастя припадає. Усі на чужині голови складають. Але, видно, нашому гостеві ще не час із кістлявою панею та її косою зустрічатися. Правду кажу?

На сусідньому возі, покривши голову рогожею, сидів худий старигань. Біля нього, зіпершись на мішки, напівлежав запорожець із довгими вусами й хвацьким чубом, закрученим за обидва вуха. Опущені повіки й неприродне блідо-блакитного кольору обличчя свідчили про його важку хворобу. Тут же біля воза сиділа на землі дебела молодиця й на дужих руках гойдала немовля.

— Правду кажу, козаки? — повторив своє питання старий чумак.

— Правду кажеш. Правду, — відповів худий гість чумаків, поправляючи рогожу, за допомогою якої він рятувався від пекучих сонячних променів.

— Ну, прощайте, чумаки, і ви, козаки. Нехай Бог дасть вам легкий шлях. Спасибі за воду.

— Хай і вам щастить наздогнати свого товариша в багатих шатах. А кінь у нього добрий. Певно, і в самого турецького султана такого немає.

— У турецького султана й не такі коні є, — сказав старий на возі.

— А ти в нього був і бачив? Хоч вам, запорожцям, і в чортів бувати, певно, доводилося, — розсміявся чумак.

— І в чортів, і в султана, — тяжко зітхнув старий із рогожею на голові.

— Гаразд, бувайте! — Себастьян по-козацьки вклонився й попрямував до своєї конячки.

Мітйя уже був у сідлі й нетерпляче вигукнув:

— Давай-но, Матвієчку! У погоню помчимо. Дивись, і кінець нашим мандрам по цих краях прийде. Уперед!

Махнувши шапками чумакам, вершники понеслися в бік калмиків.

Після недовгої ради Себастьян із десятком калмиків рясно помчав по дорозі. Праворуч, відрізаючи вершника на чорному аргамаку та його воїнів, із двома десятками гінко скакав Мітяй. Ліворуч поспішав калмицький мурза з рештою воїнів.

Чорного аргамака Себастьян запримітив ще здалеку. Та й пана Войтеха він одразу впізнав. Але серед тих, хто супроводжував ляха, сіляхдара не було. Ні в золоті, ні в простих шатах.

Пан Войтех неабияк здивувався, коли побачив свого помічника Матвія в супроводі калмиків. Здивувався, а тоді добряче розгнівався:

— Зрадник! Зарубаю! — закричав він і вихопив із піхов шаблю.

Себастьян зупинив коня й перекинув ногу через луку сідла. Він бачив, як кинулися назустріч рудому капітанові та його воїнам калмики, а праворуч і ліворуч уже набігали воїни, попереду яких, радіючи, мчали Мітяй і молодий мурза.

Ніч провели на березі Дніпра.

Козак Мітяй і Себастьян вимили своїх коней чистою річковою водою й відтерли їхні боки травною. Калмицькі воїни, спостерігаючи за цими дивацтвами, посміхалися. Навіщо коня так балувати? І яка користь від цього? У степу їх вітер витре, а дощ, якщо нахлине, то й помие. А якщо завтра він закульгає або його покладе стріла?.. Навіщо його мити й витирати травною?

Але донський козак не звертав уваги на калмиків. Він звик доглядати за тими, хто підставляє свою спину й працює в чотири ноги, щоб полегшити життя свого вершника. Та й приємне це полоскання у воді й відчуття того, як тремтить від задоволення конячка й довірливо третється мордою об плече. Що вони, степовики, розуміють? Самі ніколи не миються, й коні їхні в бруді на палець.

Себастьян не дуже хотів працювати, але слід було підтримати свою роль православного — чи то козака, чи то селянина, чи то міщанина. А кінь для них — мало не родич, з яким слід розмовляти, вичісувати, вчасно годувати, поїти й навіть купати.

Єзуїтові хотілося лягти збоку під кущем і все гарненько обміркувати. Але якщо вже треба лізти у воду... то й це не має

завадити його роздумам...

Пана Войтеха швидко зсадили з коня тупими кінцями списів. Його воїни також не чинили опору — калмиків було значно більше. З п'яти воїнів рудого ляха Себастьян знав трьох. Двоє інших були невідомі.

Усіх полонених калмики жорстоко побили і, зв'язавши, після короткого допиту кинули на запасних коней. Тепер їхній шлях лежав трохи далі на південь, до плавнів, де в заростях ховалася кибитка Садиба. І дарма поляк клявся Божою матір'ю, що там немає «Золотого Османа». Він привозив туди ногайця й знайшов лише трупи трьох розбійників, порубаних шаблею. Садиб весь час плакав і проклинав свою долю. Адже під час погоні люди рудого ляха підстрелили його стару Аюк. Так вона й залишилася лежати серед кучугур піску. Тепер вовки та лисиці розтягали її кістки по своїх лігвах. Хоч їм вистачить і кісток убитих воїнами ляха річкових розбійників.

Ось так сумно закінчилося життя Садиба. Багато зла він учинив. Тяжко його прокляли. А закінчилося тому, що розгніваний пан Войтех, безсилий перед долею, яка ніяк не давала йому до рук «Золотого Османа», зарубав ногайця просто перед порогом його кибитки. Чотири трупи і знайшли калмики.

Зате вони зраділи залишкам кози й двом коровам Садиба, які зараз готувалися на вогнищах.

Себастьян також відчував голод. Калмики були злі на нього через довгі пошуки й дозволяли лише догризати кістки після них. Але навіть намертво вкорінене в ньому прагнення вижити будь-яким чином не могло перебороти огиди. Достатньо було лише подивитися на їхні брудні руки й гнилі зуби.

Але й голод не повинен ставати на перешкоді його роздумам.

А роздумувати особливо й нема про що.

Де зараз сіляхдар султана? Одному Господу відомо. Побажає Він ще подати сигнал змученому єзуїтові? На те Його воля. Зрозуміло, що знайти турка стає дедалі важче. Втративши коня, зброю та необхідні в поході речі, «Золотий Осман» був, імовірно, приречений. Тим паче, що стільки мисливців нишпорить уздовж і впоперек Хейхату, прагнучи схопити його. Схопити чи вбити? Це теж питання.

Пан Войтех, який випробував тортури жидівської в'язниці, не став їх чекати від калмиків. Святою Марією він запрягся, що кримський

хан послав його викрасти «Золотого Османа» й тримати в умовленому місці до наступного наказу владики Криму. І калмики, і Себастьян повірили цього разу рудому ляхові. Більше ним ніхто не цікавився.

Єзуїтові було зрозуміло, що наступний ланцюжок — це посланець хана. Він не потрібний калмикам. Але був потрібний Себастьянові, щоб розмотати дуже заплутаний клубок інтересів, що сплівся навколо великого бахадира і його можливого шабельного бою з кошовим запорожців.

Отже, слід було зустрітися з цим посланцем. А для цього необхідно знову увійти в довіру до пана Войтеха й, звісно ж, звільнити його.

А потім?

Потім переконатися, що сіляхдар не добрався до Сірка. Отже, шлях єзуїта лежав на Запорожжя. Добре, що в Січі ніхто не розпитував новоприбулих, звідки вони прийшли й навіщо. Там можна загубитися й прожити деякий час, а потім так само спокійно піти, нікому нічого не сказавши. Сам прийшов, сам пішов — неписаний закон Запорозької Січі.

Якщо все пройде без ускладнень, Господь знову спрямує його в рідні краї. Він обов'язково побуде трішечки в рідному містечку. Зовсім недовго. А вже потім рушить до своїх єзуїтів для подальшого служіння Господу.

Уранці між мурзою калмиків і козаком Міт'ям виникла суперечка. Хоробрий молодий мурза бажав навпростець пройти ногайські землі й коротким шляхом дістатися до своїх улусів. Він стверджував, що ногайські собаки поховалися зі страху в земляні нори й ніхто не перепинить шлях його великим воїнам. Мурза доправить своєму народу казкового коня й покаже золоті шати, знайдені в рудого ляха, які належали невдасі-турку. Старійшини будуть задоволені. Про молодого мурзу співатимуть пісні й славитимуть його в кожній кибитці.

Міт'яй засмутив мрійника-калмика тим, що спопелілий степ — важкий для швидкого переходу. Та й розгнівані ногайці виставлять тисячі вершників і відберуть і коня, і багату здобич. До того ж старий мурза міг піти до Сірка, свого давнього бойового товариша, з яким разом частенько вирушав у походи. Треба йти на переправу й дізнатися, куди попрямував старий мурза і його військо. А потім можна буде козацькими землями, північніше, обійти ногайські тисячі.

Після довгого роздуму й трьох чашок кумису молодий мурза погодився з козаком.

Напоївши коней і наповнивши бурдюки водою, загін вийшов із плавнів і попрямував на північ до переправи між двома покинутими фортецями. Там були зручні береги, тихий плін і човни рибалок, готових перевезти вантажі та людей за малу плату.

Вершники йшли риссю, тримаючи наготові зброю й часто змінюючи дозори. Попереду на доброму аргамаку їхав молодий мурза. Йому дуже хотілося пустити диво-коня в галоп і випробувати його міць. Але глузливий погляд козака Мітя стримував його хлоп'яче бажання. А так добре було б погнатися за зайцем і, звиснувши з прекрасного сідла, схопити його за вуха. Він так і вчинить, коли добереться до рідних кибиток. Тоді всі дівчата улусу заглядатимуться на нього й радітимуть, що в них є такий сміливий і спритний наїзник.

День був приємний. Сонце не палило, запнуте білою пеленою. Розбійник степу — вітер — пустував десь далеко, так що не доводилося закривати обличчя від піску й попелу. Слушно порадив козак: укритий попелом степ важко подолати. Ось ще днів зо п'ять — і молода трава підніметься. А якщо пройде дощ, то взагалі буде весело. Так само, як у донських степах, де зараз мати й сестри молодого мурзи. Жаль лише, що батько не побачить здобичі, яку привезе його син. П'ять років тому підла ногайська стріла пробила його серце. У тому бою загинуло чимало хоробрих калмиків. У багатьох кибитках ридали жінки, роздряпували обличчя й рвали на собі волосся. Ще будуть походи, і молодий мурза вб'є багато ногайців. Ось лише б його родич — старий мурза — не забрав цього прекрасного аргамака. На такому коні в будь-який бій можна кидатися сміливо. А якщо доведеться, то й від погоні легко втекти. Кінь у степу — це життя й багата здобич. А отже, щасливі очі дружини й дітей. Щоправда, у нього ще немає дружини й дітей. Але він має такого коня, що будь-яка дочка мурзи буде рада народити йому синів.

Нехай лише старий мурза погодиться взяти собі полонених, а йому віддати скарб на чотирьох копитах.

Занурений цілий день у ці думки, молодий мурза лише після третього оклику звернув увагу на дозорця, який щойно підскакав. Зовсім юний воїн схвильовано повідомив, що назустріч рухається загін

із двох десятків вершників. Мурза оглянув свою півсотню й усміхнувся. Йому не було страшно. Він любив бій, його звуки й кров.

Мурза не став розгортати в лаву своїх воїнів, щоб передчасно не налякати ворога. А вершники, що їхали назустріч, помітивши калмиків, навіть не зупинилися. І навіть не притримали своїх коней. Вони наближались з надзвичайною сміливістю й упевненістю.

Мітяй, стоячи в сідлі й приклавши руку до лоба, довго вдивлявся в незнайомих і нарешті впевнено вигукнув:

— Це запорожці! Йй Богу, запорожці! Ого, як ідуть! Нічого не бояться. Нам краще зупинитися, бо ще вирішать, що ми збираємося їх атакувати. Тоді ніякий чорт їх не зупинить.

Молодий мурза підняв руку, і загін зупинився. Тепер запорожці притримали коней і кроком під'їхали до калмиків.

— Хто головний?! — голосно крикнув старий запорожець із мідною сережкою в правому вусі.

Молодий мурза здивувався дурості запорожця. Невже з коня не видно, хто старший у цьому загоні? Не обов'язково потрібно бути в зморшках і шрамах, щоб водити за собою воїнів. Але бажано народитися в сім'ї шановного й мудрого мурзи. А потім довести право свого народження доблестю в бою.

— Це я, Ургуш-мурза. А ти хто?

Козак подивився на нього, як на божевільного, і гордо сказав:

— З Січі Запорозької. А звати мене Будаш.

— Що шукаєш, Будаше?

— Не що, а кого. Шукаю я разом зі славними лицарями запорозькими одного чоловіка. Востаннє я його бачив біля брами Перекопу. Тоді він сидів на тому славному коні, на якому зараз красуєшся ти. І був він у дивовижних золотих шатах. Може, у твоїх саквах і одяг його? Зі зброї й коней бачу, що ви з калмиків. Запорожці й калмики — бойові товариші. Тож відповідай мені, як товариш товаришу.

— Мій дядько Белік-мурза послав мене по цього чоловіка. Ми і в степ Ногайський прийшли за ним. Тільки не знайшли його. От лише відбили коня й забрали одяг у цього раба.

Молодий мурза махнув рукою, і двоє його воїнів привели коня, на якому сидів зв'язаний пан Войтех.

— А ти що скажеш, ляше, — насупивши брови, запитав Будащ. — Кажи правду. Адже знаєш, ми панові за старі образи можемо й голову зрубати.

Рудий лях нервово смикнув вусом і випростався на неосідланій спині коня:

— Скажу те саме, що і їм сказав. Не знайшов я «Золотого Османа». А коня й одяг забрав у злодія, який обікрав турка.

— Гаразд! З тобою потім поговоримо. А зараз, мурзо, дай-но мені подивитися на он того зв'язаного. Здається, мені знайомі його вуса.

Молодий мурза погодився, і сторожа підвела коня, на якому сидів цей полонений.

Будащ ще раз придивився й від усієї душі розреготався:

— Гляньте, панове лицарі, та це ж наш старий знайомий! Хай мене чорти за боки схоплять. Макар Свист! Подейкують, що він тепер у лугарів один зі старших. У розбійники подався наш старий запорозький товариш. Ось лише лугарі нам не товариші. Лугарів ми на палю садимо. Ото лицарі на Січі повеселяться. Багато він нам крові попив. Славний козак був, але став розбійником. Що скажеш, Макаре?

Макар голосно засміявся й без тіні страху відповів:

— Що сказати, панове лицарі?.. Скажу, що вільнішої волі, ніж на Січі, ніде немає й не буде. Ось лише є воля, яка над волею воля. Це моя воля. Вона палить мої груди. Не бажає, щоб над нею кошовий булавою розмахував та курінний^[172] на ній розсідався. Воля моя вища за кошового й курінного. І навіть над дідами запорозькими. Усмак випив я волі. Напилося серденько вдосталь. А що кіл?.. Це наша чесна родинна смерть. Дід на ньому дух випустив. Батько з нього в пики лядські плював. Та й мене видно чорти з колом у дупі прийматимуть. Ох, і нагулявся я, братчики запорозькі, як нікому й не снилося. Умів гуляти, зможу і кіл прийняти.

Усі запорожці голосно засміялися й навперебій почали вигукувати:

— Добре сказав!..

— Славної крові Макар!..

— До чортів із колом у дупі!.. Це ж треба таке придумати?!

— За волю не страчують, не судять!..

— Тихо, панове, тихо! — підняв руку Будащ. — За волю не судять і на кіл не садять. Однак на Макарові кров козацька. Відведемо його до

кошового. Нехай Сірко на нього погляне. А там і суддя придивиться. З нами буде весело до Січі їхати, Макарчику...

— Це мій раб! — несподівано дзвінко вигукнув молодий мурза.

Мітяй, який стояв поруч із ним, зблід і схопив за руку калмицького мурзу.

— А ти, братику, з дончаків? — звернувся до Мітяя старший із запорожців.

— Так і є! — від вуха до вуха всміхнувся донський козак Мітяй.

— Козакам Дону — честь і слава! Чого з калмиками гацаєш?

— Та ж за тим-таки чортовим турком ганяюся. Хай йому грець. І чого його сюди понесло?

— Та ж порубати він бажає славного нашого Сірка в лицарському двобої! — голосно вигукнув Будащ, і знову всі запорожці зайшлися гучним сміхом.

Зачекавши, поки панове козаки відсміються, Будащ продовжив:

— Регочемо не від того, щоб позловтішатися з дурного турка. Знаємо, що він славетний шабельник. Сміємося, бо радіємо. Побачимо чудовий поєдинок. А побачимо через те, що знайдемо й доставимо «Золотого Османа» цілого й неушкодженого на герць. І буде він на нього виїжджати на своєму аргамаку й у своїх золотих шатах. Так сказав Сірко. Сказав усім у степу. І так буде!

— Це мій кінь! — затремтів у гніві молодий мурза.

— Цей аргамак і одяг — крадені. Ти ж чув ляха? Якби ти в турка в бою їх забрав, то ще можна й подумати. А так... Заберемо ми в тебе і аргамака, і золоті шати, і полонених твоїх. Ти забрав — і ми заберемо, якщо не хочеш миром віддати. Бо лише турок має бути на своєму коні й у своїх шатах. Так сказав Сірко!

Мітяй схилився до самісінького вуха молодого мурзи й прошепотів:

— Відступись! Віддай! Не переч запорожцям.

— Нас удвічі більше! — крізь зуби процідив Ургуш-мурза.

— Ото тільки рипнись, і покотяться ваші калмицькі голови по степу. І не помітиш, як смерть прийме тебе й твоїх воїнів. І що скаже старий мурза, побратим Сірків?

Ургуш-мурза спідлоба подивився на веселі обличчя козаків, на пістолі, що висіли в кобурах на сідлах, на довгі піки й високих коней. Гаряче серце й відважна душа рвалися в бій, відстояти свою здобич, але розум устиг охолодити спогадами про оповідки тих старих воїнів,

які були з козаками в походах. За їхніми словами, один запорожець у бою вартував десятох воїнів. А то й більше!

Молодий мурза, зовсім як дитина, прикусив нижню губу й відвернувся.

— Ото й добре, мурзо! Та ти не ображайся! Повештаємося десь тут день або два. Не знайдемо «Золотого Османа», то подаймося на Січ. Там усе розповімо на колі запорозькому й Сірку особисто. Може, і поверне він тобі твою здобич. Немає людини справедливішої й достойнішої за Сірка. Усі про це знають. І вороги, і друзі. Ти ще не бував на Січі? — Будаш лукаво примружив праве око й геть-таки по-свійськи зазивно кивнув.

Молодий мурза насилу всміхнувся:

— Якщо не знайдемо турка, то поїдемо на Січ?

Будаш наблизив свого коня й простягнув калмикові руку. Ударивши по руках, обидва розсміялися.

У цю мить Ургуш-мурза вже складав у голові захопливу розповідь про те, як він побував на Січі й розмовляв із самим Сірком. Бувалі воїни схвально хитатимуть головами, дивуючись мудрості й поважності молодого мурзи, з яким розмовляв сам Сірко. Молоді воїни так і застигнуть із відкритими ротами, заздрячи щастю Ургуш-мурзи. А дівчата...

Усе-таки він одружиться з красивою й багатою дочкою мурзи. Залишилося лише вибрати. А кого? Про це ще є час подумати.

Та й чи вартий якийсь кінь, навіть казковий аргамак, плачів і прокльонів у п'ятдесяти калмицьких кибитках за воїнами, які могли б загинути через дурість молодого Ургуш-мурзи...

Чумаки ще спали. Міцно спали. Лише двоє, молодші з них, сиділи на возі й, неспішно пихкаючи люльками, прислухалися до світанкових звуків. Вони не здивувалися, помітивши худого старого з рогожею на голові, який, прокинувшись до сходу сонця, пішов за далекі куці. Вони вже третій ранок спостерігали за тим, як дивний старий віддаляється від чумацьких возів й усамітнюється. А чого соромиться,

незрозуміло. Можна сісти й на он тому горбику й справити природну потребу. А він ховається. Ну й нехай собі...

А Евлія Челебі, постеливши рогожу, залишався наодинці з Аллахом. І Аллах був із ним. Милостивий і щедрий Аллах. Він урятував життя великого бахадира Орхана, а тепер зміцнює його здоров'я. І хоча сіляхдар усе ще слабкий і м'язи його мляві, але він уже розмовляє з ученим османом. І з кожним днем дедалі довше й більш усвідомлено. Хоч і про всякі дрібниці, не варті його високого звання й покликання. Та ще й мовою кяфірів. Добре, що й Орхан, і його вчений друг говорять мовою урусів анітрохи не гірше, ніж вони самі. Це й зрозуміло. Мову урусів вони чули з народження й часто користувалися нею. Адже більшість рабів, слуг, вихователів були з України. Мало не третина Стамбула володіє цією мовою. Та й на базарах нерідко звучали тягучі пісні України у виконанні сліпих кобзарів, а то й цілих гуртів музикантів. Послухати їх часто-густо приходили яничари. Найкращі воїни Османської імперії також спілкувалися мовою урусів. Виходило так, що ця мова була чи не другою рідною для багатьох мешканців Стамбула, а воєначальники віддавали нею накази своїм хоробрим яничарам.

Тому чумаки й не могли запідозрити двох старих, які чисто розмовляють їхньою рідною мовою, у тому, що це люті вороги з далеких османських берегів. До того ж Евлія Челебі довгі роки провів серед знатних урусів і купців, що були частими гостями й у Стамбулі, і в Бахчисараї.

Цього ранку вчений осман просив Аллаха про повне одужання сіляхдара, а також про збереження їхньої таємниці на чужій землі. Хтозна, як поведуть себе простолюдини, дізнавшись, що їхніми гостями є знатні османи? Головне зараз поставити на ноги Орхана, а далі сам великий бахадир вирішить, як правильно вчинити.

Та й ці чумаки-кяфіри виявилися добрими й привітними людьми. Вони щедро ділилися їжею та водою, не лізли в довгі бесіди й після першої відмови від міцної оковитої^[173] не наполягали на її вживанні. Вони розуміли, що хворим і змученим літнім людям потрібен спокій і тривалий відпочинок. Лише наймолодші попервах, а особливо на довгій переправі через Дніпро, лізли до Орхана з розпитуваннями про його запорозьке життя. Сам лише вигляд вусів і військового чуба сіляхдара викликав у них тягу до незвичайного воїна — запорожця.

Хоч і Орхан, і його вчений друг жодного разу не обмовилися про свою причетність до славного Війська Запорозького, та водночас вони не сказали й слова про те, що зовсім до нього не причетні й навіть по інший бік поля бою.

Аллах простить цю напівправду. Головне, щоб Орхан набрався сил.

До цього доклав зусиль старійшина чумаків. І своє слово він тримав.

Щойно сонце піднялося над гаєм, повернувся старий чумак, який на ніч відпросився провідати свого давнього друга. Повернувся з двокінним візком і суворим козаком, який був йому однолітком.

— Ось, панове козаки, — почав старий чумак, підвівши старого друга до воза з османами, — це Потап. Уже й не пам'ятаю, скільки років ми в кумівстві, а в міцній дружбі ще довше. Він добрий господар. У нього вам буде затишно. Наберетеся сил і тижнів за два вирушите на свою Січ.

— Здорові будьте, панове запорожці! — низько вклонився османам Потап. — Наше село тут неподалік від Звенигородки. Зветься Тарасівка^[174]. Рукою подати. У нас велике село. Багато хат. Більше трьохсот. Добре живемо. А в мене й пасіка є. Так що й медком побалуємо вас. Прошу до моєї хати.

— Спасибі тобі, добрий господарю. Але люди ми бідні. Чим можемо розплатитися за хліб та сіль? — важко зітхнув Евлія Челебі.

— А що взяти з запорожців?.. Ви святі воїни. За віру й землю нашу голів не жалієте. Та й честь мені. Нині зрідка запорожці до нас навідуються. Багато вас полягло за останні роки, оберігаючи землю нашу від клятих турків і татар. То невже такою дрібницею не подякую за ваш великий подвиг? Перелазьте на мій віз. Стара вже й хліб у піч поставила. А я порося зарізав. Свининка свіжа кріпить силу.

Евлія Челебі обтер обличчя краєм рогожі, приховуючи огиду до «свининки», і сказав:

— Нам, старим, уже не до м'яса. Добра вода, хліб і каша — їжа наша. Багато нам не треба. Не звикли ми до багатих столів...

Потап із розуміння закивав:

— Багато страждань ви на себе берете, славні лицарі запорозькі. Бог вам віддячить. Прошу до мого воза.

Потап і Евлія Челебі допомогли сіляхдару пересісти. Улаштувавшись, османи скупими словами, але від щирого серця

подякували старому чумакові та його товаришам за хліб і турботу. Потім на очах чумаків до старих «запорожців» підійшла Марія. Вона поцілувала руки Орханові й низько вклонилася вченому осману:

— Тепер і я з вами, мої рятівники, розпрощаюся. Ціле життя буду Бога за вас молити. І синові накажу. Мій шлях ще далекий, але вже легкий. Я на рідній землі, під рідним небом.

— Прощавай, Маріє! — тепло, по-батьківськи сказав Орхан. — Ти сильна жінка, ти все витримаєш. Всевишній допоможе тобі. Уклонися від мене своїй хаті. Нехай її стіни не знають горя й горе не торкнеться їх полум'ям. Бережи сина. Добрий буде козак. У ньому від матері сила землі й від батька сила неба. У ньому кам'яна фортеця й свобода вітру. Прощавай!..

Марія притиснула до грудей немовля й, ще раз уклонившись старим, а потім чумакам, рушила слідом за сонцем.

Довго дивилися їй услід Орхан й Евлія Челебі. Довго, поки віз не перевалив за пагорб, і той назавжди приховав від їхніх очей матір із немовлям. Османи презирнулися, але не знайшли слів. Та й навіщо слова, якщо їхні душі говорили між собою. Уперше за їхнє довге життя душі османів говорили про жінку з великою повагою й навіть шаную.

Вузька дорога петляла між пагорбами, а де це було неможливо, тяглася вгору, а відтак під час крутого спуску візник кричав на коней і притримував їхній легкий біг. З вершини пагорба відкривався дивно прекрасний вид на широкі зелені луки, хвилясті сині води річечок, на золоті поля зрілого жита, пшениці, ячменю, на густі діброви й низькі дерева диких груш і вишеньок, на сліпучо-білі хати під свіжою соломою.

Помітивши, як радо його гості оглядають щедроти свого краю, Потап поправив уже негнучкими шорсткими пальцями пишні сиві вуса й сказав:

— Багаті землі. Усе тут є. І простір родючих полів, і жива вода, і щедре сонце. Жити та й жити. А луки які! Животина в них майже тоне. До осені свіжої трави вистачає. Та й бджолам є над чим працювати ціле літо. А в річках і ставках — яка риба! За раз сіть виймає стільки риби, що можна все село нагодувати. Та й полювання добре. Звірини видимо-невидимо. І городи добрі. Ось лише сади ще молоді, не плодоносять. Клятні турки торік порубали й спалили майже все: і хати, і фруктові дерева. І мої вулики спалили. Чортові діти. Бодай їм у пеклі

горіти, а потім ще й тліти! Забралися геть до свого клятого султана, а ми повернулися на згарища. Хати відбудували. Он які білі стоять. Їх наші жінки кожні десять днів підмальовують вапном. Цього року вже половину хлібів скосили й одразу дахи свіжою соломною перекрили. Жити можна. Ось лише вареники з вишнями їстимемо наступного року. А може, і пізніше. І сливами, і грушами вас не пригощу. Усе клятий турок згубив. Їздив я на лівий берег, під Полтаву. Там і купив молоді деревця. Добре прийнялися.

— А якщо турок знову цього року прийде? — ледь чутно запитав Орхан.

— Ні, не прийде. Турок уже видихнувся. Багато їх тут нашу землю удобрює. Татари можуть. Це кляте плем'я стократ гірше ненаситної сарани. Але й від них убережемося. Фігури^[175] дадуть знати. Наші козаки знаються на дозорах. Щоправда, небагато бувалих козаків залишилося. Уже котрий рік війна йде. І мого Данила турок торік зрубав. Славний був козак. Ох, славний...

Потап надовго замовк, видно, згадуючи торішнє горе. А може, і нещастя всього свого життя. А османи й поготів не бажали сумної розмови. Вони лежали горілиць і дивилися на яскраве небо, по якому химерно пливли білі хмари. Десь там Аллах. Він дивиться на цю землю, як і на все, що йому підвладне.

До хати Потапа подивитися на запорожців зійшлося чи не все село.

Розчервонілий від задоволення й уваги Потап щедро виставляв на високий стіл усе, що за день наготували його стара Мотрона й дві дочки. А день видався для них гарячий. Уранці отелилася корова. Отже, потрібно було обов'язково приготувати вареники з сиром. Великі, пухнасті, щоб новонароджений бичок був здоровим і великим. Так уже повелося з дідів-прадідів.

До того ж на цей день випало пекти хліб із житнього борошна з додатком ячмінного й гречаного. Як і в кожній хаті, хліб пекли раз на тиждень і до цього ставилися з великою увагою. Розкислюючи тісто шишечками хмелю, завжди читали молитву. А дістаючи його з печі, кланялися й промовляли: «Добридень, хлібе — усьому голова!» А тут ще старий Потап суворо велів готувати багато й смачно для знатних гостей. Особливо добре запекти порося. Так що ополудні жінки геть

збилися з ніг. Добре, що гості були запорожцями: коли пригостять — тоді і їдять.

Для хворого старого неподалік від столу нанесли сіна й укрили його двома кожухами. Від старої яблуні, яка дивом збереглася, на місце цього ложа падала рятівна густа тінь, що так радувала гостя.

А ще Орхан радів тихому шелесту листя, пташиному переспіву, дзижчанню джмелів і навіть меканню овець за огорожею. Особливо радів тому, що Потапові вдалося вмовити сусідів не докучати розмовами недужому поки що козаку. Він почував себе значно краще, ніж іще вчора ввечері, і життя, що поступово поверталось, розквітало на його обличчі щасливою усмішкою.

Перебуваючи в такому блаженному стані, великий бахадир не зрозумів причину гніву свого господаря. А гнівався Потап на молодшу дочку, яка подала гостеві дерев'яну миску з паруючими варениками. Виявилось, що вона не поклала до коров'ячого масла ще й меду.

Варене тісто з сиром, маслом і медом здалось Орханові найсмачнішим з усіх вишуканих ласощів, якими пощастило пригоститися сіляхдару за його довге життя. І ще... Підхопивши ложкою останній вареник, Орхан із подивом дивився на ту річ, що була в нього в руках. Ця дерев'яна миска виявилась така само за формою й розміром, як і та, що була в сумці, отриманій у подарунок від сліпого провидця Керр Юсуфа-деде в мертвому місті. І навіть щербинка на краєчку була така самісінька. «О Аллаху! — прошепотів Орхан. — Невже так і мало бути?» — і шанобливо прикрив очі...

Розділ другий

Переправа біля Іслам-Кермену

Цілий день, від першого сонячного променя до останнього його проблиску, Себастьян проводив на переправі біля напівзруйнованої фортеці Іслам-Кермен.

Доці, що пройшли вісім днів тому, вбили в степову землю попіл і витягли на світ Божий першу боязку зелень. Уже на третій день після небесного дару обвуглена доти земля вкрилася молоденькою зеленню, від якої аж раділа душа, а ще за три доби на недавньому погарі була вже густа трава.

І одразу ж з'явилися каравани купців, групи подорожніх і самотні вершники, які у своїх справах вирушили в Крим або на правий берег України. Щодня від соляних озер, що в гирлі Дніпра, тяглися чумацькі валки. Дніпровські чумаки косо позирали на своїх побратимів, що вивозили сіль із кримських озер. Ті могли збити ціну на базарах лівого й правого берега по всій Україні й навіть у Литві.

Зачувши поживу, до іслам-керменської переправи кинулися човнярі й рибалки, на якийсь час покинувши свій головний хліб — дніпровську рибу. За переправу з чумаків брали сіллю. А що важливіше для рибалок, ніж сіль? Що більше солі, то більше можна було заготовити й лящів, і судака, і тарані, й окуня... Та хіба перелічиш? Хіба переловиш усю благодать дніпровську? Та й солі стільки немає на землі Божій. А ще й дичина в плавнях... І в степ повертаються на молоду траву багатотисячні стада копитних. Отже, буде велике полювання. Недарма до переправи з правого берега підтягнулися ватаги стрільців на швидких конях. І їм потрібна сіль. Адже сіль — кров торгівлі. З нею їжа і смачніша, і довше зберігається. Не те, що риба, перемазана попелом і в'ялена на сонці. І так, звісно, можна. І так люди звикли. Але коли є сіль — душа радіє.

У тому, що сіль найважливіша на переправі, Себастьян зрозумів першого-таки дня, після того як переконався, що запорожці й калмики, переправившись на правий берег, пішли вгору по Дніпру на Січ. Тепер можна було видихнути й спокійно взятися до справи. Тепер ні його провідника Матвія, ні рудого ляха ніхто не шукатиме й ними не

цікавитиметься. Отже, можна цілими днями товктися на переправі, до всіх придивляючись і до всього прислухаючись. Це було важливо, хоч і не так, як очікування посланця від хана.

Єзуїт не особливо й побоювався, що його впізнають. Першого ж дня він змінив свій кримський одяг на свиту й шаровари, а також широченний пояс, намотаний із перської парчі. Придалося золото, яке він зашив в одязі, щойно отримав його від огрядного голубника в Бахчисараї. Певно, голуб із таємним донесенням Себастьяна вже повернувся в клітку, з якої був «звільнений», і чекає свіжих звісток для генералів-єзуїтів, а отже, для папського престолу. Та поки що Себастьян не має гарячих новин. Він узагалі поки що не має новин. Крім тієї, що йому вдалося звільнитися від козаків і калмиків, а до того ж уберегти таку потрібну людину, як пан Войтех.

У цій справі йому допоміг випадок — так вирішив би кожен. Але Себастьян знав і вірив, що будь-який випадок у його житті — це воля Господа. Бо лише Він міг спрямувати диких калмиків у річку, коли човни щойно відчалили від берега.

На цих човнах козаки перевозили зброю, сідла й амуніцію, а також полонених. Та й більшість запорожців переправлялася на рибальських човнах. Лише п'ятеро наймолодших пливли разом із кіньми. І як тільки козаки на три десятки кроків віддалилися від берега, у воду з криками й веселим сміхом кинулися голі калмики, тримаючись за гриви своїх коней. Сідла й зброю вони поклали на маленькі плоти, які кожен зробив сам для себе й прив'язав до хвоста свого коня.

Калмики переправлялися всі разом і від того збилися до купи й не взяли вгору від течії, а пішли за нею. Тож вони дуже скоро нагнали козацькі човни й насунулися на них. Передчуваючи, що дурні калмики, бешкетуючи, можуть перекинути вутлі човни, запорожці почали кричати на них і кілька разів вистрілили вгору. Завдяки цьому більшість калмиків пропливла повз і вдалося уникнути великої біди. Але все-таки зіткнення сталося і один із човнів перекинувся. Саме той, на якому переправляли двох зв'язаних полонених. Вони одразу ж пішли під воду. І судилося б рудому ляхові лежати на дні Дніпра, якби на цьому човні на веслах не сидів Себастьян.

Єзуїт постійно був поруч із паном Войтехом, і хоч не починав із ним бесіду, але всіляко намагався догодити. То ремені на руках послаблював, то воду і їжу подавав, то відганяв молодих і нахабних

калмиків. Поляк, який люто на нього дивився в перший день, змирився й навіть двічі посміхнувся до свого колишнього воїна, який став ворогом. Та коли перевернувся човен, пан Войтех уже розпрощався з життям, важко опускаючись на дно, і не сподівався на милість Божу, а тим паче на допомогу зрадника Матвія, найнятого в Бахчисараї.

Рудий лях прочумався вже серед густого очерету, де цей самий лайдак Матвій приводив його до тями, старанно й наполегливо хльостаючи по щоках. Коли пан Войтех отямився, то несподівано для себе розплакався й навіть обійняв свого рятівника.

Запорожці швидко заспокоїлися, виявивши, що дніпровська вода забрала трьох осіб. Вони завжди ставилися до смерті, як до попутниці, яку неможливо відігнати, а отже, потрібно з її присутністю змиритися. Бог дав — Бог узяв. Потонули двоє полонених і провідник — отже, така їхня доля. Усі під смертю ходимо. Вони продовжили переправу, хоча довго ще кляли диких калмиків за п'ять загублених сідел і частину зброї. Та годі було сумніватися, що на правому березі своє в калмиків вони почнуть вимагати й зрештою отримають.

А Себастьян затягнув поляка в плавні й надійно сховав. Тут він швидко привів пана Войтеха до тями й уже до ночі став чи не найкращим його другом, нагодувавши раками, вареною рибою й зігрівши біля багаття. Цієї-таки ночі Себастьян дізнався, як на переправі впізнати ханського посланця, і взявся допомогти в цьому своєму колишньому капітанові. Не минули марно уроки мудрих єзуїтів, та й великий досвід самого Себастьяна в зманюванні людей дався взнаки.

Уже наступного ранку єзуїт скористався своїм золотом, щоб змінити одяг і влаштувати щось на кшталт крамнички, де скуповував і перепродував різні товари, потрібні тим, хто йшов у степ, і тим, хто повертався з нього. До послужливого й балакучого купця одразу ж потяглися люди зі своїми запитаннями та проханнями. Уже за день Себастьян найняв і здавав в оренду човна. А також облаштував велике багаття, на якому найняті рибалки цілодобово варили юху^[176] у величезному казані, який єзуїт купив у чумаків.

Велика кількість покупців і замовників тішила Себастьяна, насамперед, тому, що він міг розпитувати їх про те, що діється на правому березі, в Україні, і на лівому, в степу. Особливо єзуїт цікавився «Золотим Османом». Але ті, що поверталися зі степу, лише

чули про нього — і частіше більше як про щось майже легендарне. Але ніхто не бачив його ні живим, ні мертвим.

І все-таки Себастьян не вдавався у відчай. Час від часу він із завмиранням серця починав розмови з тими, хто зовсім недавно уникнув погоні калмиків. Так уже на третій день своєї купецької діяльності він намагався розговорити двох арнаутів, яких бачив поряд із «Золотим Османом» під час погоні. Ті відповідали неохоче, часом ухильно й навіть брехливо, але все-таки було зрозуміло: вони шукали, але не знайшли Орхана. Тепер їхній шлях лежав на правий берег, бо на лівому немає надії відшукати слід сіляхдара. Вони навіть подекували про те, що вирушать на Січ, бо там і лише там збиралися новини про все незвичайне й важливе, що коїться в степу. До того ж, якщо «Золотий Осман» з'явиться, він неодмінно повинен зустрітися з Сірком. Так що є необхідність бути ближче до старого кошового козаків — це допоможе наполегливим арнаутам ще раз побачитися з сіляхдаром.

Ось лише навіщо арнаути так наполегливо шукають зустрічі з османом, Себастьян так і не зміг випитати в суворих воїнів-найманців.

Маленька надія проблиснула тоді, коли єзуїт побачив в обозі чумаків переляканих чорношкірих людей. Це, певно, були ті, що прислужували сіляхдару. Розпитуючи їх, Себастьян швидко переконався в тому, що вони нічим допомогти йому не зможуть. Нещасні арапи, волею долі закинуті в незрозумілі їм землі, тремтіли від страху перед невідомим майбутнім і не могли мовити й слова. Вони навіть розплакалися. Жалісливі чумаки, які підібрали рабів, з погрозами відігнали нав'язливого єзуїта:

— Гріх з убогих знущатися. Вони й так після пожежі оніміли й слова не мовлять. Вогонь он як їх обпалив. Шкіра мов сажа. А ти їх ще до сліз доводиш. Гріх це, ой, гріх. Усе на них згоріло. Навіть калмики їх пожаліли, не вбили. Ми їм дали, що було в нас зі старого. І шаровари, і свити. І навіть капелюхи солом'яні. Убогим спокій потрібен і порятунок у молитві.

А тоді мовили до рабів:

— А ви, сердешні, не бійтеся. Ми, чумаки, — народ бувалий, якщо буде потреба, захистимо вас. Ось довеземо до церкви, а там священник зніме з вас пожежний переляк. Може, і побілієте. Може, і заговорите. Бог милостивий, допоможе!

А вже за два дні Себастьян годував юнака, якого бачив на вершині пагорба з дальнозорою трубою, коли сіляхдар Орхан ставав до шабельного бою з паном Войтехом. Єзуїт, який спеціально відростив бороду, щоб його важче було впізнати, сам подавав юнакові і його супутникам наваристу юху й уважно прислухався до їхньої бесіди.

Юнак, що супроводжував «Золотого Османа», сумно розмовляв зі своїм другом, з виду черкесом, і двома довгобородими ченцями. Розмовляли грецькою. Але ця мова була добре знайома єзуїтові, як і багато інших. Зміст бесіди вразив Себастьяна й у той же час обрадував його. Годі було уявити іншу таку щасливу нагоду, коли таємний посланник католицького світу міг безпосередньо підслухати одкровення таємних посланців православної церкви. Певно, величезна печаль і впевненість, що в диких краях ніхто не знає грецької мови, розслабила цих людей, і вони наговорили багато такого, що не мали почути сторонні вуха.

Обидва сивобороді ченці тихо, але дуже категорично дорікали юнакові. Особливо жорстко звучав голос високого, напрочуд сухотилого ченця:

— Святі отці будуть засмучені й поринуть у тяжкі думи про те, як виправити те сумне становище, у яке ми зараз потрапили. Скільки зусиль, скільки старань, скільки часу й золота!.. І що ж? Результатів немає. Велике доручення не виконане. Де зараз цей чоловік? Чим він зайнятий? І хто міг подумати спочатку, що ця справа виявиться аж такою важливою для всього християнського світу? Ми наглядаємо за висадкою тих, кого доставляє в порт султанська галера, бо ця галера, за якою стежимо вдень і в ночі, вирушає в дорогу лише в дуже важливих і таємничих справах османів. До кожного, кого доправляє це судно, ми приглядаємося особливо уважно. І коли дізналися про Евлію Челебі, щойно він прибув із Єгипту, стало зрозуміло: таємна служба султана бажає доручити йому особливо важливу місію. Ось чому так необхідно було, щоб ти, мій славний воїне Христа, увійшов до нього в довіру й був із ним невідступно. І нехай весь Стамбул говорив про щось пафосно-лицарське. Я знав, що за оголошеним шабельним боєм може ховатися дещо більш важливе. І не помилився...

Старий чернець опустив свою дерев'яну ложку у велику глиняну миску й, відкинувши шматочок м'яса, зачерпнув наваристу юшку.

Зиркнувши на паруючий бурштин рідини, він відправив її до свого беззубого рота. Слідом за ним скуштували юхи і його співрозмовники.

Скориставшись мовчанням старого, Фасул покірно мовив:

— Отче Іпатію, ти багато чого навчив нас — усього, що важливе й корисне. І до цієї миті я переконаний, що Бог наділив тебе такою мудрістю, що всі твої справи й рішення безпомильні...

Чернець пригнічено похитав головою:

— Якби це було так, то зелений Прапор Пророка повернувся б у піски, звідки він прийшов на християнські землі святої Візантії, і більше ніколи б їх не покидав. Але... На жаль... Ні... У цій справі я не помилився, але й не дійшов остаточного висновку. Я й сам піддався лицарським почуттям. Ще б пак! Поєдинок християнина й бусурмана. Це не лише сутичка двох людей на шаблях — це бій добра і зла, святої віри і віри пекла. Я від усього серця бажав цього бою. Бажав, щоб великий воїн Христа Сірко з шаблею в руці зустрів посланця Сатани й порубав його на шматки. Я бажав цієї зустрічі так палко, як бажаю зараз, щоб вона не відбулася.

— Ось уже минуло три тижні, коли я востаннє бачив сіляхдара. Відтоді його ніхто не бачив і ніхто про нього нічого не чув. Сотні воїнів його розшукують і по всьому Хейхату, і по пісках Олешок, і по плавнях Дніпра. А відтоді, як я вирвався від розбійників і на переправі зустрів Джакмака, ми вдень і вночі приглядаємося до всіх тих, хто переправляється через Дніпро. Лише двічі ми виїжджали з Джакмаком у Чорну долину в надії зустріти твого посланця, щоб отримати звістку про те, як нам чинити, якщо раптом ми знову приєднаємося до «Золотого Османа».

— Сину мій! — сумно похитав головою отець Іпатій. — Я не дарма дав тобі в підмогу Джакмака. Його голова така само розумна, як і твоя. І ви з Джакмаком могли збагнути: навіщо удвох рушати в дорогу? Потрібно було одному залишитися на переправі. А якщо «Золотий Осман» саме тоді прослизнув на правий берег, коли ви були в дорозі? Ви про це подумали?

Юнаки презирнулися і опустили голови.

Старий монах глянув на господаря крамнички, що сидів на землі за декілька кроків від них, і попросив його по-грецьки:

— Добрий чоловіче, принеси нам ще трохи хліба.

Але господар винувато всміхнувся їй, знизавши плечима, розвів руки.

Тоді старець Іпатій повторив своє прохання мовою козаків. Себастьян закивав їй, далі усміхаючись, кинувся виконувати замовлення. Миттю повернувся з короваем житнього хліба — і з гіркотою зрозумів, що найважливіше в бесіді він пропустив. Але й того, що старець звелів юнакам їхати на Січ, щоб бути ближче до ймовірних подій, було достатньо.

Зітхнувши, Себастьян сказав собі: «Час згортати крамничку тут і відкривати її на Січі. Та де ж посланець від хана?»

Ранок наступного дня Себастьян провів у великих клопотах. Усі його думки й зусилля були спрямовані на те, щоб якщо не сьогодні, то неодмінно завтра вирушити на Січ козаків запорозьких. Він швидко, не торгуючись, розпродав усе, що накопичив за ці дні, а тоді купив доброго коня, сідло, упряж, їжі й зброю. Коня він сховав у яру, що виходив до Дніпра. Тут-таки біля води він закидав очеретом придбаний човен, на який і склав свої припаси.

Після недовгих роздумів єзуїт скрутив на собі урум^[177] — меч-пояс. Це була справжня індійська сталь, значно краща за уславлену на весь світ дамаську. Лише в Індії могли зробити клинок із блакитним хвилястим візерунком. Для цього потрібен був щонайчистіший графіт і небувала майстерність ремісників, які передавали свій секрет від батька до сина протягом століть. Такий клинок можна було зімкнути в обруч і обв'язати ним талію, щоб приховати урум в широкому поясі. Це велике диво Себастьян придбав кілька днів тому в старого рибалки, який уже ледве чув і бачив, але зате чудово на дотик визначав якість золотих монет. Найімовірніше, рибалка з бувалих запорожців, які ще шістдесят років тому грабували узбережжя всього Чорного моря й навіть ходили на Персію. Але могло бути й таке, що казковий меч-пояс він узяв у вбитого козака чи турка. Їхні трупи після минулорічного походу Кари-Мустафи-паші досі лежать у плавнях і на берегах непоховані. Єзуїт випадково побачив вістря меча в ганчір'ї старого й не пошкодував для його придбання ні красномовства, ні золота. Хоча

значно швидше й дешевше було нагодувати цим рибалкою його жертв — риб. Якби Себастьян був бусурман, так би й сталося.

Зброя, яку годі одразу помітити, додавала впевненості єзуїтові. Тому, коли поруч із його нехитрим навісом із жердин та очерету виросла постать страшної для нього людини, Себастьян і бровою не повів. Його не збентежило й те, що за спиною цієї людини стояло двоє кремезних і добре озброєних чоловіків.

— Упізнаю. Упізнаю нашого незворушного й хороброго в'язня. Як твої справи, єзуїте?

Себастьян глянув на того, хто поставив питання, і відчув холод кам'яних підвалів в'язниці Чуфут-Кале.

— Здоров будь, Хавле-Юсуфе! Що занесло тебе на кордон? Як же там наймилостивіший хан Мурад-Гірей без твоїх мудрих порад і чаші вина, яку ти йому подаєш? Чи, може, і він десь поблизу?

— Наш великий хан віддається солодкому відпочинку в садах Бахчисарая, хай продовжить Аллах його щасливі роки! Але для того, щоб сонцеподібний затишно відпочивав, працювати мають його слуги. Ось ця праця й привела мене в ці місця. Ви ж чекаєте на мене? Чекаєте?

Себастьян оглянув трьох міцних татар, що стояли перед ним, і кивнув. Один із воїнів був в угорському каптані жовтого кольору й мав того ж кольору високі чоботи. Ці прикмети й були обумовленими з паном Войтехом знаками посланця від хана.

— Як почув у степу, що біля переправи є проворний жид-торговець на ім'я Матвій, то й згадав іншого Матвія, що досі охороняє в'язнів ханської в'язниці. Вирішив одразу ж і попрямувати до крамнички, де можна скуштувати наваристої юхи. Як і очікував, Матвієм-торговцем виявився мій давній знайомий — таємний посланник римського папи, єзуїт Себастьян. Який же ти розумний, верткий і багатоликий, мій добрий друже Себастьяне! Навіть жидом не гидуєш побути. А де наш іще любіший друг пан Войтех? Коли я дізнався, що волею Аллаха ти примкнув до його загону, одразу ж доповів про це хану. Ми довго разом сміялися й дивувалися волі Аллаха. Два дуже розумні й спритні чоловіки, до того ж украй зацікавлені, повинні були неодмінно піймати й затримати «Золотого Османа», доки не прийде наступний ханський наказ. Як же так сталося, що ви прогавили сіляхдара Орхана?

— На все воля Всевишнього, — зітхнув Себастьян. — Досі не розумію, чому сіляхдар не опинився в наших руках. Він і султанів лист були б цінною здобиччю для європейської політики.

— Ніякого листа в «Золотого Османа» з собою не було. Це ми перевірили ще в Бахчисараї. Жодних письмових вказівок султан не дав своєму сіляхдарові. Вочевидь, Орхан іде на бій на власний страх і ризик. Хан навіть не натякнув йому про лист султана. Сам розумієш чому.

— Орхан міг на це дуже образитися.

— І не лише. Нам потрібен був час, щоб усе як слід оцінити. Ось для чого послав хан ваші милості — притримати сіляхдара до певного часу. Зараз ми вручили б йому султанового листа з деякими доповненнями, які ти б, звісно, не відмовився внести. Не треба непокоїтися: усі твої причандалля доправили б за два-три дні. А потім передали разом із листом... Але це вже несуттєво. Твої доповнення наразі не потрібні. Обставини змінилися. Де зараз цей Орхан, одному Аллаху відомо.

— Отже, ви й самі не знали, як правильно вчинити? Убити Сірка шаблею сіляхдара чи не вбивати? Тому й ляха рудого послали, щоб він притримав Орхана до вашого остаточного рішення. А тепер хан уже точно знає, що йому вигідно. Адже так? — сміливо подивився в обличчя ханського слуги Себастьян.

Хавле-Юсуф розсміявся й кивнув:

— Багато думали. Вирішили, що краще вбити Сірка руками московського царя. А заодно остаточного посварити московитів і козаків. Тому й голуб із відомого тобі будиночка до царя полетів. Ось лише пан Войтех не зумів притримати сіляхдара, щоб потім отримати наказ хана. Та й воевода трохи поспішив і наслав калмиків у ногайські степи за наказом із Москви перехопити «Золотого Османа». Не встигли ми з ним це погодити. А то кати царя московського з дурної голови вже вибили б в Орхана зізнання в тому, що він ішов до Сірка з дорученням султана прийняти його під свою високу руку. Так і сказано в голубиному листі. А ще ми підкинули б виправлений тобою лист султана, у якому йдеться про бажання Сірка стати слугою султана разом зі своїми козаками. Цар заманив би Сірка в Москву обіцянками допомоги порохом та зброєю, а потім стратив би.

— Ага, он воно що! Зрозуміло. Мене звільнили, щоб...

— ...Щоб на декого навів. А в цього декого, як виявилось, голуби літали не лише в любий тобі Рим... а й у Варшаву, і в стáвку гетьмана... А ти гадав, що тебе на якийсь час звільнили просто для того, щоб ти походив по вулицях міста-саду й позалицявся до Суфійки?

— Суфія ваша? Вона спритна дівчина. І все-таки виказала себе: здригнулася, коли знову побачила мене.

— Тому ти не тікав, а був у неї як більмо на оці? Розумний! А Суфіяка ще молода, ще навчиться. Поговоримо краще про наше діло.

— Виходить, мій зрадник із голубами працював не лише на святу церкву, а й на московського царя, гетьмана України й на польського короля? — опустив голову єзуїт.

— Хитрючий пацюк. Завдяки тобі в наші сіті піймалася дуже велика риба. Я б сказав: риба-кит. Подяка тобі за це від мудрого хана.

— Тепер цей кит працюватиме на вас.

— Так! Він нам ще послужить...

— Розумію! Щоб сидіти на кримському троні, потрібно носити левову шкуру, підбиту лисячим хутром.

— Це можна сказати й про тебе. Але ти ще не лев, хоч і віддалився від Чуфут-Кале. А лисицю я швидко приберу до рук. Годі базікати. Ходімо до нашого рудого друга. Він теж має нам ще послужити. Адже обставини змінилися.

Себастьян вдавано приречено кивнув і, подивившись, як його працівники засипають у котел порцію сочевиці, пішов уздовж берега проти течії. Незабаром єзуїт із татарами, що супроводжували його, спустилися з крутого обриву в балку, на дні якої хлюпала вода Дніпра, що добігала аж сюди. Тут, серед вікових дерев і густого чагарнику, Себастьян і рудий лях облаштували курінь, виявити який могли лише досвідчені слідопити й мисливці. Але підійти до нього непоміченим було просто неможливо. До того ж люди, які спустилися в яр, підняли на крило чимало птахів і змусили сердито шуміти очерет, потривоживши звірину. Тому, перед тим як єзуїт і його супутники наблизились до куреня, вони почули сердитий голос пана Войтеха звідкілясь із-за кущів:

— Кого ти привів, друже Матвію?

— Не впізнав? Це ж я, твій справжній друг Хавле-Юсуф! Хіба не я умовив хана випустити тебе з жидівської в'язниці? Хіба не я дав тобі

роботу й обіцяв гідну винагороду за неї? Хіба не я дав тобі в помічники загін славних воїнів, золото й мого брата Хавле-Халіла? Лише справжній друг міг так учинити. Що з тобою немає «Золотого Османа», це вже зрозуміло. Немає й славного загону. А ось де мій брат Халіл? — з тривогою запитав ханський друг і чашник.

— Про свого брата запитай у Матвія. Він разом із ним був у полоні у калмиків. І розповів мені про це, — сумно відповів пан Войтех.

— Гаразд, запитаю, — розтягуючи слова, сказав татарин. — Збирайся, пане, треба вирушати в дорогу. Справу ще не закінчено. Отримаєш свою винагороду, і навіть подвійну.

— А мені й збирати нема чого. Усе забрали калмики. Навіть харчуюся з милості мого друга Матвія.

Хавле-Юсуф раптом зареготав, але причину свого сміху не повідомив.

Після короткої бесіди чоловіки вибралися з яру й попрямували до того місця, де татари залишили своїх коней. Чудові татарські коні підкидали передні, зв'язані путами ноги та переміщалися по широкій галявині біля діброви, насолоджуючись різнотрав'ям плавнів. Під деревом сидів ще один татарин і, вертячи на всі боки головою, прислухався до безлічі звуків цього багатого на живність світу. Він миттю підхопився на ноги, щойно почув, як неспокійно спурхнула з трави зграйка птахів. І побачив свого господаря, якого супроводжували воїни й двоє сторонніх чоловіків. Дозорний тут же поспішив назустріч. Помітивши його, Хавле-Юсуф ще здалеку крикнув:

— Приготуй коней! Їдемо!

Потім він уповільнив крок і порівнявся з Себастьяном. Позаду них за п'ять кроків рухалися його воїни, плечем до плеча з паном Войтехом.

Ханський помічник у таємних справах обернувся. Поглянувши на ляха, Хавле-Юсуф зупинився й усміхнувся:

— Сподіваюся, мій друже, що ти добре відпочив у своєму курені й люті комарі не послабили твою кров?

— Ми рятувалися від них димом. Матвій знається на травах. Його дим на десятки кроків відганяє комарів та іншу нечесть.

— Усе знає наш Матвій, геть усе! — скривився Хавле-Юсуф. — А чи знає він, що сталося з моїм братом? Войтех сказав, що знає.

— Його стратили калмики, — не чекаючи прямого запитання, жорстко відповів Себастьян, щоб якомога дужче вразити татарина.

— Он як! — вигукнув той. — Виходить, що запросивши царських слуг, я погубив власного брата? Так? Виходить, що так. Ох, цей «Золотий Осман»! І які демони штовхнули його в цю подорож? Помирав би собі тихесенько в Стамбулі, у своєму гаремі. Ні. Йому конче треба було розтривожити народи і їхніх владик. Тепер через нього цілий світ на вуха став. Скільки людей уже загинуло, скільки ще загине? Ох, скільки ще загине!

— Що в ньому такого? — знизав плечима рудий поляк. — Що в цьому старому такого, що Хейхат перетворився на киплячий казан із кров'ю?

— Ти мене питаєш? — награно здивувався Хавле-Юсуф. — А чому ти досі не запитав свого дорогого друга Матвія?

— А до чого тут Матвій? — щиро здивувався пан Войтех.

— О-о-о! — розсміявшись, простягнув знатний татарин. — Наш Матвій знає так багато, що часом і сам ваш Бог в нього поради питає. І не лише знає, а й заглядає за завісу часу: що там, у майбутньому. Чудова в нього голова. Великого провидця. Ось і хану нашому він одного разу сказав, що правління його не триватиме більше п'яти років. Османський султан скине його з кримського престолу, як шкідливе кошеня. Задумався тоді хан Мурад про примхи мінливої долі. Не хочеться йому поступатися тронем і відправлятися на грецькі острови в ув'язнення. Ото й вирішив він зміцнити дружбу не з ким-небудь, а з супротивником султановим. І тому на знак своєї дружби з польським королем він відправляє тебе, пане Войтеху, до Варшави. Повезеш листа. Це не простий лист, а лист султана, у якому йдеться про те, що Османська імперія приймає простягнуту для дружби руку кошового отамана Івана Сірка з усім його Запорозьким Низовим Військом^[178]. Козаки — найлютіші вороги Речі Посполитої. А об'єднавшись із турками, стануть утричі небезпечнішими. Відвезеш особисто королю Яну Собеському, нехай переконається в дружній прихильності кримського хана. Потім можна й послів для укладення миру посилати. Так що почнемо з малого.

— У Варшаву?.. Це добре, це чудово! — вигукнув рудий лях і зразу осікся. — Але як же?..

— Ага! Ти згадав про своє зрадництво і про те, що в Польщі тобі мають відтяти голову? Можеш не турбуватися про таку дрібницю. Ті, хто про це знав або здогадувався, уже мертві. Залишився один-єдиний прямий свідок. І скажу тобі — це розумний чоловік. І вкрай небезпечний!

— Чому ж він ще не мертвий?

— Та я подумав, що ти захочеш сам покінчити з ним.

— Для цього треба повернутися в Бахчисарай? Король почекає?

— Ні! Король чекати не буде, бо цей чоловік тут. Звісно, ти жалітимеш його і навіть пам'ятатимеш про безкорисливу допомогу та про його рятівні знання й уміння. Але політика — найжахливіший із демонів. Вона і крові п'є більше від будь-якого демона, і у своїх підступах уже давно перевершила шайтана. А все тому, що політику придумали люди в бажанні поринути в найсолодше — владу над іншими людьми. Заради цього вони коять таке, що й демони супроти них видаються наївними простаками.

— Зрозумів. Це... Матвій. Але ж він урятував мені життя?

— Бо воно йому було потрібне.

— Хай навіть так, але я не можу вбити людину, яка врятувала мені життя. Зроби це сам.

— Залюбки! Та чому ти не питаєш, як він зробився твоїм смертельним ворогом?

— Політика — це не моє.

— Дарма. Я б тобі розповів, та час тисне. Отже, заради оцієї клятої політики я вб'ю геніальну й корисну людину. Зараз ти помреш, езуїте Себастьяне!

Себастьян відскочив убік і повільно обвів поглядом їх усіх. Якщо татари позирали на нього як на жертву, то пан Войтех дивився великими круглими очима й був геть приголомшений. Навіть муха, яка сіла на нижню губу, не змусила його закрити обвислу щелепу.

— Це той, кого я вам виказав?

— Саме так, пане Войтеху, я і є той езуїтський посланець у кримські землі, якого до тебе послали із золотом і таємними листами. Я не міг зрозуміти, чому тебе тримають у ханській в'язниці. Адже твоя легенда була бездоганною, і люди, до яких тебе направили, були дуже надійними. Тепер точно знаю — ти зрадив мене, короля й нашу католицьку церкву. Розумний хан, ох, розумний. Він знав, що ти йому

станеш у пригоді ще раз — як зрадник, — Себастьян хотів з презирством глянути на негідника, але замість цього лише гірко посміхнувся.

— Я не витримав. Мене... мене...

Пан Войтех опустив голову.

— Звісно, катували, — договорив за нього Хавле-Юсуф. — Але катували тебе, пане, в іншій справі. Він обпився кримського вина й із презирства до торговців-вірменів зарізав двох із них. Щоб дізнатися, куди він подів відібране в купців золото, його й катували. А він рятувався від болю й вирішив розповісти про дуже важливе. Вимовивши лише одне слово, далі вже нічого не міг приховати. І те, що не втік до Криму через переслідування магнатів, а був спеціально засланий, щоб увійти в довіру до очільників ханства й підбурювати їх за польське золото до непокори султана та хану, і... Та ти, езуїте, краще за мене знаєш потайні плани вашого короля проти мусульманського світу. Для нас головне було те, що пан Войтех із доброго дива назвав місце, час і умовний знак вашої зустрічі. Ось так ти, Себастьяне, і твої друзі опинилися в руках нашого мудрого хана. Ось лише твої друзі вже давно померли, не сказавши й слова. На жаль!

— Мертві, тому що ви їх закатували.

— А ви хіба не катуєте? Хіба Європою не крокує інквізиція? Ви катуєте в ім'я Христа, ми — в ім'я Аллаха. І тебе ж ми не катували.

— За це я вам віддячив сторицею, бо хан ще на престолі. А ось якщо ти мене вб'єш...

— Звісно, вб'ю. Такий наказ хана. Стань на коліна, і на знак своєї поваги до цінних порад, які ти давав ханові, я особисто відітну твою голову... одним помахом!

Себастьян відійшов на кілька кроків і зиркнув на рудого ляха, який височів на цілу голову над татарами.

— Знаєш, пане Войтеху, чому я сказав, що ти станеш у пригоді ханові як зрадник? Звісно, ти зараз подумав, що союз татар і поляків проти козаків може бути корисним для Речі Посполитої. (Пан Войтех ствердно кивнув.) Але це лише маленька часточка обману. Знай: хан справді бажає втриматися на троні — і тому хоче ослаблення Османської імперії. А цього можна досягти лише дуже великою війною. Я зміцнив його в цій упевненості. Хавле-Юсуфе! Навіть ти не

знаєш усієї правди. А хочеш дізнатися? Моє життя — проти тої правди, якої ти не знав.

— Ти пробуєш мене звабити? Адже знаєш, який я ласий до таємниць. То кажи!

— Країни Європи вже майже сторіччя безперервно воюють між собою й так ослабли, що варто султанові ворухнути мізинцем — і корони злетять із голів правителів. А народи будуть лише раді прийняти велике вчення пророка Мухаммеда. Народам це навіть потрібно, тому що султану вони платитимуть меншу данину, ніж зараз платять податків своїм правителям. Тому вже третій рік, як угорці повстали проти імператора Австрії Леопольда й із надією поглядають на турків. Отже, султанові треба рушити зі своєю армією на Відень, а з'єднавшись з угорцями, піти на Римську імперію й захопити папський престол. Це я так намовив хана. А він передав це султанові в Стамбул. Я прагнув єдиного: щоб Європа схаменулася й об'єдналася перед неминучою смертельною загрозою. І щоб зробила це зараз, поки остаточно не спливла кров'ю від своїх європейських війн. А через цей лист Польща погрузне у війні з козаками й московитами. Так і прийде її кінець під ударами ятаганів яничарів. І тоді над Європою навічно здійметься зелений Прапор Пророка. Пане Войтеху, ти готовий забути Бога, Діву Марію, святу віру й прийняти мусульманство?

Пан Войтех ще нижче схилив голову.

З усмішкою подивившись на ляха, Хавле-Юсуф перевів погляд на Себастьяна:

— Розумно розповідаєш, єзуїте. Розумно. Але ти не договориєш. Навіть якщо султан у Європі зазнає поразки, хан не прогадає. Тоді султанові буде не до кримських справ. І це добре. У цій великій війні всі стануть слабкими, і тоді легкокрила татарська кіннота досягне північних морів. Добряча буде здобич! Усі, кого не вб'є війна, прислуговуватимуть ханові. Це буде нова Золота Орда. Ні! Твоя таємниця не варта твого життя. Стань на коліна й схили голову! Помреш легкою смертю.

Себастьян відступив ще на крок:

— Ти питаєш, пане Войтеху, до чого тут старий турок Орхан і чому степ перетворився на киплячий казан крові? Цей Орхан може зірвати союз християнських держав, таємна підготовка якого давно вже триває. Тому зараз у цьому дикому степу вирішується доля Європи.

Тут і зараз вирішується, чи зважаться християнські правителі на такий необхідний їм союз, щоб зупинити іслам? Чи, піддавшись підступам і обману, знову накинуться один на одного, як у минулі часи. У листі султана, який тобі дадуть, крім іншого, ідеться, найпевніше, про те, що падишах дає Орханові всі повноваження елче^[179] для таємного договору з козаками Сірка, а потім і прийняття України під руку султана. Не я того листа виправив, але в хана такі спритники є. Якщо про це дізнається король Ян Собеський і цар Московії Фьодор Алексеевич... Вони разом підуть на козаків. Сам розумієш, що буде... А козаки потрібні для майбутньої війни за Європу. Їм у наших планах належить провідне місце. Вони найбільш боєздатні воїни в союзі християнських правителів. Відкрию ще одну таємницю: і польський король Ян Собеський, й імператор Леопольд, і Святий Престол не мають нічого проти того, щоб між Кримом і Московією утворилася незалежна держава козаків. І повір, що Річ Посполита від цього лише виграє. Виграє і Європа. Я все сказав. Тобі вирішувати, пане Войтеху. Чини так, як велить тобі кров шляхтича!

— Справді, ти все сказав, езуїте. Брешеш як собака, а лях і вуха розвісив. Та щоб хан прислухався до невірного... Брешеш, езуїтська свиня! — Хавле-Юсуф стрімко вихопив шаблю. А тоді зиркнув на своїх воїнів й наказав: — Потримайте ляха, щоб він не дурів. А коли що — вбийте! Він не останній лях на цій землі. Знайдемо іншого.

Розминаючи руку, татарин неспішно підійшов до Себастьяна й, криво посміхнувшись, заніс над його головою кривий клинок шамшира^[180]. Видихнувши, він із силою опустив шаблю, але спритний езуїт відскочив убік. І далі посміхаючись, Хавле-Юсуф почав завдавати прицільних ударів, розуміючи, що так невдовзі досягне бажаного.

Але тут...

Татарин спершу навіть не повірив. Як із повітря, як посланець вищих сил, як рятівник, у руці езуїта з'явився меч-урумі. Струснувши головою, Хавле-Юсуф завважив скинутий на землю пояс і розсердився на себе за те, що не обшукав хитрого й розумного езуїта. Викрикнувши прокляття, татарин кинувся в лютий шабельний бій.

Та вже скоро Хавле-Юсуф відчув, що сам не зможе впоратися з майстерним мечником. Тоді він, скриплячи зубами, покликав на допомогу дозорного, який усе ще залишався біля коней.

Удвох стало значно легше атакувати вправного єзуїта. Уже навіть вдалося ризоннути його по лівому передпліччі й уколоти в праве стегно. Ще трохи...

Раптом Хавле-Юсуф краєм ока помітив, як могутній поляк схопив руками шиї дебелих охоронців і притиснув ліктями їхні голови до своїх широких грудей. Татарин люто загарчав і замотав головою. Він зиркав то на Себастьяна, який спливав кров'ю, то на своїх воїнів, що задихалися в обіймах клятого ляха.

— Убий його! — грізно крикнув дозорцеві Хавле-Юсуф і, не витримавши, кинувся на виручку своїм татарам.

Побачивши скажені очі ханського чашника й закривавлене вістря його шаблі, пан Войтех лише розсміявся й, напружуючи всі сили, зламав шиї обом воїнам. Він устиг ще глянути у височінь небес і прошепотіти «Єзус Марія!». Хавле-Юсуф, підбігши, потужним ударом зніс рудоволосу голову вродженого шляхтича. І ще кілька секунд дивувався з того, що величезне тіло ляха й далі стоїть на ногах і тримає мерців.

Нарешті троє мерців упали на рясно политий кров'ю килим із трав. Хавле-Юсуф насилу відірвав від них свій погляд і обернувся. За десять кроків від нього, важко дихаючи, стояв єзуїт і недобре посміхався. Позад нього, розкинувши руки, лежав мертвий дозорець із розрубаною головою.

— Лист султана! — зажадав Себастьян і загрозово виставив свій дивовижний меч.

Чашник затремтів усім тілом. Сам від себе того не очікуючи, він прожогом кинувся до коней. Біг і всім серцем чув за собою важкі кроки ворога, який прагне його смерті. Попри раптову слабкість у тілі татарин легко скочив у сідло й, поганяючи коня, кинувся в степ.

Татарин навіть не оглядався. Його спина й потилиця палали під ненависним поглядом клятого єзуїта. Він навіть почув, що Себастьян, незважаючи на поранення й поспіх, узяв із собою на зміну ще одного коня. А це означало, що за п'ять або шість годин погоні він обов'язково наздожене Хавле-Юсуфа, знесе його голову, як той зніс голову ляха, і заволодіє тричі проклятим листом. Але це ще довгий шлях, і його вистачить, щоб відривати від султанового послання по шматочку й кидати їх швидкому вітрові.

Коли від листа вже майже нічого не залишилося, татарин обернувся й розреготався в очі єзуїту, який наполегливо переслідував його.

За годину, коли впаде стомлений кінь татарина й шабля ворога забарвиться кров'ю Хавле-Юсуфа, на його тілі клятий кяфір не виявить такого бажаного для нього документа. Він не зможе його використати на шкоду ханові. Адже йому відомий зміст справжнього листа. Тому він мав сьогодні померти. А доводилося помирати самому Хавле-Юсуфу.

І тут Хавле-Юсуф побачив край потемнілого неба. Поступово цей край ставав об'ємним і виразним. А ще за півгодини татарин зрадів. Він уже не міг помилитися, бо бачив перед собою те, що бачив безліч разів, — величезну хмару пилу, підняту сотнями тисяч копит орди, що насувалася немов повінь...

Розділ третій

Запорожець-чаклун

Й Орхан, й Евлія Челебі полюбили цю нехитру, але дуже ситну кашу. Хоч і кашею це важко було назвати. Мовою урусів вона звалася «тетеря». Учений осман двічі стояв за спинами жінок, які варили цю страву, і тепер достеменно знав, як приготувати її, якщо приведе Аллах у рідні землі.

Спочатку потрібно зварити крупу — пшеничну, гречану або вівсяну. Потім у вариво кинути розкатане й порване тісто, яке було спочатку рідким, але після довгого настоювання починало густіти. І відразу ж залити цю кашу розведеним у гарячій воді медом. Куштували цю тетерю й холодною, і гарячою. І так, і так вона була смачною й дуже поживною.

Але як не вмовляв гостинний Потап своїх гостей, османи все відмовлялися від м'яса й сала. Залюбки їли рибу й диких качок, але смажених шматків свинини так і не торкнулися. Також гості охоче пили квас і прісний мед, але до міцних напоїв їхні душі не лежали. Так їм хотілося. Хто зрозуміє цих запорожців? А може, роки їхні такі?

Та за старим звичаєм Потап наполегливо пропонував усе розмаїття їжі та напоїв, що були в достатку в його великому господарстві.

Усе це розмаїття з'являлося не з небес, а лише зусиллям його працюючих рук, які не знали спокою від зорі й до заходу сонця. Лише надвечір Потап сідав біля хати й, набиваючи люльку міцним тютюном, стомлено дивився, як його дружина й дочки накривали на розтягнутій на траві ряднині пишну вечерю. Селяни, звиклі до гостей, уже не турбували їх своєю увагою й багатогодинним стоянням біля тину. Вони доволі надивилися на двох дивакуватих старих, але так жодного разу й не почули від них ні слова про славні діла запорозькі, тому дали їм спокій. Лише настирливий дяк нещодавно поставленої церкви заходив майже щовечора й усе намагався витягнути з гостей щось цікаве. Але вся бесіда зводилася до багатослів'я самого служителя церкви.

Скуштувавши солодкої тетері й запивши її квасом, дяк вдавався до розмислів про божественні основи. Але не підтриманий ні літніми козаками, ні самим господарем, опускався до більш життєвих

оповідок, яких у нього завжди було наготові чимало. Адже церква, зведена після турецьких руйнувань, була в околиці одна, і чимало людей приходили з сусідніх сіл й охоче ділилися новинами з балакучим дяком.

— ...Панотець наш так і каже: «У молитві та покайній душа християнська звеличується». І добра це справа, що поставили в нашій Тарасівці церкву. Вона фортеця Господа нашого — оберігає душі. Красива вийшла церква. От би ще дзвіницю та дзвони трипудові... От славно було б! А на Січі які дзвони?

Миршавий дяк широко усміхнувся й витріщився на Орхана. Той поправив вуса й спрямував погляд у вечірнє небо. Служитель церкви не знітився:

— Славні мають бути дзвони. І церква має бути славною. А звідки ж сила нездолана в запорожців, якщо не від молитви неустанної. А ви, козаки, коли в храм наш завітаєте? Отець Симеон уже питає про вас. Панотець наш суворий.

— Ми молимося, — неохоче сказав учений осман і також подивився на небеса.

— Воно й зрозуміло. Вам, запорожцям, видніше. Це так. Молитися можна скрізь, де прагне душа християнська. І молитва завжди рятує від бід і смерті. Ось уранці був у мене кум Гаркуша. У них у селі чумаки зупинилися. Вони завжди там зупиняються відпочити, їжею запитися. То вивезли чумаки з собою із вогню степового двох нещасних. Шкіра на них геть погоріла. Ну, чисто вугілля. Ні слова не кажуть і нічого не розуміють. Але ж бачиш — з вогню вийшли, урятувалися. Невтомно, либонь, молилися. А шкіра... то нехай... Одна злізе, інша наросте. Головне, що врятувалися. Бо молитва — справа найважливіша.

— Твоя правда, — погодився Потап, вибиваючи попіл із люльки. — І зі мною таке було. Це ще я молодим був. Тоді з Богданом Хмелем на польських панів ходили. Ми піхотою наступали на табір ляхів. Ті по нас із гармат гримнули. Поруч зі мною всіх моїх однолітків із села як косою зрізало. Лише я живий залишився. А все тому, що палко молився, і Бог щит мені невидимий дав. Ох, і багато тоді козаків полягло. Багато тоді сиріт залишилося. Та й зараз сиріток не менше. Турок за останні роки побив чимало народу. І сина, і зятів моїх. Прийми, Господи, їхні душі й спрямууй у сади райські. Кажуть, що

знову нелюди йдуть на землі наші. Козаків своїх гетьман до Києва скликав. Велике військо збирає. Зустріне клятих як слід. Та й Сірко йому запорожцями допоможе. Як думаєте, козаки?

Орхан подивився на свого вченого друга й упевнено сказав:

— Це як Військо Запорозьке вирішить.

— А може, нелюди й не прийдуть, — з надією мовив дяк. — Їхні жінки теж не кролиці по виводку за раз народжувати. Бачиш, уже навіть татари заспокоїлися. З весни не лізуть.

— Дай Боже! — похмуро мовив Потап.

— Молитися потрібно. Ох, потрібно. А ви, брати-козаки, приходьте до церкви. Отець Симеон питає про вас.

Незабаром дяк, прихопивши глечик із квасом, пішов до своєї хати.

Після певних роздумів Орхан, попихкуючи люлькою господаря хати, запитав у Потапа:

— А ти знаєш те село, де чумаки на відпочинок стали? — і після того, як господар кивнув, попросив його: — Можеш поїхати туди?

— За півдня обернуся.

— Будь такий ласкавий, привези тих чорних людей. Я над ними помолюся душевними словами.

Потап здивовано вступився у свого гостя:

— Та ти ж чув — вони страждальці, нічого не розуміють. Як мені їх... силою гнати?

Орхан усміхнувся:

— А ти їм скажи: «Сіляхдар Орхан». Запам'ятаєш? Вони самі за тобою побіжать.

Потап лише крякнув. Чого лише не доводилося чути про запорожців? Та й хто посміє їм відмовити в проханні? Хоча це прохання й віддає сіркою. Особливо оте чаклунське «сіляхдар орхан»...

До вечора наступного дня чаклунське закляття «сіляхдар орхан» знала вся Тарасівка. Мало того. Знали й чимало людей, які прийшли за Потаповим возом із сусідніх сіл, через які той віз чорних страждальців, які пожвавилися й незрозуміло чому зраділи.

Зустріч старих запорожців з убогими вразила всіх, хто спостерігав її. А передана на словах тим, хто не зміг побачити її на власні очі, просто валила з ніг. А як же інакше? Тільки-но чорні люди побачили сивовусого запорожця з його великим чубом, так одразу ж кинулися до

нього в ноги. Вони були такі щасливі з цієї зустрічі, що здіймали руки до неба, а потім клали їх на землю. Ба більше. Нещасним повернувся дар мови, і хоча говорили незрозуміло, та голоси їхні були щасливі. На чорних обличчях навіть з'явилися справжні людські сльози. І сльози ці були від радості, бо їхні білі зуби не ховалися за обвугленими губами.

А весь цей час вусатий запорожець велично стояв, склавши руки на грудях, і не вимовив ані слова. Лише його товариш, старий із довгою бородою, сказав кілька слів, після яких убогі поцілували запилюжені ноги запорожців і вмиротворено сіли під стіною хати.

Старий запорожець із чубом подивився на Потапа й запитав його:

— Чи є в тебе робота для двох сильних і здорових чоловіків?

— Звісно, є! — кивнув господар. — З весни думаю струмок обкопати, ставок зробити. Роботи багато.

— От і добре. Хоч цим зможу тобі віддячити. Дай цим двом чорним лопати й покажи, де копати.

— Та, може, їм треба відпочити з дороги, повечеряти, — розвів руки Потап.

— Вони й так багато відпочивали, — сердито мовив старий і щось гаркнув до убогих.

Ті стрімко піднялися на ноги й поспішили до Потапа. Уже незабаром, щасливо усміхаючись, чорні люди рили канал уздовж струмка. За їхньою сумлінною працею спостерігали багато людей із самої Тарасівки, а також із ближніх сіл. Спостерігали й неспішно перемовлялися:

— Велика сила в запорожця. Це ж треба так швидко поставити убогих на ноги й до справи прилаштувати. Дивись, як копають, ніби й не горіли зовсім. Дива, та й годі!

— Які тут дива?.. Чортівня якась. Що тут скажеш?..

— Так і кажи: якщо запорожцю треба, то й чорт йому за панібрата.

— А може, це запорожець із Божою допомогою...

— Як же з Божою?.. Думай, що кажеш! Чортовою мовою він із ними говорив. Хіба ти не чув?

— Ось які справи! Кому сказати — не повірять.

— Може, нащадки й не повірять. А ми самі все бачили й чули...

Стомлені й одночасно щасливі чорні люди ввечері з задоволенням сьорбали дерев'яними ложками наваристу юху і їли пахучий гречаний

хліб. Суворо поглядаючи на них, біля стіни сиділи знатні османи й вели неспішну розмову.

— Моє тіло вже відновилося, але в руках ще чую слабкість. Ти помітив це, Евліє?

— Як не помітити? Я навіть зміг відбити два твої шабельні удари. Думаю, що, якби ми вправлялися на шаблях до твоєї хвороби, мій друже Орхане, я б це зробити не зміг. Хоча шаблі нашого господаря й не такі зручні, як ті, до яких ти звик. Може, то через це?

— Доброму воїнові й палиця — шабля, — сердито сказав Орхан. — Уранці ми знову будемо з тобою вправлятися. Все-таки дещо з шаблею ти вмієш робити. Ще два дні, і я буду цілком здоровий. Час сповістити Сірка. За два-три дні мій похід завершиться...

— Гей, господарю! — вигукнув Орхан. Одразу перед ним постав Потап. — Зроби ще одну милість. Відправ раненько на Січ якусь надійну людину. Нехай знайде Сірка й скаже йому: «Сіляхдар Орхан».

Потап закліпав очима, прикусив люльку й уклонився запорожцеві-чарівникові, слово якого мало подіяти й на самого славнозвісного кошового.

Евлія Челебі подивився на сіляхдара, але так і не зміг зрозуміти з його обличчя, що думає Орхан про завершення походу. Питати він не став. Великий бахадир весь перетворився на слух.

— Що це? — запитав сіляхдар Потапа.

Господар вийняв з-під вусів нерозлучну люльку й також прислухався. За мить він гірко посміхнувся й відповів:

— Це співають сироти. У Звенигородці для них гетьман збудував притулок. Той, що був за Хмеля, турок спалив. Великий був. За Богдана багато сиріт було. Ох, скільки козаків і селян у боях проти ляхів полягло. Цілі села вдів були. А сиріток за Богдана полковники в спеціальні будинки збирали й за свій кошт утримували. Ну, й на пожертви добрих людей і церкви. А якщо чогось не вистачає, та й на радість людям, сироти йдуть по селах і містечках із піснями Божими й світськими. Ось і зараз у Звенигородці наставник сирітського будинку отець Михайло гарно діточок письма та співу вчить. Ох, як гарно! Так лише чисті душі співати можуть. Чуєте? До нас ідуть. Гей, баби, готуйте, чого сиріткам дати! Та й два соліди^[181] срібних покладіть. Сиріток після турків додалося. Ну, нічого, виростуть — стануть

добрими козаками й покажуть бусурманам, який п'ятак у чорта в тютюні. Ох, ще й як покажуть!..

А переливчата пісня наближалася. Вона ставала дедалі голоснішою і яснішою. Уже можна було чути, як завзяті хлопчачі голоси співають про велику роботу — жнива. Про те, як, відзначивши великий церковний празник святих Петра і Павла^[182], молоді жінці беруться до роботи. А за ними йдуть усміхнені дівчата і в'яжуть снопи. І золоте поле всміхається синьому небу. І старі задоволені — буде сита зима.

Після закінчення цієї пісні біля тину Потапа зупинилися до двох десятків малих півчих. Переважно це були хлопчаки, від геть дрібних до того віку, коли їх можна брати в господарство, у військо чи для служіння. За кілька років, досягнувши п'ятнадцяти літ, ці хлопчаки служитимуть джурами^[183] в знатних козаків і перейматимуть у них таємниці військової доблесті. З таких виходили великі воїни, які нерідко ставали старшинами.

А поки що сирітська доля вела їх від хати до хати, і вони зачаровували селян мелодійністю пісень і чистими голосами. У тих піснях не було закликів подати милостиню й зглянутися над убогими сиротами. Ці пісні веселили й радували, і люди від душі давали те, що могли й бажали. Але найбільше душі селян і козаків просили церковних гімнів, бо у виконанні чистих дитячих голосів бачили небеса, які розкриваються, і сам Господь розчулено приймає святий спів.

Потап вийшов на середину свого двору й голосно крикнув:

— Ну, заходьте, панове піснярі. Порадуйте нас своїм умінням.

— А що вам, дядьку, заспівати? — запитав старший із хлопчаків і першим ступив на подвір'я.

— А про святу Богородицю. У нас гості-козаки з Запорожжя. Свята Діва їхня покровителька. Заспівайте для них.

Хлопчаки поспіхом вишикувалися в ряди, виставивши наперед малих, серед яких були три дівчинки років десяти. Старший дістав зі своєї полотняної суми аркуші паперу й роздав їх молодшим. Із цих аркушів першими почали співати дівчатка, а потім спів підхопили малюки-хлопчаки, і вже тоді, намагаючись пробасити, старші, що стояли в задньому ряду.

— Вухами вірю, очима зрію. Невже малі сироти грамоту знають?
— схилившись до Орхана, прошепотів учений осман. — Я ще ніколи не бачив, щоб так милостиню просили. Як згадаю сиріт Стамбула й Каїра... Їхні голодні обличчя біля стін мечетей...

— Не заважай! — суворо наказав сіляхдар.

Евлія Челебі скося подивився на сіляхдара й завмер. Він не очікував, що безжальний воїн так перейметься піснями ворожих для нього земель — тими піснями, які прославляють християнські почуття й проникливість віри. Хоч і для ісламу Діва Марія-Маріам — святий образ тієї, хто народила одного з визнаних ісламом пророків.

Поступово й сам Евлія Челебі перейнявся цим дивовижним співом. Йому все-таки доводилося своїм чудовим голосом закликати мусульман до святих рядків Корану. Але він співав сам, брав то вище, то нижче, вібрував голосом. А тепер чув різноголосся, яке то віддалялося, то зливалося — і чарувало, і навіть заворожувало. А якщо при цьому ще й вдивитися в обличчя хлопчиків і дівчаток, на ці вирази натхнення й навіть святості, то доводилося класти руку на груди, щоб упевнитися, що вони не розкрилися, оголивши серце і душу.

Мати милосерда!
Ти єси ограда,
От лютого врага злаго
Храниши мя всегда.

На всякій час зову,
В немощи воззову,
Воплем кріпким, Мати, тебе,
Чиста Діво, молю.

Прошу тя, прещедру,
Матер милосерду,
Глас услиши мой, плачь внуши,
Молю тя, всещедру.

Руці да воздіну
Ко твоєму Сину,
Мати, Мати преблагая,
Ходатайствуй к нему.

Тебе, Діво, молю,
Воплем кріпким зову,
Душу й серце в воздыханню —
Преклоняя главу.

Мати милосерда!
Ти еси ограда,
От лютого врага злаго
Храниши мя всегда^[184].

І ось церковний гімн, сягнувши аж до небес, почав плавно опускатися на грішну землю. Вражені небеса заспокоїлися й умиротворилися з останнім словом, яке так дивовижно довго протягнули голосисті хлопчакі. Урочисто, а водночас легко стало на душі кожного, хто чув це прекрасне виконання.

Потап змахнув із лівого ока сльозу й, зиркнувши на холодну вже люльку, заховав її за пояс. Потім низько вклонився дівторі й розчулено мовив:

— Дякую, оце вшанували. Дай вам Боже довгого й щасливого життя на нашій рідненькій землі. Лише на ній народжуються такі янголята, як ви.

— Ну, що ви, дядьку! Які ж бо ми янголята, ми...

Старший із хлопчаків так і не закінчив. Бо тут до малих півчих підійшов сивовусий козак із довжелезним чубом і, часто кліпаючи, задивився на них.

Найменша з дівчаток, яка ще не знала страху й сумніву, підійшла до літнього чоловіка й притиснулася обличчям до широкої долоні, яку він простягнув до неї.

А Потап і його жінки вже виносили з хати мішки й кошики з припасами, зовсім не переймаючись тим, як малеча понесе все те, що надавали їй тут і в сусідніх дворах.

Евлія Челебі потряс плече сіляхдара:
— Уже час!

Орхан, не розплющючи очей, кивнув і повернувся на інший бік. Ах, як солодко спалося на копиці сіна та на старому, просяклому потом Потаповому кожусі! А може, це через те, що величезні зірки надійно охороняли сон, а новий місяць відганяв усяку земну нечисть. До того ж повітря було густе й насичене ароматами квітів, трав і землі. І звуки... Звуки ночі, які зовсім не заважають солодкому сну, а навпаки — розслаблюють, розм'якшують, заколисують. Так, так... Усі ці невгамовні цикади, шурхіт гризунів, тьохкання й пугутькання пташок, шерех листя і... серед усього цього різномаїття звуків загорланив півень...

— Орхане, вставай-но! Чуєш? Цей клятий півень підніме на ноги всіх, і ми не зможемо спокійно помолитися!

Великий бахадир ствердно хитнув головою й почав повільно підводитися. Молитва — це радість, набагато приємніша за будь-який солодкий сон.

Швидко умивши руки й обличчя колодязною водою, османи рушили на край села. Іти було недалеко, адже Потапова хата стояла третьою від невеликого гайка старих лип. Гайок був у видолинку й оточений вовчими куцями. Тут ніхто не міг побачити їхніх уклінних поз і рухів, притаманних лише мусульманській молитві.

Постававши на круглі хідники, які з мовчазної згоди Потапа османи давно присвоїли, Орхан й Евлія Челебі звернули свої думки і слова до Аллаха. Молитва була тривалою й старанною, незважаючи на те, що якась рання пташка всілася на гілку над головами літніх людей і сердито ухала.

Закінчивши молитву, учений осман осудливо зиркнув на літаюче створіння Всевишнього й сказав:

— Щасливий ранок починається з молитви. Усе інше в цей час — витівки шайтана. А який демон вселився в тебе, дурна птахо?

— Дай пташці спокій, — усміхнувся Орхан. — У ній розуму, як води в камені.

Старі згорнули хідники й піднялися на пригірок, з якого було видно добру половину села.

— Евліє! Мені здається, що цього ранку демон вселився не лише в пташку, — сумно сказав Орхан і показав рукою на клуби чорного диму, що піднімалися з іншого краю села.

— Хати горять! — підтвердив учений осман і прискорив крок.

Потап уже прокинувся й, за звичкою чухаючи груди, ходив по двору, видивляючись на сьогодні роботу.

— Господарю! Хати горять! На тому краю села! Треба допомогти! — сходу випалив Евлія Челебі й для переконливості показав рукою.

— Ой, біда! Біда! — у відчаї вигукнув Потап.

— Ходімо, допоможемо! — знову запропонував учений осман.

— Брати-запорожці! Беріть шаблі, допоможіть нещасному Потапу. Були в мене сини й зяті, та склали свої головоньки. Сам не вбережу своїх рідних. Змилуйтесь, панове запорожці!

— Евліє! Дивись!..

Учений осман подивився туди, куди вказувала рука сіляхдара, і жахнувся. Над останніми перед гайком хатами рвано піднімався дим. Але вище від нього зметнувся жіночий крик.

— Що це? — вигукнув вражений Евлія Челебі.

— Людолови! Татарва клята! Хай згорять вони всі в пеклі. Пішли козаки під Київ до гетьмана. Ото вони й прорвалися. Що ж, видно, прийшов і мій час...

Потап сіпонував сивою головою й кинувся в хату.

Від сусідніх палаючих хат уже лунали гучні прокльони й добре знайомий османам вереск ногайських вершників. Ще за мить османи побачили молоду жінку в довгій білій свиті, що бігла, часто оглядаючись і притискаючи до грудей немовля, яке заходилося криком. За жінкою бігли дівчинка років десяти, намагаючись схопити поділ матеріної свити, і геть голий хлопчик, на голову нижчий від неї.

Щойно нещасні втікачі зникли за рогом сусідньої хати, як на дорозі з'явилися троє вершників на маленьких волохатих конячках. Двоє з них розкручували над головами петлі арканів, а третій, посміхаючись, прилаштовував до тятиви довгу стрілу. Ті, що були з арканами, захоплені гонитвою за жінкою й дітьми, навіть не повернули голів. А той, що з луком, обернувся й, швидко натягнувши тятиву, націлився на старих, які вражено стояли посеред двору.

Та побачивши смертельну небезпеку, Орхан різко штовхнув свого вченого друга. Не встиг Евлія Челебі отямитися від несподіваного падіння, як над ним схилився сіляхдар. У руках великого бахадира була дерев'яна кришка від великого хазяйського котла, а в ній тремтіла стріла.

Подивувавшись такій старечій спритності, степовик зупинив свою конячку й стрімко дістав із сагайдака ще одну стрілу. Бажаючи напевно вразити одну з цілей, лучник повільно в'їхав у відчинені ворота. Примруживши очі й далі посміхаючись, ногаєць спрямовував вістря стріли то на вченого османа, який так і лежав на землі, то на старого, який стояв над безпорадним другом і прикривався круглою дерев'яною кришкою.

Готуючись зробити постріл, степовик підвівся в сідлі. Але...

Пролунав постріл. Ногаєць спочатку здивовано подивився на Потапа, що стояв біля порога з яничаркою, яка ще диміла після пострілу, потім на червону пляму, що розтікалася на лівому боці. Глухо застогнавши, лучник сповз по шиї свого коня на землю й скрутився, підібгавши під себе ноги. Він тихо застогнав, потім кілька разів сіпнувся й застиг.

Не гаючи часу, Орхан підхопив свого вченого друга й кинувся під захист коня, який стояв над померлим господарем. Це слід було зробити якомога швидше, тому що сполохані пострілом ногайці з диким криком наближалися до тину Потапової хати. Кілька стріл пролетіли над головою османів, і дві з них уп'ялися в бік і шию нещасної тварини. Поранена конячка заіржала й спробувала стати дибки. Але міцна рука Орхана вже схопила повід і втримала її на місці.

Пролунала гучна команда, і ногайці, спішившись, із шаблями й ножами, кинулися у ворота.

— Семеро! — дивно засміявся Орхан і глянув на господаря хати.

Потап вистрілив із двох рук короткими пістолями.

— П'ятеро! — радісно скрикнув сіляхдар і, прикриваючись кришкою-щитом, кинувся на ногайців, які припишкли після пострілів.

Запримітивши вуса, що розвівалися в такт подихам вітру, і довжелезний козацький чуб, нападники мимоволі зробили кілька кроків назад. Це й потрібно було сіляхдарові. Пожбуривши в найближчого ногайця кришкою, Орхан вправно нагнувся й підняв шаблю того, якого вбив Потап. Відчувши смертоносне залізо в руці, великий бахадир голосно розсміявся й накинувся на тих, хто загрожував його життю.

Евлія Челебі відчув, як у його руки Потап вкладає рукоять шаблі, й замотав головою:

— У нього є шабля! Йому допомога не потрібна!

Потап і сам це бачив. Великий воїн із невгамовним чубом кількома ударами вже встиг зрубати двох степовиків і поставити на коліна третього — з розпоротим животом. До того ж із сарайчика йому на допомогу поспішали двоє чорних погорільців із тими-таки лопатами в руках, якими вони копали канаву для ставка. Але чорні люди не встигли. Ще два помахи — і голови двох останніх ворогів покотилися під тин.

— Славно! Ох, славно! — приголомшено вигукнув Потап і, швидко заспокоївшись, кинувся заряджати пістолі та яничарку. — Треба до сусіда. Може, ще живий?

Не встигнувши налаштувати яничарку, Потап радісно гукнув:

— Так! Він живий! Гей, Кирилку, чорте, живий!

Невисокий кремезний сусід із закривавленою шаблею в руці й із задимленим пістолем в іншій весело відгукнувся:

— Так! Живий, живий! А що з козаком станеться, якщо шабля при ньому? Наша взяла. Побили на цьому краю татарву. Ходімо на інший край села.

— А чого йти? Їдьмо.

Усі повернули голови й побачили Орхана верхи на ногайській конячці й із шаблею на плечі. Поруч, піймавши одного з волохатих скакунів, сідав у сідло вчений осман із дуже довгою козацькою шаблею Потапа.

Коли кінний загін Орхана доскакав на інший край села, постріли й крики тут уже припинилися. На вулицях, важко дихаючи, стояли озброєні чоловіки, а вцілілі жінки й діти, відрами носячи воду, гасили запалені хати.

— Утекли клятї бусурмани?! — голосно запитав Потап.

До нього потягнулися озброєні козаки:

— Чорти їх забрали!

— Небагато їх було. Мабуть, краєм орди нашу Тарасівку зачепили.

— Але людей встигли похапати. І співунів-сиріток із Звенигородки всіх пов'язали...

— Співунів? — перепитав Орхан.

— Та майже всіх. Вони в отця Симеона ночували, — відповіли йому.

— То чого ми їх не наздоганяємо?! — розлютився сіляхдар. На скинуті в подиві брови Евлії Челебі великий бахадир лише рукою

махнув.

— Як же тут наздоганяти? Побачить бусурман наше переслідування — то всіх діточок поріже й навтьоки пуститься. Таке ми вже багато разів бачили, — відповів за всіх Потап.

— Покажуй, куди степовики пішли! — суворо звелів Орхан.

Потап тяжко зітхнув:

— Вам, запорожцям, все-таки видніше. Лише сиріток шкода. Нехай у неволі бусурманській, та живуть. Але й до неволі їх виживе навряд чи половина.

— Будуть жити всі й співати там, де їхній Бог звелить, — твердо сказав сіляхдар і спробував пальцем вістря своєї шаблі. — А це, якщо ногайці надумують мені не коритися.

— Сіляхдар Орхан! — з нагадуванням великому бахадиру про його мусульманське коріння вигукнув Евлія Челебі, але козаки, які стояли навколо них, сприйняли ці слова по-своєму.

Для них ці два слова вже стали якимись магічними й надприродними. Тому вони сприйняли їх мов бойовий клич.

«Сіляхдар орхан!» — закричали козаки. «Сіляхдар орхан!» — підтримали їхні дружини й матері. «Сіляхдар орхан!» — кричали голосисті хлопці й дівчата. «Сіляхдар орхан!» — здається, вигукувало саме небо...

Степовиків наздогнали за дві козацькі версти від Тарасівки.

— Там вони! — махнув рукою Потап на широкий горбистий луг із поодинокими кущами й самотніми розлогими дубами.

— Де? — засумнівався Орхан, чіпко вдивляючись у безлюддя величезного простору.

— Вони Шиловим байраком ідуть. Так надійніше. Клята татарва не гірше нас ці краї знає. Уже скільки їхніх поколінь цю землю топче. Знають нелюди кожен лісок, кожен горбок, кожен ярк. Ну а ми знаємо й поготів. Он там вийдуть, біля вербового ставка. А тоді бігом поженуть полон до Зеленого байраку й підуть по ньому, не поспішаючи, на відпочинок. Брати їх треба в Шиловому байраку. У нього можна спуститися. Зелений байрак крутіший. Там голови

поскручуємо. Та й у Шиловому легше не буде. Татар удвічі більше від нас. Між байраками їх не перехопимо. Вони миттю нас запримітять. Полон поріжуть та й розлетяться в різні боки. Вони стають до бою, лише якщо на одного козака їх десяток припадає й вони цілковито впевнені в перемозі. Це в чистому полі. А в байраку, якщо затиснемо, будуть битися до кінця. Знають, що звідти не вислизнуть живими.

Орхан озирнувся. За його спиною, міцно стискаючи зброю, сиділо близько тридцяти козаків на вочевидь свіжих конях. Майже всі мали рушниці й по парі пістолів. Їхні обличчя були спокійні й навіть радісні.

— Я зустрінуся з ногайцями біля води. Евліє! Друже мій! Ти готовий допомогти? Прихопи моїх рабів.

Сіляхдар суворо зиркнув на нахмуреного вченого османа й, не чекаючи відповіді, спрямував коня в бік невеликого озерця.

Евлія Челебі приречено зітхнув і, гаркнувши на чорних невільників, поспішив за сіляхдаром.

— А ми? — здивовано запитав Потап у спину своїм гостям і, не дочекавшись відповіді, розгублено подивився на козаків: — Як нам бути, панове козаки?

— А як скажеш, Потапе. Ти в нас за старшого, — неголосно відповів сусід Кирилко, і козаки підтримали його кивками.

Біля ставка Орхан спішився й звелів так само зробити вченому осману та рабам. Він не бажав, щоб ногайці бачили під ними коней убитих степовиків, яких вони, без сумніву, впізнали б. Спостерігаючи за тим, як Мундас і Мандук, розганяючи коней, махали лопатами, що заміняли їм зброю, сіляхдар від усієї душі розсміявся. Надто вже химерно виглядали чорні африканці в широченних козацьких шароварах і довгих білих свитах навипуск. До того ж вони ще й лякали коней своєю рідною мовою, дуже схожою на мавпячу під час сварок цих тварин.

— Що задумав, Орхане? — тривожно запитав учений осман і з сумом подивився на довгу козацьку шаблю у своїй руці.

Сіляхдар також подивився на свою закривавлену шаблю і глибоко загнав її у податливу землю біля крайки води.

— Кинь шаблю! Вона не допоможе, — тихо сказав великий бахадир.

Евлія Челебі приречено поклав зброю біля своїх ніг.

— Пане, вони йдуть! — з криком підбігли раби й стали за спинами османів.

— Ідуть... — усміхнувся Орхан, побачивши, як із «воріт» байраку обережно виїхали кілька вершників.

Ногайці одразу ж помітили двох високих старих і двох чорношкірих, які визирали з-поза їхніх спин. На закличні помаху рук Орхана степовики не відповіли й спішно сховалися в байрак.

— Вони там зимуватимуть? — після довгої паузи запитав сам у себе Евлія Челебі й наліг спиною на товстий стовбур покрученого в'яза.

Орхан не встиг відповісти. До них уже мчали два десятки вершників, а з байраку повільно, з острахом виїжджали ще воїни з укладеними на тятиву стрілами й запасними в зубах.

Не чекаючи, поки степовики наблизяться до них упритул, великий бахадир підняв руки вгору й велів вченому османові прокричати татарською, а особливо ногайською мовою: «Золотий Осман, сіляхдар Орхан!»

Страх, що пронизував тіло Евлії Челебі, одному лише Аллаху відомим способом перетворив голос ученого османа на щось неймовірно гучне, що змусило Орхана пригнути голову, а рабів присісти. Цей голос пересилив тупіт копит вершників, що наближалися, і змусив їх зупинитися кроків за десять від них. Незважаючи на те що степовики не рухалися, Евлія Челебі продовжував кричати, і лише рука сіляхдара, лігши на його плече, зберегла голос вченому османові.

— Евліє, скажи їм, що я — «Золотий Осман», вірний зброносець великого султана, і вони повинні коритися мені. І ще скажи, що я бажаю викупити той ясир, який здобули хоробрі воїни в землі урусів. Я даю слово сіляхдара: якщо вони відпустять ясир, то в місце, яке вони вкажуть, за місяць прибуде золото, ціна якого втричі перевищить вартість здобутого ясиру. А тим часом я залишаю їм у заставу двох своїх чорношкірих рабів. — Орхан кивнув, і слухняні раби тут-таки вибігли вперед і впали в ноги.

Одразу пролунали гучні крики ногайців. Евлія Челебі, переводячи погляд з одного вершника на іншого, запитав, хто з них старший. Так і не з'ясувавши цього, він із жахом звернувся до сіляхдара:

— Ці дикі люди кричать, що нас потрібно зараз же вбити. Вони думають, що ми з тобою запорозькі чаклуни, які велять цим чорним демонам розірвати їх на шматки. Вони...

Учений осман не доказав. Вихопивши шаблі, на них уже мчали розлючені степовики. Евлія Челебі схопив за талію сіляхдара й із силою відтягнув його на кілька кроків назад. Захищаючи свого пана, раби схопилися на ноги й виставили перед собою лопати. Це лише на мить затримало передніх вершників. Із гучним криком вони піднесли шаблі й, троцачи кістки, рубонули ними по тілах нещасних чорношкірих. Раби померли миттєво. Але й цієї миті вистачило, щоб Орхан підняв із землі шаблю вченого османа.

Тих чотирьох, що посікли його рабів, великий Бахадир убив майже одним рухом. Це йому вдалося завдяки тому, що ці степовики, бажаючи вразити запорозького чаклуна, заважали один одному, кружляючи коней і збиваючись до купи. Побачивши, як загинули їхні одноплемінники, ногайці заревли від люті й разом кинулися на османів. Орхан, який не раз брав участь у таких сутичках, залишався холоднокривним. Він схопив поводи одразу трьох коней убитих степовиків. Тепер, штрикаючи тварин шаблею, сіляхдар створив собі живий щит зі скакунів, які здійнялися на диби. Затримавши кінну атаку, Орхан крикнув своєму другові:

— Мерщій до кущів!

Евлія Челебі, озброївшись шаблею вбитого степовика, з розумінням кивнув і поспішив до природної фортеці, здатної зупинити вершників. Підбігши до заростів, учений осман побачив прохід у суцільній стіні зелені й боком протиснувся в нього. Слідом за ним, важко дихаючи, протиснувся й Орхан:

— Ще поживемо! — весело вигукнув великий бахадир.

— Ще зовсім недовго, — хмикнув його друг.

І як же вчасно з боку яру пролунали постріли з рушниць!

Степовики, які спішилися перед кущами, розгублено озирнулися. Ті з воїнів, хто залишався біля виходу з байраку, тепер, люто шмагаючи коней ногайками, розсипалися хто куди. По горбистих схилах тоготики байраку бігли люди в білих свитах і на ходу стріляли їм услід. На додачу до всіх цих нещасть розгублених степовиків із проходу між кущами вискочили «діди-запорожці» й, зціпивши зуби, почали їх рубати й колоти.

Небагато ногайців спробувало чинити опір, але шаблі розгніваних дідів були подібні до блискавок. Вони вражали з неймовірною швидкістю й точністю, як для їх віку, при цьому з таких положень, що годі було уявити здатність людини на такі витівки.

— Шайтани, шайтани! — вигукували степовики й, забувши про військову хоробрість і доблесть, кинулися до коней.

Коли Потап і ще кілька козаків підбігли до сіляхдара і його друга, бій біля ставка був майже закінчений. Уцілілі в різанині степовики, притулившись до ший своїх кошлатих коней, не озираючись, мчали світ за очі. За ними під свист і крик пустилися в погоню молоді козаки. Приголомшені розгромом ногайці вже не становили ніякої небезпеки, і до вечора всіх їх мали знищити або взяти в полон козаки й люди з найближчих сіл і містечок.

А Потап і козаки, що прибули з ним, із подивом оглядали два десятки трупів степовиків, а потім із великим захопленням — старих, які важко дихали, а їхні свити почервоніли від ворожої крові. Козаки спішилися й низько їм уклонилися. Потап витер сльозу радості й сказав за всіх:

— Бог вас привів, славні лицарі запорозькі, у мою хату. Від усього християнського люду вам уклін земний. Таких великих воїнів лише наша свята земля породжує і...

— А сироти? — перебив Потапа зняковілий і збентежений сіляхдар.

— Живі! Усі живі! І сирітки всі живі! — радісно закричали козаки.

— Ось ми і віддячили вам за хліб і сіль, — Орхан подивився на своїх мертвих рабів і додав: — Поховати їх потрібно з усіма. Хоч вони й... — хотів сказати «раби», та передумав. — Та мить, яку вони мені подарували, багато вартує. Але така їхня доля, і так було завгодно Ал... Всевишньому! — виправився наприкінці сіляхдар, пам'ятаючи, що він усе-таки для цих людей «дід-запорожець».

Ополудні в церкві отець Симеон відспівав загиблих.

Тіла чотирьох козаків, трьох жінок, двох діточок і чорношкірих рабів Орхана відмили від крові та обрядили в чистий одяг. На світанку

для кожного з убитих змайстрували вільхові труни й прикрасили квітами та сніп'ям жита. На сумну службу зібралось все село, а також прибув сотенний із Звенигородки з двома десятками козаків. Він дуже хотів побачити двох полеглих чорношкірих сміливців, а ще дужче — тих дідів-запорожців, які врятували багато християнського люду. Але, на жаль сотенного старшини, старі не увійшли на церковне подвір'я, а, низько опустивши голови, сиділи під хатою навпроти входу в Божий храм.

Ніхто не посмів не те що дорікнути, а навіть косо подивитися на славних воїнів. Це їхнє бажання і право. Адже кожному відомо, що колишні запорожці по-особливому ставилися до церковної служби. Це молоді й середніх років запорожці ревно хрестилися на кожен церковний купол і дзвін. Літні запорожці трималися старих-престарих звичаїв, коли про них говорили, що запорожець приймає за церкву стіг сіна, а цапа за панотця. Скільки цим старим років, ніхто не брався й гадати. Адже всі знали, що запорожець входить у силу після ста років життя. А ці старі були у великій силі. Вони навіть сотенному старшині Звенигородки не сказали ні слова у відповідь на його довге подячне слово. І навіть голів не підняли. Так і просиділи всю панахиду, як кам'яні баби на могильниках у степу.

Полинувши у свій світ, старі не помічали тої поваги, яку прагнули висловити їм усі, малі й великі. Їм сотні разів вклонялися козаки й селяни, витираючи сльозу, їх хрестили діди й намагалися цілувати руки жінки. До їхніх ніг діти й молодиці склали чимало вінків і солом'яних іграшок. Але ніщо не зворушило суворих літніх людей. Вони були занурені у свої думи, а може, у спогади, а може, у лише їм зрозумілу розмову з самим Господом. Чи сатаною?..

Хто їх розбере — цих запорожців? Хто їх зрозуміє? Їхнє життя — безмежна воля, їхня музика — гуркіт рушниць і гармат, їхня забава — війна і здобич, їхнє багатство — спогади і страшні шрами по всьому тілу...

Замовк гучний голос отця Симеона. Закінчилася служба Божа, священик виконав свій обов'язок перед загиблими. Суворі козаки, притиснувши до грудей шапки, мовчки дивились, як молоді селяни лопатами збивали могильні горбки. Вони не рушили з місця, поки дівчата й молодиці не прикрасили ці сумні горбки вінками з листя й квітів, а також щедро посипали стиглим житом. І лише після цього,

тяжко зітхнувши й насунувши на голови шапки, повільно потягнулися один за одним по доріжці від кладовища до церкви.

Не встиг Потап, що йшов попереду, дістатися церкви, як почув тупіт десятка добрих коней, що мчали по дорозі між хатами в повний галоп. Козак із тривогою озирнувся на своїх друзів і голосно крикнув:

— Здається, до нас ще гості завітали!

Він спробував, чи легко виходить шабля з піхов, і поспішив на гамір, який зчинили новоприбулі вершники. Та, ледь пробігши з десятків кроків, Потап заспокоївся. Передній із верхових голосно крикнув:

— Сіляхдар Орхан! Де сіляхдар Орхан?! Ми приїхали по сіляхдара Орхана!

Почувши такі знамениті слова, хлопчачки повистрибували з-за тинів, дерев та каміння й радісно закричали:

— Вони біля церкви! Ми покажемо! Вони там!..

Вершники притримали коней і тепер уже кроком, в оточенні дитячого рою, попрямували в бік хреста на бані церкви. Звістка про прибуття незвичайних гостей миттю облетіла всю Тарасівку. Ті, хто раніше повернувся з церкви й уже зайнявся роботою по господарству, покинули свої справи й поспішили назад. Навіть старі селяни не втерпіли й, тримаючись за криві спini, почовгали слідом за своїми вітрокрилими онуками. Ще б пак! До церкви вже неспішним кроком наближалися запорожці!

Усі як один вони були на прекрасних бойових конях у багатій зброї. Одягнені в дороге сукно, сап'янові чоботи, хутрянні шапки. А їхня зброя була визолочена й виблискувала коштовним камінням. Це в бойові походи запорожці йшли, у чому Бог послав, і навіть зафарбовували золото на зброї, щоб не виказувати себе ворогові блисками на сонці. Але, виїжджаючи на гетьманські землі, вони зі своїх запасів або за допомогою побратимів прибиралися так багато, що й не кожен полковник міг собі таке дозволити.

Їхні обличчя, як і личить великим воїнам, були суворі й навіть похмурі. Це в себе на Січі запорожці в колі друзів часто-густо віддавалися веселоцям і гучним радоцям. А за межами земель запорозьких на всіх, хто траплявся на їхньому шляху, вони дивилися спідлоба, наганяючи страх і велику повагу. Потім, уже в бесідах, їхні

обличчя просвітлювалися й на губах можна було навіть побачити усмішку.

Зараз усміхався лише літній запорожець із мідною сережкою в правому вусі, що був попереду. Він аж млів від задоволення. Особливо старого запорожця потішало те, як на його слова «Сіляхдар Орхан!» охоче (і правильно їх вимовляючи) відгукувалися не лише діти, а й довговусі козаки і навіть жінки. Усі вони супроводжували запорожців до церкви.

Так із вигуками «Сіляхдар Орхан!» запорожці й дісталися хати навпроти церкви, де все ще сиділи знамениті відтепер на весь сотенний округ двоє поважних старих.

— Здоров будь, сіляхдаре Орхане! Упізнаєш мене? — усміхаючись, запитав османською мовою старий запорожець із сережкою у вусі й зістрибнув із коня.

— Як не впізнати відпущеного на волю раба, якого послав із важливим дорученням? Здоров будь і ти, Будаши! — відповів Орхан, але так і не піднявся назустріч козакові.

— Нас послав по тебе Сірко. Вибач, затрималися. Твій посланець, тобто я, прибув на Січ вчасно, але ми не змогли одразу до тебе виїхати. Довелося попрацювати на кривавому бенкеті. Таки перехопили ми орду з полоном. І людей звільнили, і татар чимало порубали. Але про це я пізніше розповім, по дорозі. А зараз прийми своє, ціле й неушкоджене!

Будаши махнув рукою, і запорожці розступилися, даючи дорогу. Орхан і його вчений друг із подивом повставали. Вони ніяк не могли помилитися. Перед ними стояв аргамак Орхана, подарунок великого візира, у всій своїй казково-невимовній красі. З дорогого сирійського сідла не пропало ні єдиного камінчика!

До ніг османів Будаши також поклав великий мішок:

— А це ваш одяг. Не личить великому сіляхдару ходити в селянських шатах. Та й тебе, Евліє Челебі, свого старого друга, Сірко бажає бачити у звичному для тебе вбранні.

Османи увійшли за згодою господаря в хату й довго там із насолодою надягали свої шати. За цей час Будаши розговорився з Потапом та іншими козаками й на свій чималий подив дізнався всі подробиці вчорашньої битви зі степовиками й про небувалу хоробрість і вправність двох «дідів-запорожців». На підтвердження Потапових

слів козаки й селяни, які зусібіч їх обступили, дякували запорожцям за те, що серед них є такі славні й великі воїни, а також вихваляли Господа, який послав могутніх старих у їхнє село саме в цей жахливий час.

— Оце так сіляхдар! Оце так учений осман! Як же Господь їх сподобив? Дива небувалі! Оце Сірко слухатиме байку про запорожців славних стамбульських! — здивовано хитав головою Будаш.

А коли він почув про двох чорних козаків, які віддали свої життя за порятунок полону, запорожець, прикусив нижню губу і втупився собі під ноги.

— Ось як Сірко нагороджує своїх славних лицарів за великий подвиг! — голосно вигукнув Потап, і народ схвально загудів.

Будаш стрепенувся й подивився туди, куди були спрямовані очі всіх присутніх. На порозі хати стояв великий бахадир Орхан, сяючи золотими шатами й поправляючи шаблю в золотих піхвах.

Прикріпивши зброю, сіляхдар підійшов до Будаша й Потапа, що стояли поруч. Шляхетний осман провів рукою по золотих гудзиках і зупинився в тому місці, де один із них був відсутній.

Будаш помітив відсутність коштовного гудзика й заклопотано сказав:

— Пробач, сіляхдаре, не догледіли. Але ми знайдемо його. Цілий степ обшукаємо, на дно моря спустимося. Честі ми не поступимося. Ніхто з нас не міг його взяти.

— Згадав! Я знаю, де цей гудзик, — спокійно відповів Орхан.

— Скажи. Ми й пекло перевернемо, а знайдемо.

Шляхетний осман лише усміхнувся. Він на мить уявив собі, як відчайдушні запорожці висаджуються в стамбульському порту й перевертають його в пошуках злочасного гудзика. Мабуть, господареві кав'ярні довелося б розлучитися не лише з круглим гудзиком, а й із життям.

— Дай мені ножа! — звернувся Орхан до свого колишнього раба.

Будаш одразу виконав його прохання. На чималий подив і літнього запорожця, і тих, хто це бачив, сіляхдар відрізав від свого чаркаба всі золоті гудзики та вклав їх до рук скам'янілого Потапа:

— Спасибі тобі, козаче, за твою доброту й сердечність до чужих тобі людей.

Потім Орхан стримано вклонився йому й на три сторони всім присутнім. І всі люди, від малого хлоп'яти до згорбленої баби, у відповідь низько вклонилися сивому чоловікові з вусами вояка і довжелезним чубом. Озирнувшись і через це трохи загаявшись, уклонився сіляхдару і його колишній раб Будащ.

Розділ четвертий

Сумка сліпого провидця

Коли сонце схилилося до землі, коні, помітно втопившись, почали збиватися з кроку. Хоч і гарні були скакуни, але, пройшовши величезну відстань, повертали голови й докірливо поглядали на своїх їздців. Вони потребували відпочинку, їжі й води.

Будаш, що скакав попереду, крякнув і перевів коня на повільніший алюр. Ще за півгодини загін уже рухався похідною рисою. Порівнявшись із турками, старий запорожець повів неспішну розмову, у якій благородні османи здебільшого не брали участі або відбувалися короткими репліками. Певну увагу привернула лише розповідь колишнього Орханового раба про недавню битву біля переправи.

— ...Коли на Січ примчав мій знайомий від часу зустрічі з калмиками Матвій зі звісткою про те, що орда йде на переправу, запорожців по куренях залишилося чи не п'ять сотень. Решта за рішенням загальновійськового кола пішла на Київщину, щоб допомогти гетьману Самойловичу відбитися від ляхів. Ось лише ляхи не прийшли, а татарва легко промчала по Поділля, де майже не залишилося війська. Так що орда зібрала великий ясир, чимало худоби й усякого майна. Їх ніхто не зміг би зупинити, якби не Сірко. Так би й пішли степовики в Хейхат і далі в Крим, — козак Будаш тяжко зітхнув і, поправивши соболину шапку, продовжив:

— Щойно Сірко дізнався про те, що татарва вже на правому березі, він тут же примчав на Січ, перед тим розіславши тих небагатьох, що були під його рукою, в усі запорозькі зимівники й ближні землі. За згодою запорозьких дідів він пробачив усіх відступників з умовою, що вони вб'ють у бою хоча б одного ординця. Навіть лугаря Макара Свиста не посадив на палю, а взяв у військо. Щоправда, голівоньку свою Макар все-таки склав на пісок Іслам-Керменської переправи. Видно, Бог його не пробачив, але, може, брами райські для нього відкриє. Усе-таки Макар із десятків степовиків порубав у тій битві. Славний козак був, лише кров у нього така буйна, що і в раю він навряд чи всидить. Таки лизатиме сковорідку в чортів. Ну та й добре. Усі під кирпатою ходимо...

— У військо взяли всіх, хто побажав іти навперейми степовикам, — продовжив через деякий час Будаш. — Так що зо три тисячі козаків набралось. І це на ті двадцять із гаком тисяч, що прийшли з кримського боку. Як тут без хитрості ворога здолати? Коли пластуни доповіли, що татарва майже вся переправилася на лівий берег і стала табором, Сірко перехрестився. Хвала Господу, не залишилося у ворога мудрих беїв. Порубали ми їх. А ті, що зараз, — молоді й дурні. Ось і вирішили не йти вглиб Хейхату, а ділити здобич просто на березі. І до того ж дочекатися всіх, хто йшов на дальній розбій. Сірко відібрав сотню тих, хто добре говорив по-татарськи, і, переодягши їх на степовиків, наказав уночі пробратися в табір. А коли почнеться бій, звільнити полонених і, озброївши їх, ударити ворогу в саме серце. Так вони по двоє-трое і прокралися у ворожі ряди. Наступного дня степовики ділили здобич. Раділи, сміялися. А надвечір і на жінок із полону накинулися. І так захопилися, що й не угледіли, як по Дніпру підійшли запорозькі чайки й ударили рушничним і гарматним боєм. Щойно татарва стала в оборону, як їм із тилу козаки й звільнені полонені кров пускати стали. А вже коли вздовж лівого боку Дніпра кінні запорожці з калмиками Ургуш-Мурзи підійшли, то степовики в степ так і кинулися. Лише навряд чи половина їх пішла від берега. Надовго орда запам'ятає бій на Іслам-Керменській переправі. Ось, значить, яка причина була того, що не одразу по тебе, сіляхдаре, мене Сірко послав. Та й на Січ потрібно було забігти. По одержу. Твою й нашу...

Будаш знову поправив шапку й усміхнувся:

— Бачив я в бою наших спільних знайомих. Так і не знаю, як їх звати, але боролися вони так хоробро, що козаки лише дивувалися. І мені було дивно. Ви, турки, їх добре знаєте. Вони з вами від самого Стамбула йдуть. Я думав, що вони мусульмани, а й ні... Хрестяться по православному й молитви наші знають. Ось лише ні слова з них не витягнеш, ні їх самих із заліза. Така спека, а вони в панцирах...

— Арнаути... — чи то здивувався, чи то розчарувався сіляхдар.

— Ці брати, Личко і Стеро, — славні воїни. Ось лише в душі у них Бога немає. Аллаху моляться, а по неділях у церквах ретельно й православному службу відстоюють. Дивне розуміння віри. Як їх лише на Січ занесло? І навіщо? — знизав плечима Евлія Челебі.

— Багато чого трапляється дивного, а ще більше незрозумілого, — тихо промовив Орхан і, криво посміхнувшись, подивився на свого вченого друга. — Дивно, коли геть необізнані люди з власної волі відправляються в небезпечну подорож, яка не обіцяє їм ні слави, ні багатства. Що повело цих братів-арнаутів у такий довгий і кривавий шлях? Що їм до мене й мого бажання вбити в шабельному бою мого особистого ворога? А на Січ їх привело те, що саме там вони сподіваються відшукати мої сліди. Бо якщо я живий, то обов'язково зустрінуся з Урус-шайтаном. Отже, брати чекають на мене...

Будаш заклопотано засовався на подушці козачого сідла:

— Ми тебе, сіляхдаре, нікому не дозволимо образити. Убережемо до бою. І цим арнаутам накажемо триматися якомога далі.

— Ні! — твердо вимовив Орхан. — Якщо вони хотіли, то могли б безліч разів мене вбити. Але не вбили. А що тебе, мій учений друже, змусило супроводжувати мене? Я питаю як друг і людина, якій ти врятував життя. Утім, якщо зараз ти не бажаєш сказати правду, то краще помовч...

Евлія Челебі зітхнув і косо зиркнув на Будаша та його козаків:

— Ні! Нічого немає таємного, що б не стало явним. А коли щось і є, то ця таємниця нікому не потрібна. У нашій подорожі вже дуже скоро таємне стане явним.

Орхан розсміявся й поплескав друга по плечу:

— Ти мудра й учена людина. Навіть заглядаєш у майбутнє. І як це можливо? До речі, про майбутнє... До цієї миті не можу зрозуміти, як сліпий провидець Керр Юсуф-деде міг передбачити все, що зі мною трапиться в цьому поході?

— Пам'ятаєш, я був присутній під час вашої розмови? Невже він так багато сказав тобі на вухо? Мені здалося, що лише кілька слів, — знизав плечима вчений осман.

— Сліпий провидець справді шепнув лише декілька слів. Але перед цим Керр Юсуф-деде говорив про те, що на моєму шляху не буде випадковостей. Те, що він подарував мені сумку дервіша, я не сприйняв усерйоз. Те, що він ковтав шматочки золота, дуже вже мені нагадало факірів Індії та Єгипту. Таке я вже бачив. Але тепер я впевнений — сам Аллах спрямував мене до сліпого провидця.

Речі, які ти, мій друже, назвав мотлохом, були ті самі знамення, які вказували, що станеться на моєму шляху й до чого я повинен бути

готовий, щоб уникнути небезпеки й неприємностей. Або, навпаки, сприйняти попередження. Я оглянув речі, але значення їх не зрозумів. Аллах дав мені через сліпого провидця підказки для полегшення мого шляху, але я, на жаль, не такий проникливий і розумний, щоб свідомо ними скористатися. А якою щедрою була милість Аллаха, я повністю оцінив лише в хаті Потапа, коли їв із такої само дерев'яної миски, яка була в сумці дервіша. І навіть щербинка на краю миски була такою самісінькою. Або майже такою ж. Шкода, що сума залишилася в Абдула. Можна було порівняти. Згадуючи весь пройдений шлях, дивуєшся точності знамень шейха дервішів.

Орхан замовк, мабуть, щось пригадуючи. Потім знов звернувся до Евлії:

— Нумо, пригадаймо разом. Першим знаменням було кільце. Тепер розумію, що підштовхнуло мене купити старого й, здавалося, ні на що не придатного раба. Я побачив на його шиї кільце раба. Пам'ятаєш? Серед виставлених на продаж рабів лише на його шиї було кільце. Перед цим я бажав викупити якого-небудь козака, який доставить мій виклик на бій самому Сірку. І ось залізне кільце в сумці дервіша підштовхнуло мене вибрати саме цього бранця. Тоді я ще не усвідомив силу знамень. Тепер знаю — це було правильним рішенням. Зараз він уже не раб, а наш провідник, який доклав багато зусиль, щоб пробратися через весь Хейхат, повідомити про моє наближення Урус-шайтанові, і тепер, після важкого бою, приїхав по мене.

— Другим знаменням була мотузьяна підошва з плямою крові. Що в цьому випадку ти зробив напівсвідомого? — насмішкувато похитав головою Евлія Челебі.

— Саме так! Мотузьяна підошва була на тих вишитих сріблом і золотом папучах, у яких ти знайшов любовне запрошення. Ця пригода закінчилася смертю мамлюка, але цілком могла стати й останнім моїм боєм. Мені ще потрібно над цим знаменням подумати. І ці думки будуть про тебе, мій друже. А може, тоді біля шатра ти не був мені другом? Про це ми ще поговоримо. Тепер, коли ми мало не наклали головами під шаблями ногайців і кримчаків, мені спало на думку, що смужка зеленого шовку дуже нагадує твою чалму, яку ти загубив посеред степу. Так?

— Так! І що тут дивного? Ця смужка, наприклад, мені нагадала чалму дивного мулли Сіхая Челебі.

— Так, так! А може, ти й маєш рацію, і смужка справді відтворює його чалму... Пам'ятаєш, Сіхай Челебі казав, що степовики вже багато днів годують коней вівсом? А це значить, що вони готувалися до походу. Ясна річ, із дозволу або радше за наказом кримського хана. Ось лише хан не спромігся сказати мені про це. За моєю спиною рухалася орда. А я мав відволікати своїми золотими шатами всіх, хто зустрінеться на моєму шляху, і вселяти думку про те, що якщо знатний осман сам іде на шабельний бій, то в султана немає військ для походу. Мало того, султан стримає степовиків, поки не завершиться бій. Отже, степ перебуває в мирі й спокої. Цікаво вийшло б, якби я прибув до Сірка, а наступного дня степовики набігли б на козацькі землі. Мав рацію мулла — козаки поставилися б до мого прибуття дуже й дуже суворо. Хан дорого заплатить за цю підлість. Я зумію переконати великого султана покарати свого підлого слугу — кримського хана...

Орхан глянув на вченого друга й спохмурнів. Йому зовсім не сподобалося, що Евлія Челебі з сумнівом похитав головою. У чому він сумнівається? У тому, що мудрий султан прислухається до доводів свого вірного хранителя шаблі? Чи в чомусь іншому?

Помітивши, як змінився на лиці сіляхдар, Евлія Челебі спробував усмішкою згладити свою нестриманість і продовжив думку друга:

— Залишається тесаний камінь і дивний амулет із глини й пір'я...

Орхан пом'якшав і кивнув ученому осману:

— Усе просто. Тесаний камінь — це старовинний міст через річку Каланчак. Не скажу, що цей візит до мосту був мені особливо важливий. Так, просто бажання побачити поле битви очима ворога. Та чи не було це бажання мені підсвідомо нав'яне цим каменем? Можливо, що й так! Визнай, що тоді було необхідно звернути зі шляху. Може, це нам врятувало життя? Хто про це розповість? Напевно, лише Аллах. Якщо забажає. А ось талісман, без сумніву, вказував на стару знахарку, яка витягла мене з могили. Я зовсім не звернув уваги на її обличчя. Та й не міг цього зробити. Але талісман я побачив ясно й не зводив із нього очей. Ось і вирішив, що це кісмет^[185] послав її. Тому й наказав тобі дозволити їй лікувати мене. Може, знов підсвідомо? Кісмет зібрав знамення в сумці дєрвіша!

— Ми ще не згадали зламану підкову та шматочок бобрової шкіри, — нагадав учений осман.

— Так, справді... Що означає підкова — не розумію. Може, це підказка майбутніх подій? А ось ногайський злодій у бобровій шапці суттєво ускладнив нам шлях. Тут моя підсвідомість не спрацювала. Каюсь. Сподіваюся, що Аллах дуже скоро покарає негідника...

— Так! Покарав! У той же день, — запевнив Будащ, який не залишав поза увагою жодного слова османів. — Це в його мішку я сьогодні привіз ваш одяг. А про те, як вашого злодія чорти прибрали, мені розповів рудий лях. Царство йому небесне. Тьху на ляха! Але все-таки, користь і від нього є! Годує тепер м'ясом шляхетським дніпровських раків і сомів. Матвія Бог уберіг і послав до нас із важливою новиною. Тонули вони разом. Лях потонув, а Матвія, начебто, нижче за течією рибалки витягли. Так він каже: «Злодія вашого зарубали й бабу його згубили». Наш Бог так само карає тих, хто порушує закони гостинності, як і ваш Аллах.

Евлія Челебі й Орхан похмуро й одночасно хитнули головами. Чи то їм неприємно було пригадувати злодійську гостинність, чи то вони були незадоволені тим, що якийсь чоловік нахабно втрутився в розмову двох знатних османів. Навіть якщо це втручання було цікавим і корисним.

Помітивши, як насупилися турки, Будащ мало не розсміявся, але все-таки стримався й, хитро примруживши очі, запитав:

— А вам, шановні, було б цікаво ще раз поглянути на ту сумку, про яку ви зараз розмовляли?

Османи презирнулися й разом кивнули.

— І мені також, — і далі усміхався Будащ. — От би ще її Сіркові показати! Та ще все те, що ви сказали, переказати. Він любить усякі небилиці. Сам може цілий вечір такі казки розказувати. Заслухаєшся!

Тут Будащ не витримав і голосно розреготався.

Насміявшись удосталь і зовсім не бентежачись під осудливими поглядами турків, старий запорожець продовжив:

— Кожному з січових дідів є що розповісти. Молоді слухають і роти від подиву закрити не можуть. І я вам свою небувальщину розповім. Бажаєте?

Благородні османи, ледь приховуючи зневагу, промовчали. Але й це не збентежило старого запорожця:

— Так ось! До вечора ми будемо біля Лебединого озера. Усі, хто на Січ їде, на ніч біля нього зупиняються. Багате озеро! Воно на

пограниччі між гетьманською землею й землею Війська Запорозького. Так ось! Уже днів десять, як до берега озера після заходу сонця внадився добрий кінь. Таких у наших землях ще не бувало. Диво, а не кінь. А на ноги швидкий такий, що жоден вершник наздогнати не може. А розумний який! Ні приманити, ні в пастку завести. За версту чує, коли хтось підкрадається. Однак від озера не відходить. Усмак набігається за день, а потім до берега йде, ніби шепоче йому хтось. Ось диво яке. Увечері побачите самі.

— І хай собі бігає цей диво-кінь. У нас інші турботи, — сухо мовив Орхан.

— Ну, не кажи! — лукаво усміхнувся його колишній раб. — Бували в нашій землі дива, але давно. А ось це диво побачити можна зараз. Тим паче, що ночувати ми все одно будемо біля озера — Лебединого!

До вечора Будаш так і не зміг розговорити насуплених турків. Та й самі османи більше не розмовляли між собою, презирливо поглядаючи на старого запорожця, який не відставав від них ні на крок. Так і дісталися мовчком до таємничого Лебединого озера. При цьому й козаки, що супроводжували Будаша, також не вимовили й слова. Чи вони втомилися після бою й далекого переїзду відтак, чи просто не бажали в присутності споконвічного ворога обмінюватися навіть незначущими словами, чи думи свої думали?

Не доїжджаючи сотню кроків до берега озера, Будаш підняв руку й тихо сказав:

— Тут мої брати-січовики нас чекатимуть. А ви, гості бажані, залиште коней і рушайте на своїх двох ближче до води. Дуже хочу показати вам місцеве диво. Не відмовляйтеся...

Сопучи, Орхан і його вчений друг злізли з коней і подалися слідом за старим запорожцем, який навіть не обернувся, щоб упевнитися в тому, що горді османи йшли за ним. Колишній раб на цій землі був володарем їхньої долі. І навіть життя!

Усе змінюється з волі Аллаха! Напевне, така й була воля Всевишнього!

Ближче до води Будаш пригнувся й, тримаючись кущів, підійшов до густої стіни очерету. Тут він сів навпочіпки й тихо сказав туркам, які стояли над ним на повен зріст:

— Пригніться, не гордуйте. Клянуса своєю шаблею — вам буде дуже цікаво.

Османи презирнулися й знехотя зігнули коліна.

— Ось і добре, — посміхнувся яснами з одним жовтим зубом спереду Будаш — і закричав качкою-лискою.

На ці різкі звуки одразу ж відгукнулися численні мешканці поверхні озера і його берегів. Важко стаючи на крило, піднявся в повітря десяток сірих качок, а їм услід зацокали довгими дзьобами довгоногі чаплі. Сердито хрюкаючи, зовсім поруч проломив очерет великий сікач, і, рятуючись від нього, поспішили у воду сотні жаб, змії і дрібних звірят.

— Здоров будь, козаче! — почувся за спинами османів тихий голос, який змусив старих воїнів здригнутися й навіть спітніти.

Озирнувшись, сіляхдар і Евлія Челебі побачили низенького чоловіка в довгій свиті й із величезною патлатою бородою. З одягу на ньому більше нічого не було.

— Здоров будь, Мокрий! — так само тихо відгукнувся запорожець. — Ти так не лякай гостей, а то з'являєшся, як чорт із-під землі.

— Озеро шуму не любить, а ви галасуєте, — трохи ображено сказав чоловік.

— Добре, добре! Дива не перевелися?

— А де б вони ділися? Ми завжди в дозорі. Усе бачимо, усе чуємо.

— А решта твоїх де?

— Я ж сказав — у дозорі! Отже, чужі їх не побачать і не почують. Шлях на Січ ми суворо оберігаємо. А це що за турки?

— Не хвилюйся! На коня привів подивитися, — усміхнувся Будаш. — Може, й Озерника сподобляться побачити.

— Коня — це простіше. Зараз прискаче. А Озерника?.. — чоловічок мляво знизав плечима. — Чого на нього дивитися?.. Він думає, що його не видно нікому. Старанно ховається, вигадливий. Однак ти велів його не турбувати... А ось і кінь казковий летить!

І справді з боку степу, важко б'ючи копитами, розпушивши шовковисту гриву й хвоста, до берега галопом мчав прекрасний скакун.

— О Аллаху! — підхопилися на ноги й одночасно вигукнули Орхан і його благородний друг...

Весь наступний день Будаш тримався біля османів, але в бесіду не вступав. Йому цілком вистачало того, як він з усмішкою прислухався до бесіди трьох старих, які з волі Аллаха опинилися в далекій і ворожій до них землі.

Османи говорили стисло й лише в ті години, коли місцевість не дозволяла мчати галопом, а доводилося переходити на похідний крок. Переважно розповідав слуга сіляхдара Абдул. Благородні османи уважно слухали, але про свої пригоди говорили вкрай скупко і з неохотою, неприязно поглядаючи на колишнього раба, який здебільшого терся біля них.

Розповідь Абдула не була сповнена подробиць, але й того, що старий слуга розповів, вистачало, щоб відтворити в уяві ті труднощі й небезпеки, які довелося йому пережити, доки воля Всевишнього не подарувала йому зустріч із господарем.

На цих словах слуги Будаш ледве стримався, щоб не розсміятися й уголос не порівняти себе з їхнім Аллахом. Адже саме він був тим, хто подарував зустріч османам. Він, а не їхній Всевишній.

І все-таки старому запорожцеві було цікаво почути, як складалася доля людини в грізному Хейхаті, як старому слугі вдалося вижити і як він опинився на березі Лебединого озера. Будаш уявив, як старий воїн відбився шаблею від десятка калмиків і вирвався, перерубавши на собі й у повітрі кілька арканів. Відтак Абдул дві доби, не залишаючи сідла, тікав від погоні, а настирні вороги мало не з собачим нюхом ішли по сліду його коня. І лише переправившись через широченний Дніпро, Абдул позбувся розлючених калмиків, що так мріяли про прекрасного коня, на якому вислизнув їхній ясир. Хоча який прибуток зі старого слуги? А ось кінь! Якби його захопили, у калмицьких улусах було б велике свято. Від такого коня можна отримати добре потомство, яке, безсумнівно, проявить себе в поході і в бою.

Та не судилося калмикам пустити подарунок яничарів на покриття своїх кобил. Утік старий досвідчений воїн. Утік гідно, як і чимало разів у минулі роки, коли опинявся в небезпеці. Ось лише тоді він був поруч зі своїм паном, а тепер на ворожій землі сам. Із луком, трьома стрілами й шаблею.

А ще з чудовим конем, не помітити якого міг лише сліпий.

І вже на правому березі, на землі урусів, старий воїн мусив кілька разів тікати від погоні й навіть великої облави, яку влаштовували козаки на таємничого вершника на диво-коні, який стрімко кидався геть, щойно хтось до нього наближався.

Відчуваючи, як смертельна втома викидає його з сідла, а яничарський рисак ледве знаходить сили відривати копита від землі, Абдул вирішив знайти затишне місце й улаштувати відпочинок. Зовсім невеликий відпочинок. Лише щоб відновити і свої сили, і сили тварини. Адже потрібно було вирушати на пошуки господаря. Він міг опинитися в біді й потребувати допомоги свого вірного старого слуги. Великий сіляхдар десятки разів рятував життя Абдула. Та й Абдул не раз мав нагоду вберегти бахадира від підступного удару холодної зброї та від гарячої кулі, випущеної із засідки.

Але людина — це лише людина. Навіть із незламною волею й почуттям безмірного боргу перед паном, вона безсила, коли мозок згасає від втоми, а м'язи перетворюються на мокру глину.

Аллах привів свого вірного раба до великого озера, на берегах якого вистачало затишних місць серед густих чагарників, вікових дерев і височенного очерету. Так Абдул опинився на березі Лебединого озера.

Уже потім, відпочивши й наситившись щедротами води й землі, він збагнув, що сама місцевість зводила всі тутешні дороги до гладіні великої води. До того ж прекрасні місця, багата рибна ловля й полювання манили до берегів мандрівників. Але залишалися тут вони недовго. Ніч і частину дня. І далі поспішали в дорогу, бо місцевість ця на пограниччі була заселеною й тому небезпечною. Абдул бачив невеликі загони, а часом і групки людей, що жадібно, наче вовки, нишпорили берегом чи сиділи в засідці, чекаючи на легку здобич. Але ці люди боялися, що й самі стануть здобиччю, і, не витримуючи чекання, ішли геть. Хто вони: розбійники, зграї волоцюг, степовики, дозорні козаки чи вільні мисливці? Цього Абдул не знав, але намагався не покидати свого притулку, дізнаючись про присутність незваних гостей із того, що тварини стають неспокійні, а птахи здійсмають галас.

Із великими засторogaми в темряві Абдул підповзав до розслаблених біля багаття «гостей», щоб підслухати їхні розмови. Старий слуга був упевнений: якщо його господар живий і йде на Січ, а може, і вже там, то слова про «Золотого Османа» неодмінно злетять із

вуст цих людей. Але дні минали за днями, а ніхто жодного разу не обмовився про його господаря. Це вкрай засмучувало старого слугу, і він уже вирішив днів за два покинути береги цього озера й на свій страх і ризик, а радше на погибель, самому рушити на Січ. Не могло бути того, щоб великий бахадир Орхан згинув у клятому Хейхаті або відмовився від бажання вбити шайтана Сірка в шабельному бою.

За десять днів, проведених біля озера, Абдул відновив сили й запасся в'яленою дичиною й рибою. У цьому йому допомогла кримська сіль, якої він узяв більше за інших. До того ж ця сіль давала змогу тримати біля себе хазяйського коня. Набігавшись за день по широких луках, рисак обов'язково приходив до нього ввечері, щоб отримати з рук свого наїзника жменю ласої для нього солі, а також водяні горіхи^[186], запечені в багатті разом зі стрілолистом^[187] і жолудями. Тварина йшла на запах ласощів у затишне місце, яке обирав Абдул. Перед цим старий воїн переконувався в тому, що за ним самим і за конем ніхто не стежить.

Яка ж гаряча хвиля радості обняла Абдула й водночас який холодний душ облив його з голови до п'ят, коли він побачив свого господаря, а потім і кількох козаків, які, здавалося, вирости з-під землі поряд із тим місцем, яке обережний осман вважав найбезпечнішим. А ще...

А ще Абдул побачив поруч із господарем раба Будаша. Того самого раба, якого він бажав покарати за норовистість у Криму і якого свідомо морив голодом. Тепер раб був озброєний і, без сумніву, вважався ватажком тих людей, які багато днів стежили за старим і, як тепер виявилось, необережним слугою сіляхдара.

Останнє, що остаточно принизило досвідченого Абдула, було визнання цього самого Будаша. Довгий час не втручаючись у розмови, запорожець, нарешті, не витримав і голосно засміявся. Витримавши гнівні погляди османів, він пояснив свій сміх:

— Я, звісно, поспішав за наказом Сірка до тебе, сіляхдаре, але в дорозі почув від стрічного козака про диво-коня біля Лебединого озера. Цей козак хотів здобути собі це диво-дивне, але так і не зміг наздогнати. Через термінові справи він не став затримуватися біля озера, але порадив мені не прогавити таку дивну тварину. Але ж і я не мав на це часу, хоча цікавість аж душила. Тож усе-таки я затримався біля озера. Самого коня не бачив, але помітив на м'якій землі

неподалік від берега сліди підков. Ці підкови мені були добре знайомі. Здогадуєшся, сіляхдаре?

Орхан глянув на свого вченого друга, і вони разом знизали плечима.

Будаш хотів знову розсміятися, але все-таки стримався:

— А все дуже просто. Ви ж благородні османи. Ваші очі спрямовані або на ворога, або до небес, до Аллаха. А я, раб, мусив іти за конем Абдула з мотузкою на шиї. Так він мене приборкував. Звісно, я так утомлювався, що не міг підняти голови, і тому мої очі були опущені до землі. І що я бачив? Каміння, траву, кізяки і... сліди кінських копит. Я бачив у своєму житті безліч таких слідів. І від потрісканих копит коней степовиків, і від підв'язаних коров'ячих рогів на копитах коней ногайських мурз, і від легких підков турецьких вершників, і від шипових польських... До Бахчисарая я бачив лише сліди від підков турецьких ремісників. Але, вийшовши з ханського міста, одразу ж помітив два сліди, що змінилися. Придивившись, я зрозумів: ці сліди залишають коні. Той, на якому сидів ти, Орхане, і той, на якому їхав твій слуга. Це були важкі підкови з великими загнутими спереду шипами. В Абдулового коня було три шипи, а у твого, сіляхдаре, — два. Так ваших коней позначили в ханській стайні. Ці сліди я з жодними іншими не переплутав би. Щоб відшукати коня й, звісно ж, Абдула, який привів його до озера, я залишив трьох своїх братів-запорожців. Адже Сірко, дізнавшись, що сіляхдар у Хейхаті розгубив своїх супутників, сумував за цим і жалкував. Ото я й вирішив потішити й сіляхдара, і мого кошового. Напевне, якби не підступність хана, твій шлях, Орхане, був би приємнішим і ти зміг би зберегти набагато більше сил для видатного бою. А так хан... Своє в нього на умі.

— Клята свиня! — шаленіючи, люто вигукнув Орхан. — Недовго він всидить на ханському троні!

Глянувши на Евлію Челебі, великий бахадир ще дужче спохмурнів — його друг знову з сумнівом хитав головою.

— Абдуле! — повернув голову до слуги великий бахадир. — Чи збереглася сумка, яку мені подарував шейх дервішів?

— Так, мій ласкавий пане! — радісно повідомив старий слуга й, порившись у пристебнутих до сідла саквах, витяг її.

Орхан узяв подарунок сліпого провидця, тяжко зітхнув і, несподівано перекинувши ганчір'яний ремінь через голову, повісив сумку на груди. Було дивно й навіть смішно бачити брудний поношений подарунок сліпого провидця на чудових золотих шатах сіляхдара.

Надвечір наступного дня Орхан у глибокій задумі сидів на невисокому пагорбі, біля підніжжя якого в'язко, мов кунжутна олія, ще не встигнувши пожитися струмочками й джерелами, текла річка під назвою Чортомлик. Далі за її течією була грізна Запорозька Січ.

Здавалося, сіляхдар мав стати зовсім поруч із козацькою вольницею, а не тут — серед тихої води, затиснутої буйною зеленню очерету та кущів і прикритої розлогими гілками вікових дерев. Такої думки був він і сам.

Але колишній його раб Будах не повів свій загін до грізної вольниці козаків. На німе запитання той лише хитро примружив ліве око. Тож замість довгоочікуваної зустрічі зі своїм особистим ворогом Орхан був змушений висиджувати на пагорбі під тінню гігантського дуба. Хоча це місце сіляхдар вибрав сам. Йому зовсім не хотілось тіснитися в маленькій хатці, більше схожій на хлів для худоби, яку запропонував зайняти Будах. Інші будівлі були не кращі.

На відмову благородного османа літній запорожець сказав з усмішкою:

— Це хата самого Сірка. Тут, біля річки, його пасіка. Село зветься Грушівка. Небагато в Сірка місць, де він може відпочити. Тепер і тут немає спокою. Він скоро приїде. Його всі тут чекають.

І це була ще одна причина, чому Орхан вибрав місце відпочинку якомога далі від плетеного лозою тину, який оберігав «палац» кошового славної Запорозької Січі. Він неприязно спостерігав за тим, як за парканом самої пасіки й поруч із нею зупинялися в шатрах чимало гостей Урус-шайтана.

Але чи був він сам гостем кошового? «Звісно, ні!» — твердо вирішив сіляхдар.

Розгледівши зблизька подвір'я, а потім із висоти пагорба і повноважних гостей кошового, Орхан точно визначив: і балакучі поляки, і московити, які ховали в бородах слова, і потонулі в мереживах французи, і невибагливо одягнені молдавани, і пихаті австрійці, і страшенно підступні венеціанці, а також багато інших були послані своїми правителями до великого військового братства, рівного якому в мистецтві бою не було в жодній відомій на той час державі, — до братства Війська Запорозького, головою, серцем і душою якого був відомий у всіх європейських монарших дворах кошовий Сірко.

А голова цього чоловіка відпочивала, серце одтавало, а душа раділа в убогих хатинах серед розкішної зелені, пахощів квітів і старанних бджіл, які натужно летять у вулики.

Але краса землі уруської зовсім не турбувала великого бахадира.

Сівши по-східному між явленим із землі могутнім корінням дуба, Орхан дістав усі предмети, що були в сумці, подарованій сліпим провидцем. Зажурено оглянувши їх, сіляхдар похитав головою й розклав те, що він вважав знаками долі, у тому порядку, у якому вони проявили себе на його нелегкому шляху. Пригадав кожен свій день від Стамбула до Грушівки. Людей, які були до нього добрі, і тих, хто бажав йому зла. Згадав здорове повітря татарських гір, аромат бахчисарайського саду, вогнедишний Хейхат, стіг запашного сіна біля хати доброго Потапа, бджіл, що гули над головою, переливчастий тріск нічних цикад і...

Орхана розбудили голоси.

Було ще світло, але від річки вже піднімалася імла, затіняючи очерет і кущі.

Сіляхдар с'як-так звівся на ноги й побачив кілька груп чоловіків у шатах, характерних для різних країн. Вони стояли біля підніжжя пагорба й гаряче сперечалися з Абдулом, який загороджував їм шлях, широко розставивши руки. Єдиний, кого не посмів затримати старий слуга, був запорожець Будаш. Колишній раб обійшов стороною тих, хто бажав прийти з візитом до османа в золотих шатах. Він навіть не глянув у їхній бік, із задоволенням поглинаючи великі вишні — мав їх повну шапку, яку притискав до живота. Поруч із ним дріботіло короткими ніжками хлоп'я років п'яти, тримаючись за оправлені сріблом із позолотою шабельні піхви.

Орхан знову всівся між коренів і заплющив очі.

— Відпочив? — чи то привітав, чи то запитав сіляхдара старий козак.

Великий бахадир ледь кивнув.

— Бачиш, як до тебе іноземці рвуться? — ліниво зауважив Будаш і, не спитавши дозволу, сів поруч. — Посланці заметушилися, побачивши твої пишні шати. Цікаво їм, із чим знатний турок до Сірка завітав? Чи справді на шабельках побитися, чи, може, про щось серйозне поговорити? Уся Європа розхвилювалася. Гадаю, спокою тобі не дадуть.

Будаш смачно виплюнув вишневі кісточки й укинув до рота нову жменю соковитих ягід. А тоді він погладив закривавленою вишневим соком долонею біляву голову хлопчика, який усівся поряд, і ласкаво звелів:

— Клич діда. Гостю спокій потрібен...

Хлопчина, ошчасливлений дорученням, зірвався, як вітер, і помчав до пасіки.

— ...Хоч і в тебе є охорона, — замінюючи в беззубому роті кісточки на ягоди, зауважив старий запорожець.

Орхан здивовано подивився на свого колишнього раба. Але той у відповідь лише вказав рукою. Сіляхдар підвівся й побачив ліворуч від пагорба багаття, над яким на тринозі парувал невеликий казан. Поруч, підперши голови руками, лежало кілька чоловіків. Помітивши, що на них дивиться великий бахадир, один із чоловіків щось сказав, і всі, що були коло багаття, поспіхом підвелися. Вони вклонилися сіляхдару й залишилися стояти весь час, доки Орхан дивився на них.

А Орхан довго дивився на цих людей, час від часу опускаючи погляд на ті предмети з сумки сліпого провидця, які здавалися йому майже священними. Ось лише...

— Чогось не вистачає... — буркнув сіляхдар.

— Не вистачає? — здивувався Будаш. — Коні, одяг, слуга. Біля вогнища твої супутники. Цілі й неушкоджені. І брати арнаути, і юний Фасул, і раб черкес...

— Ні, не про те мова... Чогось не вистачає в сумці шейха дервішів. І, здається, все є... Дивно... А вони як тут опинилися? — байдуже запитав сіляхдар, кивнувши в бік своїх недавніх супутників.

— Таж приїхали разом із Сірком із Січі.

Орхан повільно опустився між корінням столітнього дуба:

— І коли Сірко приїхав?

— Години півтори тому. Я думав, що ти помітив. Йому всі назустріч кинулися. Лише він ні з ким не став говорити. Замкнувся у своїй хаті. Тільки Евлійку до себе й допустив.

— Кого? — не зрозумів сіляхдар.

— Евлійку Челебі. Вони старі знайомі. Ще з молодих років.

— Ах, ти... друг сердешний... Евлія Челебі... учений осман! — дивно усміхаючись, похитав головою Орхан і знову занурився чи то в сон, чи то в роздуми.

Старий запорожець глянув на заплющені очі османа й, легко, як для своїх літ, підвівшись, пішов у бік пасіки.

Із задуми вивів Орхана його вірний слуга. Абдул опустився на коліна біля ніг господаря й простягнув великий згорток у вибіленому полотні:

— Мій добрий пане! Це м'ясо теляти, хліб, сир та овочі. Сірко велів передати через свого козака.

— Якого козака? — невдоволено мовив Орхан, насилу розплющивши очі.

— Старого з важкою палицею. Його хлопчик привів. Тепер старий сидить біля підніжжя пагорба, і жоден чужинець не сміє з ним сперечатися. Поважні пани — графи, барони, віконті... Ось лише старому козакові на це начхати. Показав палицю — і все. Європа не сміє більше турбувати вас, бо із запорожцем не посперечаєшся. Такі це люди. А мене ці франки намагалися побити. Я лише хотів, щоб мій пан відпочив. Адже ви так потребуєте відпочинку, мій добрий пане!

— Абдуле!

— Так, мій володарю!

— З цієї миті не називай мене більше паном. П'ятдесят років ти був мені слугою і навіть більше ніж слугою. Ти був відданим другом. Аж тепер я зрозумів це. Ближчої за тебе немає в мене людини. З волі Аллаха моє життя склалося саме так. Ти чуєш? Тому називай мене «друзе Орхане».

— Так, мій володарю! — ледве стримуючи сльози, мовив Абдул і, підвівшись, низько вклонився.

Абдул усе нарізав і нарізав великому бахадиру тоненькі пластини холодної телятини. Орхан уже не сперечався з ним. Здавалося, старому слuzі після того, як господар назвав його чи не єдиним другом, запаморочилося в голові. Зовні Абдул був тим же. Ось лише раз за разом він відвертався від Орхана й швиденько витирав очі. Інші рухи його тіла були ті, що й завжди — неквапливі, але точні, які ніколи не потребують повторів. Однак він перестав чути й розуміти. Тричі пролунали слова Орхана про те, що він уже наївся, та це не зупинило відданого Абдула. Він усе нарізав і нарізав телятину, чистив огірки й цибулю, протирав ганчіркою яблука та сливи.

— А ось і довгоочікувана зустріч! — спокійно й у той же час урочисто промовив сіляхдар.

Абдул повернув голову й побачив, що до пагорба з боку пасіки наближаються кілька чоловіків. Попереду, розмахуючи гілочкою калини, ішов високий худорлявий козак у простій білій свитці з широченними рукавами й у шароварах із добротної англійської тканини, що важко спадали на сап'янові чоботи. Його довжелезні сиві вуса були закручені за вуха, за якими також знайшлося місце й особливо довгому чубу. Він ішов не поспішаючи, але так поважно, що жоден із тих, хто його супроводжував, не смів ні зайти наперед, ні порушити тої відстані, яка була дозволена якщо не самим козаком, то повагою до нього.

Ліворуч від високого старого козака йшов молодий чоловік. З одягу годі було визначити, з якого він народу, яке його ремесло й у якому він перебуває соціальному стані. Праворуч, спираючись на довгий посох, ішов монах у старій рясі. Обличчя його старанно приховував капюшон, а підборіддя мало не торкалося грудей. За цими чоловіками, майже плече до плеча, крокували вчений осман Евлія Челебі й старий запорожець Будаш.

А позаду, на відстані не менше десяти кроків, гнана цікавістю, хвилями насувалася велика юрба чужоземних посланців в оточенні слуг і дебелих охоронців.

Поважний козак обнявся зі старим, що оберігав спокій Орхана, і надовго затримався біля нього. Поки козаки, сівши в траву, курили короткі люльки, усі, хто супроводжував високого старого, терпляче

переступали з ноги на ногу й, відмахуючись великими хустками від комарів і дрібної мошкари, уважно дивилися в бік дуба, де в дивовижних золотих шатах стояв сіляхдар Орхан.

Викуривши люльки, козаки поплескали один одного по плечах, і високий старий почав підійматися на пагорб. За ним рушили четверо наближених, і старий, що оберігав спокій знатного османа, зупинив виставленою наперед себе палицею хвилі чужинців.

Що ближче підходив поважний козак, то міцніше Орханова рука стискала рукоять шаблі, яку йому подарував султан. Але це не було проявом гніву чи бажанням одразу кинутися в бій. Орхан відчув полегшення, коли після багатьох трудів нарешті можна посидіти в щедрій тіні біля прохолодного струмка. А стискав він рукоять золотої шаблі, щоб не показати ворогові, який наближався, як тремтять його руки. Він і сам не міг зрозуміти, де в цю мить узялося зрадницьке тремтіння. Може, хвороба ще давалася ознаки? А може, так реагувало тіло, що перебувало в напрузі багато днів небезпечної подорожі? Однак на обличчі сіляхдара не смикнувся жоден м'яз, і навіть у цей задушливий вечір не пробігла цівка поту.

А руки?.. Праву Орхан заховав за спину, а ліву насилу, але розслабив.

— Здоров будь, сіляхдаре Орхане!

Поважний козак, вітаючи благородного османа, зупинився за три кроки. Він не вклонився і навіть не кивнув.

— І ти будь здоровий, кошовий Сірко!

На скам'янілому тілі великого бахадира ворушилися лише губи. І ці-таки губи зрадницьки виказували в ледь проявленій усмішці думку, що прослизнула в голові сіляхдара. За звичаєм урусів, вони бажали один одному здоров'я, яке хотіли скалічити, ба більше — знищити один одного. Ось лише...

Губи Орхана знову здригнулися в усмішці. Побажання здоров'я Урус-шайтану зараз було незайвим. Надто вже нездоровим був колір обличчя ватажка запорозьких шайтанів. І якщо зморшкувата шкіра шії була коричневою від постійного перебування на сонці та вітрі, то на обличчі шкіра натяглася й набула попелястого відтінку, загостривши ніс і видавивши вилиці. Синюваті губи так витончилися, що вже не могли надійно прикрити ясна, на яких жовтіло лише кілька зубів. До

того ж гілочка в руці Сірка постійно здригалася, видаючи, що й руки Сірка трясла чи то хвороба, чи то величезна втома.

Ось лише очі... Навіть помутнілі від багатьох років і негараздів, вони були все тими ж суворими й безстрашними. І все та ж родима пляма праворуч під нижньою губою — печать шайтана!

І згадався власний страх перед юним козаком, який випірнув мов із-під землі; брат, що поспішає на допомогу; витягнуте тіло вбитого кулею вовка; і голова, що котиться по схилу... Голова улюбленого брата, яка боляче вдарила Орхана в коліно. І цей біль, що переслідував його все життя, волею Аллаха привів великого бахадир в землі шайтанів, де вже завтра назавжди покине його серце й душу.

Або Орхан уб'є Урус-шайтана, або загине сам.

Певно, про це думав і Сірко. А може, проникнувши через очі ворога в його думки (а шайтанові це запросто), побачив усе, що пригадалося сіляхдарові, особливо його страх, і цим наситив свою чорну душу.

І розвеселився!

— То що?! На світанку рубатимемо один одного? — мало не сміючись, вимовив Сірко. — Бачу, тобі несила терпіти?

— Ти вбив мого брата, — ледве стримуєчись, видавив із себе сіляхдар.

— Твій брат убив мого брата.

— Вовка!.. — криво посміхнувся Орхан.

— Цей вовк був мені більше ніж брат! Він був мені і вчителем, і батьком, і годувальником, і відданим другом. Я виріс разом із ним. Разом із ним я ставав воїном. А ще... Твій брат поглуївся над дівчиною, а потім безжально перерізав їй горло. А ту дівчину я називав сестрою. Бог покарав убивцю моєю рукою.

— Аллах покарає тебе моєю рукою. І за брата, і за безліч загублених тобою правовірних, — твердо вимовляючи кожне слово, сказав великий бахадир.

— Твоїх правовірних ніхто не кликав на нашу землю. Вони приходили вбивати, грабувати, гвалтувати й перетворювати моїх братів і сестер на рабів.

— Долею пихатих і дурних опікується шайтан. Решта людей належать Аллаху. Він їх любить, і вони повинні пізнати його, щоб

полюбити. На кінчиках наших мечів воля й справедливість Всевишнього.

— Ну, про Божі справи тобі варто поговорити з отцем Іпатієм. Він краще знається на волях і справедливостях вашого й нашого Всевишніх. Хоч раніше він більше знався на шаблях та пістолях. Так, отче Іпатію?

Чернець трохи підняв капюшон і невдоволено похитав головою:

— Цю суперечку годі вирішити словами. Бог дав своїм дітям шаблі, щоб захистити віру, а отже, самих себе.

— Здоров будь, отче Іпатію, якого за часів Богдана Хмельницького я знав як полковника Семена Джурю. У яких пустищах ти зараз рятуєшся, полковнику?

Усі зі здивуванням подивилися на розлюченого Евлію Челебі. Ніхто не очікував, що завжди стриманий учений осман може так розхвилюватися.

— Не думав, що через стільки років ти мене впізнаєш, Евліє, — сумно зітхнув отець Іпатій, знову натягаючи на сиве волосся поношений капюшон. А відтак додав: — Не думав... Не подумав. Ох, не подумав. Хоча такому досвідченому шпигунові, як ти, Евліє Челебі, тридцять років не завада, щоб згадати того, кого бачив лише раз.

Евлія промовчав. Не сказав більш ані слова й отець Іпатій — полковник великого Хмеля, тепер уже в старій чернечій рясі.

Довгу паузу перервав Іван Сірко:

— То діла давні. А от цікаво, як Господь зводить людей або людей із пам'яттю про тих людей. Я й подумати не міг, що через десятки років зустрінуся з пам'яттю про мого доброго, але вже покійного друга, який був славетним шабельником і благородним шляхтичем. І пам'ять ця постала переді мною в образі його сина. За розумною порадою молодого чоловіка, який побажав, щоб його називали Матвієм, я не назву ні імені мого покійного друга, ні імені його сина. Ну й добре. Таке в молодого пана бажання, а точніше призначення. Будемо називати його Матвієм, як він того бажає. Якби цей молодий пан не надав словесні докази того, що він — син уславленого шабельника, мабуть, я вирішив би послати козаків, щоб з'ясувати, чи справді татари йдуть на Правобережжя. І згаяв би час! І тоді не зміг би організувати перехоплення людоловів на переправі. До того ж Матвій розповів мені стільки цікавого, що я зрозумів: мушу поділитися цим із

тобою, Орхане. Тобі ж, певно, цікаво, чому не сталася наша зустріч раніше?

— Я знаю, — сумно кивнув сіляхдар, але, подумавши, додав: — Або здогадуюся.

— Не потрібно здогадуватися. Матвій усе зараз розповість. Нам усім буде цікаво. Особливо тобі, Евлійку! — Сірко важко опустився на набряклу від роси траву й заходився набивати свою коротку люльку тютюновою сумішшю.

— Евліє! А чому саме тобі? — пошепки запитав ученого османа Орхан, сідаючи на кінську попону, яку вчасно постелив вірний Абдул.

Але Евлія Челебі зволів не відповідати на запитання, дивно хитнувши головою.

Коли всі зручно вместилися, Матвій, який смиренно стояв перед громадою й одяг якого нічим не міг виказати цю людину, стримано вклонився й почав свою розповідь:

— Мені довелося побувати в багатьох країнах і навіть навчатися в декількох відомих європейських університетах. Мої наставники багато чому корисному навчили мене, але найважливіше й найпотрібніше з цього — служіння Господу нашому! *Ad maiorem Dei gloriam*^[188].

Правовірний Евлія Челебі поблажливо усміхнувся. А дуже засмучений і вже викритий отець Іпатій ривком зірвав непотрібний відтепер капюшон й осудливо мовив:

— Ваш Господь... Наш Господь... Але те, що ти одразу зізнався в тому, що є слугою ордену єзуїтів, — це правильно. Чи варто вірити словам єзуїта? Усім відома ваша підступність, а також таємні вбивства й улюблений принцип — мета виправдовує засоби!

— Усупереч основним правилам і принципам, я вважав за потрібне відкрити вам те, що я перебуваю в *Societas Jesu*^[189]. Щодо ваших слів, отче Іпатію, лише коротко зауважу, що брати ордену, долаючи величезні труднощі й смертельні небезпеки, несуть слово Боже в усі куточки світу. І без жодних убивств і підступів у самій лише далекій Японії навернули до престолу Господа мільйон вірян. Утім, про таку країну ви навряд чи чули. Як і про Китай, Сіам та інші заморські землі.

І ще... Ваш великий Богдан Хмельницький навчався в школі, де наставниками були брати-єзуїти. І ще там навчалоя чимало козацьких полковників...

Евлія Челебі знов усміхнувся. І отець Іпатій, розчесавши п'ятірнею довгу сиву бороду, промовчав.

Перечекавши, Матвій продовжив:

— Зараз я виступаю як представник найсвятішого папи римського, якому я, як член Товариства Ісуса, дав четверту обов'язкову обітницю послуху в питаннях місій. Папа Інокентій^[190] особисто благословив мене на цю місію, яка має врятувати Європу від збройного вторгнення ісламу, чільною силою якого є Османська імперія. Але, на жаль, через зраду моя місія була перервана на кілька років, які я провів у ханській в'язниці Чуфут-Кале...

— Ще ніхто з в'язнів Чуфут-Кале не покинув її живим, — солодко усміхаючись, уставив Евлія Челебі.

— Так і є! — одразу погодився Матвій і, відповівши вченому осману усмішкою, продовжив: — Мене звільнив особисто хан. Навіть більше, звільнив і ще одну людину — польського шляхтича, який перед тим зрадив мене. Але все-таки благородство вродженої крові взяло гору над ницістю почуттів цієї людини і його смерть стала першим подвигом у майбутній великій війні Європи та Азії. Я кажу «майбутній війні», бо все вирішено там, на небесах, і людина не годна її відвернути. А щодо історії Чуфут-Кале, то, справді, зі стін цієї фортеці вийшли живими два християни. І спричинився до цього твій похід, сіляхдаре Орхане, у компанії з Евлією Челебі!..

Почувши останні слова, великий бахадир з особливою цікавістю глянув на єзуїта, а відтак на свого вченого друга.

Єзуїт, сховавши усмішку під маскою байдужості, продовжив:

— ...У Чуфут-Кале я часто розмовляв із ханом Мурад-Гіреєм. Розумна людина...

— І про що таємний посланник папи римського, як ти відрекомендувався нам, міг розмовляти з нащадком Чингісхана? — усе з тією ж добродушною посмішкою запитав Евлія Челебі.

— Багато про що. Але найбільше — про політичну ситуацію в Європі та на території Османської імперії. Я нічого не приховав від хана. Усе одно він дізнався б про мою місію. Ханські кати — майстри тортур. Мені потрібно було вижити, щоб продовжити місію. Мурад-

Гірей вирішив потримати мене біля себе, бо я був йому корисний. Він постачав мене свіжими європейськими газетами, книгами та звітками від його таємної служби, а я, аналізуючи все це, давав поради і своє бачення подій.

— Виходить, кримський хан прислухався до порад невірного? — осудливо похитав головою вчений осман.

— Радше брав їх до уваги. Хан — дуже розумна людина. Та бути розумним — замало, щоб утриматися на кримському престолі. Слід дивитися в майбутнє й майстерно лавірувати між друзями й ворогами. Хан знає, як ослабла Європа після півстоліття тяжких релігійних воєн, коли половина Європи, католицька, боролася з іншою половиною — протестантською. У цих війнах так усе переплуталося, що католики вбивали католиків, а протестанти вирізали своїх-таки відступників від святої віри. У Європі майже не залишилося великих і боєздатних армій. Та й населення, що може їх прогодувати, значно зменшилося. У самій лише Німеччині загинув кожен третій житель. Ба більше, війни не згасли й, провоковані підступними венеціанцями, тривають досі. І все це через кляте золото, що затьмарило для торгашів Венеції святий Хрест. Саме купці Венеції у відповідь на справедливі дії папського престолу посіяли в Європі зерна протестантизму й укинули чимало християнських держав у війни між тими, хто вірить у Христа.

Єзуїт перевів подих, пропонуючи кому-небудь висловити свою думку. Однак вони бажали слухати, а не говорити. Тоді він продовжив:

— Аж тепер, перед загрозою того, що прапор ісламу підніметься над Європою, монархи починають одумуватися й шукати союзу між своїми державами. Хоч зараз це дуже важко. Аж занадто багато крові й образ між ними. До того ж деякі народи Європи, втомлені від грабежу й убивств, убачають в османах визволителів. Це можна зрозуміти. В Османській імперії податки з населення (навіть поневолених країн) значно менші, та й до чужої віри османи ставляться з більшою терпимістю. Під владою султана католики не вбиватимуть православних і протестантів. І навпаки. До того ж для султана всі поневолені піддані рівні — без національних ознак. Аби були істинними мусульманами, вірними слугами й улесливо ставилися до османів. Так, Евліє Челебі? Звісно, так! А в Європі нерідко буває так, що титульна нація пригнічує і оббирає підлеглу. Тому спалахують повстання. Наприклад, те, що протягом багатьох років відбувається в

Угорщині, магнати й народ якої протистоять австрійському ерцгерцогу й за сумісництвом римському імператору, і, зазнаючи поразки, з надією очікують на прихід османського війська. Тому султан має вагомий підстави вторгнутися в Європу якнайшвидше й підняти над нею зелений Прапор Пророка...

— А який стосунок до всього цього має мій виклик на поєдинок? Це наша особиста справа, — насупившись, запитав Орхан.

— Прямий! Такий прямий, що прямішого й не буває, — упевнено мовив Матвій і вперше пильно, не приховуючи почуттів, подивився на Евлію Челебі. Ще зовсім непримітна пташка-думка почала вити гніздечко в мозку молодого єзуїта.

— Евліє! Ти добре пам'ятаєш слова сліпого провидця? «На твоєму шляху не буде випадковостей. Пам'ятай: випадковість — це закономірність, яку ти не розпізнав або не зрозумів». Випадково чи з волі Аллаха я не потрапив до рук поляка, а через нього в Чуфут-Кале? Чи — а це, мабуть, ще гірше — не опинився за допомогою невірних калмиків у тортурних підвалах Кремля?

— На все воля Аллаха, мій добрий друже! — швидко заспокоїв його вчений осман.

Після такої покvapливої відповіді запала довга пауза.

Великий бахадир й Евлія Челебі лежали голова до голови на кінських попонах і в мінливих від легкого вітерцю мереживах дубового листа намагалися розгледіти звичні обриси нічного неба. Сон повинен був надати силу, таку потрібну в завтрашньому бою. Але солодкі сновидіння не поспішали навідувати двох старих османів, схвильованих почутим, а ще більше очікування того, що мало статися на світанку.

— Ти все ще впевнений, що можеш називати мене своїм добрим другом? — сумно мовив Орхан. — Після того, як тебе признав шайтан Сірко і той полковник Хмеля, мені не залишається нічого іншого, як погодитися з тим, що ти і є той самий Евлія Челебі. Років зо двадцять тому я бачив тебе в палаці султана. І мені навіть дещо відомо про твої вчинки. Та все-таки сумніви тривожать мою душу.

Учений осман тяжко зітхнув, потім торкнувся кінця чалми, накрученої з довжелезного полотняного зеленого пояса, подарунка козака Потапа, і сказав:

— Роки... Ох, роки!.. Саме вони надали моїм думкам мудрості, вчинкам — правильності, душі — покірності, а серцю — любові. І все це в ім'я великого Аллаха! Усе життя моє присвячене Йому і лише Йому. Всевишній — моя єдина й безмежна любов. У мене немає дружин, дітей і навіть власного будинку. Я весь відданий божественній любові. Зараз, озираючись на пройдений мною шлях любові до Аллаха, я вдячний тобі, що саме ти став причиною мого першого правильного кроку на цьому шляху.

— Отже, ти не повинен таїти образу на мене?

— Я ж сказав, що вдячний тобі. Та не приховую: перші роки, точніше, п'ять років пошуку істинного шляху, я часто згадував про тебе. І хай простить мене Аллах, з чорними думками. Та й як могло бути інакше, якщо безглузда випадковість перекреслила мрії юності й виштовхнула мене з надійнішого човна в холодну й брудну воду. Мені так подобалося при дворі султана, що, здавалося, прожене мене падишах — і це стане останньою краплею в моєму житті. Але не султан мене викинув із палацу. Я сам пішов.

— Це було так необхідно? — запитав Орхан.

— Ні, звісно. Я міг би й далі бути при дворі, але ким і, головне, навіщо? Ти добре пам'ятаєш той день?

— Так, немов це було вчора, — сумно відповів сіляхдар.

— Того дня султан Мурат^[191] улаштував військові змагання. Він найдужче у світі любив швидку їзду верхи, стрільбу з лука й метання дротиків. Кожен зі слуг його двору ретельно наслідував приклад древніх османів і палко бажав взяти участь у змаганнях. Так само палко бажав цього і я. Мені нестерпно хотілося відзначитися. Особливо надихало моє вміння метати дротик. Я був упевнений у перемозі. Настав той день, коли султан і весь двір побачить у мені не лише вченого богослова, знавця музики й теджвіту. Але... Прикра випадковість, а може, і не випадковість, а людська заздрість, та кінь несподівано спіткнувся під час мого кидка — і твій батько, великий бейлербей Румелії Хусейн, втратив кілька передніх зубів...

— Що тут скажеш? Та рішення султана було справедливим і... погодься, доволі м'яким, — зауважив Орхан.

— Справді. Зуб за зуб. Я міг втратити й голову. Та султан не бажав моєї смерті. Саме він звернув увагу в мечеті Айя-Суфія^[192] на мій прекрасний голос, і саме він узяв мене до двору. Ухваливши мудре рішення, султан Мурад усе-таки позбавив мене божественного дару. Рука сина бейлербея вибила мені передні зуби. Твоя рука, Орхане! З такими вадами в роті я вже не міг потішити слух султана й достойних османів солодким читанням Корану. Що ж мені залишалося? Звісно, я міг залишитися при дворі. Мій батько — великий майстер різьби по коштовному камінню — передав мені своє мистецтво, і я продовжив би його славу старшого придворного ювеліра. Але моя душа бажала більшого. Я мусив зробити більше для слави Аллаха! До того ж мені весь час здавалося, що за моєю спиною слуги султана насміхаються з мого каліцтва, отриманого не під час битви, а як покарання за невміння поводитися зі зброєю. І я віддалився від двору й поринув у печаль. Але Аллах своєю турботою і ласкою не оминув мене. Ще за п'ять років до цього сумного випадку я побачив уві сні пророка Мухаммеда й попросив його про заступництво. Але поява великого Пророка, навіть уві сні, так розхвилювала мене, що замість слова шефаат^[193] я промовив — сейахат^[194]. Пророк усміхнувся і дав мені й одне, й інше. Це мені пояснив славетний шейх Абдуллаха-деде, до якого я звернувся за тлумаченням такого знаменного сновидіння.

Тоді славетний шейх сказав мені: «Розпочни зі Стамбула. Обійди, оглянь, опиши його для прославляння Аллаха. Адже ти вчений хафіз^[195] і знайдеш правильні слова».

Дізнавшись про моє сновидіння й слова шейха, батько порадив: «Поїдь, оглянь і опиши місця паломництва: гробниці великих святих, степи й пустелі, дивовижне каміння й дерева, міста, видатні пам'ятники й фортеці. Напиши про їхніх завойовників, про розміри фортець. Хай це буде наукова книга, а назви її «Книгою мандрів».

За кілька років я справді написав першу книгу про свої подорожі. Я змінив своє родове ім'я Мехмед Зіллі ібн Дервіш на більш відповідне моєму вибору — Евлія Челебі. Цю першу книгу прочитав мій дядько по материнській лінії, який невдовзі став великим візиром. І тоді до мене прийшли ті, хто був, є і буде стрижнем віри за будь-яких правителів...

— Таємний Орден... — почав було Орхан, але вчений осман перебив його.

— Мовчи, мовчи!.. Земля має вуха. Цей дуб, його гілки, трава біля його підніжжя — усе це має вуха. Тобі лише треба пам'ятати про цих великих людей, які присвятили своє життя святому — захисту Аллаха! Додам лише одне: за багато років безперервних подорожей я побував у дуже багатьох країнах, описав і зробив креслення більше п'ятисот фортець, виконав десятки таємних завдань. Змінювалися султани й великі візири, але всі вони довіряли мені й доручали те, що не годен був виконати й найбільш хоробрий, наполегливий і розумний посланець. Але найдужче я пишаюся тим, що встановив дружні й взаємовигідні стосунки з таким непередбаченим гетьманом, як Богдан Хмельницький. Після цього майже п'ять років османи й козаки були братами. Жвава торгівля збагатила наші країни. Купці без страху вирушали в дорогу й поверталися живими і щасливими. Зустрічаючись, воїни мирно розмовляли й курили люльки. Козаки вільно гуляли по Стамбулу, а османи без побоювання влаштовували полювання в широких чорноморських степах. І так могло тривати довго. Дуже довго. Адже справжні османи й козаки такі схожі і в ратній праці, і військовим духом. Ці воїни вирости з одного кореня. Але гетьман Хміль помер. Точніше, його отруїли вороги добросердих відносин України й султанської імперії. Тепер годі знайти лютіших ворогів, ніж козаки й османи. А це шлях загибелі як для нас, імперії воїнів-османів, так і для вільної козацької України. Об'єднавшись, ми могли б здолати всіх ворогів. Слава Аллаху, це зрозумів і наш султан Мехмед^[196].

— Він був щасливий відправити мене на поєдинок, у якому я маю вбити одного з найбільших ватажків цього народу. Чому?.. — посміхнувся Орхан.

— Мій добрий друже, ти запитав мене, чи я пам'ятаю слова сліпого дєрвіша. Я швидко відповів, що так, бо кожне його слово залишилося в моєму серці. Особливо про те, що простих рішень не існує там, де сплелися кольчужний дріт і павутиння.

— Кольчужний дріт — це моя залізна воля воїна, а павутиння — це хитрощі твоєї таємної служби, — утомлено мовив сіляхдар.

— Не лише, — анітрохи не зніяковівши, відповів Евлія Челебі. — Ти не простий воїн, а один із керівників великої імперії. Ти не можеш дозволити собі ухвалювати особисті рішення, які розбігаються з потребами й волею держави. Але й ти, що належиш до першого

десятка великих сановників імперії, не повинен знати все. Особливо, якщо всього не знають ані султан, ані великий візир!

Цей молодий єзуїт точно схарактеризував політичне становище, у якому опинилися Європа й ми. Він слушно казав: потужний, швидкий і точний удар повалить християнство. Над Європою підніметься прапор ісламу! Ось лише потрібно завадити об'єднанню християнських монархів і убезпечити свій тил від московитів і козаків Сірка. Бо, якщо його козаки стануть на наш бік чи бодай не втручатимуться у військові дії, інше козацтво України так само залишиться у своїх хатах з жінками й діточками. І в головному має рацію єзуїт — в Європі немає військової сили, здатної протистояти армії султана. Якщо козаки не допоможуть Європі, ми дійдемо до Атлантичного океану.

А тепер я скажу те, про що здогадується молодий єзуїт, але достеменно цього не знає. Про це може знати, а мабуть, таки й знає цей полковник Хмеля, який у чернечій рясі вершить таємні справи для вигод своєї православної вірі на нашій землі. Ба більше, я певен, що його таємна служба існує на подачки венеціанців — наших найлютіших ворогів. Саме за їхнє золото вони купують наші таємниці просто перед порогом султанського палацу. Дуже скоро, я в цьому впевнений, якщо буде на це воля Аллаха, біля того ж порога стоятиме аляя списів із насадженими на них головами зрадників.

— Про що ж не знав султан, благословляючи мене золотими шатами й золотою шаблею на смертельний двобій із Урус-шайтаном? — позіхаючи, запитав Орхан.

Евлія Челебі довго мовчав, а потім тяжко зітхнув і мовив:

— Сліпий провидець сказав нам: «Не вір своїм очам, бо, побачивши лисицю при світлі сонця, при місяці й на відстані ти матимеш її за вовка. Не вір своїм вухам. Є птахи, які солодко співають, лише потрапивши в клітку». Керр Юсуф-деде закликав не вірити очам, і не вірити вухам. Вірити потрібно лише Аллаху, і він відкриє шлях істини. Наш великий султан не любить бесід із мудрими наставниками. Йому до душі мисливство, свіжий вітер і бенкет після полювання. Давши своє благословення на бій з Урус-шайтаном, наш Мехмед був упевнений, що чинить правильно. Разом з усім Стамбулом він радів, звеличуючи такого хороброго лева, як ти, Орхане. Але вже наступного дня він отримав таємного листа від цього-таки Урус-шайтана, якого ти викликав на двобій. У цьому листі Сірко просив пробачення в султана

й у всіх мусульман за свої криваві злодіяння й клявся в тому, що стане вірним слугою падишаха. Як мав вчинити султан, коли кожен мешканець Стамбула прославляв великого бахадира Орхана? Затримати, скасувати твій похід? Лицарський бій — справа честі не лише самих лицарів, а й їхніх повелителів. Гадаю, що султан Мехмед опинився у вкрай скрутному становищі. Але, на щастя і для султана, і для всіх османів, біля сонцеликого завжди є достойні радники...

— Ваші?..

— Наші... — швидко перервав непотрібні слова сіляхдара Евлія Челебі. — Султанові одразу ж підказали вихід зі скрутного становища. Водночас радники зовсім не були такими простаками, щоб довіритися листові Урус-шайтана. Вони знають про його лисячі хитрощі й здатність змінювати власне слово. Сірко часто каже, що нужна закон міняє! Необхідна була Сіркова клятва при свідках-козаках та іноземних посланниках. Тому виникла потреба в справжньому достойнику.

— У тобі, мій добрий друже? — усміхнувся Орхан.

Евлія Челебі кілька разів глибоко зітхнув і продовжив:

— У мені. Бо я та людина, яку Сірко прийме в будь-який час дня і ночі. І яку не затуманять слова Урус-шайтана.

— Отже, мій похід — це лише прикриття для тебе? Щоб я живим і здоровим доправив тебе на Січ? Мені неприємно це визнавати.

— Немає образ там, де вирішується доля держави, — трохи підвищивши голос, холодно мовив Евлія Челебі. — Немає особистого там, де вирішується доля цілих народів. І, якщо бути чесним до кінця, цей єзуїт таки має рацію: у загубленому степу Хейхат вирішується доля Європи. Якби не воля Аллаха, який вручив знамення сліпому провидцю, усе вже було б вирішено. Вирішено мудрістю кримського хана...

— Кого?! — вибухнув Орхан.

— Так-так... Хан правильно все розрахував. Єзуїтські голуби, а якщо точніше — дурні птахи в руках людини, яка служить кільком господарям і релігіям, зробили свою справу. Перший птах розбухав двори європейських монархів. Ці посланці, які зараз обсіли Сіркову хату, примчали сюди, щоб завадити союзу запорожців з османами. А головне: посіяти недовіру один до одного. Другий птах сповістив московитів про посланця султана в золотих шатах. Третій птах відвів козаків гетьмана до Києва нібито в очікуванні польського вторгнення.

Усе правильно. Московити отримують «Золотого Османа» з рук найнятого ханом польського шляхтича. Аджє чимало всяких розбійників вештається по Хейхату. Так що й перед султаном не доведеться особливо відповідати. Потрапив, мовляв, «Золотий Осман» у пастку й проданий калмикам. А потім, як висловився цей молодий єзуїт, московські кати зняли б із тебе, Орхане, шкіру й, посоливши її, знову вдягнули, але домоглися б від тебе того, що бажали почути. Тобто того, що Сірко присягає султанові. А це означає війну між московитами й запорожцями.

Далі. Випущений із Чуфут-Кале шляхтич мав доправити султанового листа, адресованого кримському хану, до двору польського короля. І, якщо вірити тому-таки єзуїтові, який читав цього листа, король негайно повинен був зібрати армію й ударити по союзниках османів — козаках Сірка. Єзуїт сказав, що хан міг дописати листа з вигідними для себе доповненнями. А це означає загрозу для цілості Речі Посполитої^[197], адже Крим захопить територію, яка зараз належить Польщі, а в майбутньому має перейти до султана. А вже цього московити не допустили б. Ось такий клубок, який ніхто не годен розплутати, окрім великої війни, де всі б'ються проти всіх: козаки проти московитів і поляків, поляки — проти козаків і споконвічних ворогів-московитів, а останні — і з одними, і з іншими. І тил для армії султана захищений. Аджє задавнені образи цих народів призвели б до такої війни, що не залишилося б живих на багато днів шляху. Таке вже було за Хмеля й пізніше.

Так, розумний хан. Ох, розумний. Та ще й набіг учинив на залишене військом гетьмана Правобережжя. І тут йому слід віддати належне. Ще жоден хан не всидів на кримському престолі, забороняючи ногайцям нападати на землі кяфірів. Він зобов'язаний шанувати дикі закони цих племен, бо ногайці слухняні лише тоді, коли напились крові й обтяжені здобиччю. Ханові Мурад-Гірею^[198] дуже хочеться всидіти на троні. І цей похід був на користь султану. Як про це не суди. Хоч і зазнав невдачі. Козаки Сірка вирубали погано керованих ногайців. Отже, зробили їх слабшими й більш слухняними татарам та їхньому хану. А значить — султану! Твоїх погроз на адресу хана султан не підтримає. Повторю: особисте — ніщо, благо держави — усе!

Якби не твоє рішення вирушити до Каланчакського мосту, іслам переможно прокрокував би Європою! Твоя доля була б сумною. Але жертва — не марною!

— Чому ж ти не зупинив мене? Якщо все знав про велику політику?

— Усе знав? Усе знає лише Аллах, а Він не бажав так учинити з тобою. Нам, Його рабам, годі збагнути волю Всевишнього?..

— Виходить, що я, немов золоте опудало, уявив себе левом, а насправді прокладав шлях державним справам, які прикрилися лисячою шкурою. І мене, хворого, ти тягнув на собі лише для того, щоб прикритися моїм лицарським викликом? Недарма я з першої миті нашого знайомства невідь чому засумнівався в тобі. Навіть зараз, слухаючи й усвідомлюючи, я не можу повірити, що ти той самий Евлія Челебі.

— Орхане! — утомлено мовив таємний посол султана. — Ти не можеш повірити в те, що я Евлія Челебі. А знаєш чому?

— Палко бажаю дізнатися, — сердито мовив сіляхдар.

— Тебе непокоять мої прекрасні зуби. У тебе їх майже не залишилося. А мій секрет у тому, що зуби, які ти бачиш у мене останні два місяці, п'ятнадцять років тому мені поставили вмілі ескулапи в австрійському місті Відні. Ось бачиш — є і для мене користь у моїх нескінченних подорожах.

— Так. Ці фальшиві зуби з самого початку збили мене з пантелику. Я вірив і не вірив, що ти саме той мій одноліток, якого я скалічив за велінням султана. Почувши на кораблі твоє друге ім'я, відоме мені з твоїх праць на благо держави, у мені прокинулася пам'ять, а разом із нею й постійний сумнів. Гаразд. Тепер скажи те, що ти хотів сказати, витративши на це так багато часу і слів.

— Урус-шайтан обдурих сонцеподібного падишаха. Я розмовляв із ним. Його лист був лише хитрощами, покликаними відтягнути похід нашої великої армії на Європу до наступного року. І як він лише довідався про похід... Цей обман зміцнив позиції Сірка в очах європейців і завдав образи султанові. Я ухвалив остаточне рішення: ти повинен убити цю брехливу людину. Тоді все зміниться так, як нам треба. Цього бажає Аллах, якщо дозволив тобі вижити в пеклі Хейхату. Я знаю, ти зможеш убити Сірка. Це ми з ханом перевірили на мамлюкові. Якщо ти перемиг цього напрочуд умілого шабельника, то

ти справді перша щабля ісламу. І найкращий воїн Аллаха! А отже — найкращий воїн у світі! Іменем падишаха наказую тобі вбити Урус-шайтана!

— Та хоч би ти був і тричі таємним послом султана, однак не тобі, синові ювеліра, наказувати благородному осману. Хто або що дає тобі право виголошувати такі значущі слова?

Евлія Челебі тяжко зітхнув і, майже по-дитячому жуючи губами, мовив:

— Фірман султана, скріплений золотою печаттю! Він був написаний на шовковій тканині моєї зеленої чалми. Ось тобі й знак із сумки сліпого провидця. Однак чалму забрав лютий вітер клятого Хейхата, — безпорадно розвів руками старий осман.

Орхан спробував стриматися, але не зміг. Гучний сміх сіляхдара зігнав із гілки дуба велику сіру сову. У кількох місцях на пагорбі зашурхотіла трава, виказуючи шлях наляканих звірят і голого чоловіка, тіло якого було ретельно вимазане річковим намулом.

Розділ п'ятий

Шабельний бій

Ранкова молитва напрочуд виразно показує, хто правовірний мусульманин, а хто лицемір!

Немає для лицемірів молитов важчих, ніж нічна й ранкова. Лише той, хто з любов'ю до Аллаха лягає спати, легко відпускає опівнічний сон і ще легше — досвітній.

Евлія Челебі не став будити великого бахадира на необов'язкову нічну молитву. Він розумів, що воїнові, якому вранці ставати на смертний бій, сон просто необхідний. Учений осман молився сам, беззвучно ворущачи губами й внутрішньо радіючи від того, що священне дійство сьогодні можна виконувати не криючись, а найголовніше — на справжньому молитовному килимку, кілька різновидів якого були в похідних сумах, пристебнутих карабінами до сідел чудових скакунів, що здолали моторошний шлях від стамбульської пристані в самісіньке серце землі Урус-шайтана.

Після нічної молитви Евлія Челебі вже не зміг заснути. У його ретельно вибриту напередодні голову лізли різні й, що гірше, непрохані думки. Він то віддавався спогадам про давні роки, то розмовляв із друзями й ворогами, які вже покинули цей світ, а ще вдавався до роздумів у формі діалогу з молодим езуїтом про недалеке майбутнє, у якому гордо майорітиме над Європою зелений Прапор Пророка Мухаммеда, мир йому!

Але все це було земне, без натхнення для душі. А Евлія Челебі, як великий знавець мусульманської філософії, бажав поринути у світ високих духовних почуттів, бо лише так він міг допомогти великому бахадиру в його складній місії. Завдяки натхненню, яке подарує Аллах, він має так провести ранкову молитву, щоб уже після ракату^[199] Орхан відчув у собі легендарну силу древніх османів, підкорювачів світу!

Тому вчений осман знову звернувся до Аллаха. І Аллах почув свого відданого слугу. В одну мить Всевишній переніс прохача в ідеальне для натхнення місце. Евлія Челебі побачив і почув священнодійство. Він побачив і почув те, що дійшло до нині суцях як легенда: пророк Мойсей під час міраджу^[200] диктує Мухаммеду все, що слід знати про

потребу п'яти щоденних молитов, включаючи пози й засадничі слова. Ощасливлений цією милістю, Евлія Челебі не витримав й окропив своє обличчя сльозами радості.

Ці сльози й пробудили вченого османа, бо вже настав час ранкової молитви.

Сонце ще не визирнуло з-за обрію, а небо вже було світле і святкове. Туман опустився до річки, залишивши свої сліди у вигляді діамантових крапельок на кожній травинці, на кожній квіточці, на кожному тремтливому від легкого вітерцю листочку. Ні помаху крила, ні сплеску хвоста, ні м'якого звіриного кроку.

Тиша!

Чиста, урочиста й від цього надзвичайно дзвінка тиша, порушити яку міг лише ще більш чистий, урочистий і дзвінкий езан.

І Евлія Челебі підніс свій надзвичайний за красою голос, сповнений любові до Аллаха і тих дітей його, які незабаром віддаватимуть належне Всевишньому у своїх щирих молитвах.

І рознісся над широкими луками, пологими пагорбами, густими дібровами й річковою гладдю багатозвучний, насичений, благословенний Аллахом голос Евлії Челебі — великого знавця теджвіту, єдино беззаперечної науки, у якій вимова звуків об'єднує всіх правовірних і наближає їх до порога Всевишнього, який також насолоджується мистецтвом смертного.

Міцно заплющивши очі, приклавши долоні до вуст і обертаючись на всі чотири сторони світу, учений осман закликав усіх мусульман, хто міг і бажав почути його голос, до щасливої і радісної події — звеличення єдиного й істинного Бога.

О, якби це можна було робити якомога довше й голосніше, Евлія Челебі забув би і свої роки, і труднощі останнього походу, і всі душевні хвилювання — а продовжував би, і продовжував би, і продовжував би...

Але на те й дав Аллах своїм дітям Коран, щоб вони в усьому дотримувалися міри і правильності, мудрості і розсудливості, розуміння і поміркованості.

Навіть дивовижний за красою й змістовністю азан мусить мати закінчення, бо заклик до молитви — це лише запрошення до більш потрібного і значимого.

Евлія Челебі схилив голову й трохи віддихався. Учений осман омив приготовленою звечора водою обличчя й руки, а також поправив свій одяг. Потім він підняв молитовний килимок, що був згорнутий біля його ніг, і повільно перейшов на сусідній пагорб, вільний від дерев і чагарників. Досягнувши його вершини, учений осман вдихнув на повні груди і обернувся.

За кілька кроків від свого сьогоднішнього імама^[201] стояли його прихожани. Їхні обличчя виражали повну згоду. Знаний і шанований багатьма присутніми в цей досвітній час мусульманами, яких воля Всевишнього спрямувала в землі підступних шайтанів, Евлія Челебі одноставно обрався імамом і йому надалася висока честь проведення такої важливої для всієї Османської імперії ранкової молитви.

Учений осман прочитав це на зосереджених обличчях сіляхдара Орхана, його вірного друга-слуги Абдула, на обличчях братів-арнаутів, релігійні симпатії яких так і залишилися нез'ясованими, розважливого Іслама-Ходжі й сотника Калкая, які прибули пізно вночі для викупу полонених, і на обличчях ще десятка незнайомих Евлію Челебі правовірних із делегацій тих посланників, що обсіли убогу пасіку кошового запорожців Івана Сірка.

Губ ученого османа ледь торкнулася усмішка, але насуплені сиві брови одразу прогнали її геть. І що це за хлоп'яцтво — у таку відповідальну мить думати про дарунки козака Потапа? Про той зелений пояс, що став тюрбаном на голові Евлії Челебі. От якби пояс був білого кольору, то все було б так, як прийнято для відмінності одягу імама від його парафіян, а саме — білий тюрбан і білі рукави. Рукави білі, як у всякої козацької свити. Вони звисають вільно, тоді як рукави каптана вченого османа засукані до передпліччя. Свита — також подарунок Потапа. А ось пояс... Однак не буває в козаків білих поясів! Добре, що він ще зеленого, важливого для мусульманина кольору.

Коротка думка про подарунки козака й викликала усмішку на губах Евлії Челебі. Добре, що вчасно схаменувся. Готуючись до священнодійства, слід проганяти геть усе земне.

Учений осман, як і слід для спільної молитви, вибрав місце і став спиною до решти. Тепер його обличчя було спрямоване в бік Кааби. Евлія Челебі підніс руки на рівень грудей, на ширину плечей, розкрив у бік святого місця долоні й солодко вимовив:

— Аллаху акбар!^[202]

Відтак на грудях поклав праву руку на ліву й продовжив намаз, який зазвичай складається з двох ракатів. Почав, як і годилося, з читання сури «Аль-Фатіха»^[203], покладаючись на свою виняткову пам'ять.

Імам цього ранку був певен: кожен із тих, хто здійснює намаз, наповнює своє серце добрими намірами й щирими словами до Аллаха. Від того і служіння пройшло приємно, і після його закінчення обличчя мусульман були радісні й сповнені благодаті. Особливо тішило Евлію Челебі проясніле обличчя сіляхдара. Може, той спав у незручній позі. Може, йому приснився важкий сон. Але перед намазом обличчя Орхана було сумним і шкіра мала болісний сірий відтінок. Це лише на мить засмутило вченого османа. Він вірив, що після молитви великий бахадир прокинеться і духом, і тілом.

Так, хвала Аллаху, і сталося.

А точніше — і в цьому був переконаний імам — Орхан у доземному поклоні попросив Всевишнього подарувати йому перемогу в майбутньому бою. І Аллах відповів йому. Ця відповідь оздоровила лице сіляхдара й осяяла усмішкою.

Усе склалося так, як і задумав Евлія Челебі. Ось лише...

Урочистість події порушив гучний голос християнського богослова. Густий бас у прозорому ранковому повітрі був подібний до великого яничарського барабану на полі битви. Навіть той, хто не хоче його почути — повинен був чути. Навіть той, хто не розуміє його значення — вслухався і тріпотів.

«Не такий уже й упевнений у своїх силах старий шайтан, якщо волає до Бога своїх козаків», — з деякою зловтіхою подумав Евлія Челебі.

Він уже готовий був поділитися цією думкою з Орханом, та вчасно схаменувся. Сіляхдар також просив допомоги в Аллаха. Це ж не від сумнівів у власних силах і вмінні володіти шаблею? Чи як це розуміти?

Учений осман надовго задумався, а коли, не дійшовши жодного рішення, повернувся до дійсності, то побачив, що від пасіки до обраного ним пагорба рухається декілька козаків.

Попереду звично йшов шайтан Сірко. За ним — кілька довірених осіб, серед яких був молодий єзуїт і запорожець Будащ. Далі — три поважні старці, які й самому Евлію Челебі годилися в батьки.

Замикали хід чотири молоді козаки, які тримали за чотири кути великий килим, який провисав під своєю вагою.

— Ану, брати-козаки, звеселіть душу піснею! — почувся оддалений, проте впізнаваний у кришталевій тиші голос Івана Сірка.

І молоді козаки одразу ж хвацько затягнули відому кожному османові бойову козацьку пісню, яку з великим задоволенням слухають на базарах Стамбула яничари, обдаровуючи виконавців-бандуристів сріблом. І несуттєво, що це пісня ворога, — суттєво, що це бойова пісня, яку шанує й навіть любить кожен, хто називає себе воїном. І ті ж козаки з задоволенням виспівували яничарські пісні, більшість яких грізні воїни султана виконували мовою урусів. Бувало й так, що в нічну годину перед битвою й у грізному таборі османів, і в не менш войовничому таборі козаків звучали одні й ті самі пісні, і найкращі співаки обох ворожих армій змагалися в красі виконання й звучності добре відомих наспівів.

Тільки-но брати-козаки закінчили перший куплет пісні, як на приспіві до них долучилося чимало голосів. Вони додавалися й додавалися в міру того, як на вершечках сусідніх пагорбів з'являлися щораз нові й нові люди. І ось уже сотні й сотні козаків із бойовою піснею на вустах неспішним кроком почали наближатися до того пагорба, до якого прямував і їхній великий ватажок Сірко.

Учений осман подивився на Орхана. У відповідь сіляхдар широко усміхнувся, звів очі до небес і зробив перший крок назустріч своєму ненависному ворогові. Відпустивши на добрий десяток кроків свого великого бахадира, слідом за ним почали спускатися з пагорба і брати-мусульмани. Їх було небагато, лише жменька серед сотень і сотень козаків, з-за широких спин яких визирали молоді козачата й зовсім ще діти. Не сміючи наблизитися, на далеких пагорбах стояли їхні матері й сестри.

Який глашатай, який посланець, який трубач міг за такий короткий час оповістити весь люд про майбутню битву двох найкращих воїнів? Як це йому вдалося? І де взялося стільки людей у цьому доволі пустельному краї? Цього Евлія Челебі не міг зрозуміти, але й ніяк не пов'язав із тим, що земля слухом повниться, а небеса — це очі не лише Господа, але і єдиного в помислах і справах великого народу.

Можна було здогадатися лише, що ці люди скакали на конях, поспішали на возах, бігли або йшли швидким кроком цілу ніч. І те, що

мало статися, для них було не вишуканою розвагою, а набагато важливішим, що стосується особисто кожного — його власною найвагомішою справою. І до цієї справи присутні ставилися з неабиякою серйозністю й увагою. Саме це читалося на суворих обличчях козаків, які оточили протиборців та їхніх супровідників.

За десять кроків Сірко і його друзі зупинилися. Урус-шайтан оглянув присутніх і низько вклонився на чотири сторони. Потім він зробив ще кілька кроків у бік свого ворога й повільним поклоном голови привітав сіляхдара і його людей. Орхан також зробив кілька кроків назустріч і з таким само гідним поклоном голови відповів на привітання.

— Утретє будемо битися на шаблях, — намагаючись усміхнутися, сказав Сірко й дістав з-за пояса коротку люльку.

— Я знаю, ваш Бог любить трійцю, — спробував посміхнутися й Орхан.

— Виходить, бачимося востаннє.

— Востаннє.

Сірко порився за поясом у пошуку тютюну й, не знайшовши його, надовго задумався.

Сіляхдар схрестив руки на плечах і, не бажаючи квапити ворога, повільно оглядав його обличчя й тіло.

Страшно було подумати про те, скільки років минуло з того проклятого дня, коли з височенної трави піднялося оголене тіло жилявого юнака з шаленими очима й печаттю шайтана під нижньою губою. Моторошно було згадати, як страх відняв сили й розум у ще зовсім хлопчини Орхана і як боляче, у саме серце, ударила по коліні голова нещасного брата.

Трохи менший, але все-таки страх відчував Орхан і під час другої зустрічі, коли відбувся їх перший поєдинок на шаблях. Це було в незабутні дні великого бою під Хотином, за рік після моторошного знайомства. І як це не прикро, але страх він відчував і наступного разу, коли на очах французького короля і його двору відбулася їхня друга шабельна сутичка. Але тепер...

Тепер Орхан не відчував ані найменшого страху чи невпевненості перед своїм найлютішим ворогом. Можливо, і тому, що бачилися вони востаннє. Саме так — востаннє!

Напевно, про це думав і сам Сірко. І думав не так, як у минулі рази, коли глузливі бісики в очах свідчили про велику впевненість у собі й своєму неперевершеному мистецтві шабельного звитяжця. Тепер Орхан побачив у потьмянілих від довгих років і суворих випробувань очах старого козака розуміння того, що ця сутичка справді може стати останньою в його героїчному житті. Адже зараз перед Урус-шайтаном був найдостойніший у своєму вмінні шабельник і найбільш вправний із дуже багатьох його ворогів.

Може, усвідомлення цього й поглибило численні зморшки Сірка, зробило лице бугригим, а шкіру припудрило попелом. Та й зростом за ніч він став наче нижчий. А може, так здавалося через те, що прямі дужі плечі старого кошового немов надломалися й тепер звисали, як у селянина після цілого дня важкої оранки на цілинній землі. А може, старі рани й тяжкі хвороби зігнули коліна й скривили попереки.

Так ніч змінила старого вояка. Ослабила тіло й засмутила душу. Ось лише родима пляма — печать шайтана — не змінила свого кольору і форми. А ще голос... такий само: трохи глузливий і водночас напрочуд владний.

— Знаю, у дорозі довелося тобі несолодко. Але ж ти не на млинці до тещі їхав! — вигукнув Сірко й засміявся. Слідом за ним сміх сколихнув лави козаків і, відбившись від пагорбів, понісся в глагур високого неба. Перечекавши, поки настане тиша, старий кошовий продовжив: — А за лицарський виклик і за те, що подолав усі труднощі шляху — уклін тобі. Думаю, бій буде славним. Згадаю роки молоді. Та й не залишилося вже славетних шабельників. Усіх смертяк-чортяка на війнах скосила. Ото вже вправна майстриня. Від її коси шабелька не врятує. Але це ми сьогодні на собі спізнаємо. Певно, вартує кістлява десь поруч і чекає, коли за зброю візьмемося. Що скажеш, сіляхдаре Орхане, як на чужій землі помирати? Не страшно?

Орхан похитав головою й відповів у тон старому козакові:

— Шлях сюди і справді видався нелегким. Що вдієш, такого польоту ми птиці, що багато хто нами милується й вигоду свою в цьому шукає. Гадав, що прийду до тебе, як воїн до воїна, і ми вирішимо свою особисту справу. Та бачу: багато хто в нашу справу

втрутитися вирішив. Я й близько не думав про долі інших країн і незнайомих мені людей. Лише ти і я. А виходить, що чимало нещасних кров'ю окропили мій шлях. Отже, така була воля Аллаха. Ох, і довгі ріки крові за тобою й за мною. Але сьогодні одна ріка пересохне. Тож вирішуймо нашу справу швидше, поки хтось іще чогось хитромудрішого не придумав і не знеславив наш лицарський поєдинок.

— Тьху! Чортівня якась! Тютюн, певно, у хаті залишив, — буркнув спересердя Сірко. — Доведеться після бою викурити свою люльку. Тож вирішуймо нашу справу лицарську. Може, після нас і не буде такого славного поєдинку. Як ти бажаєш битися, сіляхдаре? Кінно, пішо? Якою зброєю? Чи не цією золотою шабелькою? Поглянь-но сюди, — кошовий показав на великий килим, — може, що згодиться? Справа дуже серйозна. Гей, хлопці!

На окрик Сірка молоді козаки піднесли килим і поклали його перед сіляхдаром.

Губи Орхана самі собою розтяглися в солодкій усмішці, адже старий воїн побачив ні з чим не зрівнянне багатство — зброю!

Це була не просто зброя. Кожна шабля, кожен кинджал були виготовлені великими майстрами з різних країн, з особливим умінням і любов'ю. Саме любов'ю. Адже лише коли душа майстра наповнена цим почуттям, тоді його руки здатні створити таку досконалу річ.

Дивлячись на те, як загорілися очі турка і як дрібно затремтіла його права рука, Сірко усміхнувся й сказав:

— Обирай! Здолаєш мене — усе твоїм буде. А якщо ні — твоя золота шабелька поповнить мою колекцію трофеїв. Адже в кожного з цих клинків був господар. Тепер їх господар я. Це мій єдиний скарб. Іншого мені ніколи й не потрібно було. Не квапся — вибирай вдумливо.

Орхан кивнув, відстебнув від поясного гака шаблю султана й поклав її поруч із килимом на знак згоди з пропозицією ворога. А відтак брав до рук й уважно оглядав кожну річ зі «скарбу» Сірка.

Спостерігаючи за тим, із яким трепетом сіляхдар бере до рук черговий клинок, Сірко по-доброму кивав і з видимим задоволенням розповідав:

— Це — чудова угорка. Клинок генуезький — твердий і важкий. Коли я був козачком, то шляхта польська віддавала перевагу саме цій

шаблі, трохи викривленій. Навіть приказку ляхи склали: «Кінь — турок, холоп — мазурок, шапка — магерка^[204], шабля — угорка». Це вже років за тридцять пани віддали перевагу найвідомішій тепер польській шаблі — карабелі! Та й мені вона до вподоби, хоч і придумали її, дивлячись на турецькі зразки. Ох, скільки людців на своїй землі я такими шабельками порубав. Дуже зручно таку в руці тримати. Про неї теж приказка в шабельників є: «Без Бога — ні до порога, без карабелі — ні з постелі». Та ти, сіляхдаре, напевне, знаєш...

Орхан мовчки кивнув і, поклавши славному карабелу, взяв до рук моторошну шаблю з великою замкнутою гардою. І сам клинок, і гарда, що оберігає руку воїна, були зловісного чорного кольору.

Сірко тяжко зітхнув, пригадуючи минуле:

— Гусарська шабля. Радше її можна назвати кривим палашем. Грізна зброя. Пам'ятаю, як після сутички з польськими гусарами, ще молодим, я дивився на поле битви й дивувався. Не поле бою, а місце, де працював кат. Усюди розрубані тіла. Голови, шиї, руки разом із плечима... А один мрець узагалі жахав — розрубаний був від обличчя до потилиці й далі до пояса. Мені, коли набрав силу, також вдавалося рубати ворога навпіл. Але те поле битви запам'яталося найбільше. Аж надто багато на ньому славних запорозьких козаків залишилося. Саме запорозьких — найкращих у світі рубак!

А до цієї кончари^[205] придивись, якщо на кінний бій налаштований. Хоч мені вона жодного разу не знадобилася в бою. А ось німець, що служив у поляків, — у нього я цей меч і здобув, — мені запам'ятався. Довго я його вбивав. Дуже вміло бився й дужий був. У його витягнутій руці кончара була потужнішою за спис.

А ці шаблі тобі добре знайомі — турецькі. Їх у мене, як бачиш, багато! І всі різні. Від старовинних, схожих з омеядськими й аббасидськими мечами, до зовсім новеньких. Ось подивися на цей килідж^[206]. Клинок зі змінною кривизною й із широкою елманню^[207]. Така шабелька на все годиться. І для махових ударів верхи на коні, і для кругових у пішому бою. А це арабські шаблі. З такою кривизною клинка тільки з коня рубати. І перські шамшири дуже криві. Аж до кола. Хоч вигнута рукоять — добра опора для сильних ударів. Це люблять наші запорожці, та фехтувати такою шаблею непросто. Дуже важко призупинити свій-таки удар, щоб змінити його напрямком.

Московські, молдавські, вірменські шаблі... Схожі на польську карабелу, але рукояті ні на що не годяться. Вони не дають змоги виконувати кругові удари. А це кавказька й поряд із нею черкеська шаблі. Зручні й для кругових ударів, і для махових із коня. Хоча з ними слід добре берегтися. Дуже слабкий захист для кисті й пальців.

Що там ще?.. Це італійська шабля — спорта. Нею зручно завдавати махових ударів із ліктя. Я пробував, коли у Франції за короля воював. І цю швейцарську шаблю я звідти привіз. Клинок задовгий, але важкий ефес — добра йому противага. Добряче я нею з коня рубав іспанських списоносців. Он бачиш кільце для великого пальця? З ним добре вдаються раптові атаки й навіть швидкі зміни напрямку удару. Зараз на багатьох шаблях такі кільця. Зручно з ними. А тобі як?

Орхан ствердно кивнув:

— Так. Для вправного фехтувальника це відкриває великі можливості рухів і ударів. Але водночас це хитрість і підступність варварів-європейців. На Сході воліють чесний бій.

Сірко ледве стримався, щоб не розсміятися в обличчя великого бахадира:

— А китайські виверти з викидними лезами? А індійські самохвати? А отруйні шипи й потайні гаки? А голки, що вилітають з меча, мов стріли? І ти кажеш, що на сході чесні бої?.. Немає честі в тому, щоб убити людину. Усе це вигадки, щоб виправдати наглу смерть. Знаєш головне правило східних бійців: «Щоб убити ворога — усі хитрощі до діла». Невже ти не зустрічав японських самураїв?

— Зустрічав. Та не думав, що і тобі довелося їх бачити. Цікаво знати... — але Орхан не продовжив цю думку, його очі зупинилися на незвичній шаблі. — А ця шабля — марокканська. Невже ти й там побував?

Сірко усміхнувся:

— Так, цікаво нам було б про все поговорити. Але ж ти не за цим сюди прийшов?

Здивоване всім побаченим обличчя сіляхдара миттю набуло звичного виразу суворості й гідності:

— Я пропоную піший бій... по-козацьки... Моя зброя — карабела й кривий кинджал.

Приглушений вигук здивування мимоволі вирвався з грудей воїнів — як християн, так і мусульман. Але, поважаючи волю великого бахадира, присутні швидко опанували себе.

У поновленій тиші голос старого кошового прозвучав особливо урочисто:

— Піший шабельний двобій! По-козацьки! З карabelою й кривим кинджалом! Нехай наші послухи^[208] засвідчать це.

До Сірка одразу підійшли три сивочолі старці й із неабиякою поважністю кивнули.

— Ці діди — совість, честь, слава й непохитність традицій Запорозької Січі: Пищимуха, Бабій, Яцик Корж... Перед ними всі запорожці шапки скидають. Славні діди, що били вас, турків, ще під Хотином, у найбільшій битві Європи проти османського султана! Діди! Чули слова турка, якого бою він бажає?

Старці знову мовчки кивнули.

— Евліє Челебі, Абдуле й ти, Ісламе-Ходже! Підійдіть і засвідчіть мої слова.

Супровідники, яких назвав Орхан, одразу ж стали за спиною сіляхдара і на знак підтвердження схилили голови, склавши руки на плечах.

— Ось і вирішили. Правильно вирішили, — засовуючи за пояс порожню люльку, сказав Сірко. — Піший бій — для міцних шабельників. Не доведеться покладатися на вибрики ворожого коня. Та й худобину пожаліємо. Не зарубаємо зопалу. А що по-козацьки вирішив битися... Твоя воля. Отже, ні в чому себе не обмежуємо. Та й які правила можуть бути в бою, коли сходяться на шаблях найлютіші вороги? Бери карabelу. Вибирай собі кинджал. А я пошлю козачка в хату по мою зброю. Не думав я, що ти карabelу вибереш. Другу не приніс. Видно, правду мені казали — став ти, Орхане, великим шабельником. Готуйся до бою...

Сірко вже напівобернувся спиною до свого ворога, але той зупинив його:

— Я маю до тебе питання, кошовий...

Сірко уважно глянув на Орхана й із неприхованою цікавістю відповів:

— Питай, сіляхдаре. Яким би не було питання, відповім, як на духу.

— Це питання не буде приємне для тебе. Але ти наперед погодився відповісти на нього. Тож відповідай так, як сказав, — на духу... Переходячи через татарські гори, я обіцяв старійшині селища запитати тебе від його імені: навіщо ти забрав від нього раба й убив його разом із тими трьома тисячами нещасних, що залишилися лежати порубаними в Чорній долині Хейхату? Цей раб мав щасливу сім'ю, роботу й ніколи не лягав спати голодним. Ні він сам, ні його дружина, ні його діти. Він був твоєї віри й із твоєї землі. Що мені сказати старійшині татарського селища, коли я повертатимуся? Якби ти вбив лише чоловіка, я б ще погодився з тобою... Але чим прогнівили тебе його дружина й маленькі діти?

Останні слова сіляхдара змусили Сірка низько схилити голову й прикрити повіки. Так він простояв доволі довго. Потім його очі, переповнені смутком, відкрилися й, глянувши спідлоба на ворога, старий кошовий тихо сказав:

— Ніхто й ніколи не наважувався питати мене про це. Ні вороги, ні друзі... Але, якщо я обіцяв, відповім. Щоб знали друзі й пам'ятали вороги. Протягом століть засинала моя земля в тривозі, що ранок почнеться жарким полум'ям палаючих хат, зміїним свистом гострих стріл, криками поранених, сльозами й прокльонами полонених синів і дочок моєї землі. Ви, надуті гордістю й поважністю турки, багато років підігрівали золотом жадібність татар, щоб ті гнали за собою в криваві походи диких дітей степу — ногайців. І багато років ті в крові й сльозах гнали мільйони українців, поляків і московитів у чужі землі, щоб вони своєю рабською працею збагачували тих, хто позбавив їх волі. Мліючи від дозвілля, ситі молоком і кров'ю невільників, османи й татари лише про те й мріють, щоб знову напасти на мою нещасну землю. Але з кожним роком на нашій землі стає дедалі більше і більше славних воїнів, спроможних не лише зупинити вбивць і людоловів, а й прийти в їхні житла, щоб і вони відчували гіркоту смерті рідних та друзів і такий само жах, коли той, хто залишиться живий, дивитиметься на розорений край і на те, як палає його дім. А ще ми приходили в серце землі Кримської, щоб звільнити братів і сестер від осоружного рабства, повернути на рідну землю в обійми коханих і рідних. І тепер із любов'ю в серці, із запахом отчої землі, з істинною вірою в душі ці

люди ростять своїх діточок і захищають свої хати від кривавих рук ворога.

Але є й такі, хто зрадив сім'ю, друзів, товаришів. Хто за шматок черствого хліба й кисле вино відмовився від віри батьків. Хто власноруч кує зброю й подає її ворогові. І хто навіть дітей своїх посилає в армію тих звірів, які завтра знову заллють кров'ю і сльозами багатостраждальні простори рідної землі.

Кому потрібне їхнє життя? Лише ворогу! Ці людці, що існують без віри й батьківщини, і самі того не бажаючи, вбивають і роблять рабами тих, кого колись любили й поважали, — батьків, братів, сестер, друзів і сусідів. І вони це розуміють! Не можуть не розуміти! І все-таки годують своїх гнобителів, народжують їм дітей — мерзенних тумів, роблячи ворогів сильнішими.

І коли я стояв над тілами тих, хто не побажав іти на рідну землю, а хотів повернутися, говорячи про те, що в Криму в них є господарство, я сказав їхнім душам, що відлітали до пекла: «Вибачте нам, брати, і спочивайте тут до страшного суду Господнього замість того, щоб розмножуватися в Криму серед бусурман на наші християнські молодецькі голови й на свою вічну без хрещення погибель!»

Останні слова славетний звитяжець, захисник рідної землі Сірко вимовив із високо піднятою головою й твердою впевненістю в голосі. Усі присутні, за винятком мусульман, що стояли за спиною Орхана, ствердно закивали, хоча вголос не вимовили ні єдиного слова.

Подивившись на ці згідливі голови, Сірко несподівано розсміявся:

— Ох і хитрий ти, турку! Гадаєш, що тобі вдасться передати мої слова цьому татарину в горах? Хочеш так смерть обдурити? Ні твої балачки, ні закляття на мене не подіють. І не сподівайся! Може, хтось із твоїх бусурман і буде в кримських горах, але вже точно не ти!

У відповідь Орхан усміхнувся й сказав:

— На все воля Аллаха!

До поєдинку ще залишалось трохи часу.

Евлія Челебі скористався тим, що шайтан Сірко відійшов до своїх дідів-запорожців і повів із ними неквапливу розмову. Учений осман

наблизився до Орхана, який приміряв до руки карабелу, і з тремтінням у голосі запитав:

— Дорогий мій друже, моя душа наповнилася хвилюванням. Чи розумно ти вибрав вид бою та зброю? Настільки ти зміцнів після важкої хвороби, щоб битися в пішому поєдинку? Адже з твоїм славним конем бій для тебе був би набагато легший. Та й рішення битися зброєю ворога й за його правилами, а точніше взагалі не дотримуючись жодних правил і обмежень, — чи воно слухне?

У відповідь Орхан усміхнувся. У його очах блиснула завзята іскорка, точнісінько як у хлопчиська, що збирається пуститися в погоню за газеллю, яку він підстрелив. Навіть зморшки на обличчі великого бахадира розправилися, оздоровлюючи лице несподіваним рум'янцем:

— Що тобі сказати, мій добрий друже... Можливо, так я називаю тебе востаннє, а може... Хай вибачить мені Аллах, і ти мене не осуджуй... Але під час ранкової молитви я подумав про себе малого. Ні, я був душею й серцем з єдиним Богом, проте... Мені раптом, порушуючи святість молитви, прийшла нескромна думка про себе самого й про те, чому так сталося зі мною в дорозі. Адже для нашої святої віри й усіх братів-мусульман було значно важливіше, а головне потрібніше, щоб я опинився в руках ворогів і таким чином зруйнував їхні можливі союзи. Роз'єднаних ми могли б знищити, кожного окремо, і привести Європу до істини ісламу. Чому ж Аллах не забажав моєю кров'ю окропити зелений Прапор Пророка й дати моїм братам по вірі полегшення в ратних ділах? Адже я готовий пожертвувати своїм тілом на благо святого — повної перемоги ісламу. І щойно я подумав про це, одразу ж почув і відповідь на своє болюче питання... Так-так, мій добрий Евліє Челебі!.. У моїй душі пролунав голос Всевишнього!

Учений осман у глибокому подиві відступив на кілька кроків від сіляхдара, а тоді обвів своє обличчя руками й схилив голову:

— Говори, о чоловіче, якого торкнувся великою милістю Аллах!

— Голос у моїй душі сказав: «Я дав тобі через обраного мною провидця знамення, щоб випробувати тебе й водночас захистити від підступності дурнів, які вирішили, що хитрощі й лукавство допоможуть їм у великому призначенні — настановленні тих, хто заблукав, на шлях істини, на шлях ісламу! Вони не розуміють, що

відмовившись від гідних вчинків і подвигів предків в ім'я віри, ослабили себе й прирекли своїх нащадків на тяжку долю бути переможеними. Не хитрість, виверти і обман, а справедливе слово, сила зброї й велика мужність — ось те, що допомагало османам підкорювати країни й народи. Будь вірний славі предків і чини так, як чинили вони!» Ось що сказав мені голос. У мені достатньо сили, сміливості й уміння, щоб бути вірним заповіту моїх предків-османів, які підкорили півсвіту! Аллах не віддав мене до рук ворогів, щоб не допустити османів на шлях хитрості й обману. Лише силою зброї й військового духу османи зможуть підкорити Європу!

Тому, мій учений друже, я вирішив не покладатися на допомогу мого славного коня. Тим паче, що в запорозьких козаків бойові коні анітрохи не поступаються ні арабським, ні угорським, ні іберійським, ні ахалтекинським скакунам. До того ж звичний до кінного бою вершник занадто часто думає, як уберегти свого коня від ран, і відволікається від самого шабельного бою. А щодо зброї ворога й самих умов бою... Немає в бою умов і правил. Є результат — смерть ворога. Зброя?.. Мені однаково, яка зброя в моїй руці. А ворог менш обережний, коли бачить у руках суперника знайомий для нього клинок. До того ж кривий кинджал для мене особливий захист.

Колись я обіцяв розповісти тобі про мою першу бойову сутичку з Сірком. Вона вийшла несподіваною й блискавичною. Кілька козаків, серед яких був гетьман Сагайдачний, тікали від погоні. Це було перед Хотинським боєм. У лісі вони наткнулися на особистий загін мого батька, великого бейлербея Румелії Хусейна. Цей загін батько доручив мені. Минув лише рік відтоді, як загинув мій старший брат, і я був сповнений бажання помститися за його смерть, зрубавши сотні козацьких голів.

Я вибіг з намету на шум сутички й зіткнувся з молодим козаком, який відбивався від п'ятьох найкращих шабельників мого батька. Я одразу ж його впізнав. Його обличчя назавжди закарбувалося в пам'яті моєї душі. Я скипів і, зупинивши воїнів, кинувся з шаблею на вбивцю мого брата. А той лише посміхнувся. Не встигнувши бодай змахнути шаблею, я впав, тяжко поранений у ліве плече. Навіть не схрестив із ним своєї зброї! Якимось невловимим ударом він вразив мене. Вразив і, скориставшись заціпенінням моїх воїнів, зник. Немов крізь землю провалився! Уже пізніше я дізнався, що, затримавши воїнів, Сірко

врятував від вірної загибелі або полону самого гетьмана Сагайдачного. А якби я та мої воїни не прогавили гетьмана, то козаки не були б такими відважними й стійкими в бою під Хотином. Сагайдачний був тим, хто зміцнив їх і зробив непереможними. Завдяки козакам війська польського короля не були розгромлені, і Європа ще тоді не була скорена османами. Битва під Хотином була знаменною для османів — і знаменною тим, що після неї наші війська почали зазнавати поразок.

Аллах не забажав моєї смерті й дав уміння лікарям урятувати мене від тяжкої рани. І тоді я поклявся стати умілим і доблесним шабельником і кожен свій бій присвячувати великому Аллаху. Кожен!..

Як і той, що відбувся в Парижі на очах французького короля. Це був важкий шабельний поєдинок і для мене, і для Сірка. Я вже був доволі вмілим фехтувальником, але... У якусь мить цей шайтан помітив у моїх очах тривогу за ліве плече. Він побачив мою слабкість й одразу нею скористався. Лише дивовижне лікарське мистецтво паризького ката — так-так, не дивуйся, саме ката — врятувало мені життя...

Сьогодні Сірко буде особливо уважний до мого вразливого місця. Це він так думає про моє ліве плече. Він про нього пам'ятає, і це його погубить. Кривий кинджал у моїй лівій руці — моя гарантія захисту і його смерть. Тому я й обрав бій із добре знайомою мені карабелою та кривим кинджалом. Ну от і все. Обнімімося. Мені час.

Евлія Челебі дрібно, по-старечому закивав і обійняв великого бахадира. Із-за його плеча вчений осман побачив, як шайтан Сірко взяв карабелу, яку саме приніс із хати хлопчик, і кілька разів змахнув нею, звикаючи до ваги й балансу клинка. А тоді старий кошовий віддав дідам шаблю й кривий козацький кинджал.

Оглянувши зброю, старі козаки піднесли її Орханові й уклонилися. Сіляхдар уклонився посланцям свого дуелянта й вказав рукою на Іслама-Ходжу та вченого османа. Зброю з поклоном передали їм для огляду. Запорозьким дідам Орхан вручив обрану карабелу та італійський важкий кинджал із суцільною гардою — щитком, що прикривав п'ятірню.

Евлія Челебі^[209] й молочний брат ногайського бея уважно оглянули зброю ворога й згідно кивнули. Орхан, який стояв поруч, теж швидким поглядом оцінив смертоносне залізо.

Нічого особливого чи потайного ні в шаблі, ні в козацькому кинджалі не було. Карабела така само, як і сотні інших шабель, яких сіляхдар перебачив на довгому віку воїна. Для цієї карабели залізо кували в німецькому місті Золінгені, але турецьке й перське залізо, яке постачалося до Польщі для таких само карабел, було краще.

За формою клинка карабели поділялися на два види: перший вирізнявся двосічною елманню й збільшенням кривизни до вістря, другий чітко вираженої елмані не мав, а вирізнявся рівномірним круглим вигином. Карабела Сірка, як і Орхана, належала до першого виду з важким клинком, що збільшувало силу удару. Крім того, клинок з елманню спроможний розітнути тіло на всю довжину, вільно виходячи з рани. Елмань робила вістря шаблі широким, важким і двосічним. Страшний клинок, що не залишає надії на легкі рани й розсічення.

Рукоять карабели була виготовлена зі слонов'ячої кістки, з анатомічними заглибленнями під пальці, й закінчувалася у формі «орлиної голови», загнутаї вниз. Ця загнутість дозволяла добре сперти мізинець руки, що створювало опору кулака під час кругових рухів шаблі. Особливо було зручно крутити криве коло або подвійне коло швидкими рухами зап'ястя з нерухомим ліктем. Для супротивника цей рух залишався невловимим, і такий удар часто досягав мети. Сила його була меншою, ніж сила ліктьового удару, але серйозно поранити противника було цілком можливо.

Щодо ґарди, то вона була, як у добрі старі часи, зовсім простою, хрестоподібною, без жодного захисту для п'ятірні, без хитромудрих кілець для великого пальця й навіть без темляка^[210], який запобігав утраті зброї, якщо випадково випустити її з руки або сильно вдарити супротивника по клинку.

Козацький кинджал так само був простий і нехитрий, хіба що мав потовщення в рукояті й скошене вістря, зручне для розсічення горла. Його рукоять із дерев'яними накладками, обтягнутими шкіряним шнуром, так відполірувалася від часу й частого застосування, що здавалася вкритою товстою й коштовною емаллю.

Оглянувши зброю, довірені особи дуелянтів із поклоном обмінялися нею. Відтак смертоносні клинки опинилися в руках Орхана і Сірка.

— Можна! Починайте! — махнули руками запорозькі діди.

— Починайте! — одночасно вигукнули Іслам-Ходжа й учений осман.

Бійці стали за п'ять кроків один від одного й почали повільно рухатися по колу, вибираючи зручну позицію й придивляючись до руху ворога. До цього кола поступово присунулося коло глядачів, щільне, але й напрочуд рухливе, готове в будь-яку мить відхилити й надати необхідне місце бійцям.

На кінчиках довгих клинків^[211] заграли сонячні зайчики небесного світила, яке лише розігрівалося. Прокинувся вітерець і розпушив довжелезні чуби й вуса, сивина яких викликала в молодих воїнів страх іще більший, ніж блискучі шаблі в руках. І чуб^[212], і вуса в усі часи були своєрідним знаком гідності й доблесті. За їхньою формою, довжиною й доглянутістю бувалий воїн завжди міг судити про звання, старшинський чин, бойовий вишкіл і досвідченість ворога, який йому протистояв.

Непросто, ох, непросто було заслужити такий чуб. Лише за значний військовий подвиг запорозькі діди дозволяли козакам вибривати з боків голови смужки на два пальці завширшки. Чимало подвигів треба було вчинити, щоб мати право на такий знаменитий чуб. І до того ж слід було постійно відстоювати це право перед тими, хто сумнівався або насміхався. Так само і з вусами — цим військовим оберегом у формі підкови.

Із найдавніших часів воїни степу списом і шаблею домагалися права носити ці військові відзнаки. І це ріднило ненависних ворогів — османів, козаків, ногайців, татар, калмиків, кабардинців, іранських кизилбашів і ще десятків войовничих народів Великого степу.

Тим глядачам, що стояли в задніх рядах, супротивники здавалися майже братами — високого зросту, сухорляві, зі схожими прикметами голів, вони й одягнені були майже однаково: у широкі шаровари й білі свитки. Лише шаровари турка були з золотистого шовку, і з того-таки матеріалу верхня частина одягу. Як досвідчений воїн, Орхан відклав свій тюрбан із золотої парчі, щоб голова й шия могли вільно обертатися.

На старому кошовому Сірку шаровари червоного кольору були з англійської тканини, і у своїй напускній щедрості майже приховували потоптані чоботи, пошиті з татарського сап'яну.

Помітивши те, як супротивник посміхнувся на його розтоптане взуття, Сірко розсміявся:

— І не мрій їх із мого трупа зняти. Вони зі мною вже двадцять років. І сибірське заслання царське бачили, і Крим топтали, і з половини Європи пил зібрали. А ось твої золоті чоботи я повішу над входом до хати. Нехай виблискують і побратимів скликають. Сядемо ми з ними медовуху пити, дивись, і тебе пом'янемо. Готовий зустріти Аллаха з голими п'ятами?

Нічого не відповів великий бахадир. Навіщо слова, якщо в руці є смертоносне залізо, здатне відповісти на будь-яке запитання?

Міцно стиснувши губи, Орхан зробив три швидкі кроки й завдав блискавичного удару. У славетних фехтувальних школах Європи такий удар називався внутрішнім, що йде знизу в бік підборіддя й горла. Парирувати такий удар надзвичайно складно. Новачок, який намагається відбити або відхилити лезо супротивника, приречений на тяжке поранення й смерть. Сірко, не схрещуючи зброї, уникнув удару стрибком праворуч.

— Ага! Отже, почали! — задиркувато вигукнув Урус-шайтан і, наступаючи, почав завдавати карабелою ударів згори, чергуючи їх зі швидкими уколами кинджалом у ноги супротивника.

Але сіляхдар, парируючи клинок шаблі, ні на мить не випускав із виду кинджальних випадів старого кошового. Не отримавши миттєвого результату, Сірко перейшов на крижеві удари, притаманні польському способу ведення шабельного бою.

Та й кому з шабельників не відома популярна приказка: «Угорець б'є навідліг, московит — згори вниз, турок — до себе, а поляк “на криж” махає своєю шаблею»? Той криж, що вийшов із польського «sztuka krzyżowa», був найкращим способом ведення шабельного бою для карабели або гусарських шабель, які не мали розвинених ґард. Ці клинки, стикаючись один з одним під час парирування ударів, немовби утворювали хрест, перетинаючись під прямим кутом. І тут було дуже важливо перевернути шаблю клинком донизу, щоб ворожа зброя, зіскакуючи, не ковзнула по незахищеній п'ятірні.

Уповільнивши удари, Сірко дав змогу туркові перевести подих і перебудувати бій уже на інший, менш силовий вид — угорський, коли вістря клинка під час оборони спрямоване до землі, а не вгору. Тепер під рубані удари козака сіляхдар підставляв клинок, тримаючи руку вище точки дотику зброї. Карabela кошового щораз частіше й частіше зісковзувала вниз, так і не дотягуючись до п'ятірні супротивника.

Для досвідченого шабельника ганьба отримати поранення в п'ятірню, а ще більша ганьба — втратити пальці. Хоча одне чи інше припадало на шість, а то й сім поранень із десяти, що траплялися на полі битви й на дуелях. Але такі поранення не загрожували досвідченим рубакам, особливо Орханові й Сірку, які знали про зброю й про методи бою все і навіть більше.

Ні хитрі повороти кисті, ні веретеноподібні рухи руки, ні «хибні» випадки й удавані відступи, ні удари поштовхами, ні рубані, ні колоті, ні протяжні удари, ні атаки, ні заслони, ні парирування, ні випереджальні дії супротивників результату не дали — жодного не те що поранення, а порізу чи забиття не з'явилося на їхніх тілах. І атака, і захист кожного з великих шабельників були бездоганно точні й небувало вправні!

Час від часу, після особливо хвацького удару або випадку, який сіляхдар усе-таки відбивав, Сірко хитав головою й, сміючись, примовляв:

— Ну, турку, ти бісів син! Спритний, спритний! А ось так?..

І Урус-шайтан завдавав ще одного прихованого удару, ще одного потайного уколу, робив ще один різаний помах. Але вся вправність, увесь досвід, усі бойові хитрощі старого козака результату не мали — Орхан відбивався, і обличчя його братів-мусульман сяяли усмішками гордості за великого бахадира.

Ніколи ще шабельний бій не був таким тривалим. Ніколи ще в історії поєдинків не було завдано стільки ударів, скоєно випадів, відходів, ухилень і геть уже неймовірних за складністю виконання прийомів зі зброєю. Сонце вже давно піднялося над верхівками дерев, висушивши ранкову росу. Вітерець уже припишк у запашних високих травах. Небо прогнало білий серпанок і проявилось яскравою блакиттю.

Але спостерігачі за шабельним боєм не сміли поворухнутися, відлучитися за потребою, обмінятися кількома словами з тими, хто стояв поруч, а чи просто відволіктися. Здавалося, що-небудь із цього

собі дозволиш — і тут-таки втратиш те, задля чого здолав такий довгий шлях і зараз так довго стояв, напружено спостерігаючи за бійцями. Ось іще удар, ось іще один хитрий випад, ще...

Але супротивники не падали на соковиту траву, забарвлюючи її кров'ю. Не лунав зойк смертельно пораненого, ані навіть стогін за легкого поранення. Лише дзвін шабель, скрегіт схрещених кинджалів, важке дихання бійців і їх короткі слова:

— Дужий сіляхдар, ох, дужий став!

— Спасибі тим, хто дав мені шабельну науку. І тобі, Сірко, спасибі...

— І цей удар знаєш?

— А ось і тобі свіженьке!..

— Це «свіженьке» я вже й забув. А ось отримай!..

Темп бою поступово вповільнювався. Тепер супротивники радше скидалися на двох друзів, які показують один одному те, чого навчилися на війні або в ще більш досвідчених воїнів. Чимало глядачів були вправними рубаками й у цих обмінах легко впізнавали удари, які мають власні імена: поздовжній удар згори вниз, який називався «голова»; поздовжній удар знизу вгору, під підборіддя — «братський»; поземний удар між стегном і лопаткою — «батьківський»; прямовисний від лівого плеча або лівого вуха навскоси до правого боку через груди — «референдарський удар»; поземний у ліву частину голови, у щоку — «поцілунок черниці»; прямовисний від лівого боку, з повернутим клинком вістрям угору, до правого плеча через груди навскоси — «сенаторський удар».

Чимало з цих ударів були такі сильні й так бездоганно виконані, що годі було уявити, як від них уберегтися, захиститися або ухилитися. Часом здавалося, що це б'ються не два смертельні вороги, а два дуже вмілі актори, які змовилися й бездоганно відпрацьовують бій. Насправді було зовсім не так. Кожен із присутніх знав, якою ненавистю один до одного дихають супротивники. І вся ця безкровна театралізація — підсумок багаторічної військової праці та бажання стати найкращим із кращих.

Але цих шабельників годі було назвати навіть найкращими з найкращих. Бо вони були виняткові. Таких досі не було і, певне, уже не буде.

Лише двічі ахнули глядачі великого поєдинку.

Уперше — коли Сірко помітив, як затремтіло ліве плече супротивника, і в повному оберті навколо себе відвів карабелу турка кинджалом — і короткий кинджал сіляхдара опинився віч-на-віч із могутньою Сірковою шаблею. Здавалося, що вістря карабели ось-ось згори увійде через ліве плече й проткне серце. Ще мить... і...

Кинджал турка здолав шаблю. Якимось ледь уловимим рухом Орхан, який заздалегідь чекав такого удару, змусив клинок карабели зісковзнути з масивної ґарди італійського кинджала. Захистившись, він одразу розгорнув пряме лезо, щоб увігнати кінець своєї короткої зброї в горло старого кошового...

Серця присутніх на мить зупинилися, але наступної миті вони знову забилися, звільняючи багатоголосе «ой» глядачів. Якимось дивом Сірко зумів підставити свій кривий кинджал і відвести смертельний удар.

Після цього прийому супротивники ненадовго зупинилися й пильно подивилися один на одного.

— Ти не забував про рану мого лівого плеча? — криво посміхнувся сіляхдар.

— Мені Боженька нашептав, що ти його берегтимеш. Але сатана спокусив мене твоїм удаваним тремтінням. Славний ти воїн, Орхане. Навіть убивати тебе шкода. Не буде більше таких шабельників у турків. Нудно моїм молодим козакам буде воювати. Та й узагалі після нас не залишиться славетних шабельників, — з сумом похитав головою Сірко.

— Нудно не буде. Нові війни — нова зброя. До бою, Урус-шайтане! Боженька тебе зачекався...

І знову задзвеніли мечі й заскреготіли кинджали. Просочився рясним потом одяг і липнув до тіл старих рубак. Ступні аж палали в гарячих чоботях. У важке дихання протиборців уривався протяжливий стогін. І лише сиві чуби й вуса тріпотіли, мов особисті хоругви^[213], за найменшого руху неперевершених шабельників, справжніх богатирів і найвеличніших воїнів.

Хоча чимало присутніх убачали в них уже не просто шабельників. Супротивники уявлялися небесними покровителями військового мистецтва, які зійшли з небес, щоб показати свою досконалість і зміцнити віру в себе, а може, й у людей.

Якщо на початку бою всі з захватом ще вигукували:

— Добре! Ох, і добре б'ються!..

— Славні шабельники!..

І навіть так:

— Ох, чорти їм у боки, як майстерно рубаються!..

— Ну, собачі діти, які красені!.. Та куди там дівкам у річці!.. Писані красені — хоч на ікони!..

То далі впродовж сутички більше не лунало вигуків, а в багатьох бувалих шабельників по щоках текли сльози — сльози благодаті, які можна побачити хіба що в церкві під час великих урочистостей.

І все-таки протиборці не були небесними мешканцями. Їхні кістки й м'ясо належали землі, і земля поступово ослаблювала їх, щоб нагадати — ні в яких думках і діях ніхто зі смертних не може уподібнитися вищим силам. Навіть той, кого за життя нарекли Урус-шайтаном.

На початку бою попелясте обличчя Сірка оздоровилося. Шкіра натяглася й набула природного кольору. Та хіба можна назвати природним кольором задубілий загар, який не сходив з обличчя старого кошового й у зимову пору? Але відтак на щоках Сірка проступив рум'янець. Так-так рум'янець! Точнісінько як у юнака в шлюбну ніч. Навіть усмішка суворого воїна стала добрішою, людянішою, наче з неї зірвали кисле тісто насмішок і навіть знуцань.

Але бій був тривалим. Занадто тривалим. Струмки поту змили з суворих рис Сірка запал, що завжди прокидається в душі під час шабельних ударів, які для його слуху були солодші, ніж малиновий монастирський дзвін. Попри те, що в його рухах не було помітно втоми, удари стали не такими частими й не такими блискавичними, як на початку.

Тепер дедалі частіше й частіше атакував сіляхдар Орхан.

Великий бахадир бачив, як вогник в очах Урус-шайтана почав тьмяніти. І це було сигналом того, що Сіркова віра у свою неодмінну перемогу слабшає. Це неабияк утішило Орхана. Узяти верх над собі рівним можна лише надломивши дух супротивника або змусивши засумніватися в непохитності віри у власні сили.

Справді, у висліді тривалого бою Сірко вже не був так упевнений у власній перемозі, як до і на початку сутички. Досвідчений воїн, він не міг не зрозуміти того, що сіляхдар, який протистоїть йому, не поступається ні в майстерності володіння зброєю, ні в знаннях

способів ведення бою, ні в хитрощах, ні у фізичній силі. Ба більше, в Орхана була перевага: він не поспішав убити ворога на очах безлічі присутніх земляків, як поспішав це зробити старий кошовий. Великий бахадир навіть відчував свою перевагу, уміло борючись на чужій землі на очах численних ворогів. І нарешті він зважився!

Орхан пішов в атаку! Ні, не в ту, що притаманна шабельному бою взагалі: коротка атака — захист, знову атака й неодмінний захист. Він тепер ішов, як могутній лев на гієну, як величезний слон на втомленого бика, як висока хвиля на маленьке багаття біля берега. Він ішов в атаку, щоб уразити, смертельно уразити ненависного ворога.

Помах, удар, укол, обхідний удар, хрестовий удар, обертання п'ятірні й іще багато іншого. Усе випробував великий бахадир у чудовій атаці. Весь досвід минулих воєн, уроки великих учителів, власні винайдені прийоми бою. Але... всього цього виявилось замало, щоб зарубати чи бодай поранити сина шайтана.

Залишалося застосувати те, до чого шабельники вдаються в рідкісних випадках. Це було неймовірно, але Орхан вирішив ужити до супротивника те, чим пишалися козаки, — бій-танок. І перше, що він зробив, — завдав удару, яким він уразив у Криму мамлюка-шабельника. І зробив сіляхдар це блискуче, змусивши присутніх ойкнути вдруге.

А хвиля зітхання, що прокотилася над головами глядачів, була викликана тим, що всім їм здалося, ніби шабля Орхана увійшла знизу в живіт старого кошового. Принаймні половина клинка. Лише ті, хто стояв поблизу, з полегшенням помітили, як кінець карабели турка вийшов зі спини білої свити Сірка, і вийшов без найменшого сліду крові.

— О, шайтан!.. — у розпачі вигукнув Евлія Челебі.

Лише шайтан міг так вивернути своє тіло, що мокру від поту свиту шабля проткнула наскрізь, а плоть виявилася навіть не розсіченою.

Усі присутні завмерли від такого дива. Навіть великий бахадир на мить закам'янів. Лише Сірко широко усміхнувся й, розтягнувши свитку, подивився на широкий розріз.

— Ну, турку, тримайся! — по-хлоп'ячому задержувато вигукнув старий кошовий і навприсядки рубонув суперника по ногах.

Орхан ледве встиг відскочити від такого стрімкого й несподіваного удару. Але всім було видно — пречудові золоті шаровари благородного

Османа трохи нижче колін були розрубані.

Будь-який рух, сповнений високої досконалості, прийнятний у бою. Нікого не дивував мінливий рисунок сутички. Різка зміна рівня атаки, присідання, переміщення навприсядки й навіть рачки, підстрибування й навіть перекидьки. За цим було б весело спостерігати, якби пустували таким чином дітлахи або безвусі молодики. Але коли великі воїни зі зброєю в руках виконують ці забави, жодна усмішка не з'являється на вустах спостерігачів цього своєрідного мистецтва війни.

Відтепер атаки зброєю посилилися ударами ніг і підсіканнями. Такий вид бою вимагав великої фізичної підготовки, тому що забирав неймовірно багато сил й енергії. І одного, й іншого в протиборців ще вистачало.

Бій навприсядки був більш доречний у випадках, коли вершники врізалися в ряди піхоти, або коли воїн залишався сам в оточенні. Навприсядки легко було пройти під черевом коня й устроїти ніж у його пах. Зручно було вистрілити з-під того ж черева або стати під захист тулуба тварини. А вже потім можна було вистрибнути й, бігаючи по спинах коней, завдавати шабельних і кинджальних ударів. Та й проти ворогів, які тебе оточили, було значно простіше опуститися до землі й крутитися дзигією, б'ючи в ноги й у низ живота. У тісноті й у темний час доби такий бій найчастіше був переможним.

Але великі воїни завжди готові до супротивникового вибору, яким би він не був. І козацький танець-бій у виконанні турка Сіркові нічим не дошкулив, бо поставився кошовий до нього з усією серйозністю й увагою. Навіть здивувався, що шляхетний осман знає й уміє так багато з того, що запорожці ретельно приховували і від ворогів, і навіть від друзів. Адже це було таємною зброєю запорозьких козаків, особливо потрібною тоді, коли доводилося битися голіруч або піднімати шаблю в перекиді чи стаючи на руки у великому колесі.

Але, як і передбачав старий кошовий, сили сіляхдара також були людськими, а отже, вичерпувалися з кожним ударом, стрибком, підсіканням і помахом шаблі. Сили покидали й славного Сірка.

І ось настала мить, коли неперевершений шабельник Орхан припустився помилки. Він двічі завдав удару шаблею під час одного випаду. Якби це сталося б на початку або всередині бою, сіляхдар був би вже мертвий. Але...

Сірко лише губи закусив. Утома, що повисла на кожному його м'язі важким тягарем, не дала йому змогу одразу ж використати такий подарунок долі. А за мить уже було пізно. Турок повернувся в бойову стійку й, засмучений своєю помилкою, все-таки з подивом подивився на супротивника, який не скористався нею.

Так, два удари під час одного випаду — це погане фехтування. Воно небезпечне зустрічним ударом, на захист від якого просто бракує часу. Але цього часу не вистачило й Урус-шайтанові. І лише зараз, після скоєної дурниці, Орхан відчув, як він утомився. Ні, він не просто дуже втопився — він утомився так, що саме тіло, опираючись мозку, намагалося підставити себе під удар і померти. Що ще гіршого може статися з воїном? Що?

Смерть, лише смерть! Але ні!..

Сталося ще гірше. І найгіршим було те, що, перемагаючи величезну силу волі великого бахадира, його руки самі собою опустилися й зброя мало не випала з них. Очі Орхана звернулися до неба. Але воно було безмовне, як і все, що оточувало його. І ці сотні людей, і він — Урус-шайтан.

Сіляхдар напружено глянув на свого ворога й застиг. Сірко так само стояв, опустивши до землі зброю. Його очі були порожні. Ні думок, ні бажань. Лише одна важка сльоза наповнила краєчок правого ока й так і застигла. Невже він думав про те ж саме, що й благородний осман? А думка Орхана була лише одна — як прикро померти від випадковості, яку спричинює власне знесилене тіло.

Так, з опущеною зброєю і, що найнеймовірніше, з опущеними очима супротивники простояли доволі довго.

Тоді запорозькі діди виголосили своє слово:

— Не дав сьогодні Бог нікому перемоги. Дякуйте протиборцям і розходьтєся, панове козаки, а також і гості. Дасть Бог день, дасть Бог ще поєдинок.

І сотні людей низько вклонилися великим воїнам і, зберігаючи священне мовчання, вирушили хто куди.

Обережно прийнявши в старого кошового зброю й узявши його під руки, запорозькі діди повели Урус-шайтана до його пасіки. Сірко повернув голову й сумно подивився на те, як нехристі оточили і обережно саджають на землю свого «Золотого Османа».

Розділ шостий

Небо карає

У Орхана не було сліз.

А чи були вони в нього взагалі?

Так, були, але всі й назавжди витекли в той день, коли буджаки наспіх поховали тіло нещасного брата. Викопавши шаблями невелику яму, провідники скинули в неї труп і, не особливо панькаючись, приклали голову до шиї, яка все ще кровоточила. Промовивши коротку молитву, Надир і його син Едегей квапливо осіддали коней і спробували силою посадити в сідло Орхана. Але нещасний юнак, обхопивши руками могильний горбик, під яким покоїлося тіло старшого брата Азіза, ридав, мов немовля. А на кожен дотик схоплювався й кидався на своїх провідників, розмахуючи закривавленим ятаганом, який стяв голову улюбленого брата. Навіть після того, як буджаки відібрали в нього зброю й кілька разів висаджували на коня, він відбивався від них руками й ногами, впивався в їхні тіла міцними зубами й плювався.

Але цього Орхан майже не пам'ятав. Він прийшов до тями вже надвечір. Буджаки давно зникли в травах нескінченного степу. За ними слідом поскакали й коні синів великого бейлербея Румелії Хусейна. Згущувалися сутінки й наповнили степ моторошними звуками. Десь поруч усе ще нипав страшний козак із плямою шайтана під нижньою губою. Саме він так налякав безстрашних господарів степу буджаків, що ті збожеволіли й покинули в Дикому полі сина найбільшого бея Османської імперії.

Запала ніч, яка принесла поривчастий вітер і холодний дощ. Пружні струмені били по обличчю Орхана, вибиваючи з його очей останні в його житті сльози. А далі...

Не помилився Будаш. Не помилився клятий Будаш. Це справді був той самий пагорб, зі схилу якого востаннє у своєму житті збігав Азіз із пістолями, готовий захистити брата. І цей ледь помітний горбик справді був могилою нещасного Азіза.

Усе тут було так, як і того проклятого літа. І ніби не було шістдесяти років, які минули з того дня. Хіба в очах великого бахадира

не було сліз, а в серці — навіть найменшого натяку на страх.

Усе сталося так, як повелів усемилюбовий Аллах.

Орхан підвів голову й подивився на своїх супровідників: Евлія Челебі, вірний Абдул, брати-арнаути й молочний брат Касим-бея достойний Іслам-Ходжа стояли за п'ять кроків від сіляхдара, який сидів біля могили, скорботно склавши на грудях руки і схиливши голову. Збоку, але також зі схиленою головою стояв охрещений буджацький татарин Едегей, який став запорозьким козаком Будашем.

Коли два дні тому Будаш почав із сіляхдаром розмову, Орхан не одразу зрозумів, що від нього потрібно старому козакові. Воно й не дивно. Після виснажливого шабельного поєдинку великий бахадир упав у напівпритомний стан. Мало того, що кожен його м'яз стогнав від втоми, а серце давило каменем. Його душа, здавалося, покинула тіло й дивилася на його фізичні муки з докором і навіть презирством. Боягузливе тіло не добилося перемоги, воно назавжди зганьбилось.

А невдячне тіло Орхана, підкоряючись запаленому мозку, то впадало в глибокий сон, то пробуджувалось на короткий час, то безвільно розпливалося на простеленій Абдулом кінській попоні, то раптом здригалося або підкидало руку в шабельному ударі.

І все б нічого, але в тумані глибокої непритомності то проявлявся зі спотвореним обличчям і закривавленою шаблею в руці Урус-шайтан; то впливала згорблена постать Зуліки, яка сумує за чоловіком, і рабині дивовижної краси, яка танцює довкола неї, а в лоні цієї рабині дозріває син великого бахадира; то, викликаючи каяття, стерті в часі риси двох його загиблих синів.

Так тривало аж до вечора, коли з річки повіяло прохолодою й земля перестала дихати жаром.

А Орхан усе сидів, зіпершись спиною на гігантський стовбур старого дуба. Нарешті він змахнув рукою, і одразу до нього з радісною усмішкою поспішив вірний Абдул із великим глечиком прохолодного молока:

— О, мій могутній господарю! Тобі вже краще. Слава Аллаху! Випий молока. Свіженьке. Холоденьке. З підвалу Сірка принесли. І

ще гречану кашу, смажену ягнятину, овочі, фрукти. А від їхнього білого вина я відмовився. Не буває вина з жита. Випий молока, господарю, і в тебе відновляться сили.

— Абдуле!..

— Так, мій добрий господарю.

— Ти гадаєш, у мене не вистачить сил побити тебе палицею?

Абдул здивовано скинув брови.

— І не дивися на мене так. Але якщо ти ще раз назвеш мене господарем, поламаю палицю на твоїй старій спині.

— Добре, госп...

Абдул учасно затнувся й усміхнувся. Від цієї усмішки стало тепліше на душі сіляхдара, і він також спробував усміхнутися.

— Аллах не дав перемоги сьогодні. Дасть завтра, — переконано мовив великий бахадир.

— Не завтра, — з деякою радістю в голосі повідомив старий слуга.

— Ті, що принесли їжу, сказали, що Сірко поїхав на кілька днів у термінових справах.

— Урус-шайтан!.. Справжній шайтан. Я тут валяюся без сил, а це дитя ворога Аллаха вже бадьоре й вершить свої справи. Воно й на краще. Усе-таки хвороба забрала в мене колишню силу. Подай молоко і ягнятину. Сподіваюся, вони не отруєні.

— Я вже випробував, — кивнув Абдул. — Хоча не та людина Сірко, щоб...

— Біля Сірка багато людей. Багато і різних! — ці слова вимовив Евлія Челебі, який щойно наблизився. Сівши поруч, він поклав руку на долоню сіляхдара й тихо сказав: — Я щасливий, що знову можу говорити з тобою. Але це завтра. А зараз поїж і відпочинь...

На світанку Орхан знайшов у собі сили справити ранковий намаз, після якого відчув, що йому стало значно краще. Він із задоволенням з'їв те, що вранці прислали з пасіки Сірка, і навіть здійснив тривалу прогулянку вздовж звивистого берега річки.

Ось тоді, на березі, на зворотному шляху, сіляхдар і зустрів свого колишнього раба Будаша.

Старий запорожець сидів на стовбурі поваленого дерева й вимочував у воді закам'янілі мозолі. Він першим привітався з благородним османом і, невдоволений презирливим кивком сіляхдара, зітхнувши, сказав:

— Явне часто не те, що ми бажаємо побачити чи почути...

Орхан здригнувся й зупинився. Старий козак майже дослівно повторив ті слова, які сказав йому на прощання сліпий провидець Керр Юсуф-деде.

— Я на Січі така само поважна людина, що й ти в Стамбулі. Лише тобі це було дано в силу благородного народження, а я домагався цього майже шістдесят років шаблею й порохом. А як ти гадаєш, чи легко споконвічному ворогу козаків домогтися в них довіри, а потім поваги? Адже сам знаєш, як запорожці ненавидять буджацьких воїнів. Бо майже кожен буджак може вийти з запорожцем на бій віч-на-віч. Ми найкращі з воїнів степу, яких привів у Хейхат хан Ногай.

Орхан підійшов ближче й із завмиранням у серці подивився в очі Будаша.

Той криво посміхнувся й кивнув:

— Тепер я Будаш. Це ім'я мені дали старі козаки, глузуючи... Буджак-Буда-Будашко... Будаш-Будашко... Потім залишили лише Будаш. Тих козаків уже й земля перетравила, а нинішні запорожці вимовляють моє ім'я з поклоном. Ось тільки Сірко ще залишився з тих, хто пам'ятає все й знає все. Він мене одразу впізнав, коли я тогочаси літа на Січі опинився. Хотів зарубати за смерть дівчини, але старші не дозволили. На Січі майже всі з великим гріхом на душі. Час і війни ті гріхи прощають. Тридцять років Сірко мене не бажав знати, доки не обійняв, а потім і побратимом назвав. А що тут дивного? На війнах і не таке трапляється.

Орхан довго сприймав почуте. Тяжка втома все ще не повністю відпустила його мозок. І раптом — як грім серед ясного неба!

— Отже, ти той самий провідник... який не вберіг мого брата Азіза! Ти покинув мене в Дикому степу на поживу людям і звірам!.. — задихаючись від гніву, вигукнув Орхан.

Будаш із тривогою озирнувся й, переконавшись, що ніхто не поспішає на крик, примирливо склав руки на грудях:

— Якби я залишився з батьком на тому пагорбі, ми б усі, у тому числі й ти, загинули. Так мені сказав сам Сірко. Але батько завжди краще від будь-якого воїна відчував біду. Тому й поспішив сховатися в степу. А ти шаленів і не бажав покидати могилу брата. Навіщо всім помирати? Батько вчинив правильно. Ось лише тебе потрібно було зв'язати й кинути поперек коня. Тоді б... Може... Але все так, як є.

Сірко не став нас переслідувати й тебе не вбив. Його зачепили твої гіркі сльози. Потім він тінню супроводжував тебе до Очаківської фортеці. Певно, пам'ятаєш, як завивав голодний вовк і ти міняв свій шлях. Це Сірко виводив тебе до турків. Ну, нехай!.. Це минуле. Тобі цікаво, навіщо я все це розповідаю?

Заспокоївшись, сіляхдар повільно кивнув.

— Так ось! Не буде перемоги у ваших поєдинках, поки не станете ви на ту землю, яка ввібрала кров між вами. Так сказали діди запорозькі. Так сказав Сірко. Так благословив Бог!..

— Його Бог — шайтан! — люто мовив Орхан, кілька разів важко зітхнув і продовжив: — Але його слова слухні. Ми повинні битися на тому самому місці, де... — не доказав Орхан і замовк. Серце ще стискалося.

— Ось і добре! — беззубо всміхнувся Будах. — Коли в дорогу? Сірко вирушить слідом за тобою наступного дня. Бій буде лицарським. Слово Сірка!

— Я вирушу ополудні.

— Чекай тебе біля вигину річки й проведу до могили брата... З добрим кінним бігом за три дні будемо на місці.

— Я побачу могилу брата, — ледь чутно мовив великий бахадир і схилив голову...

Орхан очистив шаблею від густої трави частину землі на могильному горбику й поклав грудку в шовковий мішечок, де зберігалися написані на клаптиках шовку вислови Корану. Повісив мішечок на шию й ретельно застібнув свій золотий чаркаб. Не промовивши й слова, сіляхдар піднявся на вершину пагорба й спрямував свій погляд на схід. Саме звідти благородний осман чекав свого супротивника.

Незабаром до нього на пагорб піднялися Евлія Челебі й вірний Абдул.

— Темніє, — з тривогою в голосі сказав учений осман.

Сонце, що спускалося за обрій, стрімко огортало грозові хмари. Десь у немислимій далині вигнулася блискавка й глухо забурчав грім.

Вітер посилювався, рвав одяг.

— І сховатися немає де, — зітхнув Абдул.

— Нам не звикати, мій старий друже, — лагідно глянув на нього великий бахадир і якомога спокійніше попросив: — Принеси-но мені далеkozору трубу. Здається, зі сходу до нас наближається не лише гроза.

Вірний слуга примружив очі, але це не допомогло літньому воїну побачити що-небудь нове в безкрайньому степу. Не мовивши й слова, він поспішив до аргамака сіляхдара, де в саквах лежала чудова венеційська далеkozора труба, подарунок кримського хана.

Помітивши, як слуга сіляхдара дістає оптичний прилад, супутники Орхана, що сиділи біля коней, звелися на ноги й перезирнулися. Молодший з арнаутів Стеро з розумінням кивнув і почав знімати з кінських ніг пута. Інші пішли на пагорб слідом за Абдулом.

Великий бахадир мовчки взяв трубу, протер лінзи поясною хусткою й спрямував венеційську оптику на схід.

Він довго мовчав і роздивлявся гігантські хвилі трави, які перекочувалися під поривами вітру. Довго мовчав і після того, як опустив далеkozору трубу. Потім ще раз глянув оптичним оком на розхвильований степ і тихо сказав:

— Абдуле, піднімай коней на пагорб і знімай із них усе, без чого можна обійтися. Заряди пістолі й подай мені карабелу й кинджал.

— Дозволь, — простягнув руку Евлія Челебі й, отримавши трубу, так само надовго припав до неї.

— Вершники. Не менше півсотні. Я, здається, упізнаю їх. Це... калмики.

— Калмики? — з тривогою перепитав Іслам-Ходжа. — Вони йшли по наших слідах. Що їм потрібно від нас?

— Може, запитаємо в Будаша? Що скажеш, козаче? — з погрозою в голосі запитав Евлія Челебі.

— Калмики... Ногайці... Башкири... Дикі діти степу. Їм і власні старійшини іноді не указ. Що тут скажеш? — знизав плечима старий запорожець.

— А що скажеш про тих, хто скаче попереду цих диких дітей? — учений осман тицьнув у груди Будашеві далеkozору трубу.

Той знехотя покрутив у руках венеційський прилад і довго прилаштував його до правого ока.

— Ну?!.. — у нетерпінні вигукнув Евлія Челебі.

— Це не наші... Не козаки, — глухо мовив Будаш.

— Я помітив. Як і те, що серед них немає того, хто, як ти стверджував, мусив бути. Замість Сірка до нас скаче калмицька орда, на чолі якої грецький шпигун, у минулому полковник Хмельницького. О! Я можу здогадатися, з якою метою він веде за собою диких дітей степу, яких можна купити за жменю срібла, а потім усе списати на їхній неприборканий норів...

Евлія Челебі говорив би ще, але сіляхдар зупинив його жестом руки:

— Виходить, що не буде лицарського поєдинку? Так, благородний козаچه Будаше?! Ти привів нас у пастку. Чи знає про це Урус-шайтан Сірко? Що він на це скаже?

Сіляхдар поклав руку на рукоять поданої Абдулом карабели, яка так і залишилася в нього після поєдинку зі старим кошовим. Побачивши грізний погляд великого бахадира, Будаш присів і лягнув себе по колінах. Голосно розсміявшись, він різко випростався. Тепер у його правій руці був невеликий пістоль із двома стволами, який він дістав із потайної кишені своїх широченних шароварів. Ні миті не вагаючись, старий козак витягнув руку, і дуло його незвичної зброї опинилося за три кроки від грудей великого бахадира.

— Сірко на мене не образиться. Він уже ні на кого не образиться. Жер його чорний біль, що точив велику козацьку душу відтоді, як він наказав порубати відступників у Чорній долині. Пішов він на той світ саме тоді, уранці, коли ми розмовляли з тобою на березі річки. А щодо лицарства?.. Що сказати? Ось Сірко ледве дихав, а все наполягав, що рубатиметься з тобою, як годиться лицареві. Великий був лицар. Я не такий, бо я — Будаш-Будашко. Хоч і лицар запорозький, але в душі, як і раніше, лише буджацький вершник — володар степу. Останній із роду Едигеїв. Немає вже такого роду. Був ще Надир. Козакував зі мною, але погнали нас ногайці в Крим. Уже не побачимося. Старий я і весь зраний. Так що не буде більше ніколи вершників із роду Едигеїв. А смерть на наш старовинний рід наслав твій батько — бейлербей Хусейн. Його воїни оточили наш улус і вирізали всіх: від немовляти до старого. Так він помстився батькові й мені за смерть свого сина Азіза. Уберігся лише я та Надир. То як має вчинити з тобою останній із роду Едигеїв? По-лицарськи? Чи, може, пустити кулю у

твое серце? Шаблею не зможу тебе зарубати, якщо сам Сірко не зміг. Остатню силу ти в нього відняв. Помстися й за нього, і... помри там, де почалася погибель роду мого...

Будаш натиснув на спусковий гачок. Пролунав постріл. Біла хмарка диму на мить приховала тіло сіляхдара від очей старого буджака. Коли вітер розвіяв дим, Будаш зойкнув — Орхан стояв, як і личить великому бахадиру, велично й гордо. Він ще не зрозумів, що сталося й чому підступна куля, яку послала рука останнього з роду Едигеїв, не пробила його серце.

Але те, що сталося, бачив Будаш.

Випереджаючи постріл, старший із арнаутів Личко, який стояв за лівим плечем сіляхдара, стрімко вистрибнув перед благородним османом. Випущена впритул свинцева куля пробила нагрудний панцир арнаута й зупинилася точнісінько в серці сміливця. Личко спромігся ступити крок і простягнути руки до свого вбивці. Але за мить, так і не дотягнувшись до Будаша, упав обличчям униз.

— Чорти тобі в печінку! — вигукнув буджак і звів лівою рукою креміль на другому дулі свого пістоля.

Він ще встиг підняти свій рідкісний пістоль і навіть знайти очима серце благородного османа, але...

Дикий біль пронизав старе тіло Будаша. Крізь цей біль він із подивом побачив на сухій траві свою п'ятірню, яка все ще стискала рукоять пістоля.

— У-у-у! — страшно завив буджак, притискаючи лівою рукою до грудей обрубок правої, що фонтанував кров'ю.

— Ні! — на весь голос вигукнув великий бахадир, зупиняючи закривавлену шаблю Абдула.

Вірний слуга, який щойно врятував життя свого господаря-друга, з подивом подивився на сіляхдара.

— Сьогодні ще буде кров, — напрочуд спокійно мовив Орхан і вказав рукою на тих, хто оточував височину пагорба, — калмиків.

— Гей, сіляхдаре! — почувся знизу голос колишнього полковника великого Хмеля.

Орхан подивився на вершника в чернечому одязі, озброєного за всіма правилами козацького походу, й усміхнувся:

— Говоріть, святий отче!

— Поїхав ти надто скоро, ми не встигли й попрощатися. Ледве наздогнали. То попрощаймося шабельним дзвоном.

— Ще один поєдинок? Сподіваюсь, лицарський? — криво посміхнувся великий бахадир. — А щоб я не відмовився, ти з собою свідків привів? Якщо вб'єш мене, відпустиш моїх друзів? А якщо сам голову втрапиш?

— Слушно кажеш, турку! Від поєдинку ти відмовитися не зможеш. Але клянуся Христом Спасителем — це буде чесний поєдинок, «лицарський». Ми можемо піднятися до тебе?

— Іди! — коротко відповів Орхан.

Незабаром на вершину пагорба піднялися отець Іпатій і його супутники Фасул і черкес Джакмак. Усі троє були в повному козацькому озброєнні.

Побачивши свого помічника й учня, Евлія Челебі не стримався:

— Твоя віра допомогла знайти нового вчителя, мій дорогий Фасуле?

Фанаріот низько вклонився й із повагою відповів:

— Ти великий учений, Евліє Челебі. Але мої вчителі перевершують тебе знаннями й уміннями. Перевершують, тому що їхні знання та вміння від святої Трійці — від Отця, Сина і Святого Духа! Отець Іпатій — перший із моїх учителів.

— Уявляю, чого міг тебе навчити шпигун Хмеля й вершитель таємних справ невірних греків. І сюди він тебе привів, щоб убити нас. Побоюється, що, знаючи його таємницю, султан швидко розправиться з монастирями Метеори^[214], де визрівають задуми його ворогів.

— Метеори — святе місце. Клянуся Господом, у цих монастирях лише моляться про його славу й велич, — урочисто мовив отець Іпатій і на підтвердження своїх слів перехрестився. — Але ти, Евліє, маєш рацію. Ні тобі, ні Орханові не бажано турбувати султана. Решті він не повірить. Отже, поєдинок буде парний. Здолаєте нас — підете далі. А ні — на те й справедливість Божа. Залишаться двоє з одного боку, або навіть один. Одна пара обов'язково має бути вбитою. Поранених добиваємо. Ви — як забажаєте. Буде велика кров. Тим паче, що тут вона вже пролилася. Козача кров. Джакмаку, допоможи старому козакові, доки ми будемо зайняті. Ти не заперечуєш, сіляхдаре?

— Якби я хотів смерті цього чоловіка, він уже був би мертвий. Хоча він і заслуговує на смерть, тому що оманюю завів нас у пастку, давши

клятву від імені Сірка! — з гнівом вигукнув останні слова сіляхдар.

— У пастку? — здивувався отець Іпатій. — Якщо ти кажеш про нас, то ми йшли за вами самі.

— Коней ми так і не перекували, — сумно зауважив Евлія Челебі.

— Досить слів. Буря наближається. Розіб'ємося на пари й будемо воювати за святу справу. Ви за свою, а ми за свою.

Орхан вихопив із піхов шаблю й грізно крикнув:

— Ставай до бою, полковнику!

На подив присутніх, отець Іпатій заперечив:

— Будемо битися відразу два на два. Проти тебе стане Фасул. Повір, знатністю роду він тобі не поступається, хоч його й викинули з палацу на вулиці Стамбула. Та й шаблю він володіє чудово. З дитинства тримає в руках справжню зброю. Він не знав пальцат^[215]. А я за чином своїм стану проти Евлії Челебі. Готуйтеся!

Старий полковник відійшов до свого учня й, нахиливши до нього голову, давав Фасулові останні настанови.

Скориставшись цим, Евлія Челебі підняв руки до небес:

— Слава Аллаху! Моє серце в радості... Я дякую тобі, великий бахадире. Немає вже на світі Урус-шайтана. З волі Аллаха ти показав йому дорогу в могилу. Хвала і шана тобі!

Присутні низько вклонилися великому воїнові й, звівши руки до небес, попросили Аллаха віддати належне герою.

— Нам не вдасться втекти з цих кривавих степів живими. Але мені буде легше померти, знаючи, що мої брати-мусульмани позбулися свого найлютішого ворога.

Орхан подивився на вченого османа, що схилив голову, і поклав йому руку на плече.

— Мій найлютіший ворог мертвий. Але немає радості в моєму серці. Пробач мені, мій добрий друже. Аллах бажав уберегти мене від цієї помилки. Якби я не потрапив у пастку клятого Будаша, ми б зараз не опинилися тут. Я занастив вас... Коли ми приїхали на пасіку Урус-шайтана, я довго оглядав речі в сумці сліпого провидця. І сказав тобі тоді, що там чогось не вистачає. Тепер я зрозумів. Точніше, згадав — я посадив маленького равлика на придорожній кущ одразу ж після того, як ми покинули Ескі-Кирим. А ти знаєш, що в багатьох народів Азії равлик є...

— ...Символом сумніву, — мовив Евлія Челебі.

— Саме так! Аллах попереджав мене, що на цьому шляху я все повинен ставити під сумнів. Особливо слова ворога. А я найперше позбувся сумніву у своїх діях, і тому пролилося так багато крові. Хай пробачить мені Аллах. Це наш останній поєдинок. Навіть якщо ми переможемо, калмики зроблять свою справу. Але ми будемо боротися. Востаннє. Тримайся позаду мене, мій дорогий друже. Ти славний воїн, але не найкращий шабельник. Поки ти живий, живий буду і я...

Орхан хотів ще щось додати, але його увагу привернув Стеро, який схилився над мертвим братом. Він прибіг на постріл. У відчаї арнаут поклав голову вбитого Личка на коліна й гірко голосив:

— ...Ось і залишився я сам. Мій славний старший брате! Не було більш благородного серця, ніж у тебе. Ти до кінця виконав дане тобою слово. І я тебе не підведу. Ляжу кістками на цій проклятій землі, але дотримаю слова, даного тітоньці Зуліці...

— Зуліці? — здивовано перепитав Орхан. Він присів біля арнаута й із нерозумінням подивився в його очі.

— Тітонька Зуліка так любила свого старшого племінника Личка. Після того, як її сини полягли в чужих землях, свою материнську любов вона віддала нам.

— Про що ти кажеш, арнауте? — зблід великий бахадир. — Ви мої племінники?

— Так, сіляхдаре. Молодша сестра тітоньки Зуліки вийшла заміж за нашого батька Загура. Він був великим воїном, і сам султан Ібрагім був присутній на їхньому весіллі. Ти, сіляхдаре, був десь в Африці. Тебе ніколи не цікавила сім'я. Мабуть, ти й не знав, що у твоєї дружини є ще сестри. Для тебе існувала лише війна. А для тітоньки Зуліки — ти все, що є на цій землі. Вона все життя чекала твого приходу з чергової війни. І лише в короткі дні між походами була щаслива. Ось тому вона просила нас уберегти тебе навіть ціною своїх життів. Свого слова ми вже наполовину дотримали...

Сіляхдар звівся на ноги й, ледь стримуючи гарячу хвилю почуттів, тихо сказав:

— Більше ніхто з моїх друзів не помре в клятому Хейхаті! Це кажу я — сіляхдар Орхан!

Над головою велетенським пороховим розрядом грянув грім. Перші великі краплі свинцем упали на землю. Гілляста блискавка посріблила півнеба.

— Гей, чернече, чого чекаєш? Дивись, який у мене кінь. Це бог серед коней!

Усі обернулися до того, хто сказав ці слова. Безмірно щасливий молодий калмицький мурза Ургуш сидів на аргамаку великого бахадира. Його довгий спис бажав крові. Лише кров'ю дістається така добра здобич, як казковий кінь сіляхдара.

Отець Іпатій важким поглядом зміряв калмика й із погрозою сказав:

— Ти дав слово — і ти його дотримаєш. Ми переможемо — кінь твій. Якщо ні — турки підуть куди забажають з усім своїм добром.

Молодий мурза хитро примружив очі й посміхнувся:

— Поквапся. Зараз почнеться злива.

Чернець вигукнув якусь лайку незрозумілою мовою й, розмахуючи шаблею, пішов на османів, що прийняли бойову стійку. Але поперед нього вирвався Фасул. Молодий фанаріот першим і завдав бокового удару.

Без сумніву, це був відволікальний удар. А далі почалося те, що відрізняє справжнього майстра фехтування від простого шабельника. Завдяки тому, що на його легкій угорській шаблі було кільце для великого пальця, Фасул розтиснув п'ятірню й, обернувши клинок лезом угору, знизу протягнув його по руці сіляхдара. Цей рух молодого шабельника був таким блискавичним і так хвацько виконаним, що ніхто й не помітив його. Великий бахадир лише відчув, як щось гаряче полосонуло нижню частину кулака, у якому була стиснута рукоять карабелі. Відбиваючи наступний удар, Орхан здивувався, побачивши, як віялом із його зап'ястя злетіли великі краплі крові. І аж після третього удару фанаріота сіляхдар відчув біль від поранення.

Ніщо не змінилося на обличчі благородного османа. Лише карабела звичним кидком опинилася в лівій руці — такій само сильній і вмілій, як і права. Під натиском Фасула сіляхдар був змушений відскочити на два кроки назад. Краєм ока Орхан побачив, що своїм відступом він дав змогу отцю Іпатію наблизитися до вченого османа й зав'язати з ним бій. Після першої ж атаки супротивника рукав каптана Евлії Челебі став червоним від крові. Орхан глухо застогнав і, вдало відбивши удар поштовхом, зробив низький випад, змусивши супротивника відступити на кілька кроків. Цього було достатньо, щоб, не відволікаючись від основної сутички, завдати кількох дужих ударів войовничому ченцеві.

Отець Іпатій, який брав участь у сотнях сутичок і вмів бачити навіть потилицею в круговому бою, миттю відбив карабелу Орхана, а потім і боковий удар ученого османа. Старий полковник із честю витримав подвійний напад і, уміло зробивши півколо, вивів сіляхдара на свого обдарованого учня.

Фасул усміхнувся. Ця усмішка могла б здатися дружньою, мало не запрошенням до приємного спілкування. Але вона лише дужче посилила увагу великого бахадира.

Ще ніколи він не зустрів супротивника, який так стрімко переміщався під час шабельного бою. Рухи його ніг були швидкі й такі вдалі, що дозволяли Фасулу повністю володіти ініціативою атаки. До того ж молодий фанаріот часто використовував удари з оберту тіла. Ці удари було складно передбачити, і лише висока майстерність старого шабельника рятувала його тіло від нових поранень.

«Не мав рації Сірко. Ох, не мав... І після нас будуть славні шабельники...» — мимоволі подумав сіляхдар, заледве відбиваючи черговий складний удар Фасула.

Орхан відчув, що його тіло почала долати втома. Це й зрозуміло. Він ще не повністю відновився від важкого бою з Урус-шайтаном. Потім був довгий кінний перехід. І ось тепер довелося битися з супротивником, який узяв на озброєння новий вид шабельного бою, у якому до граматики клинкового удару була додана надзвичайна робота ніг і гнучкість досконалого тіла.

— Евліє! Спускайся вниз! — вигукнув великий бахадир.

Учений осман щось відповів, але що саме, годі було розібрати через його важке дихання. Орхан двома випадками змусив ворогів на мить відступити й повернув голову.

Слава Аллаху, Евлія Челебі спиною вже спускався з пагорба. Тут-таки сіляхдар, використовуючи нижні удари, подався слідом за ним. Опинившись нижче від ворогів, Орхан убезпечив себе від ударів у ноги й не дав змоги фанаріоту швидко змінювати позиції. Стало трохи легше відбиватися від грізних шабель, але кожен їхній помах змушував робити крок назад.

Опинившись у не вигідному становищі, монах і його молодий учень презирнулися й, кивнувши один одному, посилили напад. Дуже скоро вони змусили османів спуститися з рятівної похилої площини пагорба. Бій на рівній землі знову давав їм перевагу. Тим паче, що Орхан тепер

лише оборонявся, усе ще приймаючи на себе обидві шаблі супротивників.

Слідом за смертельними фехтувальниками з пагорба спустилися всі, хто спостерігав за сутичкою. Кінні калмики півколом охопили місце битви й із непроникними обличчями чекали закінчення поєдинку. Лише мурза Ургуш час від часу щось вигукував своєю мовою й часто цілував загривок благородного аргамака.

А тим часом дощ посилювався. Тепер уже не окремі краплі падали на висохлу траву, а довжелезні водяні стріли важко впивалися в землю. Ще мить — і злива стіною обрушилася на бійців і глядачів. Лише там, де літали клинки, вона розбивалася на бризки й водяний пил.

Раптом прояснилося. Неначе в темній кімнаті завалилася стіна і яскраве світло увірвалося всередину. Ось лише це світло було біле, бо спричинило його небесне явище — блискавка. Миттєве світло. Спалах. Одна мить — і сутінки все поглинули. Ось лише, немов образившись на це, небеса розкрилися й гухнули неймовірним громом.

Не встиг грім ущухнути, як людський крик та іржання переляканих коней пролунали над степом. Це калмики нагайками приборкували осліплених, а відтак і оглухлих тварин, що стали на дибби й присіли крупами до землі. Переживши переляк, діти степу сердилися самі на себе, але злість зганяли на тваринах. І лише мурза Ургуш був спокійний і навіть усміхався. Його переляк швидко минув. А втішило його те, що казковий кінь, привчений до гарматних залпів, зачувши грім, лише переступив із ноги на ногу. Цей-таки молодий мурза першим зі спостерігачів за боєм помітив, як упав на коліна фанаріот, притискаючи до живота обидві руки.

Постоявши трохи з похиленою головою, Фасул повільно боком ліг у калюжу. Тепер струмені дощу заливали закривавлене маленьке озерце, посеред якого, підтягнувши ноги до голови, лежав смертельно поранений.

Орхан подивився на враженого ворога, а тоді на те, як із його карабелі разом із водою стікає рожева смуга крові. Він навіть не зрозумів, як це сталося, хоч і можна було здогадатися, що тіло сіляхдара знову погралося з його розумом. Цього разу щасливо погралося. Розум, як і в будь-якого смертного, зреагував переляком на небесне явище. А ось тіло... Тіло продовжувало бій, тоді як молоде

тіло супротивника, послухавшись розуму, заціпеніло в природному страху.

— Учителю! — тихо простогнав Фасул.

І отець Іпатій, і Евлія Челебі кинулися до фанаріота. Вони одночасно схилилися над тілом Фасула.

— Ці наші записи... Стамбул... Крим... Хейхат... Згадайте в книзі і про мене. Я б і сам зміг написати добру книгу про наш...

Фанаріот не доказав. Він більше не мав сил для цього. Сили були ще потрібні, щоб дістати з внутрішньої кишені каптана згорток у шкіряному футлярі. Дві руки з двох кінців прийняли цей згорток. Дві пари очей сплелися поглядами, і одна з них опустилася. Залишаючи записи Евлії Челебі, старий полковник перехрестився й закрив Фасулові очі.

— Небо карає мене, грішного, — тремтячи всім тілом, прошепотів отець Іпатій. Його білясті очі були повні чи то дощу, чи то сліз каяття.

Не встигли присутні усвідомити, що сталося, як жахливий крик знову змусив їх здригнутися. Усі повернули голови в бік пагорба.

Це кричав Стеро. Арнаут стрімголов котився по мокрому схилу, раз за разом схоплюючись на ноги, і озирався на вершину пагорба. Намагаючись утекти, знову котився. Мимоволі всі погляди звернулися на узвиштя, туди, де на чорному коні в чорному плащі височів...

І знову спалах світла розпанахав сутінки. Ось лише блискавка, що освітила вершину пагорба, була не такою жахливою, як те, що вона освітила...

— Здійснилися слова святого провидця. Я воював із тілом, щоб побачити його дух, — ледь чутно мовив Орхан.

Але ніхто цього не почув. Навіть Евлія Челебі...

Епілог

Велика військова рада закінчилася.

У величезному кам'яному залі біля столу, заваленого картами та схемами, залишилися польські гетьмани Яблоновський і Сенявський. Біля палаючого каміна в зручному кріслі щулився великий король Речі Посполитої Ян III Собеський.

Король зранку відчув легкий нежить. Часті дощі цього літа тяжко позначилися на стрімкому наступі польської армії. Одяг воїнів, що перетворився на мокре ганчір'я, викликав застуди й лихоманку. Не оминула вона і ясновельможного короля. Бажаючи подати приклад своєму війську, Ян Собеський не покидав сідла, очолюючи передовий загін, мужньо терпів усі труднощі великого походу. Тепер він із насолодою грівся біля тріскучого вогню великого каміна. Незважаючи на легке тремтіння в тілі й постійний слиз із носа, король був у доброму настрої.

Сьогодні, 3 вересня 1683 року, велика військова рада, у якій брали участь сам король, гетьмани Яблоновський і Сенявський, генерал Контський, герцог Лотаринзький, маркграфи Герман Баденський, Людвіг Баденський, саксонський курфюрст^[216], баварський курфюрст Максиміліан Емануель^[217], командувачі швабськими загонами, інші імперські та німецькі командири, закликала Яна Собеського стати на чолі союзницьких військ. Маркграф Баденський вручив великому королю маршальський жезл імперської армії. І тепер король польський став головнокомандувачем союзницьких військ Священної Ліги. А це означало, що під його рукою тепер було 37000 воїнів його власного війська, 18400 австрійців, 2000 баварців, 9000 саксонців, а також 152 гармати й численний обоз із тисяч возів, навантажених порохом, провізією й амуніцією.

Цих сил було цілком достатньо, щоб вступити в генеральну битву з величезною турецькою армією, яка ось уже другий місяць тримала в облозі столицю Австрії Відень. І хоч мусульманське військо, що вдерлося в Європу, і військо їхніх союзників перевищувало його сили більш ніж удвічі, король був упевнений у перемозі. Адже його

благословив сам Господь, підпорядкувавши його руці найкращі армії воїнства Христового.

Ось лише великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський і польний гетьман^[218] Микола Сенявський не повною мірою поділяли впевненість свого короля. Навіть більше, вони залишилися незадоволені тим планом, який запропонував Ян Собеський і який під його тиском був ухвалений великою військовою радою. І хоч годину тому вони не наважилися безпосередньо висловити свою незгоду, побоюючись посіяти між союзниками сумнів у задумі великого полководця, яким, без сумніву, був ясновельможний король, однак тепер, схилившись над картами, вони нещадно громили план головнокомандувача.

Король голосно сякався у величезну льняну хустку й не ставав із ними до суперечки. До того ж Ян Собеський усім своїм виглядом давав зрозуміти: в'їдливі зауваження, що зривалися з вуст старих і досвідчених воїнів, які виграли безліч битв, марні. Це ще дужче дратувало гетьманів і загрожувало сплеском гніву, нерозумного й непотрібного в такий відповідальний час.

Розчервонілий Станіслав Яблоновський, указуючи кінчиком тонкого кинджала на карту, мало не кричав, часто обертаючись до короля:

— Часи змінилися. Тепер армії воюють маневрово. Тепер маневр — основа військового мистецтва. А план короля побудований на принципах старопольського «Віват-вперед»! Наш ясновельможний король бажає розгромити турків у генеральній битві, а потім переслідувати їх до повного винищення. Може, у відкритому степу це й слушно. Але не тут, де гори, ущелини й ліси допомагатимуть ворогові. Поки ми будемо перевалювати через гірський масив Віденського лісу з півночі, армія візира Кари-Мустафи закріпиться на панівних висотах, на підступах до Відня...

Повернувши вчергове голову, коронний гетьман побачив, як над вухом короля схилився його вірний постільничий пан Збишек Стужський. Постільничий щось швидко прошепотів Янові Собеському, і той, усміхнувшись, кивнув. Ковтнувши гірку слину, Станіслав Яблоновський подивився на польного гетьмана. Тому так само не припала до душі королівська усмішка, і він роздратовано продовжив думку коронного гетьмана:

— Не можна забувати про великий ризик того, що ліве крило наших військ, яке рухається вздовж Дунаю, супротивник може атакувати й розбити до приходу допомоги з центру й правого крила. Але це ще в майбутньому. А як нам переправити армію через Дунай? Переправи під Тульною перебувають під наглядом кримського хана. Не кажучи вже про самі гори Віденського лісу. Та й гори ці — суцільні кам'яні скелі, ущелини, численні струмки й річечки...

Король заледве підняв своє величезне тіло з крісла й повільним кроком підійшов до столу. Тут він зайняв місце, відведене йому під час ради, і, продовжуючи усміхатися, звернувся до своїх гетьманів:

— Ясновельможні князі! Ви — щит і меч Речі Посполитої. Ба навіть більше, сьогодні ви — щит і меч усієї Європи. З часів захоплення османами Константинополя султани часто повторюють те, що, підкоривши імперію греків, вони стали спадкоємцями колись величної Римської імперії. Звідси нібито випливає, що Європа належить їм, і османи не заспокоються, поки не нагодують своїх коней біля вівтаря собору Петра і Павла в Римі. Цього літа вони як ніколи близькі до цього. Якщо ми програємо битву під Віднем, то турецький півмісяць зійде, може, і назавжди, над християнськими соборами, перетвореними на мечеті. Тому нам потрібна перемога. Перемога переконлива й дуже швидка. Турки й татари розорили австрійські землі. Голод уже загрожує нашій армії. До того ж дощі, хвороби... Нам не залишається часу на маневрову війну. Одним сильним ударом ми повинні розвіяти армію османів. Вам здається, що я обурливо спокійний. Ні, ясновельможні князі. Моя душа розривається від тривоги і хвилювань. Але є й те, що надихає мене й вселяє обґрунтовану надію на швидку перемогу. Зараз ви вислухаєте не зовсім звичайну людину. Я б сказав велику людину. Героя й дуже достойного християнина. Через деякі обставини я назву вам лише його ім'я...

Король змахнув рукою, і пан Стужський відчинив двері.

Гетьмани здивовано перезирнулися. Вони готові були побачити кого завгодно, але не того, кого побачили. Перед ними в низькому поклоні стояв татарин у смердючій накидці з баранячого хутра, шерстю назовні, у такій само насунутій на обличчя шапці й із брудними босими ногами. На його плечі була велика полотняна сумка.

Усміхнувшись, Ян Собеський запитав:

— То що хан?

— Хан погодився зі мною, — чистісінькою польською мовою відповів татарин, так і залишившись стояти в поклоні.

— Добре. Сідай поруч зі мною. Твій шлях, як я розумію, був довгий і важкий.

Ясновельможні знову презирнулися. Вони знали, який часом простий буває в спілкуванні їхній король. Але аж так, щоб посадити брудного татарина біля себе?.. Це принижувало і самих гетьманів. Але подальша розмова змусила їх спочатку промовчати, а потім і заінтригувала.

— Бачив це чудо світу? — м'яко запитав Ян Собеський.

— Так, мій добрий королю. Піраміди вразили мене. Тепер я розумію стародавніх греків, які побажали їх зарахувати до чудес.

— Усе тобі вдалося?

— Частково. Замість семи тисяч мамлюки послали до війська султана лише три тисячі вершників. Я витратив багато золота короля й церкви.

— Кров людська, а тим паче християнська, дорожча від золота. Отже, у Кари-Мустафи буде лише три тисячі мамлюків? Це вже легше. Давно вони прибули?

— Вони приєдналися до армії османів 15 червня. Але вони не рвуться в бій за падишаха Мехмеда. Я міцно здружився з їхнім бейлербеєм Ібрагімом...

— Здружився? — не витримав Станіслав Яблоновський.

Король рукою зупинив питання коронного гетьмана.

— Продовжуй! — велів він татарину.

Замість слів незвичайний гість дістав зі своєї поклажі аркуш і передав Янові Собеському. Почекавши, поки король прочитав його, татарин сумно сказав:

— Тут імена капітанів кораблів і тих, хто домовлявся з мамлюками про перевезення кінноти в Європу. Мамлюків доставили в Салоніки, а потім кінним маршем вони наздогнали військо візира.

— За це тобі низький уклін від всієї Речі Посполитої. Від усієї Європи! Тепер у нас є чим притиснути Республіку святого Марка^[219].

— Християни на своїх кораблях переправили вороже військо? Адже вони воюють з турками на нашому боці! — з подивом вигукнув польний гетьман.

— Венеціанські купці ніколи не відмовляються від грошей і охоче надають послуги навіть своїм ворогам. Тепер вони стануть значно поступливішими. Венеція не побажає такого гучного викриття й на деякий час прислухається до папського престолу. Хоча справу вже зроблено. Три тисячі мамлюкських шабель — грізна сила, — сумно зауважив татарин.

— А як прийняв тебе кримський хан? — запитав король.

— З ханом Мурад-Гіреєм ми добрі знайомі. Тож можна сказати, що хан прийняв мене з розкритими обіймами. Ми розмовляли з ним цілу ніч. Хан не заважатиме переправі союзних військ, а також відійде від гірського масиву віденського лісу.

— Це просто диво якесь! — не витримав Станіслав Яблоновський.

— Чи дозволить мені король сказати? — запитав татарин, і коли Ян Собеський кивнув, продовжив: — Я добре вивчив хана Мурад-Гірея. Часу мав доволі. Хан бажає бути таким само сильним, як і його пращури Чингізиди. Він розуміє: якщо впаде Європа, то хан зробиться собачкою біля ніг падишаха. Тому він бажає ослаблення Османської імперії. До того ж кримського хана особисто образив великий візир Кара-Мустафа-паша. Так, у цьому поході головнокомандувач османів образив кримського хана. Він побажав, щоб нащадок Чингісхана цілував поділ його одягу. А також уїдливо зауважив, що татари подібні до шакалів і мають лише конину жерти. Це сталося тоді, коли візир приймав у себе Мурад-Гірея. Для нього і його почету були накриті столи. Так ось, воїни хана одразу, наче повінь, змили все зі столів. В одну мить. Лише хан зберіг гідність, вирушивши не до столу, а до намету візира. І ще... Кара-Мустафа не взяв до уваги жодної поради кримського хана й навіть дозволив собі насміхатися з них. Хоч поради ці були мудрі, і, прийнявши їх, візир міг би здобути безумовну перемогу.

— Думай про те, що говориш, татарине! — гнівно вигукнув коронний гетьман.

— Продовжуй! — владно велів король.

Татарин нарешті зняв свою брудну шапку й провів рукою по вискобленій шкірі черепа:

— У Кари-Мустафи багато розумних воєначальників, і якби візир дослухався до їхніх порад, перемогти османів було б набагато важче. Але... Мені ще після прибуття в табір османів вдалося за допомогою

золота увійти в довіру до начальника писарів дивану Лаз-Мустафи. Також я зміг надати йому ряд послуг. Він любить вино. До того ж він слабкий політик, але великий лизоблюд. Це я швидко зрозумів і вирішив на цьому зіграти. За моєю порадою Лаз-Мустафа щодня відвідував великого візира й малював йому привабливу картину майбутнього. «Не слухай, мій пане, що тобі кажуть інші, — твердив він великому візирю. — Ти можеш чинити так, як сам вважаєш за потрібне, ти ж світло, послане Аллахом, яке сяє дедалі яскравіше, а такого війська жоден король ще не мав, і навіть сам Александр Македонський не сягав таких вершин і такої пишноти. Ти досягнеш нечуваної величі й станеш казково багатим». Такими розмовами він розігрів і без того жадібну душу візира. Кара-Мустафа-паша навіть не повідомив султанові про зміну планів війни й вирішив усе зробити по-своєму. Тому він не убезпечив свій тил захопленням фортеці Яворин, а рушив одразу на Відень. До того ж йому нав'язали думку, що австрійцям ніхто не допоможе. Так що прихід польської армії й німецьких загонів став для Кари-Мустафи повною несподіванкою. Він досі не може повірити, що твоя армія, милостивий королю, за п'ятнадцять днів пройшла від Кракова до Дунаю^[220]. Він усе ще сподівається, що Польща дотримуватиметься договору з Османською імперією й не допоможе австрійцям. Ось тому сили османів розосереджені по всій Австрії та Угорщині, і тут, під Віднем, їх навряд чи половина. До того ж звірства турків і татар вороже налаштували до них народи, підвладні Австрії, і навіть християнських васалів Османської імперії. Волохи й молдавани вкрай неохоче ведуть війну. Я був свідком того, як гармаші-волохи стріляють по Відню ядрами, зробленими з соломи! Їхні народи потерпають від утисків турків і частої зміни правителів. Нещодавно Кара-Мустафа велів вирізати кілька тисяч полонених австрійців, яких утримували в турецькому таборі. І це відштовхнуло від османів навіть куруців^[221], які досі успішно воювали за них.

Після тривалої мовчанки Ян Собеський схилив голову перед незвичайним гостем і сказав:

— Король і наша свята католицька віра в невідплатному боргу перед тобою. Ти здійснив величезну роботу.

«Татарин» скромно промовчав. Неабияка напруга й нелюдська втома схилила цю велику голову. Але мужня душа знову підвела її.

— Попереду нас чекає тяжка битва. Мені потрібно підготуватися. Мушу зробити найважче.

— Пан Збишек проведе тебе, — з розумінням сказав король і плеснув у долоні.

Щойно дивний гість пішов, гетьмани сіли ближче до свого короля:

— У це можна вірити? — витираючи піт з обличчя, запитав Микола Сенявський.

— Цій людині? — перепитав король і впевнено додав: — Цій — можна. Він один вартий гусарського полку. А зробити може ще більше, ніж закуті в броню воїни. Чотири тисячі мамлюків, найкращих вершників султана, він сам викреслив із битви. Хто з нас спроможний на таке? А поки наш гість перевдягається, випиймо вина. Мене мучить спрага, а вино прожене з мого носа цей обридлий слиз. Спершу оцінімо вино цих Габсбургів^[222], а потім вип'ємо нашого мозельського.

Після того, як спорожнів третій глечик, Станіслав Яблоновський дзвінко вдарив себе по лобі й навіть усміхнувся:

— Милостивий королю, ти так і не назвав ім'я цієї людини. Хоч і не до кінця, але все-таки він заспокоїв мою розтривожену душу.

Король по-дружньому поклав руку на плече коронного гетьмана, а тоді сплеснув у долоні. На поклик негайно з'явився вірний постільничий пан Стужський.

— А скажи, пане Збишку, наш гість уже відпочив? Чи може він до нас приєднатися? І нехай візьме те, що обіцяв під час нашої останньої зустрічі у Варшаві.

Постільничий уклонився і зник за дверима.

— Трохи терпіння, великі гетьмани. І ще трохи вина...

Після двох келихів чудового мозельського Ян Собеський вигукнув:

— А ось і він! Я попереджав, що можу назвати лише його ім'я. Сідай, Себастьяне, і випий із нами.

І знову гетьмани з подивом презирнулися. Тепер перед ними стояв запорозький козак. Але не того виду, до якого вони звикли на королівських прийомах: у шароварах з англійського сукна із золотими

галунами замість опушки, у шовковому чи парчевому жупані зі срібною вишивкою, у сап'янових чоботах із золотими шнурівками й у шапці з благородної куниці, підперезаний смугастим шовковим поясом, до якого чіплялася зброя, прикрашена золотою насічкою й коштовним камінням. Перед ними стояв ненависний запорожець, до болю знайомий за численними сутичками й битвами, у так званому підлому одязі, найбільш придатному для бойових походів: проста лляна свита, шаровари з китайчатої матерії, збиті чоботи, що не розрізнялися на правий і лівий, шапка з каракулю, простий пояс із двома пістолями на гаках і шабля в потертих піхвах.

Ще кілька днів тому, оглядаючи польські війська, герцог Лотаринзький зауважив, що чимало воїнів польного гетьмана одягнені вкрай бідно. На це одразу ж відповів Ян Собеський:

— Придивіться до цих сміливців. Це непереможне військо, яке присягнулося одягатись не інакше, як в одяг, здобутий у ворога!

Уже ввечері щасливий герцог із задоволенням пив за непереможне військо, дізнавшись, що ці погано вдягнені вояки — уславлені на цілий світ українські козаки, половина з яких запорожці. У винному розслабленні він обіймався з австрійськими генералами й вітав їх із тим, що десять тисяч відчайдушних головорізів прийшли рятувати Європу.

Вражені тим, як до невпізнання змінився татарин, ставши козаком, гетьмани позбулися дару мови. Вони ніяк не могли второпати, як може перетворитися людина за такий короткий час? Гаразд, хай одяг. Але обличчя, очі, зморшки... Нарешті вуса й довжелезний чуб одразу за двома вухами!

Задоволений тим, як глибоко були вражені його гетьмани, король весело сказав:

— Якщо зустрінете його в княжому вбранні, то й тоді називайте Себастьяном. А може, і в чернечому одязі. А може, і в жіночому... Я й сам не знаю всіх здібностей мого дорогого гостя. Отже, панове, вип'ємо за моїх славних козаків! Дякуючи Господу, вони погодилися нам допомогти. І в цьому теж є заслуга мого дорогого Себастьяна.

Випили всі. Але гетьмани при цьому відмовчалися, не мовивши й слова. Для них козаки хоч нерідко й були найміцнішим щитом Речі Посполитої, та водночас здавалися не безпечнішими від отрути. Так

уже повелося — то билися разом проти спільного ворога, то рубали одні одних без пощади й прощення.

Гетьмани знали слабкість свого короля до козаків. «Вони любі мені з дитинства», — часто зізнавався король. Принцип «із ким козаки, із тим і залишиться Україна» був основним у його східній політиці. «Без козацьких самопалів Річ Посполита сама не вистоїть», «Король зробить усе, щоб козаки стали під його руку»... Ці та багато інших висловів Яна Собеського викликали тривогу в польській шляхти, яка не без підстав підозрювала, що їхній король за допомогою козаків і навіть татар має намір запровадити в Польщі абсолютну монархію! І тоді пропали вольності шляхетські. Не обирати їм більше короля. Не жити задля власного задоволення, а кланятися в ноги, як московському цареві, який рубає голови, кому сам забажає.

Але й не випити за них не можна. Це правда. Сама Річ Посполита проти османів, московитів, шведів і кримчаків не встоїть.

— Хто ж ти, татарин чи козак? — не витримав польний гетьман, переходячи на українську мову.

— Якщо виникне така необхідність і буде на це воля святої церкви, стану хоч індусом. Іудеєм я вже був, — зі сміхом відповів тією ж мовою Себастьян.

— То ти єзуїт! Як я одразу не збагнув?! — вигукнув Микола Сенявський.

— І буде він генералом у них. Достойний, ох, достойний, — схвально мовив король. — Сам напишу листа папі Інокентію. Велику користь ти приніс Святому Престолу й усьому світу християнському. Тобі б відпочити...

— Після бою відпочину, — прибираючи усмішку з обличчя, відповів єзуїт. — Милостивий королю, я просив допомогти сім'ї загиблого в бою пана Войтеха. Хоч він і зрадив святу церкву, видавши мене хану, але все-таки смертю своєю спокутував тяжкий гріх. До того ж моя неволя виявилася корисною. Якби не темниця Чуфут-Кале, не довелося б так запросто спілкуватися з ханом.

— Твоє прохання задоволене. Сім'я цього шляхтича отримала гідну винагороду за його героїчну смерть, — запевнив Ян Собеський.

— І ще... Чи відомо вам те, про що я просив дізнатися?

— І так, і ні. Ніхто з моїх людей цього не бачив на власні очі. Лише відомо, що воно в центрі козацького табору в чорному маленькому

шатрі й під охороною запорозьких дідів. Навіть миша не може підлізти під ці шовкові стіни.

— Шовкові... Навіть так. Усе, як я й казав, — таємниче мовив Себастьян.

Побачивши, як розгорілися від цікавості очі гетьманів, король одразу ж повідомив:

— Це таємна зброя запорожців проти нехристів. Про неї мені нічого не відомо.

Єзуїт відвів очі й одним духом спорожнив келих чудового мозельського вина з королівських запасів.

— А те, що ти обіцяв? — запитав Ян Собеський, терпляче дочекавшись, поки його гість насолоджувався чудовим напоєм.

— Так, мій милостивий королю. З цією коштовною річчю я не розлучаюся.

І поки Себастьян діставав зі своєї полотняної суми цю дивовижу, великі державні мужі Речі Посполитої відставили свої келихи й пильно дивилися на єзуїта.

Порившись у своїй ноші, Себастьян підійшов до столу й поклав на її поверхню пласку скриньку з твердої шкіри. Витримавши паузу й усміхнувшись при цьому, єзуїт відкрив кришку. Державні мужі підвелися й із величезною цікавістю зазирали всередину шкатулки.

Довге мовчання перервав польний гетьман Микола Сенявський:

— О Свята Маріє! Очам не вірю. І не хочу вірити. Думав, що ніколи не побачу цього...

— Так, це забути неможливо, — розгублено прошепотів коронний гетьман і промокнув мереживним рукавом піт, що з'явився на лобі.

Лише король усміхнувся коштовності єзуїта й узяв її до рук:

— Яка тонка робота. Де ж ти цьому навчився, Себастьяне?

— Моїм учителем був панотець Альманді. У той час — секретар папської курії^[223]. Це було його найбільшим захопленням у ті хвилини, коли він міг відпочити від важливих справ Церкви. Тоді його колекція складалася з понад трьох тисяч примірників. Із благословення перших пап вона зберігається в головному архіві як історична цінність.

Станіслав Яблонівський спалахнув праведним гнівом:

— Хто завгодно — Александр Македонський, Юлій Цезар, Карл Великий, герої, королі, полководці, мислителі... Але цей?

— Папа Інокентій відписав мені, що буде радий поповненню колекції, — скромно опустил очі езуїт.

Несподівано король розсміявся:

— Це буде чудовим доповненням до твого надзвичайного оповідання. Так, це міг бути великий курйоз, якби він не був такий політично важливий, щоб приховати його назавжди в підвалах Ватикану.

— Про що ви, мій королю? — здивовано запитав коронний гетьман.

— Я думаю, Себастьян краще за мене розповість. Так би мовити, вустами очевидця. Але, ясновельможне панство, ви мусите дати слово шляхтича, що все почуте не вийде за ці стіни. Інакше наслідки можуть бути непередбачуваними. Лише Господу відомо, чого можна чекати від цих дияволів-запорожців.

— Себастьяне, ми слухаємо й клянемося все почуте зберігати в таємниці, — умостившись зручніше, урочисто мовив Микола Сенявський.

Езуїт відпив вина, якого король налив йому власноруч, і почав свою розповідь:

— А чи відомо ясновельможним гетьманам що-небудь про «Золотого Османа»?

Гетьмани задумалися.

— Років зо три тому про це говорив мій хорунжий пан Підгурський. Про лицарський двобій... Щось на зразок дуелі... Та яка може бути дуель між турком і козаком? Пам'ятаю, що ми тоді багато сміялися з цього й визнали за жарт чи за казку, уже не пам'ятаю. Сірко — лицар! Визнаймо, панове, що це справді смішно, — повів плечима гетьман Яблоновський.

— Я теж таке чув, але... Про Сірка багато курйозів по Європі ходить. Навіть у газетах про це пишуть. Усіх не згадаєш, — так само знизав плечима Микола Сенявський.

Себастьян задоволено кивнув і продовжив:

— Щоб ця історія стала курйозом, а радше рядовим випадком, не таким помітним, як колишні епізоди, які, як ви слушно завважили, часто з'являлися в газетах Європи про Сірка, папа римський не пошкодував золота й настанов. Усе, пов'язане з цим поєдинком, слід було приховати, щоб не виникало недовіри між державами, які нині

входять до Священної ліги. Тепер уже можна трохи привідкрити завісу. Та, самі розумієте, моя історія не має вийти за ці стіни. А дуель, у прямому розумінні цього слова, справді відбулася. На ній були присутні тисячі глядачів, а найгірше, що за нею спостерігали посольства п'яти країн. Глядачі — це прості люди, яким запорозькі діди наказали розказувати в майбутньому те, що слід: «Був поєдинок. Славно рубалися. Переможця не виявили. Мали незабаром битися ще, та не склалося. Нічого незвичайного. Сірко часто бився на шаблях. Та й балакати про це краще не слід. Навіщо закликати уві сні грізного кошового?» Так що і в Україні про цю дуель нечасто говорять. А років за десять-двадцять про неї геть забудуть. А що тут славного? Не здолав Сірко «Золотого Османа». Та й чи був той золотим? Так — дитячі казки... Але з посольськими людьми довелося попрацювати, щоб вони донесли своїм правителям те, що корисно було для об'єднання Європи перед навалою османів!

— Навіщо такі складнощі? Золото й настанови папи, накази дідів запорозьких? — дивуючись, запитав коронний гетьман.

— Три роки тому в страшних степах Хейхату, а потім біля тихої пасіки під назвою Грушівка вирішувалася доля Європи, — схвильовано мовив езуїт. Помітивши, як презирливо усміхнулися великі гетьмани, Себастьян трохи помовчав і, заспокоївшись, продовжив: — Цю думку висловив папа Інокентій, коли вислухав мене.

І вкотре за вечір великі гетьмани з подивом глянули один на одного. Але це не збентежило езуїта, який продовжив свою розповідь:

— Як би зараз ми всі почувалися, якби десять тисяч найкращих воїнів Європи перебували не в нашому таборі, а під рукою великого візира Кари-Мустафи? Стійка козацька піхота була б вагомою допомогою грізним яничарам. Запорозька кіннота змусила б нас щомиті озиратися на тили і фланги. А в цей час, коли військо Речі Посполитої покинуло її межі, полки московського царя вторглися б до Литви й далі просунулися б до Польщі. А венеціанці вступили б у відкриту змову з султаном заради торгівельних привілеїв... Це ж не таємниця, що морські держави — Англія й Голландія — остаточно хоронять венеційську торгівлю на Заході й наводять мости на Схід. Єдиний шлях для Венеції залишитися великою державою — це союз із султаном. У венеціанців є приклад — відносини з Константинополем

доби грецьких імператорів. Та не буду вдаватися в історію. Таким чином венеціанці, підтримані французьким королем, висадили б на своїх кораблях османів у Римі, щоб знищити Ватикан. А сам французький король Людовик, затятий супротивник Габсбургів, уторгся б у німецькі землі. Тоді б нашу армію покинули і баварці, і саксонці, й інші німецькі загони. Я не буду продовжувати... Усе це могло статися, якби не провидіння Господнє, людська воля і його величність випадок!

Я не можу зараз розповісти все в подробицях. Після перемоги ми ще зустрінемося за келихом доброго вина й матимемо багато часу для приємних бесід. Цієї ночі я мушу бути в запорозькому таборі. Саме цієї ночі. І все-таки коротко скажу: сіляхдар Орхан ішов на поєдинок як великий воїн, думаючи лише про те, що покарає Сірка за смерть свого брата й за безліч бід, яких завдав Урус-шайтан мусульманському світу. Він і не підозрював, яку політику спричинить його бажання вбити ворога. Політику роблять ті, кому це дозволив Бог. Але мені часто здається, що в ній багато і від лукавого...

По дорозі до Єгипту я відвідав Бахчисарай і того чоловіка, який зрадив нашу святу церкву того спекотного літа, коли Орхан ступив на землі Хейхату. Устиг учасно, щоб цей чоловік і його голуби не накоїли ще більше непоправних бід. Я повинен був виправити свою помилку. Той чоловік, що переправляв таємні донесення, був подібний до змія з садів Едему. Він примудрявся отримувати золото одразу від декількох таємних служб. Тепер золото йому непотрібне. Адже небіжчикам золото ні до чого.

А тоді, раніше, три крилаті вісники за наказом таємної служби кримського хана передали необхідне від ворога. Один голуб полетів до московського царя. Якби калмики захопили сіляхдара в Хейхаті, Москва отримала б хоч і фальшиве, але підтвердження того, що Сірко і його запорожці готові допомогти султанові в його поході на Європу. Орхан витримав би всі тортури, але це лише впевнило б московитів у цій омані. А ще цареві підсунули б Сіркового листа, у якому глава запорожців пропонує дружбу падишаху. Москва не задумалась би над тим, що старий кошовий хитрує з султаном, відтягуючи черговий татарський похід на знекровлені українські землі. Стрілецьке військо пішло б на Запорожжя, проливаючи християнську кров і цим остаточно наvertsаючи козаків у бік османів. До того ж чашник хана

Хавле-Юсуф намагався через пана Войтеха доставити вам, ясновельможний королю, виправлений лист турецького султана, надісланий попередньо хану, який спричинив би ваш похід на українські землі. А це вже війна з Москвою!

Другий голуб полетів до українського гетьмана Самойловича, повідомляючи йому, що ви, ясновельможний королю, ідете походом на Київ і Білу Церкву. Тоді Самойлович відвів козаків від кордону й таким чином дав змогу кримському хану пограбувати його південні землі. Ви, панове, дізнавшись про те, що козаки Самойловича виступили в похід, наказали б збирати військо. А якби отримали листа султана, у якому хану повідомлялося, що Самойлович на угоду Москві готовий уторгнутися в коронні землі, то пан король із власними загонами, не чекаючи збору війська, пішов би на Білу Церкву. Адже так?

Король мовчки кивнув. Себастьян продовжив:

— А третій голуб полетів до папського престолу. Посланню від цього голуба повірили, тому що воно було підписано моїм умовним ім'ям. І це було найбільш небезпечно. У донесенні, яке я нібито підписав, повідомлялося, що хан у бесіді зі мною проговорився про те, що султан відправив золото венеціанцям для відродження Євангелічної унії^[224], яка тридцять років вела кровопролитну війну проти Католицької ліги й папського престолу. А це означало, що християнський світ неодмінно знову порине в щонайжорстокіші війни. На заході відродиться католицько-протестантська війна. На сході зіткнуться Польща, Московія й Україна. І коли, убиваючи одне одного, християни впадуть на коліна, тоді мусульмани, торжествуючи, легко підкорять їх. Ось така політика, точніше каша, яку заварив мудрий хан Мурад-Гірей і яку сам тепер намагається розсърбати. З одного боку він бажає торжества ісламу, з другого — хоче ослабити султана, з третього... Мені здається, що Мурад-Гірей мріє стати падишахом і правити всіма мусульманами, у тому числі й колишніми християнами Європи. Прагне перевершити свого пращура Чингісхана. А ще мені здається, що хан заплутався у своїх думках і бажаннях. Він ризикує головою. Хоча, що йому та голова, якщо він бачить себе поряд з Аллахом. Йому немає діла й до тих голів, що злетіли з плечей того літа, коли сіляхдар Орхан ішов на бій з Урус-шайтаном...

— То все-таки був поєдинок із «Золотим Османом»? — запитав польний гетьман.

— Так, і я тому свідок, як і свідок останнього подиху Сірка. Мій батько і Сірко були побратимами. Траплялося таке в старовину, що шляхтич і козак ріднилися кров'ю і бідною. Старі люди ласі на тяжкі спогади. Тому я став особливо дорогий старому кошовому в його останні години життя. Так от, Сірко пишався своїм останнім поєдинком і мріяв знову битися зі славним шабельником Орханом. Він навіть запевняв, що відшукав слабке місце турка й через це припинив бій. Коли я спитав навіщо, то побачив лише загадкову усмішку кошового. Що вона означала — цього вже ніхто й ніколи не дізнається. Після застілля увечері старому стало зле. Він усіх прогнав і розмовляв лише зі мною. Водночас двічі схилив голову й двічі прошепотів: «Покинули мене сили земні й небесні». А тоді зізнався, що вже місяць, як болить у нього в лівому боці. «Медовуха старшинська боком виходить», — сумно додав він і звелів принести труну. Один із його козачків шепнув мені, що Сірко іноді й спить у ній, то щоб я не дивувався. Я тепло сприйняв слова старого козака. Вимазавшись у річковий намул, я зумів підслухати розмову османів і був певен у тому, що Сірко — істинний християнин і в його душі немає зради Христа. Це він і сам сказав. Потім він багато чого мені розповідав про мого батька й про своє дитинство. Про мого батька я все зрозумів і прийняв. А ось про дитинство Сірка... У це важко повірити. Як може дитина жити серед русалок, лісовиків, упирів і слухати настанови водяника? Думаю, що це маячня вмираючого.

Уже пізніше, багато зіставивши й багато дізнавшись, я схильний думати, що в смерті Сірка винні козацькі старшини. Колишній писар Биховець і суддя Яків Константинов потім вихвалялися перед московським посланцем Бердяєвим, що вони велику послугу зробили Богу й царю, не дозволивши Сіркові з Кримом домовитися, щоб стати смертельною зброєю султана. Були вони за столом і в останній вечір Сірка, як і місяць до того. Хочеться мені до істини докопатися...

— Чи варто цей мурашник ворушити? — з сумнівом запитав Микола Сенявський. — Помер, то й Бог із ним. Багатьох шляхтичів Сірко порубав, ох, багатьох...

— А це? — показав на шкіряну шкатулку коронний гетьман.

— «Прийшов мій час, — сказав наодинці зі мною Сірко. — Тіло кличе земля, а дух вимагає небо. Багато справ не доробив. І не дороблю... Ось лише... Орхан, цей турок... Золотий турок. Загублять

його. Не можна його на нашій землі губити. Тоді він мучеником віри буде у своїх нехристів. Його ім'я стане прапором. Не допусти цього. Нехай їде у свій Стамбул». Може, це він і мав на увазі, коли припинив бій? Я дав клятву старому козакові, який згасав на моїх очах, і дотримав її. Те, що в цій скриньці, і допомогло мені.

— Як же це сталося? — запитав Станіслав Яблоновський.

— Коли перестало битися серце Сірка, я зробив те, чого навчив мене панотець Альманді. На той час у мене не було гіпсу, але був чудовий віск із пасіки. Я швидко зняв із обличчя небіжчика похоронну маску. Не гаючи часу, прикупив гіпсу й на ранок уже мав зліпок. Той, що перед вами. І ще. Тієї ночі я сховав у свою сумку чорний плащ, який подарували Сіркові лицарі Мальти. Плащ був на хутрі й у нього часто в останні роки загортався старенький кошовий. Так що цей плащ був відомий усім. А під час похорону я вкрав коня Сірка. Ось на ньому я і кинувся слідами калмиків, яких очолив старий полковник Хмельницького, що жадав смерті сіляхдара і його супутників. Звісно, сам я б нічого не зміг би вдіяти з умілими воїнами Ургуш-мурзи. Але вчасно почалася гроза. Вона і нашттовхнула мене на... Вибачте. На диявольську думку.

Ось так — із білим обличчям Сірка, із довгим чубом і обвислими до пліч вусами, в оберненому навколо тіла чорному плащі, на бойовому добре відомому коні старого кошового, з його улюбленою шаблею в руці — я при світлі блискавки й з'явився на вершині пагорба. А тоді пустив коня на оторопілих калмиків, і ті з жахом кинулися в степ. Їхній страх перед приви́дом грізного Сірка був просто невимовний. Я довго переслідував їх, а під ранок повернувся до пагорба. «Золотого Османа» і його супутників там уже не було. Пізніше я дізнався, що вони щасливо дісталися до Очакова, а звідти відпливли в Стамбул на кораблях туніських піратів. І останнє. Вибачте, мені час іти.

Коротко додаю, що в Каїрі я випадково зустрів Евлію Челебі, який супроводжував сіляхдара в його поході до Хейхату. Він також повірив у примару Сірка. Так само, як і всі супутники Орхана, включаючи і його самого. Я не став переконувати Евлію в тому, що він бачив не приви́да. Для них Сірко так і залишиться Урус-шайтаном, зловісна тінь якого бродить по безкрайніх степах Причорномор'я. Евлія Челебі

розповів мені про те, що закінчує книгу про свою останню подорож і про славний подвиг сіляхдара Орхана.

Звістка про природну смерть Сірка й те, що шабля сіляхдара не завдала покійному жодного поранення, долетіла до Стамбула задовго до повернення сіляхдара. Недоброзичливці непоступливого сіляхдара при дворі султана Мехмеда зробили все, щоб очорнити похід Орхана й принизити його. Султан навіть не прийняв свого Рикаючого Лева й позбавив його милості. Після цього Орхан замкнувся у своєму будинку, не бажаючи нікого бачити й ні про що чути. Весь час він проводить у гаремі поруч із дружиною й хлопчиком, якого народила йому рабиня за рік після його повернення.

За тиждень після нашої бесіди Евлія Челебі помер. Він також потрапив у немилість. Учений осман заборгував багатьом. Тому після його смерті майно Евлії Челебі було розпродано. Рукописи вченого османа не викликали зацікавлення в покупців, бо читались як продовження казок Шахрази. Мені вони дісталися за копійки. На жаль, лише останні записи. І, на щастя, саме записи про його останню подорож. Тому вони ніколи не побачать свого читача. Їхнє місце — в архівах Ватикану. Поєдинок Сірка й «Золотого Османа» повинен бути забутий. Принаймні доти, доки це не стане потрібним святій церкві...

Випивши келих вина за майбутню перемогу задля слави святої церкви й за здоров'я короля, Себастьян шанобливо відкланявся й пішов геть у супроводі пана Збишка Стужського. Відтак запало тривале мовчання. Кожен із великих мужів Речі Посполитої поринув у роздуми, основною ниткою яких все-таки було те, що розповів їм єзуїт. І як не дивно, але вони звернулися думками саме до покійного старого кошового Війська Запорозького.

— І все-таки, як би ми не ображалися на Сірка, але сьогодні він був би дуже потрібен. Саме лише його ім'я змушує турків тремтіти, а про татар я взагалі мовчу, — зітхнувши, сказав польний гетьман.

— І я зізнаюся в тому, що з задоволенням подивився б на старого рубаку Сірка, який веде в атаку своїх козаків. Хоч він і щедро насипав солі на рани Речі Посполитої, але й послужив християнству добряче. І в останній день свого життя рубався з ворогом задля слави Господа. Навіть після смерті він страшний бусурманам, як дух Урус-шайтана. Що не кажи, але багато чого в ньому було і від диявола. І все-таки хотів би я побачити останній бій Урус-шайтана з цим «золотим

турком». Нехай земля буде пухом його тілу, а дух страшить ворогів Христа, — урочисто мовив Станіслав Яблонівський.

— Вип'ємо за того, хто все своє життя боровся за віру Христову. Життя, варте великих похвал і вічної пам'яті. Нехай його військовий дух буде з нашим військом!

Король випив стоячи й із задоволенням подивився на те, як, стоячи, випили й великі гетьмани.

Ян Собеський із насолодою вдихнув повітря, насичене порохом і розритою землею:

— Який день! — тихо мовив король.

— 11 вересня 1683 року від Різдва Христового, — швидко підказав пан Збишек Стужський, який завжди пильно прислухався до всіх слів свого короля.

Ян Собеський скривився. Постільничий не вловив інтонації його голосу.

— Не про те кажу. Це день, який пам'ятатиме весь християнський світ. Сьогодні могутність турків розвіється, як дим. Європа вже ніколи не тремтітиме перед султаном.

Пан Збишек кивнув і все-таки з сумнівом подивився на поле битви.

Звідси, із гори Росскопф, було виразно видно все, що відбувалося на багато миль. Але найдовше погляд королівського постільничого затримався на схилах гір, що панували над долиною. Там густо, упереміш лежали мертві польські, козацькі та німецькі піхотинці. А безстрашні яничари відважно відбивали черговий натиск.

Втрати могли бути ще жахливішими, якби на допомогу піхоті не поспішив генерал Контський із гарматами. Турки засіли за кам'яними огорожами виноградників і билися хоробро й уміло. Але вони нічого не змогли вдіяти проти ядер, які змітали все на своєму безжальному шляху, а також проти важких бердишів у рукопашних боях із польською піхотою.

Тепер дорога до табору Кари-Мустафи була розчищена. Але це аж ніяк не полегшувало майбутню атаку. Адже попереду турецького війська густо стояли гармати, за ними стрункі ряди яничарів і

левендів ^[225], а також арнаути, які ніколи не відступають. На флангах і в тилу здійснювався ліс списів найкращої кінноти Османської імперії. Сіпахи — важка турецька кавалерія, здатна витримати удар закутих у броню польських гусарів, а вершники-мамлюки не знали собі рівних у зустрічних ударах.

Якими нечувано хоробрими мають бути ті воїни, які підуть на гармати, шквальний вогонь піхоти й важкі списи досвідчених вершників!

Пан Збишек тяжко зітхнув і крадькома подивився на свого короля.

Ян Собеський сидів на прекрасному арабському скакуні без обладунків, тому що через надмірну повноту не міг вдягнути панцир. На ньому був білий жупан із китайського шовку й темно-блакитний кунтуш, на голові — шапка з пером чаплі, заколота діамантовою шпилькою, у руці він тримав жезл командувача союзними військами. За ним на величезних конях сиділи два прапорноносці. Перший тримав прапор із гербом Собеських, другий — спис із соколиним пером, символом верховного головнокомандувача.

Обабіч короля, стримуючи своїх неспокійних коней, стояли великі гетьмани, полковники й ротмістри гусарської та легкої кінноти. Поруч із батьком були й сини — Якуб і Александр Собеські, які командували власними хоругвами.

Король щойно з'їв обід, як він висловився, «змішаний із пилом», і, скориставшись лавкою, яку постійно возив за огрядним Яном Собеським його конюший, піднявся в сідло. Тепер він оглядав поле битви в далекому трубу, його «точне око» в багатьох битвах.

— Ага! — вигукнув король. — Здається, до нас у гості завітав кримський хан. Дайте команду драгунам, нехай висуваються назустріч його кінноті й зустрінуть її вогнем із рушниць. А також надішліть аркебузників. Цього буде достатньо. Татари люблять вітер в обличчя, але не свинець. Ця атака праворуч не здається мені загрозливою. Гетьмане Яблоновський, що в нас у центрі?

Почувши поклик короля, коронний гетьман наблизив до нього коня. У руках Станіслава Яблоновського також була далекогозоро труба, його вірна супутниця в безлічі битв:

— Кара-Мустафа стягнув до центру три чверті своєї армії й майже всю артилерію. Ворог значно перевершує нас за кількістю гармат. Ви ж знаєте, чимало своїх гармат ми залишили на гірських стежках

Віденського лісу. До турків також підтягуються яничарські загони, що були зайняті облогою Відня. Але, стягуючи війська в центр, Кара-Мустафа оголив своє праве крило. Австрійцям стало легше. Наші союзники хоч і повільно, але наступають уздовж рукава Дунаю й скоро дістануться своєї столиці. І ще... З гусарської хоругви коронного стражника Міхала Зброжка та інших загонів панцирників повернулася лише половина. Якби не запорозька піхота пана Менжинського, турки добили б наших сміливців. Козаки вогнем відсікли погоню турецької кінноти. Серед загиблих Станіслав Потоцький, галицький староста.

— Вічна пам'ять лицарям Христовим, — перехрестився король, а за ним і всі інші.

Ян Собеський схилив голову. Стало тяжко на душі. Адже саме він велів загонам гусарів і панцирників завдати розвідувального удару по ворогу. Король мав переконатися в тому, що є змога удару в незнайомій місцевості та ще й зі схилу гір. Тепер король переконався в стійкості турецької піхоти, яка встояла перед закутими в лати вершниками. Застосувавши дубини й сокири, турки не лише відігнали панцирників, а й багатьох скинули з коней, розпорюючи тваринам черево. Спасибі козакам, не дали туркам добити панцирників.

Подивившись у своє «точне око», король повеселішав:

— Я мав рацію! Атака татар не була загрозливою. Їм вистачило лише вигляду наших рушниць, щоб відмовитися від своєї затії. О! Що я бачу?! Вони навіть не повертаються на свої позиції. Так! Вони залишають поле битви. Оце так хан! Доведеться запросити його в гості й по-дружньому обійняти. Мудрий хан. Навіщо воювати, якщо його воїни набили свої сумки такою кількістю награбованого золота, що навіть убогий татарин став багатієм? Подивіться на них. Вони так об'їлися, що схожі на вагітних жінок. Думають лише про те, щоб дістатися додому зі здобиччю. Тепер у Кари-Мустафи немає правого флангу...

— Але є сильний центр, і туди підходять нові війська! — перебив король Станіслав Яблоновський.

Ян Собеський ковзнув поглядом по обличчю коронного гетьмана й голосно, щоб усі чули, сказав:

— Довіримо свої життя волі Господній! Атакуємо всією кавалерією. Головний удар у напрямку шатра великого візира! Хай допоможе нам Бог!

Насупився Станіслав Яблонівський, бажаючи заперечити королю, але почет Яна Собєського відтіснив коронного гетьмана.

Спостерігаючи за тим, як командири загонів поспішають до своїх військ, Станіслав Яблонівський роздратовано прошепотів:

— Теж мені Александр Македонський, який наступає на царя Дарія. У перського царя не було гармат і рушниць.

Але покірний волі короля й піддавшись загальному збудженню, коронний гетьман також віддав команду своєму війську йти в наступ, а тим часом краєм ока поглядав на рішучого Яна Собєського. Певно, ця рішучість і була тим найважливішим, що робило короля переможцем.

До короля раз за разом хтось під'їжджав — від командирів великих загонів до посильних. Ян Собєський віддавав короткі чіткі накази, підкріплюючи їх жезлом головнокомандувача, яким вказував напрямки ударів. Найдовше він говорив із Данилом Апостолом. Із того місця, де стояв коронний гетьман, не було чути, про що домовлялися король і козацький полковник, і це ще дужче дратувало обуреного Станіслава Яблонівського. А ще коронний гетьман мимоволі глянув на зав'язану поверх дорогого кунтуша козака солом'яну мотузку. Ще на початку бою, для того щоб австрійці та німці відрізняли поляків від так само одягнених воїнів Кари-Мустафи, король наказав усім, від гетьмана до служки, підв'язатися такими солом'яними мотузками. Лише коронний гетьман не виконав цього наказу. Він і не збирався лізти під кулі, а тим паче йти в цю сумнівну атаку. Його місце воєначальника тут, на високій горі, звідки слід спостерігати за ходом бою й віддавати розумні накази.

Та й місце короля тут. От лише сам король цього не бажає знати. Король зайняв місце попереду своєї хоругви броненосних гусар. Ну що ж... Це воля короля!

Станіслав Яблонівський, сердито сопучи, підніс до ока далекого трубу. Налаштувавши фокус, коронний гетьман спостерігав за розгортанням подій. Не відриваючись від труби, він запитав:

— Час?

— Четверта тридцять вечора, — звірившись із нерозлучним годинником, викрикнув служба коронного гетьмана.

— Почалося! — тихо мовив Станіслав Яблонівський.

Скрізь по схилах гір спускалася кавалерія. Насилу витримуючи лад, першими йшли могутні гусари. Відтак неспішно спускалися

панцирні хоругви, а за ними, б'ючи по мордах нетерплячих коней, висувалися сотні й сотні легкої кінноти. І над усім цим військом хвилювалося море різнокольорових прапорів і прапорців.

Грандіозне видовище, що змушує завмирати серце й водночас закипати кров!

Тепер уже можна було виразно бачити розташування союзних військ. Ліве крило, що розтягнулося від Дунаю до Вайнхауза, займала австрійська й німецька піхота. У центр на вихідну позицію виходила їхня численна кавалерія. На правому крилі, біля містечка Пьоцлайнсдорф, розгорталося кінне військо польного гетьмана Сенявського. Відтак правіше від Дорнбаха шикувалися гусари на чолі з королем. І на самому краю, на вершині Галліцинберг, — кіннота й драгуни самого Станіслава Яблоновського. Рогами величезного бика союзне військо охопило ворога. Один ріг закінчувався біля Дунаю навпроти волохів і молдаван, другий упирався туди, де ще недавно стояв кримський хан зі своєю численною кіннотою.

Коронний гетьман направив далекого трубу на ворога. Турки і їхні васали спішно готувалися відбити атаку. Артилерійська обслуга набивала жерла своїх гармат і довгими ланцюгами доправляла до позицій ядра, картеч і порох. Піхота перевіряла замки та ґноти рушниць. Сіпахи розчісували гриви своїх скакунів.

Але Станіслав Яблоновський побачив і інше, що потішило його серце. Серед наметів величезного табору Кари-Мустафи панував повний хаос. Безлічі слуг і рабів спішно вантажила на мулів і ослів майно своїх панів. Вервечки втікачів тягнулися з табору в бік Яворина. Намагаючись зупинити їх, вартові загони великого візира били неслухів палицями й батогами. Воїнів, які не стали до бою, ці ж таки охоронці гнали оголеними шаблями на бойовище. Тут і там часто виникали бійки й навіть шабельні бої.

Добре було видно величезний намет великого візира. Оточений добірним військом намет був головною цитаделлю ворога і його серцем. На мить Станіславу Яблоновському здалося, що він розгледів і самого Кару-Мустафу серед сотень пишно вбраних пашів і не менш розцяцькованих слуг великого візира.

Але найбільше коронного гетьмана хвилювали довгостволі гармати ворога й ряд земляних укріплень, які встигли спорудити турки.

Станіслав Яблонівський почав шукати вразливе місце в обороні османів, але так його і не визначив.

— Вирушили! — голосно вигукнув служка.

Коронний гетьман перевів далекого трубу й відшукав серед армії Миколи Сенявського козаків, які здолали довгий шлях з України до берегів Дунаю.

— Час?

— Рівно п'ята вечора, — швидко відповів служка.

— О п'ятій почалася загальна атака. Записуй, — не відриваючись від оптики, звелів коронний гетьман своєму писареві, який від ранку тримав чорнильницю відкритою.

Тепер уся його увага чомусь була прикута до козаків. П'ять тисяч їхніх легких кіннотників стрімко ставали в лаву. Розвернувшись у звичний для них бойовий стрій, козаки зупинилися. Уздовж їхніх рядів, щось вигукуючи й розмахуючи полковницькою булавою, промчав Данило Апостол. Козаки відповіли триразовим «Слава!» і пришпорили коней.

Спершу, як і годиться в кінній атаці, коні йшли кроком. Потім перейшли на рись, а коли відстань між ними й турками скоротилося наполовину, сталося те, що змусило Станіслава Яблонівського здригнутися. Навіть нижня щелепа мимовільно опустилася, випускаючи несподіваний вигук:

— А це що за чортівня?!

Із гущі козацької лави вирвалися наперед чотири вершники на чорних конях. Вони стрімко понеслися галопом. А дивним було те, що ця четвірка міцно тримала на мотузках чорний предмет, який нагадував труну!

Придивившись уважніше, коронний гетьман переконався: це й була труна, обтягнута чорним шовком. І розгойдувалася вона в руках голих по пояс чотирьох козаків, один із яких був напрочуд схожий на єзуїта, якого король іменував Себастьяном. Напроти нього, з правого боку труни, скакав старий однорукий запорожець. Тримаючи в зубах повід, він намертво обмотав ліву руку мотузкою й підганяв коня ударами голих п'ят. Двоє інших козаків були такі само запорозькі діди, на головах яких, мов бойові хоругви, майоріли на бігу довгі сиві вуса і ще довші чуби.

Майже одночасно гримнули турецькі гармати. Розпечені ядра, як ножі крізь масло, пройшлися по козацькій лаві. Сотні відчайдухів і їхніх коней розлетілися шматками м'яса, але це лише посилило стрімкий біг козацької кінноти.

І тут до слуху коронного гетьмана долинув громовий крик, що, здавалося, злетів із самих небес.

— Сірко! Сірко! З нами Сірко!

Станіслав Яблоновський, розгубившись, опустив далекого трубу й озирнувся на свій почет. Ні, він не помилився. Його свита, привставши на стременах, повертала один до одного голови й усе повторювала:

— Сірко? Сірко? Сірко!

І поки коронний гетьман витирив хусткою праве око, а потім оптичне скло, гримнув наступний гарматний залп. Станіслав Яблоновський поспішив прикластися до підзорної труби й побачив, як нові сотні козаків скотилися під копита коней своїх товаришів. Але четвірка, яка несла труну, залишилася жива. Вона так само стрімко мчала на ворога, захищена криком своїх побратимів:

— Сірко?! Сірко! Сірко!

Тепер цей крик, а точніше клич, досяг і турецьких позицій. Коронний гетьман помітив, як почали переглядатися між собою яничари й щось обговорювати. Але грізні окрики їхніх командирів змусили воїнів перезарядити яничарки. Команда, ще команда — і тисячі рушниць спрямували свої стволи на відважних козаків, які стрімко наближалися.

Гримнув залп. Знову сотні козаків та їхніх коней немов потрапили під свинцевий дощ і покотилися по чужій для них землі. І — о диво! — скільки рушниць не стріляло в четвірку відчайдухів, які несли труну, а жодна не змогла вразити ціль. Якась магічна сила відхиляла смертоносний свинець від того, що було приховано чорним шовком.

— Чортівня якась, — розгублено пробурмотів Станіслав Яблоновський.

Але на душі стало веселіше. Коронний гетьман виразно бачив, як оторопіло зупинилися в подиві гармаші, як сколихнулися струнки ряди яничарів, левандів та арнаутів і як повільно й невпевнено перезаряджали вони свою вогнепальну зброю.

— Не встигнуть... Ні, не встигнуть! — вигукнув коронний гетьман і нараз почув, як зазвучали бойові труби польської кінноти. — Уперед, вперед, усім вперед, на шатро великого візира!

Отримавши наказ, посильні тут-таки помчали в загони Станіслава Яблоновського. Він уже й сам бажав кинутися в бій на чолі своїх славних кіннотників. І лише високе почуття обов'язку змусило його залишитися на командній висоті, щоб правильно оцінити хід бою й дати потрібні накази.

А відчайдушні козаки під крики «Сірко!» і звичне їм «Слава!» вже рубали гарматну обслугу, не звертаючи уваги на безладний вогонь турецької піхоти.

І ось почалося найважливіше. Уперед усією міццю рушила польська кавалерія, а також кінні загони австрійців і німців. Двадцять тисяч воїнів кинулися на ворога. Такої грандіозної атаки кавалерії ще не знала історія!

Коронний гетьман витер хусткою піт з обличчя. Тепер він був певен у тому, що грізний ворог буде розбитий.

А над полем бою все ще лунало до небес ім'я Івана Сірка, великого воїна, який воював і після смерті!

— Мають рацію турки. Він справді Урус-шайтан! — усміхнувся Станіслав Яблоновський. — Ні, не з «золотим турком» був його останній бій...

І, трохи подумавши, коронний гетьман сам для себе додав:

— І цей бій не останній... Не буде в Сірка останнього бою, доки є вороги його землі...

Післяслово

2 5 грудня 1683 року в Белграді великий візир Кара-Мустафа-паша велів розкласти килим для полуденної молитви. Але Аллах не почув його слів. Четверо ведмедеподібних катів султана стали за його спиною й приготували шовковий шнурок. Великий візир сам підняв рукою бороду, поки кати припасовували до горла знаряддя страти:

— Лише добре покладіть...

Це були останні слова Мерзифонлу Кари-Мустафи-паші, сто десятого великого візира величної Османської імперії.

Поховали великого візира в Адріанополі, де троє його синів установили йому красивий надгробок.

Разом із великим візиром Карою-Мустафою була похована ера завоювань блискучої Османської імперії. Ця імперія й далі залишалася однією з наймогутніших держав у світі, але відтепер султанам доводилося відчайдушно боротися за збереження своїх володінь, які, незважаючи на всі їхні зусилля, постійно скорочувалися. Очевидним стало відставання Туреччини від країн Західної Європи в економічній, військовій, політичній та багатьох інших сферах життя. Зрозуміло, почалося це відставання не в 1683 році, але ніколи раніше не отримувало воно такого виразного підтвердження. Сила західної цивілізації з її національними державами, які стрімко почали розвиватися, перевершила силу більш ранньої цивілізації Сходу.

Розгромлені у Віденській битві турки зазнали величезних втрат: були вбиті шість султанських воєначальників-пашів; на полі бою залишилися лежати 15000 турків і їхніх васалів; переможцям дісталися багаті трофеї, у тому числі величезний табір ворога.

У наметі великого візира Кари-Мустафи був захоплений священний мусульманський Прапор Пророка, який польський король наказав відправити як почесний військовий трофей у дар папі римському Інокентію XI. Перемога у Віденській битві стала вершиною полководницької кар'єри короля Яна III Собеського та однією з

найскравіших звитяг об'єднаного християнського війська в усі часи Христових походів.

На згадку про перемогу над мусульманами в літургійному календарі Римсько-Католицької Церкви 12 вересня є днем Святого Імені Марії. Перед битвою король Ян Собеський доручив Польщу заступництву Діви Марії Ченстоховської. Після битви Інокентій XI оголосив цей день святом для всієї Церкви. З металу трофейних гармат, захоплених у цій битві, у 1711 році для Собору Святого Стефана був відлитий дзвін Пуммерин.

Ось лише польські вершники помилилися, сплутавши дуже дороге й красиве полотнище в шатрі Кари-Мустафи зі священним Прапором Пророка. Стомлені битвою, вони легко поступилися жменьці відчайдушних татар, які люто вирвали в них старе вицвіле полотнище. На чолі цих сміливців бився Хавле-Юсуф, чашник кримського хана. Засуджуючи свого владику за його зраду у Віденській битві, Хавле-Юсуф передав Прапор Пророка калзі-султану Хаджі-Гірею. Він і зайняв, за велінням турецького султана, місце позбавленого трону Мурад-Гірея.

Прикриваючи відступ великого візира, біля його шатра поліг весь загін арнаутської піхоти. У центрі загиблого загону лежало стільки польських гусарів, що сам Станіслав Яблонівський забажав поглянути на тих трьох хоробрих арнаутів, які позбавили життя багатьох умілих воїнів його війська. Утім, у цих порубаних палашами й сколотих списами трупах неможливо було впізнати великого бахадира Орхана, його вірного друга Абдула й племінника Стеро.

А ще коронний гетьман довго об'їжджав звитяжні війська союзників й особливо затримався в козацькому таборі. На всі його питання хитрі козаки відповідали ухильно, а щодо чорної труни й четвірки тих, хто мчав із нею на турецькі ядра й кулі, то й узагалі з нерозумінням знизували плечима.

«Віват! Віват! Віват!» — багатоголосо тріумфувало переможне християнське військо, дякуючи Господу, своїй хоробрості й мудрості своїх полководців. І лише поодинокі посвячені додавали до цієї подяки щасливий випадок у кривавих степах Хейхату, що врятував християнську Європу від вірної смерті!

1

Бейлербей — тур. «бей над беями». Феодальний титул і посада в середньовічній Османській імперії. (*Тут і далі прим. авт., якщо не вказано інше.*)

[\(<< back\)](#)

2

Кяфір — також у багатьох європейських мовах гявур або гяур — у мусульман загальна назва послідовників інших релігій («немусульманин», «невірний»). У ортодоксальних мусульман має принизливий відтінок.

[\(<< back\)](#)

3

Буда — рід намету. Складалася з жердин, покритих соломною, корою, шкірами.

[\(<< back\)](#)

4

Бівак — бівуак. Зупинка військ для відпочинку або ночівлі в польових умовах.

[\(<< back\)](#)

5

Блискуча Порта — європейська назва Османської імперії.

[\(<< back\)](#)

6

Поріг Щастя — алегорична назва Стамбула («Дарюс-саадет»).

[<< back](#)

Шаріат — мусульманське право.

[<< back](#)

Адат — звичаєве право.

[<< back](#)

9

Каймакам — заступник великого візира й управитель Стамбула.

[\(<< back\)](#)

10

Шехір-еміні — головний архітектор.

[\(<< back\)](#)

11

Бахадир — тюрк. богатир, найкращий воїн.

[\(<< back\)](#)

12

Челенк — військова відзнака, якої удостоювали воїна, що особливо відзначився в бою.

[\(<< back\)](#)

Кисмет — в ісламі доля, рок.

[\(<< back\)](#)

14

Топ-Капи — головний палац Османської імперії до середини XIX ст. Назва Топ-Капи в перекладі з турецької означає дослівно «гарматні ворота».

[\(<< back\)](#)

Фірман — державний наказ.

[<< back](#)

16

Винищувач невірних — титул султана. Він іменувався падишах, тобто цар царів, намісник Божий, хресник Пророка, первосвященик правовірних, притулок світла, тінь Бога живого і, нарешті, кровопивця й винищувач невірних. Останній титул пов'язаний із тим, що він міг убивати щодня чотирнадцять осіб, не оголошуючи, за що саме.

[\(<< back\)](#)

Особистим охоронцям султана відрізали язика, щоб ті не могли вибовкати султанові таємниці.

[\(<< back\)](#)

18

У мусульманстві ці аскети-дервіші — нехристиянські ченці, бо в ісламі безшлюбність — великий гріх. Це радше волхви. Та не язичеські (поганські), а вірні слуги Аллаха. Чому волхви? Бо їхній «танець», спочатку повільний, який відтак дедалі більше набирає обертів, сприймається як особливий шаманський ритуал.

[\(<< back\)](#)

19

Гебек атма — славнозвісний танок живота.

[<< back](#)

Орти — підрозділи яничарів.

[\(<< back\)](#)

21

Капудан-паша — командир військового корабля або ескадри.

[\(<< back\)](#)

Джерба — острів біля берегів Тунісу, давня столиця берберських піратів.

[\(<< back\)](#)

23

Піраміда черепів — піраміда з черепів християн. Була знищена аж у 1837 р. зусиллями європейської дипломатії.

[\(<< back\)](#)

Османське море — Середземне море.

([<< back](#))

Ага — звання керівника різноманітних категорій придворних слуг, різних військових і громадянських чинів.

[\(<< back\)](#)

Мусульманин — від муслим — покiрний Богу.

[\(<< back\)](#)

Франки — так араби називали європейців.

[\(<< back\)](#)

Пехліван — герой, богатир.

[\(<< back\)](#)

29

Кааба — араб. «куб» — мусульманська святиня, кубічна споруда у внутрішньому подвір'ї Забороненої Мечеті в Мецці. Містить чорний камінь. Навколо неї під час хаджу виконується обряд таваф. Кааба слугує кіблою — орієнтиром, до якого обертають своє обличчя мусульмани всього світу під час молитов.

[\(<< back\)](#)

30

Ракат — кількість повторів під час молитви в мусульман.

[\(<< back\)](#)

Караденіз — турецька назва Чорного моря.

[\(<< back\)](#)

Кафа — сучасна Феодосія.

[\(<< back\)](#)

Селім — турецька форма арабського імені Салім, яке перекладається як «здоровий».

[\(<< back\)](#)

Меддах — араб. «оповідач» — професійний оповідач казок та історій.

[\(<< back\)](#)

Тарих — термін має три значення: дата, хронограма, історія.

[<< back](#)

Мевлеві — метод духовного піднесення й містичного пізнання Істини.

[\(<< back\)](#)

Ірем — містичне стародавнє місто, згадане в Корані.

[\(<< back\)](#)

Зіярет — паломництво до святих місць.

[\(<< back\)](#)

39

Гулями — неодружені воїни, найманці або молоді дервіші. Воїни-найманці в Криму були як турками, так і місцевими мешканцями. Гулями — також раби-коханці, хлопчики, слуги чоловічої статі.

[\(<< back\)](#)

40

Кесе — кiset, гаманець для зберігання золотих і срібних грошей, а водночас певна їх сума. У 1680 р. кесе становило 50 тис. акче.

[\(<< back\)](#)

41

Окка — турецька міра ваги, 1, 28 кг.

[\(<< back\)](#)

Акче — дрібна срібна монета.

[\(<< back\)](#)

43

Ор — фортеця, більш відома як Перекоп.

[\(<< back\)](#)

Хейхат — Дике поле.

[\(<< back\)](#)

Кафіристан — дослівно «Країна невірних».

[\(<< back\)](#)

46

Бастирма — баранина або яловичина, в'ялена на сонці й особливим чином приправлена.

[\(<< back\)](#)

Драгоман — перекладач.

[\(<< back\)](#)

Ляхистан — Польша.

[\(<< back\)](#)

49

Кебаб — смажене на рожні м'ясо з приправами.

[\(<< back\)](#)

50

Згадані події в Чорній долині, неподалік від сучасної Каховки, — історичний факт, датований 1675 роком.

[<< back](#)

51

Фанаріот — грек, мешканець Фанара, району Стамбула.

[\(<< back\)](#)

Буза, або боза — напій, приготований із переброджених зерен пшениці, кукурудзи або пшона.

[\(<< back\)](#)

Далі Евлія Челебі пояснює, чому називає Крим островом.

[\(<< back\)](#)

Ромеї — пізніше, з ХІХ ст., історики почали називати їх звичним для нас нині словом «візантійці».

[\(<< back\)](#)

Історичний факт, що датується 637 роком від Різдва Христового.

[\(<< back\)](#)

Міхраб — місце мусульманських поклонінь.

[\(<< back\)](#)

Зекят — милостиня, підтримка незаможних і знедолених мусульман.

[\(<< back\)](#)

Азак — місто-фортеця на річці Дон неподалік від її впадіння в Таганрозьку затоку Азовського моря; було одним із ключових міст Золотої Орди, де чеканилися золотоординські монети; відтак його захопили османи й перетворили на центр работорівлі; в XVII ст. його не раз захоплювали донські й запорозькі козаки. В окремі історичні періоди Азакський саджак (адміністративна одиниця в Османській імперії) навіть вів самостійну політику, хоч формально центром державного утворення й не був. Нині місто Азов Ростовської області Росії.

[\(<< back\)](#)

1667 р. за християнським календарем.

[\(<< back\)](#)

Кандія — так венеціанці називали о. Крит.

[\(<< back\)](#)

61

Хірка — араб. «лахміття» — зазвичай грубий вовняний одяг, волосяниця або особливе вбрання дервішів.

[\(<< back\)](#)

Арнаути — албанці, які переселилися на землі Греції, де після хрестових походів залишилося дуже мало населення.

[\(<< back\)](#)

Черкеси — адигейці, що мешкали від Дону до передгір'їв Кавказу.

[\(<< back\)](#)

Гниле море — Сиваш.

[\(<< back\)](#)

65

Гірей — правильніше Ґерай, але узвичаїлося саме Гірей.

[\(<< back\)](#)

Сейменлери — особисті охоронці кримських ханів. Їх набирали і їхні послуги оплачували турецькі султани.

[\(<< back\)](#)

1453 рік від Різдва Христового.

[\(<< back\)](#)

Барин — стародавня орда, яка боролася за Тохтамиша проти Тимур-бея.

[\(<< back\)](#)

69

Калга-султан — друга після хана особа в Кримській державі.
Спадкоємець кримського хана.

[\(<< back\)](#)

Ясир — захоплені в полон раби.

[\(<< back\)](#)

Майдан — араб. «мейдан» — поле, рівнина, площа; тут — центральна площа.

[\(<< back\)](#)

Хан — тут: заїжджий двір.

[\(<< back\)](#)

Гаммам — громадська лазня.

[<< back](#)

Сабір — «терпіння», «незворушність». Украй необхідна риса для подорожей і в сільському укладі життя Туреччини.

[\(<< back\)](#)

Лале — рід залізного обруча, залізний ошийник.

[\(<< back\)](#)

Халвач — людина, що виготовляє й продає халву.

[\(<< back\)](#)

Чарч — дрібний торгівець.

[\(<< back\)](#)

Бардак мірзалар — знатна особа при дворі кримського хана, в обов'язки якої входило забезпечувати стіл хана напоями, стежити за їхньою якістю й подавати їх ханові.

[\(<< back\)](#)

Халат — араб. «хлхат» або «хіла» — почесний одяг, який султани, хани і вельможі дарували на знак своєї приязні або за певні заслуги.

[\(<< back\)](#)

Джарчі — глашатай, герольд.

[\(<< back\)](#)

Дангир — ударний музичний інструмент.

[\(<< back\)](#)

Ребаб — рід скрипки.

[<< back](#)

Магриб — четверта молитва з обов'язкових для мусульман п'яти на добу. Читається під час заходу сонця.

[\(<< back\)](#)

Кешиш — християнський чернець, священик.

[\(<< back\)](#)

Баб-і-алі — канцелярія великого візира. Дослівно означає «Високі врата».

[\(<< back\)](#)

Шеремет-бан — московський воєвода Шереметьєв Васи́лій
Борисович.

[\(<< back\)](#)

Сура «ан-Ніса», аят 32.

[\(<< back\)](#)

Кеїф — добре самопочуття, гарний настрій.

[<< back](#)

Кумаш — араб. «тканина». Тут: благородна, рідкісна, вишукана
тканина.

[\(<< back\)](#)

Доломан — вид напівкаптана.

[\(<< back\)](#)

91

Каптан — довгий одяг із ґудзиками спереду.

[\(<< back\)](#)

Тафариг — тур. «рідкісна, вишукана річ».

[<< back](#)

Папучі — вид східного домашнього взуття.

[\(<< back\)](#)

Газель, мусаддас, мухаммас, рубаї — близькосхідні поетичні форми.

[\(<< back\)](#)

Ракоці — князь Трансильванії.

[\(<< back\)](#)

Шведське море — Балтійське море.

[\(<< back\)](#)

Теджвіт — наука вимови звуків у Корані.

[<< back](#)

Зіна́ — араб.-тур. «зрада». У первісному сенсі зіна означає не тільки зраду, а й будь-які позашлюбні чи інші заборонені сексуальні стосунки. Наприклад, дошлюбне статеве життя або статевий зв'язок удень під час оручу. Зрада є образою честі (намус); відплатою за неї в традиційному суспільстві може бути навіть убивство кривдника.

[\(<< back\)](#)

Мамелюк — шабля великої кривизни на озброєнні в загонах мамлюків.

[\(<< back\)](#)

100

Мамлюк — араб. «раб». Мамлюки утворили військове братство на службі єгипетських султанів. Загони набиралися з рабів-хлопчиків із Кавказу, переважно черкесів. На сході не було їм рівних у мистецтві володіння холодною зброєю.

[\(<< back\)](#)

101

Кордова — місто в Іспанії. Описана подія — історичний факт.

[\(<< back\)](#)

Медресе — релігійний навчальний заклад, який готував ісламських священиків і суддів.

[\(<< back\)](#)

Караїми — тут: кримські євреї.

[\(<< back\)](#)

Сірно — маленький низенький столик, за яким сиділи на землі.

[\(<< back\)](#)

Дутмаш — юшка з дрібно нарізаним тістом.

[\(<< back\)](#)

Йазмай — йогурт.

[\(<< back\)](#)

Джасусі — шпигун, розвідник.

[\(<< back\)](#)

Піастри — турецькі золоті монети.

[\(<< back\)](#)

Відлюдник — свята людина, що селиться на самоті й проводить час у молитвах.

[\(<< back\)](#)

Есірік олғанмиз — дослівно «ми напилися».

[<< back](#)

Челебі — від однієї з назв Бога. Тут: людина Бога.

[\(<< back\)](#)

Хадж — паломництво, пов'язане з відвідуванням Мекки (Масджид аль-Харам) та її околиць. Хадж є п'ятим стовпом ісламу.

[\(<< back\)](#)

Джихад — самовідданість в ім'я Аллаха.

[\(<< back\)](#)

Паланк — маленька дерев'яна фортеця.

[\(<< back\)](#)

Чобіткові гроші — гроші, які надсилали кримським ханам османські султани, запрошуючи у військовий похід.

[\(<< back\)](#)

Ефенді — почесний титул, у Туреччині його отримують чиновники, учені, поети й узагалі освічені люди.

[\(<< back\)](#)

Кебаб — смажене м'ясо на вертелі.

[\(<< back\)](#)

Лава — бойовий кінний лад.

[\(<< back\)](#)

Чуга — каптан для верхової їзди.

[\(<< back\)](#)

120

Нахшуван — місцевість у східному Криму, населена переважно вірменами. Славилася якістю сталі, яку тут виробляли.

[\(<< back\)](#)

Галдовник — від староукраїнського «галдовати» — чаклувати.

([<< back](#))

Фарсах — перська міра довжини, 5549 м.

([<< back](#))

Згадана битва відбулася в 1663 р.

[\(<< back\)](#)

Опанча — старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща.

[\(<< back\)](#)

Попона — покривало для коня та деяких інших тварин; використовується також для покривання возів, саней тощо.

[\(<< back\)](#)

Табір — тут: військове укріплення.

[\(<< back\)](#)

Місюрка — шолом у вигляді неглибокої чаші, захист якого доповнювала кольчуга, що звисає.

[\(<< back\)](#)

Талмаш — перекладач.

[\(<< back\)](#)

«Друже, е буза?»

[\(<< back\)](#)

Ібліс — глава шайтанів, диявол.

[\(<< back\)](#)

Юзбаші — тюрк. «сотник».

[\(<< back\)](#)

Кіш — стоянка кочівників.

[\(<< back\)](#)

Бабá — тюрк. «батько». Вживається також як шанобливе звертання до старшого.

[\(<< back\)](#)

Ігіль — річка Волга.

[\(<< back\)](#)

Сунгу — дротики.

[\(<< back\)](#)

Імельдеш — молочний брат.

[\(<< back\)](#)

Хаджі Селім-Гірей тричі сходив на кримський престол.

[\(<< back\)](#)

Так перекладается назва «Бахчисарай».

[<< back](#)

Тороки — ремені ззаду сідла для прив'язування речей або прив'язаний до сідла дорожній мішок.

[\(<< back\)](#)

Харам — заборонене. Звідси слово «гарем».

[\(<< back\)](#)

Пері — злий дух.

[\(<< back\)](#)

Карали — ковила́.

([<< back](#))

Киз — дівчинка, дівчина. Це слово позначає як маленьку дівчинку (кизолан — дочка), так і незаміжню дівчину.

[\(<< back\)](#)

В ім'я Аллаха, милостивого до всіх у цьому світі й лише до вірних у День Суду.

[\(<< back\)](#)

Дуа — різновид молитви в ісламі.

[\(<< back\)](#)

Зіндан — в'язниця.

[<< back](#)

Тапанч — тур. «табанджа» — пістоль.

[\(<< back\)](#)

Тарпани — дикі коні.

[\(<< back\)](#)

Іслам-Кермен — фортеця, заснована в 1492 році кримським ханом Менглі I Гіреєм. У перекладі означає «Ісламська фортеця». Нині місто Каховка Херсонської області.

[\(<< back\)](#)

150

Газі-Кермен — м. Берислав Херсонської області. Фортеця стояла на протилежному березі Дніпра й так само охороняла переправу.

[\(<< back\)](#)

Курдин — араб. «сакви».

[\(<< back\)](#)

Сагайдак — чохол для лука й стріл.

[\(<< back\)](#)

Гніздюк — одружений козак, що живе на землях Війська Запорозького й займається господарством, так званім зимовищем.

[\(<< back\)](#)

Пропасна Балка — нині село Червоний Маяк Бериславського району Херсонської області.

[\(<< back\)](#)

Чубук — коротка люлька.

[\(<< back\)](#)

Козацька миля — 7,5 км.

[\(<< back\)](#)

Пад — низина.

[\(<< back\)](#)

Хейхат — тур. «на жаль», «шкода».

[<< back](#)

«Утікаю до Аллаха від проклятого шайтана» (араб.).

[<< back](#)

Пече́ — чадра, покрывало.

[\(<< back\)](#)

Токмацький ремінець — особливим чином сплетений ремінець.

([<< back](#))

Ферадже — довге жіноче плаття.

[\(<< back\)](#)

Райя — немусульманське населення Османської імперії.

[\(<< back\)](#)

Доломан — військовий напівкаптан.

[\(<< back\)](#)

Сариджа — військовий підрозділ Сариджа-паші збунтувався в Анатолії в часи правління Мехмеда II Фатіха (1451—1481). Відтоді так почали називати ті військові частини, які проявили непокору, непослух. Щось на кшталт «штрафних» частин.

[\(<< back\)](#)

Гайдамака — тур. «розбійник».

[\(<< back\)](#)

Дога — від араб. «дуа» — заклик, молитва.

[\(<< back\)](#)

Албасти — злий демон, пов'язаний із водною стихією, відомий серед тюркських, іранських, монгольських і кавказьких народів. Албасти зазвичай з'являється у вигляді потворної жінки з довгим розпущеним світлим волоссям і такими довгими грудьми, що вона закидає їх за спину.

[\(<< back\)](#)

Каракурт (від тюрк. «кара» — чорний і «курт» — черв'як, комаха; лат. *Latrodectus Tredecimguttatus*), або степовий павук — вид отруйного павука, також зветься «чорна вдова».

[\(<< back\)](#)

Прогної — нині село Геройське Голопристанського району Херсонської області, розташоване в гирлі Дніпра на лівому березі.

[\(<< back\)](#)

Олешки — прийнята в народі назва пустелі.

[\(<< back\)](#)

Курінний — старший над куренем, житлом і підрозділом воїнів на Запорозькій Січі.

[\(<< back\)](#)

Оковита — горілка.

[\(<< back\)](#)

Тарасівка — і нині село Звенигородського району Черкаської області.

[\(<< back\)](#)

Фігури — поставлені одна на одну просмолені бочки, які запалювали в разі навали ворога, полум'ям подаючи сигнал тривоги.

[\(<< back\)](#)

Юха — юшка, складовими частинами якої були сочевиця, крупи, риба чи м'ясо. Узагалі слово «юха» вживалося на означення будь-якої рідкої страви, крім борщу.

[\(<< back\)](#)

Урумi — меч-пояс із прямим довгим (90—120 см) гострим із двох боків і надзвичайно гнучким клинком. На кінці клинка є невеликий отвір, а на головці ефеса — кнопка. За допомогою отвору й кнопки зброя кріпилася навколо пояса.

[\(<< back\)](#)

Запорозьке Низове Військо — офіційна назва запорожців у XVI—XVII ст.

[\(<< back\)](#)

Елче — тур. «посол», «делегат», «посланец».

[\(<< back\)](#)

180

Шамшир — перська шабля. Через велику кривизну клинка й зміщення його вістря щодо рукояті була мало придатною для колючих ударів, проте ідеальною для рубки з коня.

[\(<< back\)](#)

Соліди — шведські монети в XVII ст., були поширені на території України.

[\(<< back\)](#)

182

12 липня.

[<< back](#)

Джура — ординарець, зброносець.

[\(<< back\)](#)

Богородичний кант Дмитра Туптала (св. Димитрія Ростовського, 1651—1709), славетного українського письменника й церковного діяча. У час, коли відбувається дія роману, канти Туптала почали здобувати неабияку популярність в Україні, вони входили до репертуару кобзарів-лірників, спудеїв та учнів церковних шкіл. — *Прим. ред.*

[\(<< back\)](#)

Кісмет — тур. «рок», «провидіння».

[<< back](#)

Водяний горіх — рослина родини плакунових. Наукова назва — *Trapa natans*, народні назви — рогульник плаваючий або чилим.

[\(<< back\)](#)

Стрілолист — дика картопля.

[\(<< back\)](#)

«Задля більшої слави Божої» — девіз ордену єзуїтів.

[\(<< back\)](#)

«Товариство Ісуса» — офіційна назва ордену єзуїтів.

[\(<< back\)](#)

Папа римський Інокентій XI (1676—1689).

[\(<< back\)](#)

Мурат IV, 17-й османський султан (1623—1640).

[<< back](#)

Храм св. Софії, побудований ще за візантійського імператора Юстиніана Першого в VI ст.

[\(<< back\)](#)

Шефаат — заступництво.

[\(<< back\)](#)

Сейахат — подорож.

[\(<< back\)](#)

Хафіз — знавець мусульманської філософії та права.

[\(<< back\)](#)

Мехмед IV, 19-й османський султан (1648—1687).

[\(<< back\)](#)

Річ Посполита — назва польсько-литовської держави (1569—1795).

[<< back](#)

Мурад Гірей (Герай) — кримський хан (1678—1683).

[\(<< back\)](#)

Ракат — молитовний цикл, що починається з положення стоячи (кіям) і закінчується другим земним поклоном, або ташаххудом.

[\(<< back\)](#)

Мірадж — нічна подорож Пророка.

[<< back](#)

Імам — араб. «ватажок», «приклад для наслідування».

[\(<< back\)](#)

Аллаху акбар — араб. «Аллах великий».

[<< back](#)

«Аль-Фатіха» — перша сура Корану.

[\(<< back\)](#)

Магерка — головний убір угорського походження у вигляді ковпака.

[\(<< back\)](#)

205

Кончара — малий клинок від 130 до 160 см, використовувався кінними воїнами після того, як ламався або губився спис.

[\(<< back\)](#)

Килідж — турецька шабля з міцним округленим набалдашником.

[\(<< back\)](#)

Елмань — потовщення на вістрі шаблі для того, щоб вона стала важчою. Елма (тур. Jalman), «перо» — у клинковій холодній зброї розширення в бойовій частині клинка з двосторонньою заточкою, що переходить у вістря; пірчастий виступ на обуху клинка з зустрічною щодо вістря заточкою.

[\(<< back\)](#)

Послух — тут: свідок, очевидець.

[\(<< back\)](#)

Челебі також означає «лицар».

[\(<< back\)](#)

210

Темляк — ремінна петля на наверхі шаблі.

[\(<< back\)](#)

211

Довжина клинка карабели в середньому становила 77—86 см, ширина — 2,7—3,3 см, кривизна — 7,0—9,5 см, довжина елмані — 23,5—26,5 см, відстань від центра удару до центра ваги — 25,0—26,5 см.

[\(<< back\)](#)

Слово «чуб», як вважають деякі дослідники, походить від перського «чоб» — гроно, кисть, пучок.

[\(<< back\)](#)

Хоругва — військовий прапор. Мав поширення в Давній Русі й у слов'янських народів інших країн, а також у козацьких військах (відома також назва хорунка). Слово прийшло з тенгріанства. Походить від тюркського «хоругов» — стяг, прапор і перекладається як «захист», «заступництво».

[\(<< back\)](#)

Метеори — від гр. «ширяють у повітрі» — шість православних монастирів на неприступних вершинах Фессалійських гір на півночі Греції.

[\(<< back\)](#)

Пальцати — палиці для навчання прийомам фехтування.

[\(<< back\)](#)

Батько майбутнього короля Польщі.

[<< back](#)

Майбутній зять Яна III Собеського.

[\(<< back\)](#)

Польний гетьман — у Речі Посполитій заступник командувача армією Польського королівства («Корони»), великого гетьмана коронного. У мирний час великий гетьман зазвичай перебував при дворі, займався адміністративними питаннями та здійснював стратегічне керівництво, а польний гетьман був «у полі» (звідси назва, пор. з «фельдмаршал» — «польовий маршал»), керував малими операціями, охороною кордонів.

[\(<< back\)](#)

Республіка святого Марка — офіційна назва Венеціанської республіки.

[\(<< back\)](#)

220

Приблизно 320 км.

[\(<< back\)](#)

Куруци — з угор. «хрестоносці» — партизанські загони, які воювали проти австрійців за незалежність Угорщини й проти католиків-австрійців, що гнобили угорців-протестантів.

[\(<< back\)](#)

Габсбурги — панівна династія в Австрійській імперії.

[\(<< back\)](#)

Курія — головний адміністративний орган Святого Престолу й Ватикану.

[\(<< back\)](#)

Євангелічна унія — антигабсбурзька коаліція, що складалася з Франції, Швеції, Данії, протестантських князівств Німеччини, Чехії, Трансильванії, Венеції, Савойї, Республіки Об'єднаних провінцій. Їй надавали підтримку Англія, Шотландія й Росія.

[\(<< back\)](#)

Левенди — добірні загони боснійської піхоти.

[\(<< back\)](#)

FB2 document info

Document creation date: 2 September 2017

Created using: indd2fb2 software